ARKIAJATTELU, TIETO JA OIKEUDENMUKAISUUS

**Liisa Myyry, Salla Ahola,
Marja Ahokas, Inari Sakki
(toim.)**

Arkiajattelu, tieto ja oikeudenmukaisuus

ARKIAJATTELU, TIETO JA OIKEUDENMUKAISUUS

Helsingin yliopisto
Sosiaalitieteiden laitos

2014

Sosiaalitieteiden laitoksen julkaisuja 2014:18
Sosiaalipsykologia

© Toimittajat ja kirjoittajat

Ulkoasu: Eemeli Hakoköngäs

Kannen kuvat vasemmalta oikealle: Le Figaro (1956); r2hox: "data.
path Ryoji.Ikeda – 4" (2013, Flickr CC-lisenssi); clamsmac: "Statue of
Justitia" (2009, Flickr CC-lisenssi).

ISSN-L 1798-9124

ISSN 1798-9124 (painettu)

ISSN 1798-9051 (verkojulkaisu)

ISBN 978-952-10-9127-8 (nid.)

ISBN 978-952-10-9128-5 (pdf)

Hansaprint, Vantaa 2014

SISÄLLYS

Johdanto

7

I AJATTELU JA SOSIAALISET REPRESENTAATIO

- 1 Järki, tunteet ja intuitio moraalien sosiaalipsykologiassa 16
Klaus Helkama & Liisa Myyry
- 2 Mistä puhutaan, kun puhutaan älykkyydestä? 32
Hannu Rätty & Kati Kasanen
- 3 Sosiaalisten representaatioiden perusdynamikka 53
Elisabeth Lage
- 4 Ankkurointi, naturalisointi ja muutos sosiaalisten 68
representaatioiden tutkimuksessa
Inari Sakki & Rusten Menard
- 5 Ryhmäkeskeisyydestä moniarvoisuuteen: ryhmienvälinen 92
reflektiivinen tieto
Christian Staerklé & Eva G.T. Green

II TIETO JA ASiantuntijuus

- 6 Ruokariskit ja -asiantuntijat ruokaskandaalien aikakaudella 113
Salla Ahola, Anna Bäckström & Jaana-Piia Mäkinen
- 7 Myyttien uusi tuleminen perinnöllisyyden muokkaamista 130
koskevilla representaatioissa
Wolfgang Wagner & Nicole Kronberger
- 8 Geneettiseen tietoon liittyvät uskomukset, asenteet ja 144
vaikutukset terveyskäyttäytymiseen
Ari Haukkala & Nelli Hankonen

9	Kokemus, tieto ja kokemustieto – esimerkkinä autismi <i>Satu Liimakka</i>	162
10	Mindfulness ja sosiaalisen tiedon käsittely <i>Susanna Lähteenoja & Kati Kärkkäinen</i>	179
11	Toimintojen tukemisesta toimijuuden hallintaan: Yrittäjämäisyyden virittäminen asiantuntijatyönä <i>Miira Niska, Antero Olakivi & Kari Mikko Vesala</i>	200

III OIKEUDENMUKAISUUS

12	Digitaalinen vuorovaikutus, muutos ja luottamus <i>Sakari Tamminen, Airi Lampinen & Vilma Lehtinen</i>	225
13	Koettu oikeudenmukaisuus ja syrjintä <i>Tuija Seppälä, Inga Jasinskaja-Lahti, Jukka Lipponen & Karmela Liebkind</i>	248
14	Eettinen ja identiteetti johtaminen: Oikeudenmukaisuus uusissa johtamismalleissa <i>Marja Ahokas & Minna Stenius</i>	293
15	Miten kestävän kehityksen preferenssit liittyvät kuluttajan arvoihin <i>Merja Halme & Anu Bask</i>	322
16	Sosiaaliluonteita ja sosiaalisen uran rakentelua Pentinkulmalla: Väinö Linnan henkilöhahmojen tarkastelua sosiaalisen persoonallisuusteorian valossa <i>Rauni Myllyniemi</i>	345

Kirjoittajat	360
---------------------	------------

Johdanto

Sosiaalipsykologit ovat oppineet ajattelemaan tieteenalaansa yksilön ja yhteiskunnan välisenä siltana. Näköalat sillalta ovat lumoavan laajat, ja parhaat tutkijat pystyvät kulkemaan siltansa päästä toiseen yhä uudelleen. Hyvän esimerkin tarjoaa Anna-Maija Pirttilä-Backmanin artikkeli ”Arjen sosiaalipsykologiaa”-oppikirjaan vuodelta 2011. ”Arkiajattelu”-otsikon alla kirjoittaja lähtee liikkeelle siitä, miten yksilö jäsentää maailmaa ja päättyy käsitysten kehittymisen ja ryhmän yhteisten mielikuvien kautta arvoihin ja kulttuuriin. Käsillä olevassa juhla kirjassa pyrimme – parhaamme mukaan – väljästi noudattamaan tämän artikkelin jäsenystä.

Arkiajattelu omaksuu tieteen ja tekniikan tuottaman uuden tiedon sosiaalisten representaatioiden välityksellä. Representaatiot muotoutuvat huomaamattomasti ja luonnollisesti vielä tuntemattoman käsitteen kytkettyssä ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa heille ennestään tuttuun ainekseen. Lähes neljännesvuosisata sitten Anna-Maija Pirttilä-Backman toi Serge Moscovicin 1960-luvulla lanseeraaman sosiaalisten representaatioiden teorian suomalaisen sosiaalipsykologiaan. Keskieurooppalaiselle teorialle on sittemmin löytynyt alan tutkijoiden parissa monia kiinnostavia sovelluskohteita, usein juuri Anna-Maijan ohjauksessa.

Arkiajattelun suhde tieteelliseen ajatteluun on kuulunut pitkään Anna-Maijalle läheisiin kysymyksiin. Toinen läpikäyvä teema Anna-Maijan tutkimushistoriassa on tieteellisen ajattelun, tai nimenomaan tietokäsitysten, kehittyminen. Hänen mittava väitöskirjansa *The social psychology of knowledge reassessed: toward a new delineation of the field with empirical substantiation* (1993) pureutui tähän aiheeseen: mikä on sellaista tietoa, johon voi luottaa? Ketä voidaan pitää asiantuntijana?

Konkreettisesta abstraktimpaan suuntaan kehittyvien, yhä relativistisempien tietokäsitysten voitiin osoittaa olevan yhteydessä muun muassa haastateltujen koulutusalaan ja koulutusasteeseen.

Väitöskirja toi siten suomalaisten sosiaalipsykologien tietoisuuteen Karen Kitchenerin ja Patricia Kingin reflektiivisen ajattelun mallin sekä haastattelumenetelmän sen tutkimiseksi. Malli kytkeytyy kognitiivis-kehitykselliseen teoriaperinteeseen, jota edustaa jo 1980-luvulla tutuksi tullut Lawrence Kohlbergin teoria moraaliarviointien kehityksestä. Anna-Maijan panos laajensi tätäkin tutkimusaluetta tietoon ja tietämiseen liittyviin kysymyksiin, joiden piiriin hän on myös saanut useita oppilaita.

Viime vuosina Anna-Maija on monipuolistanut entisestään tutkimusalueitaan koskemaan muun muassa oikeudenmukaisuuden ja tasa-arvon kysymyksiä. Suurten kysymysten ennakkoluulottomaan ratkoomiseen yhdistyykin huomattava laaja-alaisuus ja monipuolisuus. Anna-Maijan vahvaa eurooppalaista suuntautumista täydentää yhteistyö muilla mantereilla toimivien tutkijoiden kanssa, taustalla halu saattaa länsimaisen yleisön kuuluville kolmannen maailman ääni. Erityisesti mainittakoon hänen pitkäaikainen kiinnostuksensa Afrikkaa kohtaan, sillä Kamerun on jatkuvasti mukana uusissakin tutkimushankkeissa. Ihmisten erilaiset oikeudet ja tulkinnat toimintavapaudestaan omassa yhteisössään ovat johtaneet tutkijan – erityisesti universaalin arvoteorian kautta – kiinnostumaan ihmisoikeuksista.

Käsillä oleva teos on paitsi sosiaalipsykologian oppikirja ajatteluun, tietoon ja oikeudenmukaisuuteen liittyvistä teemoista, myös professori Anna-Maija Pirttilä-Backmanin juhla kirja. Teoksen artikkelit jakautuvat kolmeen temaattiseen jaksoon. **Ensimmäisen jakson tekstejä yhdistää keskittyminen ajatteluun**, ja kirjoittajien joukossa on sekä arvostettuja kollegoja että aivan nuorimman polven lahjakkaita oppilaita.

Jakson alussa Klaus Helkama ja Liisa Myyry pohtivat artikkelissaan *Järki, tunteet ja intuitio moraalin sosiaalipsykologiassa* järkeilyn ja intuitioiden yhteen kietoutumista moraaliarvioita tehtäessä. Viime aikoina runsaasti huomiota on herättänyt varsinkin Jonathan Haidtin sosiaalinen intuitionismi, johon liittyvät epäsovinnaiset esimerkit on tarkoitettu ravistelemaan niin tutkimukseen osallistuvaa vastaajaa kuin

artikkelin lukijaakin. Näin kukin meistä pystyisi kenties tiedostamaan oman moraaliajattelunsa tunneperäisen pohjavirran.

Mistä puhutaan, kun puhutaan älykkyydestä? Hannu Rätty ja Kati Kasanen tarkastelevat älykkyyks-käsitettä erityisesti sellaisena kuin se näyttäytyy suomalaisen koulun ja kasvatuksen parissa. Asiantuntevana puheenvuorona artikkeli on tärkeä lisä ajankohtaiseen, usein kovin ”Pisa-keskeiseen” keskusteluun koulusta ja sen tulevaisuudesta, sillä kirjoittajat avaavat uusia kysymyksiä, mutta pidättäytyvät tarjoamasta niihin helppoja vastauksia.

Anna-Maijan ja Helsingin yliopiston sosiaalipsykologian oppiaineen ranskalainen ystävä Elisabeth Lage tuo eurooppalaisen näkökulman ajattelu-teeman lähihistoriaan. Hän käsittelee sosiaalisten representaatioiden teorian ”perusdynamikkaa” ja erityisesti sosiaalisten representaatioiden ja tieteellisen tiedon välistä vuoropuhelua oppimisessa ja kouluopetuksessa.

Inari Sakki ja Rusten Menard jatkavat edellisen, Lagen artikkelin teeman ympärillä ja luovat teoreettisen katsauksen sosiaalisten representaatioiden perusprosesseihin artikkelissaan *Ankkurointi, naturalisointi ja muutos sosiaalisten representaatioiden tutkimuksessa*. Teorian avainkäsitteitä havainnollistetaan esimerkeillä kirjoittajien tutkimuksista, joissa tarkastellaan Euroopan yhdentymisen sosiaalisia representaatioita viiden maan oppikirjoissa ja tasa-arvoa sosiaalisena representaationa Suomessa.

Sveitsissä työskentelevät Christian Staerklé ja Eva Green käsittelevät reflektiivisen tiedon merkitystä etnisten ryhmien välisissä suhteissa artikkelissaan *Ryhmäkeskeisyydestä moniarvoisuuteen: ryhmienvälinen reflektiivinen tieto*. Juhlakirjan ilmestyessä maailma tuntuu olevan niin vakavien konfliktien vaivaama, että Staerklé ja Green tuskin arvasivat artikkelia kirjoittaessaan, millaisia esimerkkejä olisi vain muutaman kuukauden kuluttua tarjolla. Olisiko reflektiivisyyden syvempi ymmärtäminen ja soveltaminen voinut lievittää niitä edes osittain? Voisiko tulevia konflikteja ehkäistä ennalta?

Tietoon ja asiantuntijuuteen keskittyvä toinen jakso edustaa alkupuoleltaan selvästi jatkumoa Anna-Maijan alullepanemiin tutkimuksiin. Muut artikkelit lähtevät enemmänkin kirjoittajiensa nykyisistä kiinnostuksen kohteista ja ovat siten melko erinäköisiä keskenään.

Jakson avaa Salla Aholan, Anna Bäckströmin ja Jaana-Piia Mäki-niemen yhdessä kirjoittama artikkeli *Ruokariskit ja -asiantuntijat ruokaskandaalien aikakaudella*. Kiinnostus ruokaa kohtaan on kasvanut viime vuosikymmeninä suorastaan räjähdysmäisesti. Maailman avautuminen ammattilaisten ja raaka-aineiden vapaan liikkuvuuden myötä on tuottanut yhä uusia makuja ruokapöytiimme. Ruokakeskustelun kääntöpuolella on samanaikaisesti kasvanut huolestuneisuus suuhun pantavan terveellisyydestä: laboratorioissa muunnellun ravinnon lisäksi yleisöä puhuttavat julkisuuteen päässeet ruokaskandaalit. Ketä kuluttajan pitäisi uskoa?

Itävaltalaiset representaatiotutkijat Wolfgang Wagner ja Nicole Kronberger kirjoittavat myyttisen aineksen sisällyttämisestä perinnöllisyyden muokkaamista koskeviin representaatioihin. Fokusryhmissä haastateltujen vastauksissa toistuu eri muodoissaan ajatus siitä, että ihmisen ei pidä ”leikkiä jumalaa”. Odotettavissa on rangaistus, luonnon vastaisku, joka on todennäköisesti peruuttamaton kun Pandoran lipas kerran – kaikista myyttisistä varoituksista välittämättä – on avattu.

Ari Haukkala ja Nelli Hankonen tarkastelevat artikkelissaan *Geneettiseen tietoon liittyvät uskomukset, asenteet ja vaikutukset terveyskäyttäytymiseen* harvinaisten sairauksien periytymistä koskevan tiedon lisääntymistä. Kuinka tieto riskiryhmään kuulumisesta vaikuttaa suomalaisiin? Millaisia ovat tällaiseen tietoon liittyvät uskomukset, asenteet ja vaikutukset niiden terveyskäyttäytymiseen, joihin tiedolla pyritään vaikuttamaan? Artikkelissa sovelletaan Icek Ajzenin tunnettua asenteenmuutoksen mallia.

Otsikolla *Kokemus, tieto ja kokemustieto – esimerkkinä autismi*, Satu Liimakka analysoi näiden kolmen tiedon lajin keskinäisiä suhteita Pierre Bourdieulta lainattua apukäsitteistöä käyttäen. Kokemustieto kokee tehokkaimmin ohjaavana tiedon muotona kiteytyy vakuuttavasti autismi-ilmiöön keskittyvää artikkelia lukevalle.

Susanna Lähteenojan ja Kati Kärkkäisen *Mindfulness ja sosiaalisen tiedon käsittely* tuo ”tietoiseksi läsnäoloksi” suomennetun, nykyisin erittäin suosituksen käsittekokonaisuuden lähemmäs lukijaa. Mindfulness on syntynyt sosiaalipsykologian piirissä, mutta sen suosion kasvu perustuu itämaisen aineksen ja etenkin psykiatrisen soveltamisen sekoit-

tumiseen peruskäsitteeseen. Sosiaalisen tiedon käsittely mindfulnessin keinoin palauttaa nyt tarkastelun alkukotiinsa, sosiaalipsykologiaan.

Miira Niska, Antero Olakivi ja Kari Mikko Vesala käsittelevät artikkelissaan *Toimintojen tukemisesta toimijuuden hallintaan: Yrittäjämäisyyden virittäminen asiantuntijatyönä* asiantuntijuuden muutosta maatilojen yritystoiminnan ja julkisten hoivapalvelujen kehittämisessä yrittäjämäiseen suuntaan. Diskurssianalyysin keinoin he kuvaavat, kuinka asiantuntijoiden – maatilojen kehittäjien ja hoitojohdon – avulla viljelijöiden ja hoitajien halutaan rakentavan yrittäjämäistä toimijuutta eli ”yrittäjämää”.

Oikeudenmukaisuutta käsittelevä kolmas jakso on moniaineksinen, mutta tärkeitä teemoja jää paljon sen ulkopuolellekin. Oikeudenmukaisuutta ja epäoikeudenmukaisuutta voidaan tarkastella monesta näkökulmasta; paitsi yksilöiden kokemuksen ja sosiaalisten ryhmien eriarvoisen aseman kautta, myös esimerkiksi organisaatioiden ominaisuutena. Juhlakirjaa valmisteltaessa oikeudenmukaisuus on noussut otsikoihin lähes ennennäkemättömällä tavalla käsiteltäessä kansainvälisiä sopimuksia ja vielä yleisemmin ihmisoikeuksien kunnioittamista tai varsinkin niiden loukkaamista kansainvälisissä ja ylikansallisissa yhteyksissä. Oikeudenmukaisuus-teemaa käsittelevät artikkelimme sijoittuvat tähän jaksoon edeten väljästi yleismaailmallisesta ja yleisestä kohti erityistä kontekstia. Toisaalta myös viiden artikkelin ensimmäistä ja viimeistä vertaamalla siirrytään avoimen ajankohtaisesta kohti historiallista ja persoonallista.

Sakari Tammisen, Airi Lampisen ja Vilma Lehtisen artikkeli *Digitaalinen vuorovaikutus, muutos ja luottamus* lähtee liikkeelle tuoreista, ratkaisemattomista tietovuotokohuista ja pohtii vaihtoehtoja, joilla luottamuksen rakentaminen voisi ylipäänsä olla mahdollista. Digivuorovaikutuksen kentällä jo luottamus sinänsä on hyvin monitasoinen asia. Tiivistäen voikin kysyä: ”Onko Edward Snowden rikollinen vai sankari”?

Otsikolla *Koettu oikeudenmukaisuus ja syrjintä* Tuija Seppälä, Inga Jasinskaja-Lahti, Jukka Lipponen ja Karmela Liebkind pohtivat kahden suuren tutkimusperinteen yhtymäkohtia ja eroavaisuuksia. Eritäin runsain tutkimusesimerkein dokumentoitu laaja artikkeli selvittää eri lähtökohdista peräisin olevien käsitteiden lähentymistä sosiaalisen

identiteetin teorian kasvavan soveltamisen myötä. Mukana on runsaasti suomalaista tutkimusta, jossa myös kirjoittajien oma panos on vahva.

Edelliseen liittyen, mutta siitä erillään Marja Ahokas ja Minna Steinius luonnostelevat kolmen lähinnä 2000-luvulla organisaatioiden teoriaan ja käytäntöön ilmestyneen ”transformaatiopohjaisen” johtamismallin yhtäläisyyksiä ja eroja. Kahtiajako eettinen vs. identiteetti-johtaminen ei käytännössä erottele malleja niinkään selvästi kuin niiden suhtautuminen oikeudenmukaisuuteen teorian tasolla. Yksikään malli ei toteuta oikeudenmukaisuusteorian kaikkia vaatimuksia, vaan jokainen kunnostautuu jossakin oikeudenmukaisuuden lajissa. Organisaation sisäisen vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuuteen kaikki tarkastellut mallit sitoutuvat kuitenkin jo transformaatiolähtökohtansa perusteella.

Merja Halme ja Anu Bask puntaroivat artikkelissaan *Miten kestävän kehityksen preferenssit liittyvät kuluttajan arvoihin* Shalom Schwartzin arvoteoriaan nojautuen tekijöitä, jotka vaikuttavat jokapäiväisen hyödykkeen, matkapuhelimen, hankintaan. Kiinnostavaa onkin, että markkinoinnin puolelta alkunsa saaneeseen tutkimukseen luodaan tässä mielekästä lisävalaistusta sosiaalipsykologian, toisen yliopiston piirissä vaikuttavan tieteenalan keinoin.

Artikkelissaan *Sosiaaliluonteita ja sosiaalisen uran rakentelua Pentinkulmalla* Rauni Myllyniemi tarkastelee Väinö Linnan Täällä Pohjantähden alla -teoksen henkilöhahmoja sosiaalisen persoonallisuudenteorian valossa. Jokainen ”Pohjantähden” lukija voinee tunnistaa Myllyniemen analyysistä sääty-yhteiskunnalle ominaisten sosiaaliluonteiden johdonmukaisen liittymisen sosiaalisen nousun ja laskun mekanismeihin.

Kuten totesimme, teos on paitsi oppikirja, myös kunnianosoitus professori Anna-Maija Pirttilä-Backmanin uralle, tutkimukselle ja opetukselle. Omaa tutkijakoulutustaan Anna-Maija oli pohjustanut jo ennen sosiaalipsykologian laitokselle tuloaan Ritarikadulla tekemällä muun muassa liikennepsykologian alaan kuuluvia selvityksiä polkupyöräonnettomuuksista yleisen psykologian osastolla. Kollegoja onkin usein hämmästyttänyt se perustieteellinen perusteellisuus, jolla hän on aina lähestynyt tutkimuskysymyksiä sosiaalipsykologisissa opinnäyte- ja muissa töissään.

Viimeiset 30 vuotta aktiivisesti suomalaisessa sosiaalipsykologiassa toimineena Anna-Maija Pirttilä-Backmanilla on runsaslukuinen määrä kollegoja ja oppilaita, joiden ajatteluun ja toimintaan hän on vaikuttanut. Aina valmiina laajentamaan sosiaalipsykologian soveltamista uusille urille, Anna-Maija on ollut luomassa useita ajankohtaisiin yhteiskunnallisiin ilmiöihin tarttuvia tutkimusalueita. Hänen perusteellisuutensa ei näy pelkästään tutkimuksessa, sillä yhtä suurella intohimolla Anna-Maija on paneutunut uusien tutkijasukupolvien kasvattamiseen.

Kiitos kaikesta tähänastisesta ja paljon onnea tuleville vuosille!

Helsinki 20.10.2014

Marja Ahokas, Salla Ahola, Liisa Myyry, Inari Sakki

Toimittajat lausuvat vilpittömät kiitoksensa seuraaville henkilöille, joiden panos kirjan valmistumiseen on ollut erittäin tärkeä: kiitämme Saija Pyhäniemeä kielenhuollosta ja Eemeli Hakoköngästä kirjan ulkoasun suunnittelusta.

I AJATTELU JA SOSIAALISET REPRESENTAATIO

I Järki, tunteet ja intuitio moraalin sosiaalipsykologiassa

Klaus Helkama & Liisa Myyry

Ei kukaan, jolla on riittävästi arvostelukykyä, voi pitää vastenmielisyyttä riittävänä syynä moraaliseen tuomitsemiseen.

Edvard Westermarck (1939) 1984, s. 472

Järjen ääni voi olla paljon heikompia kuin virheellisen intuition kova ja kuuluva ääni, ja omien intuitioiden kyseenalaistaminen on epämiellyttävää, kun edessä on stressaava suuri päätös.

Daniel Kahneman, 2011, s. 417

...moraali on elämämme jokaisen hetkellisen tilan suhteuttamista pysyvää tilaan.

... Moral ist Zuordnung jedes Augenblickzustandes unseres Lebens zu einem Dauerzustand.

Robert Musil: Mies vailla ominaisuuksia, 2006 (2. osa, s. 255)

(Der Mann ohne Eigenschaften, 1943)

Perustuuko moraalimme tunteeseen vai järkeen? Kysymys on askaruttanut filosofi, psykologeja ja sosiologeja pitkään. Valistusfilosofi David Hume kirjoitti vuonna 1739: ”järki on ja sen pitääkin olla vain intohimojen orja, eikä se voi koskaan pyrkiä muuhun virkaan kuin

palvelemaan ja tottelemaan niitä”. Humer seuraajia ovat muodossa tai toisessa olleet sosiologit Emile Durkheim (1859–1918) ja Edvard Westermarck (1862–1939), samoin kuin psykologi Sigmund Freud (1859–1939).

Toinen valistusfilosofi, Immanuel Kant (1724–1802) taas torjui ajatuksen, että moraalisten arvioiden perustana voisi olla tunne. Hänen mielestään ihmisten kyky tuntea tunteita on hyvin erilainen. Niinpä moraalin tuli perustua järkeen. Moraalisille arvioille on ominaista yleistettävyyys, johdonmukaisuus ja puolueettomuus. Kantin perillisiä ovat moraalin sosiaalipsykologian klassikot Jean Piaget (1896–1980) ja Lawrence Kohlberg (1927–1987).

Humer tavoin Westermarck katsoi sympatian olevan moraalissa keskeistä. Westermarckin Moraalin synty ja kehitys -teoksen (1906–08) osaan II sisältyy luku kuolleiden kunnioituksesta. Kun toinen tämän luvun kirjoittajista lainasi teoksen kansalliskirjastosta kymmenisen vuotta sitten, luvun sivut olivat vielä avaamatta.

Sofokleen *Antigone*-tragedian aihe on juuri kuolleiden kunnioitus. Antiikin Kreikassa asianmukaisten hautajaisten järjestäminen oli moraalinen velvollisuus. Kreikkalaiset hautasivat Marathonin taistelussa kuolleet persialaisetkin, ulkoryhmän jäsenet. Näytelmässä Antigone uhmaa Teeban hallitsijan käskyä ja hautaa kapinaan nousseen veljensä. Vaikka vainajien muistaminen tuntuu nykyihmisestä moraalin kannalta harmaalta alueelta - emme ole varmoja kuuluuko se moraaliin vai onko se ”vain” perinnäistapa, enemmistö moraalin sosiaalipsykologia -kurssin opiskelijoista on ollut *Antigonen* luettuaan sitä mieltä, että meillä on moraalisia velvollisuuksia vainajia kohtaan. Yksi yleisimpiä perusteluja on kunnioitus, mikä tukee Westermarckin ajatusta että moraaliperustuu tunteisiin.

Valistuksen aikaa seuraa yleensä romantiikka, niin taiteessa kuin tieteessäkin. Moraalin psykologiassa kognitiiviseen kehitykseen pohjautuva moraalinen arvostelukyky sai tutkimusaiheena väistyä tunteen tieltä parikymmentä vuotta sitten. Uuden suunnan merkkipaaluksi on muodostunut kaksi 1990-luvulla tehtyä tutkimusta. Jonathan Haidt esitti tutkittaville joukon vahvoja vastenmielisyyden tunteita herättäviä tilanteita, joissa kenellekään ei aiheutunut vahinkoa eikä kenenkään oikeuksia rikottu. Koehenkilöt saivat muun muassa arvioitavakseen tari-

nan, jossa aikuiset veli ja sisar, Mark ja Julia, ovat sukupuoliyhteydessä. He käyttävät ehkäisyä ja päättävät etteivät tee sitä toista kertaa. Koehenkilöt vastasivat heti, että teko oli heidän mielestään väärin. Mutta kun heiltä kysyttiin perusteluja – vahinko itselle ja toisille on tarinassa suljettu pois – jäljelle jäi vain jotain sellaista kuin ”en osaa sanoa, mutta minusta se on vain väärin”. Haidt sanoo, että moraaliset arviomme ovat jälkikäteisperusteluja intuitioillemme, tässä tapauksessa iljettävyyden tunteelle, jota inestin ajatteleva meissä herättää. Järjen ja intuition suhde on kuin koiran hännän ja koiran suhde. Ei häntä heiluta koiraa, vaikka niin uskottelemme, sanoo Haidt.

Haidtin kokeesta on versonut laaja kirjallisuus vastenmielisyyden tunteiden vaikutuksesta moraalisiin arviointeihimme. Perusideana on ”oraalisesta moraaliseen” eli haju- ja makuaistin kehityshistoriallinen yhteys moraalitajuun. Vuolaasta kokeiden virrasta voi poimia tuoreen tutkimuksen (Cunningham ym. 2013), jossa koehenkilöt saivat ensin haisteltavakseen pahoja hajuja ja sitten tehdäkseen arvioita homo-, lesbo- ja heteroseksuaalisia pareja esittävistä kuvista. Sama paha haju kuvattiin yhdelle ryhmälle ihmiskehon ja toiselle parmesaani-juuston tuoksuksi. Ihmiskehon tuoksua haistelleet katselivat homoparien kuvia vähemmän aikaa kuin muita kuvia ja suhtautuivat kielteisemmin homoihin. ”Tunteen” ja ”järjen” kannalta katsottuna kokeessa oli tiukkaan ottaen kyse niiden vuorovaikutuksesta, koska hajun nimike oli olennainen vaikutuksen aikaansaamisessa. ”Parmesaanin” hajua ei koettu niin epämiellyttäväksi kuin ihmiskehon eikä se saanut aikaan kielteistä suhtautumista. Uudessa teoksessaan Haidt (2012) ei enää asetaakaan vastakkain tunnetta ja järkeä, vaan intuition ja järjen.

Toinen merkkipaalu on Joshua Greenen neuropsykologinen tutkimus kuuluisasta ”resiinaongelmasta”: Raiteilla makaa 5 henkilöä. Heitä lähestyy kovaa vauhtia resiina, joka uhkaa tappaa kaikki. Voit pelastaa heidät kääntämällä kampea, joka ohjaa resiinan toiselle raiteelle. Sillä makaa vain yksi henkilö. Olisiko oikein kääntää kampea? Moraalifilosofit ja maallikot yhtä lailla ovat sitä mieltä, että se olisi oikein. Moraalinen intuitiomme antaa toisenlaisen vastauksen, jos ongelma muutetaan ”kävelysillan” ongelmaksi: Olet junaradan yli kulkevalla kävelysillalla pulskan miehen kanssa. Rataa lähestyy resiina joka uhkaa tappaa viisi radalla makaavaa ihmistä. Olet itse liian kevyt pysäyttämään resiinan,

mutta työntämällä pulskan miehen sillalta voit pysäyttää sen. Väärin! Moraalifilosofit ja maallikot ovat taas yhtä mieltä.

Joshua Greene selvitti, mitä ihmisten aivoissa tapahtuu, kun he ratkaisevat näitä ongelmia. Kampiversiossa aktivoituvat aivojen uudet osat, aivokuoren etuosa, joka vastaa tietoisesta ongelmanratkaisusta. ”Kävelysilta” puolestaan aktivoi aivojen vanhat osat. Moraalimme näyttää olevan psykologisesti epäyhtenäinen. Syvällä aivojen ”eläimellisissä” tunneosissa on kielto tehdä aktiivisesti toiselle ihmiselle pahaa, mutta järki sanoo, että joskus on oikein pelastaa viisi uhraamalla yksi. Vastakkain ovat siis selvästi tunne ja järki (ks. Greene 2008).

Sosiaalisen intuitionismin kuusi moraaliperustaa

Haidtin sosiaalinen intuitionismi on hallinnut moraalin psykologiaa viimeiset 10 vuotta. Esittelemme seuraavaksi tämän teorian perusideat. Ne ovat antiteesi Kohlbergin (1984) moraalisen arvostelukyvyn kehitysteorialle (ks. esim. Helkama 2009, luku 8). Hegeliläisen teesi-antiteesi-synteesi -mallin mukaan koetamme löytää Haidtin teorian heikot kohdat ja luonnostella lopuksi synteesiä, jossa tunteen ja järjen vuorovaikutusta tarkastellaan hieman pidemmästä aikaperspektiivistä.

Intuitionistit olettavat, että moraalissa järki on intuition nöyrä palvelija. Moraalin sosiaalipsykologia on perustunut liikaa moraalin tutkimiseen länsimaissa, koulutetuissa, teollistuneissa, rikkaissa demokraattisissa yhteiskunnissa. Näissä yhteiskunnissa elävät koulutetut ihmiset osaavat perustella ja älyllistää moraaliset kannanottonsa. Pennsylvanian yliopiston opiskelijat olivat Haidtin väitöskirjatyössä ainoa ryhmä, joka piti seuraavassa tarinassa esitettyä toimintaa moraalisesti hyväksyttävänä:

Mies käy supermarketissa kerran viikossa ostamassa kanan. Mutta ennen kanan keittämistä hän on sukupuoliyhteydessä sen kanssa. Sitten hän keittää ja syö sen.

Pennsylvanian yliopiston opiskelijat sanoivat: ”Se on hänen kanan-
sa, hän syö sen eikä ketään vahingoiteta.” Opiskelijat sanoivat muiden ryhmien tavoin, että heitä ällöttäisi katsella tuollaista tabun rikkomista, mutta enemmistö heistä (73 %) suhtautui siihen suvaitsevaisesti. Eräs

opiskelija totesi: ”Se on pervoa mutta hänellä on siihen oikeus, jos se tehdään yksityisesti.” (Haidt 2012, s. 96.)

Muutaman korttelin päässä Pennsylvanian yliopistosta sijaitsevan McDonaldsin tavalliset asiakkaat, joille Haidt esitti saman tarinan, suhtautuivat aivan eri tavalla. Kun Haidt kysyi: ”Voitko sanoa, miksi se on väärin?”, kysymys ”johti usein pitkiin taukoihin ja epäuskoiseen tuijotukseen. Nuo tauot ja tuijotukset näyttivät sanovan: *Tarkoitatko ettet tiedä miksi on väärin tehdä kanalle sellaista? Pitääkö mun selittää sen sulle? Miltä planeetalta sä oikein olet?*” (Haidt 2012, s. 95).

Haidtin sosiaalisen intuitionismin uudessa, vuoden 2012 versiossa, on kuusi moraalin perustaa. Kullakin perustalla on positiivinen ja negatiivinen puoli: edellinen sanoo, mitä pitää tehdä, jälkimmäinen mitä ei saa tehdä. Pennsylvanian yliopiston opiskelijat noudattivat huolenpidon/vahingoittamisen perustaa, jossa keskeistä on heikoista huolehtiminen ja vahingon välttäminen. Reiluus/epärehellisyys on toinen perusta, jonka positiivinen puoli käskää kohdella kaikkia samalla tavalla ja negatiivinen kieltää epärehellisyyden. Nämä kaksi perustaa yhdessä kolmannen, vapauden, kanssa kattavat suuren osan jälkiteollisten länsimaisten yhteiskuntien moraalikoodista. Vuonna 2012 malliin lisätty vapaus/sorto käskää vastustaa sortoa ja kieltää toisia puuttumasta minun asioihini tai meidän asioihimme. Bobrikovin murhannut Eugen Schauman ja muut tyranniuden vastustajat havainnollistavat perustan toista puolta. Toisesta puolesta ovat esimerkkinä ne amerikkalaiset, joiden mielestä intialaisilla vaimoilla pitäisi olla vapaus päättää itse, meneekö elokuviin pyytämättä mieheltään lupaa.

Muulla maailmassa, länsimaiden ulkopuolella, moraalikoodeissa painottuvat kolme muuta perustaa. Lojaalius/petturuus saa meidät olemaan isänmaallisia ja kieltää oman ryhmän pettämisen. Sherifin (ks. Helkama ym. 1998, luku 14) kuuluisat poikaleirikokeet todistivat, että lojaalisuus omaa ryhmää kohtaan kuuluu ihmisluontoon. Dante sijoittaa Helvetiinsä syvimmälle petturit ja kavaltajat, Juudas Iskariotin, Brutuksen ja Cassiuksen. Auktoriteetti/kumouksellisuus käskää kunnioittamaan auktoriteetteja ja kieltää kapinoinnin niitä vastaan. Tämä näkyy vaikkapa tunnetussa Milgramin (1974) tottelemiskokeessa. Pyhyys/ saastuttaminen sanoo, että ihmisen on noudatettava siveellistä puhtautta ja vältettävä (itsensä) saastuttamista. Kirkoissa ja muissa

pyhissä paikoissa puhutaan hiljaa. Tampereen Lenin-museo oli siellä kuiskutteleville neuvostoturisteille 1970-luvulla pyhä paikka.

Perustat ovat muodostuneet vastauksina kehityshistoriallisiin sopeutumishaasteisiin. Niitä laukaisevat ärsykkeet ovat muuttuneet historian kuluessa. Esimerkiksi pyhyys-perusta on kehittynyt tarpeesta välttää saastumista ja sen ovat alkuaan laukaisseet jätteet ja sairaat ihmiset. Tyypillinen tähän perustaan liittyvä tunne on inho, jonka nykyään voi laukaista myös vastenmielinen ideologia. Huolenpitoon liittyvä perustunne on myötätunto, reiluuteen liittyviä suuttumus, kiittolisuus ja syyllisyys.

Moraaliperustat ovat käsitteellisessä ja empiirisessä yhteydessä arvoihin. Taulukossa 1 on esitetty nämä yhteydet Schwartzin (1992) tunnetun arvomallin arvoihin. Vapaus/sorto kytkeytyy ilmiselvästi itseohjautuvuusarvoihin, joiden yksi osiokin on *vapaus*. Reiluus/epärehellisyys liittyy universalismiarvoihin, jotka ovat Schwartzin kehämallissa itseohjautuvuuden vieressä. Yksi universalismin arvo-osio on *sosiaalinen oikeudenmukaisuus*. Reiluus/epärehellisyys liittyy osittain myös hyvänthahtoisuusarvoihin, joihin kuuluu *rehellisyys*. Hyvänthahtoisuusarvot ovat kehämallissa universalismin naapurina. Huolenpito/vahingoittaminen ankkuroituu selvästi myös hyvänthahtoisuuteen, jossa ovat osioina mm. *auttavaisuus ja anteeksiantavuus*.

Lojaalius/petturuus -perustaa vastaa yhdenmukaisuus, jonka osioita ovat *uskollisuus, lojaalius*. Auktoriteetti/kumouksellisuus -perustaa vastaa niin ikään yhdenmukaisuus (osioita *tottelevaisuus ja vanhempien kunnioittaminen*) mutta myös perinteet (*nöyryys*). Pyhyys/saastuttaminen liittyy lähinnä turvallisuus-arvotyyppiin, jonka yhtenä osiona on *puhtaus*.

Taulukko 1 Schwartzin arvot ja Haidtin moraaliperustat

Schwartzin arvot	Itseohjautuvuus, universalismi, hyvänthahtoisuus	Yhdenmukaisuus	Perinteet
Haidtin moraaliperustat	Vapaus, reiluus, huolenpito	Lojaalius, auktoriteetti	Pyhyys

Intuitio ja järki: ”naks ja näin se menee”

Vaikka Haidtin (2012) teoria on johtanut moniin uusiin ja yllättäviin löytöihin, siinä on ainakin neljä ongelmakohtaa. Ensimmäinen ongelmakohta on intuitioiden ja tunteiden suhde. Haidt (2012) lainaa useaan otteeseen Humen sanontaa, että järjen pitää olla intohimojen orja, mutta yllättäen hän ei panekaan yhtäläisyysmerkkejä intuition ja tunteen välille. ”Moraaliset tunteet ovat yksi intuition tyyppi” sanoo Haidt (2012 s. 45). Intuitiot ovat automaattisia, nopeita kognitioita. Intuition ja tunteen suhde jää epäselväksi. Toiseksi Haidtin sosiaalinen intuitionismi sivuuttaa miltei tyystin kysymyksen, miten intuitiot ja niitä laukaisevat ärsykkeet muuttuvat. Hänen mallissaan (ks. Juujärvi ym. 2011) reflektiivinen ajattelu voi muuttaa intuitioita, mutta hän pitää tätä harvinaisena ja epätyypillisenä. Kolmanneksi intuitionismi ei juuri tarkastele sitä, miten ihmiset käsittelevät perustojen välisiä ristiriitoja. Neljänneksi intuitionismi aliarvioi sosiaalisessa elämässä vaikuttavan johdonmukaisuuden paineen. Tässä artikkelissa liitämme äänemme niiden kriitikkojen kuoroon (esim. Saltzstein & Kasachkoff 2004), jotka väittävät että reflektiivisellä ajattelulla on suurempi rooli moraalisissa kuin Haidt olettaa. Vaikka lyhyellä tähtäyksellä intuitiot ovat ensisijaisia, kuten Haidt ja hänen seuraajansa ovat osoittaneet, pitemmästä aikaperspektiivistä tarkasteltuna järki voi muuttaa intuitioita ja tunteita. Kysymys ”Kumpi on ensisijainen, intuitio (tai tunne) vai järki?” on huonosti asetettu. Parempi on kysyä: ”Miten intuitio (tunne) ja järki ovat vuorovaikutuksessa keskenään?”

Ajan merkitys intuitioiden muuttumisessa näkyy tosin jo muuttamassa minuutissa, kertoo Paxtonin ym. (2012) koe. Siinä Julian ja Markin tarina esitettiin Harvardin yliopiston opiskelijoille. Puolet koehenkilöistä sai arvioitavakseen version, jossa inestille annettiin huono perustelu (”Jos Julia ja Mark rakastelevat, maailmassa on enemmän rakkautta”). Toiselle puolelle esitettiin vahvemmat perustelut. Niissä kerrottiin, kuinka inestikielto on ymmärrettävä kehityshistoriallisena adaptaationa, jonka tehtävänä on estää vammaisten lasten syntyminen oloissa joissa ei ollut ehkäisyä, mutta koska Julia ja Mark käyttävät ehkäisyä, tämä näkökohta ei vaikuta. Kun koehenkilöt vastasivat heti, argumenttien laadulla ei ollut mitään merkitystä – intuitio kumosi niin huonon kuin hyvänkin perustelun. Mutta jos tietokoneen ruutu pa-

kortti koehenkilöt odottamaan kaksi minuuttia ja pohtimaan ongelmaa, tulokset olivat aivan toisenlaiset. Heikko perustelu sai aikaan Julian ja Markin teon jyrkemmän tuomitsemisen kuin välitön intuitio, mutta hyvät perustelut tekivät monet suvaitsevaisemmiksi inestiiä kohtaan.

Harkinta ja miettiminen muuttivat moraalista kantaa eräässä Haidtin artikkelissakin mainitussa konservatiivisen naisen haastattelussa. Tämä tuomitsi ensin homoseksuaalisuuden, mutta ajatellessaan sitä mahdollisuutta että seksuaalinen suuntautuminen on synnynnäistä eikä ihmisen valitsemaa, hän sanoi: ”Jos sitä kunnolla miettii, niin ei-hän heidän toimintaansaakaan pitäisi tuomita” (Saltzstein & Kasachkoff 2004, s. 275).

Moraalinen päätöksenteko on useimmiten sosiaalinen tapahtuma, jossa on mukana monia ihmisiä eri rooleissa. Joskus nämä henkilöt edustavat yhtäältä järjen ja toisaalta tunteen ääntä, kuten Jane Austenin Elinor ja Marianne Dashwood. Jaana-Piia Mäkinien pro gradu -työssään kuvaamassa tippaletku-tapauksessa (ks. Helkama 2009, s. 207–208) työnantaja, yksityisen sairaankuljetusfirman johtaja, sanoo kiivastuksissaan irti nuoren naispuolisen lääkintävahtimestarin, kun tämä potilasturvallisuuteen vedoten kieltäytyy työskentelemästä ambulanssissa, jossa on vain yksi tippaletku. Tunteen ja intuition varassa, Haidtin auktoriteettiperustan mukaan toimineen pomon vastapaino, järjen ääni, on hänen vaimonsa, joka saa miehensä uskomaan että alainen halusi vain taata potilasturvallisuuden (Haidtin huolenpidon perusta) – ja saa miehen perumaan päätöksensä. Lääkintävahtimestari, joka Mäkinien tapahtuman kertoi, toimi sitä vastoin omien sanojensa mukaan hyvinkin intuitiivisesti: ”Mää tiedän ite vaistomaisesti milloin asia tehdään näin (...) Et sillä tavalla mun ei tarvi kauheesti miettiä vaan mulla on ne tietyt periaatteet, jotka tulee sit et naks ja näin se menee.” (Mäkinen 2003, s. 44)

Mistä ja miten tuollainen ”naks ja näin se menee” -intuitio tulee (muualta kuin kaukaa ihmisen kehityshistoriasta), on kysymys johon Haidt ja intuitionistit eivät ole tarkkaan vastanneet. Haastattelussa tippaletkutarinan kertoja perustelee moraalikäsitteisiään tavalla, joka sijoittuu Kohlbergin ”omantunnon ja yhteiskuntajärjestelmän moraaliiin”, vaiheeseen 4, tai mahdollisesti periaatteiden vaiheeseen 5. Yksi mahdollisuus on se, että aiemmin järjen ja harkinnan kautta omaksutut

periaatteet ovat nyt automatisoituneet intuitioiksi. ”Voi olla että moraaliset reaktiomme tietyissä tilanteissa ovat nyt automaattisia ja ei-reflektiivisiä, koska olemme päässeet siihen pisteeseen, että tottumus on korvannut tarpeen pohtia jokaista päätöstämme”, arvelevat Saltzstein ja Kasachkoff (2004, s. 279). Tätä mahdollisuutta olisi syytä tutkia. Voi olla, että intuition ja harkinnan suhteet ovat mutkikkaammat kuin Haidt olettaa, jos maltamme seurata niitä riittävän pitkään.

Huolenpidon etiikassa (Scoe 1998), joka on Kohlbergin teorian tavoin ajattelun kehitykseen ja reflektioon perustuva moraalisen arviointikyvyn malli, ylin vaihe edustaa ajattelua, jossa henkilö on pohtinut sekä sisäistänyt arvonsa ja toimii niiden pohjalta. Päätöksenteko on silloin usein nopeaa ja vaivatonta. Tippaletkutarina voidaan nähdä sosiaalisen paineen ongelmana, jossa lääkintävahtimestaria painostetaan toimimaan omia arvojaan (potilasturvallisuudesta ei tingitä) vastaan. Koska kertoja on valmis ottamaan vastuun päätöksistään eikä ole halukas uhraamaan itseään miellyttääkseen muita, vaikuttaa hän varmalta tilanteen oikeasta ratkaisusta. Ylintä vaihetta edeltävälle vaiheelle, reflektiiviselle huolenpidolle, on taas ominaista epätietoisuus oikeasta ja väärästä ja eri vaihtoehtojen pitkällinenkin puntarointi. Reflektiivisyyttä kuitenkin tarvitaan, jotta voidaan saavuttaa tasapaino toisista huolehtimisen ja itsestä huolehtimisen välillä.

Voi hyvin kuvitella, että homoseksuaalisuuden alkuperää koskeva tieto on Suomessa vähitellen muuttanut intuitiota seuraavaan tapaan: Sukupolven X enemmistö tuomitsee homoseksuaalisuuden Vanhan testamentin mukaisesti suoraa päätä inhottavana. Sukupolvi X+1 on lapsuudessa omaksunut vanhemman sukupolven intuitiivisen tunnereaktion, mutta uusi tieto on ristiriidassa sen kanssa. Tunne ja järki ovat vastakkain, ja järki voittaa. Sukupolvessa X+2 intuitio ja järki eivät ole edes ristiriidassa, vaan ”iljettävyyden tunne”, jota Westermarck oletti vuonna 1939 normaali-ihmisen tuntevan, on jo kadonnut. (Vuonna 2005 vain 20 % suomalaisista oli sitä mieltä, että homoseksuaalisuus ei ole koskaan hyväksyttävää.)

Haidt (2012) tuntuu olevan sitä mieltä, että intuitioiden tai moraaliperustojen ristiriitoja ei voi järjellä ratkaista. Tässä hän on väärässä, ilmiselvästi mutta ymmärrettävästi, koska kysymyksen asettaminen johtaisi takaisin Kohlbergin (1984) teoriaan moraalisten argumenttien

kehityksestä. Kohlbergin dilemmoissa pannaan kaksi moraaliperustaa vastakkain ja kysytään, kumman mukaan pitäisi toimia. Pitäisikö Heinzin varastaa lääkettä pelastaakseen vaimonsa (huolenpito) vai noudattaa lakia (lojaalisuus/auktoriteetti)? Ei ole aivan täsmällistä väittää, että Kohlbergin teoria on liberaali (vastakohtana konservatiivisuudelle), koska sekä ”liberaalia” että ”konservatiivista” vaihtoehtoa voi perustella kuhunkin vaiheeseen kuuluvalla argumentilla.

Etenemismvauhti on hidas: Juujärven, Myyrin ja Pesson seurantatutkimuksissa (esim. Myyrin ym. 2013) Laurea-korkeakoulun opiskelijat kehittyivät keskimäärin 0.1 vaihetta vuodessa. Iän karttuessa kehityksen tahti hidastuu vielä enemmän, mutta esimerkiksi Helsingin sosiiaalipsykologien tutkimien pyhtäläisten kehitys jatkui pitkälle keskiikään saakka.

Paxtonin ym. (2012) mainitussa kokeessa huono ja hyvä argumentointi vaikuttivat moraaliseen tuomitsemiseen. Tunteenomaiset reaktiomme eivät siis kohdistu pelkästään tekoon vaan myös sen perusteluihin. Ihmiset pitävät puoluekannastaan riippumatta enemmän poliitikoista, jotka perustelevat kantansa periaatteiden tason argumenteilla, totesi Emler (ks. Helkama 2009, s. 178) kokeessaan, jossa sekä oikeistolaiset että vasemmistolaiset brittiopiskelijat tykkäsivät enemmän Kohlbergin 5-vaiheen ”Brownista” kuin 4-vaiheen ”Jonesista” tai relativistisesta ”Smithistä”. Tällainen havainto voisi selittää myös Pekka Haaviston suurta suosiota Suomessa. Haavisto on poliitikko, jonka argumentointi on yleensä Kohlbergin periaatteiden tasolla.

Tunne ja järki

Greene kurkisti ihmisten aivoihin, kun nämä ratkaisivat silta- ja resii-naongelmaa, ja havaitsi että tunne ja järki olivat selvästi vastakkain: tunne sanoi ”älä työnnä”, järki sanoi ”käännä kampea”. Greene (2008, s. 43) esittää että tilanteiden ero on niiden persoonallisissa versus persoonattomassa luonteessa. Toisen koskettaminen on henkilökohtaista ja synnyttää enemmän tunnetta kuin tilanne, jossa toinen ihminen on kaukana ja siten persoonaton. Tutkimuksessamme (Myyrin & Helkama 2007) luokittelimme parinsadan nuoren aikuisen kuvaamat arkiset moraalidilemmat sen mukaan, oliko tilanne persoonallinen (mukana

oli läheisiä, esim. perheenjäsen tai ystävä) vai persoonaton (kyseessä oli tuntematon tai instituutio). Persoonalliset dilemmat synnyttivät voimakkaampia tunteita kuin persoonattomat, mikä sopi yhteen Greenen ajatusten kanssa.

Jos persoonattomat tilanteet aktivoivat aivojen ”kognitiivisia” osia, voi olettaa että näitä tilanteita kuvataan jäsentyneemmin kuin persoonallisia. Toisin kuin monet aiemmat tutkimukset, me emme tätä havainneet. Sen sijaan totesimme, että tilanteen sosio-kognitiivisen konfliktin aste oli yhteydessä sekä voimakkaampiin tunteisiin että kuvauksen jäsentyneisyyteen. Sosio-kognitiiviset ristiriidat (joissa siis ihmiseen kohdistuu vastakkaisia odotuksia, esimerkiksi kun eronneet vanhemmat odottavat molemmat lapsen viettävän joulua kanssaan) ovat tilanteita, joissa konfliktissa eivät ole tunne ja järki, vaan tunteet keskenään. Nämä havainnot puhuvat Greenen (2008, s. 64) ja Humen kannan puolesta, jonka mukaan kaikessa moraalisisessä arvioinnissa on tunne mukana. Sen mukainen on myös Juujärven ym. (2012) seurantatutkimuksen havainto, että opiskelijoiden huolenpidon etiikan arvostelukykyyn kehitystä kahden ensimmäisen opiskeluvuoden aikana ennusti parhaiten sympatian määrä heidän oman elämän dilemmas- saan ensimmäisenä opintovuonna. Myös emotionaalisen sympatian tai empatian mitat korreloivat vahvasti kognitiivisen sosiaalisen perspektiivinoton mittojen kanssa. Tunne- ja älypohjaiset empatiamitat puolestaan korreloivat samalla tavalla esimerkiksi arvoihin tai syyllisyyden- tuntoon (ks. Helkama 2009). Tunne ja kognitio näyttävät olevan kuin paita ja peppu.

Kunnioitus on sympatian ohella toinen keskeinen moraalinen tunne. Haidtin teoriassa kunnioitus liittyy vain auktoriteettiperustaan. Piaget ja hänen edeltäjänsä J. M. Baldwin (1861–1934) katsoivat, että kunnioitus voi kohdistua myös moraaliperiaatteisiin, joiden edessä ihmiset ovat tasavertaisia. Antigone ja nuori lääkintävahtimestari kunnioittivat moraaliperiaatteitaan enemmän kuin auktoriteettia. Voi hyvin ajatella, että kunnioitus ja moraalinen arvostelukyky kehittyvät eri reittejä, mihin viimeinen Piaget’n teoriasta tehty tutkimus (Helkama 1988) viittaa. Moraalista arvostelukykyä tarvitaan sen päättämiseen, milloin auktoriteettia pitää uhmata. Haidtin (2012) teoksen yksi luku on ”Äänestäkää minua”. Emme äänestä. Emme äänestä sen takia, että

mielestämme moraaliiin kuuluu olennaisesti intuitioiden välisten risti-riitojen ratkaisu johdonmukaisella tavalla, moraalinen näkökulma. Sitä edustaa menettelytapojen oikeudenmukaisuuden puolueettomuuden periaate, joka kytkeytyy empiirisesti moraalisen arvostelukyvyn kehitykseen (Myyry & Helkama 2002).

Empatia liittyy olennaisesti vain kahteen Haidtin moraaliperustaan, huolenpitoon ja reiluuteen. Se ei liity lojaaliuteen, auktoriteettiin ja pyhyyteen, Schwartzin yhdenmukaisuus- ja perinnearvoihin (ks. Helkama 2009, s. 163). Huolenpito ja reiluus ovat universaaleja. Ihmiset kaikissa maailman maissa ovat samaa mieltä niitä kartoittavista World Value Surveyn väittämistä, totesivat Vaclair ja Fischer (2011). Sen sijaan moraalisisissa kannanotoissa homoseksuaalisuuteen, itsemurhaan tai aborttiin sekä kulttuurit että yksilöt ovat eri mieltä. Sympatia kuuluu siis eri tavalla ihmisluontoon kuin yhteisöllinen yhdenmukaisuus, jota nuo jälkimmäiset ”seksuaalis-persoonalliset” seikat mittaavat. Ne ja niitä vastaavat yhdenmukaisuus- ja perinnearvot täyttävät moraalin toista tehtävää, yhteisön ylläpitämistä. Ne ovat moraaliarvoja, siinä Haidt on oikeassa. Se näkyy siitakin, että ne liittyvät syyllisyysherkkyyteen, kuten Mia Silfver-Kuhalampi ja muut ryhmämme jäsenet ovat todenneet (Helkama 2009, s. 238).

Haidtin sijaan äänestämme Joshua Greeneä (2008, s. 76), joka kysyy: ”Voimmeko hyvällä omallatunnolla sanoa: Elän yllleistä elämää enkä välitä kaukaisten ihmisten epätoivosta ja tarpeista, koska ihmisen evoluutio on sattumoisin tehnyt minut epäsensitiiviseksi heidän hädälleen?” Kysyimme vuosina 1982 ja 1993 Pyhtään aikuisilta mielipiteitä kolmannen maailman nälkäänäkevien lasten auttamisesta. Vuonna 1982, taloudellisesti hyvänä aikana, moraalisen arvostelukyvyn kehitys oli yhteydessä siihen, että auttamista pidettiin velvollisuutena. Vuonna 1993, syvimmän laman aikana, auttamista pidettiin harvemmin velvollisuutena eikä se kytkeytynyt moraalisen arvostelukyvyn. Ihmiset sopeuttavat sympatiansa ja moraalisensa taloudellisiin mahdollisuuksiin.

Talouden kukoistus yhdistettynä demokratiaan saa ihmisen luontaisen sympatian ulottumaan ulkoryhmiin ja eläimiin saakka. Sympatian merkitys moraalisen arvostelukyvyn kehityksessä näkyy myös Stefano Passinin (2014) tuloksesta. Hän antoi tutkittavilleen kahdenlaisia moraalista arvostelukykyä mittaavia testejä. Yhdessä versiossa päähenkilöt

olivat italialaisia, toisessa romanialaisia (ulkoryhmän jäseniä). Tutkittavien ennakkoluuloisuus kartoitettiin erillisellä mittarilla. Ennakkoluuloiset henkilöt saivat moraalitestissä suuremman pistemäärän silloin, kun päähenkilö oli italialainen. Ei-ennakkoluuloisten pistemäärä sen sijaan ei riippunut päähenkilön ryhmäjäsenyydestä. Yksi tulkinta olisi, että ennakkoluuloisten moraalinen universumi on suppeampi ja romanialaista ulkoryhmän jäsentä ajatellessaan he kytkevät empatiansa pois (ks. Helkama & Sortheix, painossa).

Mitä demokraattisempi yhteiskunta on, sitä suurempi siellä on erimielisyys arvoista, eli sitä enemmän siellä on sosio-kognitiivisia konflikteja. Mitä tasa-arvoisempi yhteiskunta on, sitä pitemmällä on myös ihmisten moraalinen arvostelukyky Kohlbergin asteikolla (Helkama & Sortheix, painossa). Moraali on muuttunut politiikaksi, kuten Haidt (2012) osoittaa – ja politiikka on kompromissien tekoa, mitä Haidtin intuitionismi ei oikein tavoita. Toimiva demokratia vaatii, että suuri osa kansalaisista saavuttaa moraalisen arvostelukykynsä kehityksessä yhteiskuntajärjestelmän tason, totesi Anna-Maija Pirttilä-Backman joskus. Tämä Kohlbergin neljäs taso tekee mahdolliseksi tarkastella yhteiskuntaa systeeminä, jonka toiminta edellyttää yhteisistä pelisäännöistä sopimista. Yhdysvaltalaiset aikuiset ovat aikaisempaa useammin Kohlbergin tasoilla 2 ja 3, joissa tarkastelukulma on ”minun oma etuni ja minun sisäryhmäni etu” tai ”hyvä republikaani” tai ”hyvä demokraatti” -ajattelu. ”Yhteinen etu” ei ole enää kaikkien yhdysvaltalaisen etu, vaan paljon suppeamman ryhmän.

Haidt (2012) tuskin pystyy soveltamaan intuitionismiaan itseensä, vaan julistautuu utilitaristisen moraalifilosofian kannattajaksi. Mutta tavallisetkin ihmiset voivat olla seurausetiikan kannattajia eivätkä intuitioittensa varassa toimivia irrationaalisia päättäjiä. Tavallinen suomalainen voi hyvin kysyä: Haluammeko Suomesta maan, jossa rikkaat ja köyhät, kokoomuslaiset, vasemmistoliittolaiset ja perussuomalaiset eivät enää toimi yhdessä tasavertaisina kansalaisina urheiluseuroissa, kuoroissa, koirakerhoissa tai muissa ’kansalaisyhteiskunnan’ riennoissa, vaan linnoittautuvat omiin lokeroihinsa? Vai haluammeko Suomesta maan, jossa reiluilla yhteisillä menettelytavoilla voidaan päättää, että

sikhi voi ajaa bussia turbaani päässä, muslimitytöt käyttää burkhaa koulussa ja lääkärille, joka ei hyväksy aborttia, järjestää muita tehtäviä? Kysymys on yhteiskuntapoliittisista päätöksistä, joihin vaikuttaa tieto, ei pelkästään intuitio tai tunne. Mutta tietenkin kyseessä on myös tunne kuulumisesta Suomeen.

Sosiaalisen intuitionismin ihmiskuva asettaa vahvat intuitiot ja heikon järjen liian jyrkästi vastakkain. Vaikka järki on hidas ja vaatii aikaa saadakseen äänensä kuulumaan, se voi muuttaa tunteita ja intuitioita. Järjen ja tunteiden suhteet voivat sitä paitsi olla erilaisia eri ihmisillä. Vaikka yksilöt, joilla on Aspergerin syndrooma, ovat hitaampia lukemaan toisten ihmisten tunteita kuin muut ja arvioivat itsensä vähemmän empaattisiksi, he ovat arvoiltaan samanlaisia kuin muut (Hirvelä & Helkama 2011).

Vaikka moraalin alue vaihtelee kulttuureittain, sen yhteinen ydin on hyväntahtoisuus. Tunne on epäilemättä moraalin liikkeellepaneva voima, mutta järki voi nähdäksemme muuttaa tunteita ja intuitioita paljon suuremmassa määrässä kuin vallitseva viisaus esittää.

Moraalimme ristiriitaisuuden ja yhtenäisen moraalinormiston mahdollisuuden havainnollisti kaunokirjallisesti jo vuonna 1943 Robert Musilin *Mies vailla ominaisuuksia*, yksi viime vuosisadan suuria romaaneja. Itävaltalainen koneinsinööri ja psykologian tohtori pohtii kirjassaan muun muassa moraalin olemusta ja tunteiden merkitystä moraalissa. Viimeisiä henkäyksiään vetävä ”Kakania”, Itävalta-Unkari, on Musilille laboratorio, joka paljastaa niin todellisuuden kuin moraalinkin heterogeenisen moninaisuuden ja ristiriitaisuuden. Päähenkilön ja hänen sisarensa välinen luvaton tunne ennakoii Haidtin inestitarnoitia. ”Mies vailla ominaisuuksia” puhuu sisarelleen:

”Saanko sinulle selittää, mitä minä ymmärrän moraalilla?”

”Selitä”, Agathe vastasi,

”Moraali on yhteisönsisäisen käyttäytymisen säätelyä, mutta nimenomaan jo sen sisäisten virikkeidenkin, siis tunteiden ja ajatusten.”

”Paljonpa oletkin edistynyt muutamassa tunnissa!” nauroi Agathe. ”Aamulla vielä sanoit, ettet tiedä, mitä moraali onkaan!”

*”Tietenkään en sitä tiedä. Mutta voinhan silti antaa sinulle tusinan ver-
ran selityksiä. Vanhin on se, että Jumala on meille ilmoittanut elämän
järjestyksen kaikkine yksityiskohtineen –”*

”Se selitys olisi kaunein!” sanoi Agathe.

Musil: Mies vailla ominaisuuksia, osa 2, s. 449 (suom. Kristiina Kivivuori;
Hki: WSOY, 2006)

Lähteet

- Cunningham, E., Forestell, C. & Dickter, C. L. (2013). Induced disgust affects implicit and explicit responses toward gay men and lesbians. *European Journal of Social Psychology*, 43, 362–369.
- Greene, J. (2008). The secret joke of Kant’s soul. Teoksessa W. Sinnott-Armstrong (toim.): *Moral psychology* (vol. 3, s. 35–79). Lontoo: the MIT Press.
- Haidt, J. (2012). *The righteous mind*. Lontoo: Penguin.
- Helkama, K. (1988). Two studies of Piaget’s theory of moral judgment. *European Journal of Social Psychology*, 18(1), 17–38.
- Helkama, K., Myllyniemi, R. & Liebkina, K. (1998). *Johdatus sosiaalipsykologiaan*. Helsinki: Edita.
- Helkama, K. (2009). *Moraalipsykologia*. Helsinki: Edita.
- Helkama, K. (2011). Social psychology of morality and moral development: A functional system approach. Teoksessa J. P. Valentim (toim.): *Societal approaches in social psychology* (s. 131–149). Bern: Peter Lang.
- Helkama, K. & Sortheix, F. (painossa). Cultural differences in moral development. Teoksessa *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (2. painos). New York: Elsevier.
- Hirvelä, S. & Helkama, K. (2011). Empathy, values, morality and Asperger’s syndrome. *Scandinavian Journal of Psychology*, 52(6), 560–572.
- Juujärvi, S., Myrri, L. & Pessa, K. (2011). *Eettinen herkkyyt ammatillisessa toiminnassa* (2. painos). Helsinki: Tammi.
- Juujärvi, S., Myrri, L. & Pessa, K. (2012). Empathy and values as predictors of care development. *Scandinavian Journal of Psychology*, 53, 413–420.

- Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Lontoo: Penguin.
- Kohlberg, L. (1984). *The psychology of moral development*. New York: Harper & Row.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority*. New York: Harper & Row.
- Myrsky, L. & Helkama, K. (2002). Moral reasoning and the use of procedural justice rules in hypothetical and real-life dilemmas. *Social Justice Research*, 15(4), 373–391.
- Myrsky, L. & Helkama, K. (2007). Socio-cognitive conflict, emotions and complexity of thought in real-life morality. *Scandinavian Journal of Psychology*, 48(3), 247–259.
- Myrsky, L., Juujärvi, S. & Pessa, K. (2013). Change in values and moral reasoning during higher education. *European Journal of Developmental Psychology*, 10(2), 269–286.
- Mäkinen, J.-P. (2003). *Moraalinen päätöksenteko työelämän dilemmaattisissa valintatilanteissa*. Sosiaalipsykologian pro gradu, Helsingin yliopisto.
- Passini, S. (2014). Effects of personal orientation toward intergroup relations on moral reasoning. *Journal of Moral Education* 43(1). 89–103
- Paxton, J. M., Ungar, L. & Greene, J. D. (2012). Reflection and reasoning in moral judgment. *Cognitive Science*, 36, 163–177. DOI: 10.1111/j.1551-6709.2011.01210.x
- Saltzstein, H. D. & Kasachkoff, T. (2004). Haidt's moral intuitionist theory: A psychological and philosophical critique. *Review of General Psychology*, 8(4), 273–282.
- Schwartz, S.H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. Teoksessa M. P. Zanna (toim.) *Advances in experimental social psychology* (vol. 25, 1–65). New York: Academic Press.
- Vauclair, C.-M. & Fischer, R. (2011). Do cultural values predict individuals' moral attitudes? A cross-cultural multilevel approach. *European Journal of Social Psychology*, 41(5), 645–657.
- Westermarck, E. (1939/1984). *Kristinusko ja moraali* (Christianity and morals, suom. Väinö Meltti). Helsinki: Otava.

2 Mistä puhutaan, kun puhutaan älykkyydestä?

Hannu Rätty & Kati Kasanen

Tiedä älysi – käy koulua

Kun älykkyydestä puhutaan, kysytään usein, mikä on oikeaa älykkyyttä, onko älykkyyys pätevästi määriteltävissä ja mitattavissa, ovatko matemaattisesti, käytännöllisesti tai kenties luovasti lahjakkaat unohdettu koulussa, olisiko eduksi eriyttää opetus lahjakkuuden mukaan vai leimaavatko tasoryhmät suuren osan oppilaista pysyvästi tyhmiksi, periytyykö älykkyyks vai voiko sitä kehittää, määrittelevätkö valtaapitävät älykkyyden omaksi edukseen, ja ovatko jotkut ryhmät toisia älykkäämpiä ja selittävätkö nämä erot jopa maiden välisiä kehittyneisyyden eroja? Puhe älykkyydestä kääntyy kohta väittelyksi, sillä älykkyyks on yksilön ja ryhmien arvoa ja mahdollisuuksia – kuten koulutettavuutta – ilmentävä tärkeä määre. Siksi älykkyyden määrittelystä käydään alituista kamppailua.

Yksilöllistävä älykkyysspuhe on sosiaalipsykologisen tarkastelun oivallinen kohde. Kysymme Goodnown (1984) tavoin aivan ensimmäiseksi, missä älykkyyden käsitettä käytetään ja tarvitaan, ja vastaamme, että koulussa. Lapsen kykyjä tulkitseva kulttuurinen ajattelumalli tuottaa vanhemmille, opettajille ja oppilaalle kielen, jolla onnistumiset ja epäonnistumiset voidaan ottaa puheeksi pikemminkin yksilön sisäisinä ominaisuuksina kuin opettamisen, koulun ja järjestelmän kysymyksiä. Olemme tutkimustemme pohjalta koettaneet purkaa luonnollista-

maan pyrkivää älykkyyspuhetta. Seuraamme brittiläisen sosiaalipsykologin, Michael Billigin, neuvoa, jonka mukaan puhe luonnollisuudesta on pettämättömin merkki siitä, että kysymyksessä on sosiaalinen asiointi. Älykkyyttä koskevat sosiaalisesti jäsentyneet tulkinnat on keskeinen, vaikka vähän tutkittu, sosiaalipsykologinen ilmiö, joka osaltaan valaisee koulutuserojen säilymistä ja siirtymistä sukupolvelta toiselle.

Tarkastelemme älykkyyskäsitteitä osana koulutuksen todellisuuden rakentumista. Perustamme tarkastelun väljästi sosiaalisten representaatioiden teoriaan. Lloydin ja Duveenin (1992) käsitteitä soveltaen selvitämme sosiaalisten representaatioiden 'sosiogenesistä' – kuinka vanhempien älykkyystulkinnat rakentuvat suhteessa kouluun, koulutusasemaan ja sukupuoleen, ja miten representaatiot jäsentävät heidän kouluasenteitaan ja päätelmiään lapsensa osaamisesta ja kyvyistä. Lisäksi selvitämme sosiaalisten representaatioiden 'ontogenesistä' – kuinka lapset osallistuessaan koulun erottelviin käytäntöihin omaksuvat perusteet, joilla koulu ja yhteiskunta määrittelevät yksilön älykkyuden ja koulutuskelpoisuuden. Sosiaalisten representaatioiden tutkiminen institutionaalisissa yhteyksissään on hedelmällistä. Se tekee mahdolliseksi tarkastella sekä useiden toimijoiden representaatioita ja niiden suhteita että representaatioita muokkaavia ja muodostavia tapahtumia.

Älykkyyskäsitteiden sosiaalinen yhteys on koulu, jolla on oma älykkyyttä koskeva voimaperäinen tulkintansa. Koulu on tieteen ohella älykkyyskäsitteiden keskeinen institutionaalinen kantaja, ja koululla on jokseenkin yksinoikeus määritellä se, mikä on oikeaa ja arvokasta kyvykkyyttä. Tällä määrittelyllä on seurauksensa: ikäluokka toisensa jälkeen oppii koulun auktorisoimat älyn ja kyvykkyuden vaatimukset. Esimerkiksi aikuisiällä tapahtuvaa opiskelua jäsentävät merkittävästi peruskouluaikeiset kokemukset, etenkin muistikuvat matematiikassa pärjäämisestä (Siivonen 2013), ja vanhempien omat koulumuistot jopa ennustavat heidän osallistumistaan lapsensa koulunkäyntiin ja tyytyväisyyttään lapsen koulun toimintaan (Räty 2011).

Historiallisesti katsoen koulun älykkyyskäsite on yli sadan vuoden ajan myötävärehdellyt perinteisen differentiaalipsykologisen älykkyyskäsitteen kanssa. Molempien käsitteiden mukaan älykkyys on yksilön määrällinen ja pysyvä ominaisuus, jonka perusteella ihmiset ryhmittyvät normaalijakauman mukaisesti hyviin, keskinkertaisiin ja huonoihin

(Rosenholtz & Simpson 1984). Älykkyyskäsitykseen kuuluu myös tiedollisten ja käytännöllisten kykyjen (ja vastaavien oppiaineiden) erottelu, yhtä lailla kuin sille osin päällekkäinen miesten ja naisten kykyjen piiloerottelu. Koulun toiminnan periaatteet ja eetos tekevät oppilaiden välisestä erilaisuudesta kysymyksen, joka tulee ymmärrettäväksi ja ratkaistavaksi erottelevan älykkyystulkinnan kautta. Arkisiin käytäntöihin punoutunut erotteleva älykäsitys edustaa koululaitoksen suhteellista pysyvyyttä, jota ei itsestäänselvyytenä aseteta kysymyksenalaiseksi.

Älykkyyskäsitykset sosiaalisina representaatioina

Päätelmät älykkyydestä ovat merkitseviä. Jo varhaisessa sosiaalisen havainnon tutkimuksessa todettiin, että toisista ihmisistä pannaan ensimmäisenä merkille tämän älykkyys ja sosiaalisuus (Rosenberg ym. 1968). Sosiaalipsykologisessa tutkimuksessa on laajasti tarkasteltu implisiittisiä älykkyyskäsityksiä (esim. Furnham & Thomas 2004). Tosin ne on katsottu kiinnostaviksi vain suhteessa mittatikkuina pidettyihin tieteellisiin käsityksiin, eikä arkikäsitysten muotoutumiseen ole juuri kiinnitetty huomiota; nehan ovat vain ”sanojen käyttöä”, eivät koeteltua tietoa, kuten Sternberg ym. (1981) kuittaavat. Sanat ovat kuitenkin harvoin viattomia, ja niillä on seurauksensa. Huomionarvoinen 1980-luvulla käynnistynyt stereotypian uhan tutkimuslinja on uskottavasti osoittanut, että älykkyyskäsityksillä on merkittäviä yksilön tiedolliseen suoriutumiseen ulottuvia vaikutuksia. Kun tehtäjäsarja nimitetään älykkyys- tai matematiikkatestiksi, heikentää se vähemmistöä edustavien koehenkilöiden suoriutumista varsinkin tilanteessa, jossa heidät tehdään tietoisiksi sosiaalisesta asemastaan, kuten sosiaaliluokasta tai sukupuolesta (Aronson & Steele 2004). Myös tässä tutkimuslinjassa älykkyyskäsitykset otetaan annettuina, vähemmistöjen sisäistäminen kielteisinä kaavakäsityksinä kyvyistään.

Mugny ja Carugati (1989) sovelsivat ensimmäisinä sosiaalisten representaatioiden teoriaa älykkyyttä koskevien arkikäsitysten ”sosio-kognitiivisen dynamiikan” tutkimuksessa. Sosiaaliset representaatiot ovat ryhmien puolueellisia, sosiaalista identiteettiä lujuuttavia tulkintoja niille merkitsevästä asioista ja tapahtumista (Moscovici 2001). Etenkin muutokset, ’tuntematon’, motivoivat ryhmiä rakentamaan ja muok-

kaamaan representaatioitaan. Älykkyyksikäsitusten suhteen vanhemmat ja opettajat ovat ryhmiä, jotka kohtaavat tuntemattoman, lasten välisen erilaisuuden koulumenestyksessä ja kehityksessä. Mugnyn ja Carugatin (1989) mukaan tuntematon muutetaan tutuksi, käsiteltäväksi ja keskusteltavaksi todellisuudeksi sommittelemalla sellainen identiteettiä tukeva tulkinta, joka siirtää vastuun lapsen tai oppilaan mahdollisesta epäonnistumisesta oman vaikutuspiirin ulkopuolelle. Tutkijat havaitsivatkin, että opettajat ja vanhemmat kannattivat lapsettomia aikuisia enemmän 'luonnollisen lahjakkuuden ideologiaa'. Sen mukaan älykkyys on pysyvätkö sisäinen kyky, joka ilmenee lapsen koulumenestyksenä etenkin matemaattis-kielellisissä aineissa (myös Miguel ym. 2010).

Toistimme Mugnyn ja Carugatin tutkimuksen suomalaisilla vastaajilla (Snellman & Rätty 1995). 'Huoltajuuden' identiteetti tuli esille opettajien ja vanhempien arvioinneissa, joissa korostui ajatus älykkyyden perinnöllisyydestä enemmän kuin lapsettomilla vastaajilla. 'Opettajuuden' identiteetti taas näkyi opettajien ja opettajaksi opiskelevien arvioinneissa, joissa kannatettiin vanhempia enemmän lapsen lahjakkuuden mukaista opetuksen eriyttämistä.

Olemme esittäneet joitakin kriittisiä huomautuksia Mugnyn ja Carugatin teoriaa kohtaan (Rätty & Snellman 1995). Ensinnäkään tutkijat eivät ota kunnolla analyysiinsä itse koulua. Kenties vanhempien tukeminen luonnollisen lahjakkuuden aatteeseen ei ole niinkään tulosta uskottavan tieteellisen tiedon koetusta puuttumisesta kuin siitä, että tämä aate koululaitoksen voimallisena selitystapana on vanhemmille parhaiten tarjolla. Tähän kytkeytyvä toinen ongelma on se, että vanhempia tarkastellaan pelkästään vanhempina. Kun vanhempien suhde kouluun otetaan huomioon, tärkeäksi ryhmäasemaksi käy vanhemman koulutus, joka saattaa osaltaan määritellä vanhempien suhdetta, välimatkaa, luonnollisen lahjakkuuden ideologiaan. Voimme arvella, että juuri koulutuksensa ansiosta korkeammin koulutetut olisivat vähemmän koulutettuja likempänä koululaitoksen edustamaa älykkyys-tulkintaa. Myös vanhemman sukupuoli ja huoltajuus tytön ja pojan vanhempana ovat tärkeitä sosiaalisia asemia. Niin huomattavia kuin älykkyyskäsitusten sukupuolisidonnaisuudet ovatkin, joudumme tässä artikkelissa jättämään niihin liittyvät havainnot vain muutaman viittauksen varaan.

Voimme puhua vanhempien älykkyyskäsityksistä sosiaalisina representaatioina, mikäli osoitamme, että ne vaihtelevat toimijan sosiaalisen aseman – kuten koulutuksen – mukaisesti ja mikäli niiden sisällöt ilmaisevat sosiaalisia järjestyksiä kulttuurimme hallitsevan älykkyysrepresentaation mukaisesti 'teorian' ja 'pään' sekä 'käytännön' ja 'käden' moninaisina vastakohtina.

Vanhempien koulutus jäsentää koulua koskevia asenteita

Näiden ajatusten testaamiseksi teimme 1990-luvun alussa kyselytutkimuksen, joka käsitteli peruskoulun ajankohtaisia uudistuksia, kuten kilpailun ja markkinaperiaatteiden tuomista kouluun (Räty & Snellman 1998). Tutkimus suunnattiin peruskoulun opettajille ja erilaisia sosioekonomisia asemia edustaville vanhemmille. Tulostemme mukaan koulu-uudistusten tulkinta jäsenyi kehyksessä, joka on muotoutunut yli sadan vuoden mittaisessa yhtenäiskoulua ja rinnakkaiskoulua koskevassa väittelyssä. Sosiaalisten representaatioiden teorian käsitteillä ilmaisten uudistukset, tuntematon, tehtiin käsitettäväksi ja käsiteltäväksi todellisuudeksi ankkuroimalla ne koulukeskustelun vakiintuneisiin väittelyaiheisiin ja -tapoihin.

Edelleen tulokset näyttivät, että älykkyyskäsitykset ovat vakituisen osa koulukeskustelua. Erotimme kaksi asenneulottuvuutta: lahjakkuusaatteen ja tasa-arvon aatteen. Ensimmäiseen sisältyi selväpiirteisenä kykykäsitys, joka mukailee differentiaalipsykologian oletusta älystä tiedollisena, erottelevana ja pysyvästä yksilön ominaisuutena. Tämänkaltaisen älykäsitys perusteli asenneulottuvuuden sisältämiä erottelevan koulutuspolitiikan kehotuksia lahjakkaisiin panostamisesta ja lahjakkuuden mukaisesta opetuksen eriyttämisestä. Tasa-arvon koulutusaatteeseen puolestaan kuului sen muuhun sisältöön nähden johdonmukainen käsitys, jossa huolestuneesti epäiltiin koulun tekemiä lahjakkuusluokituksia oikeasti lapsen sosiaalisen taustan mukaisiksi ja otuksiksi.

Lahjakkuusaatetta kannattivat eniten peruskoulun opettajat ja ylemmät toimihenkilövanhemmat, vähiten alemmat toimihenkilö- ja työntekijävanhemmat, kun tasa-arvoaatteen kannatuksessa ryhmien järjestys oli päinvastainen. Toisin sanoen ylemmät toimihenkilövanhemmat

ovat lähempänä koulun (opettajien) kykykäsityksiä kuin alemmat toimihenkilö- ja työntekijävanhemmat. Vanhemmille suunnatun uusintakyselyn mukaan peruskoulukeskustelu jäsentyi 2010 alussa pääpiirteissään samalla tavalla kuin kaksikymmentä vuotta sitten (Räty ym. 2012). Erityisenä huomiona oli, että varsinkin akateemiset isät tukivat lahjakkuuden aatetta. Älykkyyskäsitykset siis näyttävät ilmentävän ryhmän suhdetta kouluun ja mittaavan ryhmän sosiaalista välimatkaa koulusta.

Vanhempien koulutus jäsentää lapsen kykyjen ja osaamisen arviointejakin

Ovatko vanhempien käsitykset 'vain' käsityksiä? Seuraavaksi kysyimme, miten älykkyyskäsitykset kuvastavat päätelmiä, joita eri tavalla koulutetut vanhemmat tekevät omien lastensa kyvyistä ja osaamisesta erilaisissa oppiaineissa. Vanhemmilla on runsain mitoin lastaan koskevaa tietoa ja siksi mahdollisuus tehdä yksilöllisiä päätelmiä tämän kyvykkyydestä. Sosiaalisen vaikutuksen tutkimisen kannalta asetelma on kiitollinen. Se tekee mahdolliseksi tarkastella vanhempien tulkintojen riippuvuutta koulutusasemaansa ja lapsensa sukupuoleen liittyvistä odotuksista. Kenties yksilöllinen tieto laimentaa sosiaalisten odotusten tehoa?

Laajassa kyselytutkimuksessa saatoimme havaita, että yliopistokoulutetut vanhemmat näkivät lapsessaan muita koulutusryhmiä enemmän ongelmanratkaisutaitoja, kun puolestaan ammattikoulutetut vanhemmat näkivät lapsessaan muita enemmän käytännöllistä luovuutta (Räty ym. 1999a). Vanhempien lapsessaan korostamat piirteet siis ilmaisivat vanhempien koulutusta ja sen mukaisia arvostuksia. Selvitimme vielä sitäkin, millaisen suhteellisen painotuksen lapsen erilaisia kykyjä koskevat arviot saivat eri tavalla koulutetuilla vanhemmilla. Kaikissa ryhmissä lapsen liitettiin eniten sosiaalisia taitoja. Niiden rinnalle nostivat akateemiset vanhemmat tasavertaisiksi lapsensa tiedollisen kyvykkyyden ja ongelmanratkaisutaidot, jotka erosivat merkitsevästi kaikista muista kyvyistä. Ammattikoulutetuilla vanhemmilla oman lapsen kykykuvaus oli tasainen, vain sosiaalisuus erottui. Toisin sanoen kulttuurimme älykkyyskuvalle tunnusmerkillinen jaottelu pään ja kä-

den taitojen välillä tuli esille päätelmissä, joita akateemiset vanhemmat tekivät lapsestaan.

Entä jos vanhempien arvioinnit perustuvat älykkyyden sosiaalisten representaatioiden sijasta lapsensa koulumenestyksestä saatuun palautteeseen? Pärjääväthän korkeasti koulutettujen vanhempien lapset koulussa yleensä paremmin kuin vähemmän koulutettujen lapset (Kuusi-nen 1992). Jotta voitaisiin katsoa tarkemmin koulun merkitystä lasta koskeissa kykyarvioinneissa, on hyvä tuntee tilanne ennen koulun aloittamista ja sieltä saatavaa virallista palautetta. Tämän selvittämiseksi teimme uuden kyselytutkimuksen, jossa seurasimme yliopisto- ja ammattikoulutettujen vanhempien arviointien valossa lapsen koulunkäyntiä esikoulusta aina peruskoulun loppuun saakka.

Vanhempien päätelmät esikouluikäisen lapsensa osaamisesta matematiikassa ja äidinkielessä osoittautuivat sangen myönteisiksi (Räty 2003), ja koko ryhmän tasolla arvioinnit myönteistyivät aina 5. luokalle asti. Kuitenkin vastaajien koulutus ohjasi heidän päätelmiään siten, että akateemiset vanhemmat näkivät lapsessaan ammattikoulutettuja vanhempia merkitsevästi enemmän tiedollis-kielellistä osaamista jo esikoulussa, siis ennen koulun auktorisoimaa palautetta. Koulutus-asemaan liittyvät erot säilyivät läpi lapsen koulunkäynnin (Räty & Kasanen 2013). Akateemiset vanhemmat eivät alentaneet arvioitaan lapsensa erinomaisesta äidinkielen ja matematiikan osaamisesta, kun taas ammattikoulutettujen vanhempien arvioinnit taittuivat alaspäin, ja heidän myönteiset odotuksensa tuntuivat hiipuvan lapsen ehtiessä alakoulun viimeisille luokille.

Akateemiset isät erottuivat tässäkin, sillä he painottivat poikansa matemaattista osaamista suhteessa äidinkielessä ja käsitöissä suoriutumiseen. Jälleen kulttuurimme lempierottelu tiedollisten ja muiden taitojen välillä korostui akateemisesti koulutetuilla isillä, jotka, kuten edellä todettiin, myös tukivat eniten lahjakkuusaatetta. Voidaan aprikoida, suuntaisiko tämä lopulta miehin tiedollisen älykkyyden sosiaalinen representaatio akateemisten vanhempien poikia sellaisille korkean arvostuksen aloille kuten lakiin, tekniikkaan ja tieteeseen.

Havaitsimme myös, että vanhempien ennakkoinnit lapsensa jatkokoulutuksesta riippuivat vanhemman koulutuksesta. Jo lapsen esikouluvaiheessa akateemiset vanhemmat yksimielisesti odottivat hänen jat-

kavan lukioon, kun ammattikoulutetut (etenkin poikien) vanhemmat olivat ennakkoinnissaan epävarmempia (Räty & Kasanen 2007). Nämä ennakkoinnit myös toteutuvat. Kuten Kuusisen (1992) jo klassiset havainnot osoittavat, korkean kotistatuksen lapset etenevät testeillä mitatusta lahjakkuudestaan huolimatta lukioon, kun taas alhaisen kotistatuksen lapset eivät lukioon etene – lahjakkuudestaan huolimatta.

Vaikuttaa siltä, että vanhempien lastaan koskevien osaamisarviointien ja jatkokoulutusnäköymien sosiaaliset erot ovat olemassa jo ennen kuin lapsi aloittaa peruskoulunsa. Enemmän koulutettujen vanhempien lapsilla on ”kotikenttäetu”, käyttääksemme Lareaun (1989) ilmaisuja. Tämä etu säilyy myös lapsen koulunkäynnissä, jossa vähemmän koulutetut vanhemmat huomaavat tiedollis-kielellisten taitojen merkityksen ja senkin, että heidän lapsillaan saattaa olla näitä jatkokoulutuksen kannalta arvokkaita taitoja riittämättömästi.

Luottamus ratkaisee

Vanhempien käsitykset lapsensa osaamisesta kuvastavat vanhempien luottamusta tämän mahdollisuuksiin. Luottamusta voidaan tutkia myös katsomalla vanhempien käyttämiä syyselityksiä. Pyysimme vanhempia arvioimaan, mikä on lapsen vahvin ja heikoin oppiaine ja esittämään perustelut valinnoilleen (Räty ym. 2006). Valintojen perusteluissa tuli esille lasta myönteisesti suojaava selitystapa. Vanhemmat selittivät lapsensa vahvinta oppiainetta (onnistumista) viittaamalla eniten lapsen lahjakkuuteen ja kiinnostukseen ja vähiten oppiaineen heppouteen. Sen sijaan heikoimman aineen valinnassa (epäonnistumisessa) viitattiin eniten harjoittelun ja kiinnostuksen puuttumiseen ja vähiten lapsen lahjakkuuden puuttumiseen.

Lasta myönteisesti tukeva selitystapa oli johdonmukaisesti vahvempi yliopistokoulutetuilla kuin ammattikoulutetuilla vanhemmilla. Ammattikoulutetut vanhemmat käyttivät vahvimman aineen valinnan perusteina vähemmän lapsen lahjakkuutta ja enemmän oppiaineen heppoutta sekä opettajan antamaa apua kuin akateemisesti koulutetut vanhemmat, ja heikoimman oppiaineen valinnassa ammattikoulutetut vanhemmat viittaisivat enemmän lapsen lahjakkuuden puuttumiseen.

ja oppiaineen vaikeuteen kuin akateemiset vanhemmat (myös Rytönen ym. 2005).

Ammattikoulutettujen vanhempien selitystapaan tuntuu sisältyvän vähemmän luottamusta lapsen sisäiseen kyvykkyyteen niin onnistumisessa kuin epäonnistumisessakin. Näyttää siltä, että nojautuessaan luonnollisen lahjakkuuden aatteeseen akateemisesti koulutettujen vanhempien arvioinnit ovat suhteellisen riippumattomia koulusta – samalla tavalla kuin ovat heidän lapsensa jatkokoulutusta koskevat ennakointinsakin. Akateemiset vanhemmat uskovat lapsensa sisäisiin oppimismahdollisuuksiin sellaistenkin taitojen osalta, joita eivät pidä lapsensa vahvimpina puolina. Sisäiseen lahjakkuuteen tai lahjakkuuden ja ahkeruuden yhdistämiseen pohjautuvat selitystavat ylläpitävät vanhemman uskoa lapsensa osaamiseen läpi oppivelvollisuuskoulun (Räty & Kärkkäinen 2011).

Luonnollisen lahjakkuuden aate identiteettinä

Havaintomme viittaavat siihen, että korkeasti koulutettujen vanhempien, vallankin isien, älykkyyksikäsitys on esimerkki hallitsevan sosiaalisen ryhmän hegemonisesta sosiaalisesta representaatiosta (Moscovici 1988). Akateemisesti koulutettujen vanhempien kouluasenteissaan esille tuoma ajatus älykkyydestä suhteellisen vakaana vain harvojen ominaisuutena on essentialistinen tulkintatapa, jollaista hallitsevilla ryhmillä on taipumus käyttää perustellessaan omaa asemaansa sosiaalisissa hierarkioissa (Mahalingam 2003).

Essentialistiseen ajatteluun kuuluu myös otaksuma ”induktiivisesta potentiaalista”: vaikka ominaisuus ei ole näkyvissä, se kyllä ilmaantuu ajan myötä (Wagner ym. 2009). Tämä tekee ymmärrettäväksi akateemisten vanhempien luottamuksen tilanteissa, joissa lapsi kohtaa vaikeuksia (myös Lareau 1989).

Lisäksi korkeasti koulutettujen vanhempien tähdentämä yksilöllisyys, jota peruskoulun ’tasapäistämisen’ koetaan uhkaavan, kuvastaa näkemystä, jolla hallitsevien ryhmien jäsenet hahmottavat itsensä ainutkertaisiksi yksilöiksi. Kuten Lorenzi-Cioldi ja Clémence (2003) toteavat, vallassa olevien ryhmien individualistinen minäkuva käy yksiin kulttuurimme autonomisen yksilön representaation kanssa (Oiserman

& Markus 1998). Osana keskiluokan identiteettiprojektia luonnollisen lahjakkuuden sosiaalinen representaatio on punoutunut sosiaaliseen valtaan. Siksi sitä ei voi noin vain siirtää muille ryhmille.

Päättelemme tulostemme valossa, että lasta koskevat kykypäätelmät rakentuvat sosiaalisesti, koska ne ilmentävät toimijan koulutusaseman ja lapsen sukupuolen mukaisia odotuksia, joista Bourdieu (1985) käyttää nimitystä ”välttämätön sosiaalinen ennakoasenne”. Vanhempien älykkyyskäsityksiä ja niistä ammentavia kykypäätelmiä ja syyselfityksiä voidaan pitää sosiaalisina representaatioina, sillä ne vaihtelevat vanhemman koulutusaseman ja sukupuolen mukaan. Vanhempien käsitykset ovat myös sisällöltään sosiaalisia, sillä niissä ilmenee koulutuksen ja sukupuolen mukaisia järjestyksiä. Ei siis ihme, että omaksuessaan koulun ja kulttuurin älykkyyskäsityksen lapsi oppii paljon yhteiskunnasta ja sen järjestyksistä: sen että älykkyys kytkeytyy korkeaan sosiaaliseen asemaan, että tieto on lähempänä älyä kuin käytäntö, ja että mies on lähempänä älyä kuin nainen. Juuri näillä perusteilla alakouluikäiset lapset erottavat piirustuksissaan älykkään ihmisen tavallisesta (Räty & Snellman 1997).

Koulun käytännöt rakentavat ja välittävät käsitystä älykkyyydestä

Sosiaalisten representaatioiden teoria sisältää ajatuksen, että representaatiot voivat rakentua ja ilmetä myös ei-kielellisesti eli toiminnallisesti: rituaaleina ja rutiineina (Jodelet 1989). Tämä määritelmä käy yksiin niiden käsitysten kanssa, joiden mukaan institutionaalinen tieto opitaan osallistumalla kulttuurisesti järjestettyihin rutiineihin (Corsaro 1996; Miller 1996). Eikä lapsen elämässä ole mitään toista toimintamuotoa, joka muodostaisi yhtä laajan päivittäisten rutiinien syklin kuin koulu (Jackson 1968). Älykkyuden sosiaalisten representaatioiden ontogenesistä tutkiessamme lähdimme näkemyksestä, että koulun käytännöt luovat oppilaiden välisiä järjestyksiä, jotka kuvautuvat myös oppimisen ja kyvykkyuden eroina. Kulttuurimme älykkyyskäsitysten omaksuminen ei ole niinkään kehityspsykologinen kypsymistulos kuin koulun käytännöissä rakentuva ja sisältönsä saava tapahtuma.

Koulun ”erottelevia rituaaleja”, kuten Valsiner (1989) niistä puhuu, ei voi tutkia avaamatta koulun ja luokkahuoneen ovea ja menemättä sisälle katsomaan, mitä siellä tapahtuu. Teimme etnografisen tutkimuksen yhden luokan ensimmäisestä kouluvuodesta tavoitteena selvittää, millä tavoilla ja minkä asioiden suhteen oppilaita pannaan järjestykseen, vertaillaan ja luokitellaan. Etsimme koulun arjesta tilanteita, joissa oppilas saa tietoa omasta toiminnastaan ja osaamisestaan. Tällaisia ovat ainakin koulukokeen ja itsearviointin opettaminen ja oppiminen sekä istumajärjestyksen asettaminen ja siihen asettuminen.

Koulukoe toimitetaan psykometrisen idean mukaisesti

Koe on tärkeä koulun käytäntö, joka rakentaa ja välittää oppilaille koulun normatiivista (vertailevaa) käsitystä yksilöllisyydestä. Havaintojemme mukaan koetilanteita esiintyi tutkitussa luokassa runsaasti, ensimmäisistä koulupäivistä lähtien (Kasanen ym. 2003). Koetilanteiden ohjeistukset olivat yhdenmukaiset kaikissa koetilanteissa, ja ne lisääntyivät ja täsmentyivät lukukauden edetessä. Ohjeet matematiikan koetilanteissa olivat yksityiskohtaisemmat ja tarkemmat kuin äidinkielen kokeissa. Erityisesti matematiikassa näytti olevan kyse testistä, jonka ohjeet kertaavat differentiaalipsykologian olettamuksia. Kuten opettaja koetilanteessa totesi, ”en voi tehdä muuta kuin lukea ohjeen”.

Mutta toisin kuin psykometriikko, opettaja joutuu ottamaan huomioon seuraukset tilanteesta, jossa oppilaat tulevat järjestetyksi ja arvotetuiksi, mikä on uhka kokeessa huonommin menestyneiden oppilaiden minäkuvalle. Sitä paitsi koetilanne saattaa lietsoa liiallista kilpailullisuutta oppilaiden välillä. Siksi opettaja karttoi koetilanteiden esittämistä ’oikeina’ kokeina vaientamisen ja tasapainottamisen avulla – kokeenpalautustilanteiden äänekkäitä ’tuuletuksia’ hiljennettiin ja oppilaille luettiin kertomus, jonka opetus oli kilpailun ja vertailun turmiollisuus. Oppilaat kuitenkin ymmärsivät, että koetilanteet olivat jollakin tavalla tavanomaisesta koulutoiminnasta poikkeavia, erityisiä tilanteita.

Näyttää siis siltä, että koulukoe rakennetaan psykometrisen idean mukaisesti – vaikkakaan täydessä merkityksessä, erottelevana ja arvioivana käytäntönä, se ekaluokkalaiselle ei vielä näyttäytyisi. Kuitenkin kokeen elementtejä, oikeaa toimintatapaa koetilanteessa, ekaluokkalai-

set koulussa ahkerasti harjoittelevat. Myös matematiikan ja äidinkielen asema ensisijaisina kouluaineina lujittuu koekäytännössä. Ennen kaikkea koe opettaa osaamisen ja kyvykkyyden yksilöllisyyttä: oikea suoritus on sellainen, joka syntyy hiljaisesti oman päänsä sisällä.

Seurasimme myös kolmasluokkalaisten kouluvuoden kulkua, erityisesti äidinkielen ja matematiikan tunteja. Kävi ilmi, että kolmasluokkaisille koe ei ole enää oppimisen kohde, vaan koulunkäynnin arkea, ja ammattitaitoiselle koululaiselle kokeen tekeminen on jo rutiinia (Kasanen & Rätty 2008). Kolmannella luokalla kokeen merkitys on myös eri kuin ensimmäisellä luokalla. Kokeen luonnetta ja merkitystä ei koetettu oppilailta piilotella vaan oli selvää, että koe on erityinen – kykyjä ja osaamista luotaava – tilanne, johon on eduksi ennakkoon valmistautua. Varsinkin haastatteluissa tuli esille oppilaiden usein jännitteinen, ahdistunut ja kielteinen suhde kokeeseen. Useimmat oppilaat eivät koe koetilanteita ja arviointia omaa oppimistaan tukevina, vaan näkevät ne oman kyvykkyyden rajoja tunnistavina mittaustilanteina. Vaikka kokeeseen osataan valmistautua, epäonnistumisen välttämiseksi saatetaan turvautua muihinkin keinoihin. Kolmannella luokalla ammattitaitoisen koululaisen taitoihin kuuluu jo taito lunttaukseen.

Kolmasluokkalaiset tutustuivat myös valtakunnallisten kokeiden käytäntöihin. Ne erosivat tavanomaisista kokeista esimerkiksi siinä, ettei tasokokeisiin voinut kummemmin etukäteen valmistautua. Opettaja kehitti valtakunnallisiin koetilanteisiin sisä-ulkoryhmä -asetelman: 'me' eli opettaja ja oppilaat yhdessä vastaan "kompatehtäviä" keksinyt kasvoton kokeenlaatija. Niinpä oppilaita kehoitettiin yrittämään parhaansa, jotta luokka ja koulu menestyisivät mahdollisimman hyvin. Maksimaalisen kollektiivisen tuloksen lisäksi valtakunnallisten kokeiden odotetaan tavallista koetta pätevämmän paljastavan oppilaan luontaisen suoriutuvuuden ylärajan.

Ulkoapäin tehdystä arvioinnista sisäiseen valvontaan

Oppilasarvioinnin menetelmistä on kehkeytynyt koulukeskustelun kenties tärkein yksittäinen aihe. Usein itsearviointiin suhtaudutaan innostuneesti, joskin sen toteuttamista koulun jokapäiväisenä käytäntönä on tutkittu vähän. Ekaluokkalaisten syksystä kokoamamme etnografi-

nen aineisto antoi mahdollisuuden katsoa, mitä asioita itsearviointimenetelmällä arvioidaan, kuinka itsearviointia toteutetaan ja miten lapset toimivat itsearviointitilanteissa ja miten he nämä tilanteet tulkitsevat (Kasanen & Rätty 2002).

Havaintojemme mukaan itsearviointia toteutettiin tutkimusluokassa etenkin äidinkielessä ja matematiikassa sekä sosiaalisissa taidoissa ja käyttäytymisessä. Itsearviointia ja sen opettamista esiintyi runsaasti, lähes päivittäin, aivan ensimmäisistä koulupäivistä lähtien. Itsearviointi nivoutui likimain kaikkeen, mitä oppitunneilla tehtiin. Arviointi oli jatkuvaa opettajan tekemää oppilaan suorituksen korjaamista ja kommentoimista. Äidinkielessä ja matematiikassa onnistuneen itsearvioinnin kriteerinä oli objektiivisuus: omaa suoritusta tuli verrata malliin, eikä vaikkapa vierustoverin suoritukseen. Sosiaalisissa taidoissa ja käyttäytymisessä – koululaisen taidoissa – arvioinnin objektiivisuutta tavoiteltiin vetoamalla oppilaan rehellisyyteen. Itsearvioinnissa on kysymys yksilösuorituksesta, jonka paikkansapitävyyden opettaja päättää.

Päätelimme, että opettajan tekemässä itsearvioinnin harjoittamisessa oli kätketyksi mukana myös koulun erotteleva älykäsitys. Oman suorituksen laadun jatkuvan itsetarkkailun kautta oppilaat myös hahmottavat oman kyvykkyytensä rajoja. Kun koulukokeen yhteydessä oppilas harjoittelee tunnistamaan kyvykkyytään suhteessa muiden oppilaiden suorituksiin, itsearvioinnissa oman kyvykkyyden rajoja hahmotellaan oppilaan ja koulun (opettajan) välisessä vuoropuhelussa. Itsearvioinnissa oppilas asetetaan paikalleen suhteessa itseensä ja koulun edustamiin pätevyysperusteisiin. Itsearvioinnin 'itse' näyttää paradoksaaliselta: voit arvioida itse itseäsi, kunhan arvioit oikeita asioita ja oikealla tavalla. Itseä, koululaisen identiteettiä, rakennetaan tiukasti institutionaalisessa puitteessa.

Istumajärjestys on symbolinen järjestys

Tarkastelimme aineistostamme myös istumajärjestystä (Kasanen ym. 2001). Lähdimme ajatuksesta, jonka mukaan istumajärjestyksen asettamisessa luokkatilan fyysinen järjestys muuntuu symboliseksi järjestykseksi, joka sekin sisältää koulutettavuuden tärkeitä arviointiperus-

teita. Kiinnostuksen kohteena olivat sellaiset muutokset, joissa istumajärjestys ohjasi luokan toimintaa.

Tunnistimme neljä istumajärjestykseen asettamisen vaihetta. Ensimmäinen oli ohjaamaton, oppilaiden itsensä ensimmäisenä koulupäivänä luoma järjestys, jonka perusteina olivat kaveruus ja sukupuoli. Seuraavien kolmen vaiheen järjestys oli opettajan määrittelemä, rakentuen tyttöjen ja poikien sekoittamiseen, mitattuun lukutaitoon, rauhallisuuteen, parityöskentelytaitoihin ja yksilöiden väliseen henkilökemiaan. Sukupuolta lukuun ottamatta määreet ovat itse asiassa samoja kuin ne, jotka Ojakangas (1997) havaitsi yleisiksi suomalaisissa kouluissa jo yli sata vuotta sitten. Istumajärjestyksen perusteet edustavat jatkuvuutta koulun käytännöissä.

Opettaja käytti istumajärjestystä aktiivisesti opetuksessaan, pedagogisena välineenä ja oppilaiden kannustamisen keinona. Oppilaat näyttivät omaksuvan luokittelukriteerit ja käyttivät niitä arvioidessaan luokkatovereitaan ja itseään. Toisin kuin koulukokeen ja itsearviointin yhteydessä, istumajärjestyksen kriteereistä käytiin myös neuvottelua. Sukupuoli ja työskentelytavat olivat perusteita, jotka kyllä hyväksyttiin, mutta joiden soveltamisesta kiisteltiin, kun taas lukutaidon mukaisen ryhmittelyn oppilaat hyväksyivät ilman vastaväitteitä. Koulun tekemät päätelmät omista taidoista koetaan oikeiksi – havainto, joka on saatu oppilaiden vanhemmillakin, jotka ovat varsin tyytyväisiä juuri lapsensa kouluarvostelun osuvuuteen (Räty 2010).

Koulun edustama älykkyyskäsitys vaikuttaa oppilaiden omiin käsityksiin. Esimerkiksi jo ensimmäisten kuukausien aikana ensiluokkaluokkalaiset oppivat arvioimaan tovereidensa osaamista tiedollisissa oppiaineissa, matematiikassa ja äidinkielessä, koulumaisilla perusteilla: suorituksen nopeuden, virheettömyyden, laadun ja vertailun mukaan (Räty ym. 1999b). Muutaman kouluvuoden jälkeen koulumaisilla ehdoilla arvioidaan tovereita jo omaehtoisesti varsinaisen kouluyhteyden ulkopuolella (Räty ym. 2002). Toveriarvioinnit näyttävätkin muodostavan älykkyuden sosiaalisen representaation rakentumisen kannalta tärkeän toiminnan alueen, jolla lapset harjoittelevat koulumaista arviointia (Rosenholtz & Simpson 1984). Ylipäänsä normatiivisen vertailun eneneminen on yhteydessä siihen, että oppilaiden käsitys oman

oppimisensa parannettavuudesta muuttuu pessimistisemmäksi kouluvuosien edetessä (Kärkkäinen ym. 2008).

Näyttää siltä, että koulussa on arkisia käytäntöjä, jotka hakevat ja hahmottavat aivan tietynlaista yksilöiden välistä erilaisuutta. Tässä erilaisuuden määrittelyssä korostuu yhtäältä kykyjen tiedollis-kielellisyys, toisaalta erottelevuus ja järjestykseen asettaminen. Olipa yksittäinen opettaja kokeesta ja sen merkityksestä mitä mieltä tahansa, erotteleva koekäytäntö lyö läpi kielteisine virityksineen, jättäen varjoonsa tavoitellun oppimisenäkökulman. Kun koulun yksilöllisyys on normatiivisesti vertailevaa yksilöllisyyttä, voidaan tehdä se epämurkava kysymys, muuttuvatko kaikki kouluun tulevat asiat lopulta erotteleviksi.

Erottelusta edistämiseen

Älykkyyden sosiaaliset representaatiot rakentavat koulutuksen todellisuutta tavalla, jossa asiat konkretisoituvat havaitsemisen ja tekemisen kysymyksiksi, ja koulu ja koulunkäynti näyttäytyvät ”miltei aistein havaittavana ja käsin kosketeltavana” (Moscovici 1981). Niinpä koulujärjestelmä tuntuu kulkevan jokapäiväisten käytäntöjensä merkeissä vailla isompaa vastarintaa. Älykkyys ei ole erityinen määrittelykysymys, vaan koulun totuttuun toimintamuotoon lukeutuva itsestäänselvyys. Objekti on sulautunut laajempaan representaation ymmärtämiseen (Pirttilä-Backman & Helkama 2001).

Päätelmä on huomionarvoinen koulutuksen tasa-arvosta huolehtimisen kannalta. Sekä sosiaalisten representaatioiden että stereotypian uhan tutkimus osoittavat, etteivät lapset osallistu koulun lukuisiin kokeisiin ja arviointitilanteisiin yksin oppilaina, vaan tyttöinä ja poikina ja erilaisia sosiaalisia taustoja edustavina yksilöinä. Luokattomana pidetty yhteiskunta paljastuukin lukuisten ryhmäerojen pirstomaksi (Spencer & Castano 2007). Sosiaalipsykologinen älykkyystulkintojen tutkimus auttaa ymmärtämään koulutuserojen säilymistä ja siirtymistä, sitä Bourdieun (1985) sanoin ”alkemistista muunnosta”, jossa alkujaan sosiaaliset erot kääntyvät yksilöeroiksi.

Koulujen monikulttuurisuuden lisääntyminen koskettaa älykkyysskäsityksiä. Tutkimuskatsauksensa perusteella Sternberg (2004) päätelee, että erilaisten etnisten ryhmien kouluasuoriutumisen järjestys voidaan

”täydellisesti ennustaa sen perusteella, missä mitassa lasten vanhemmat jakavat opettajien älykkyyskäsityksen”. Toisin sanoen opettajilla on taipumus palkita lapsia, jotka ovat sosiaalistuneet siihen älykäsitykseen, joka vastaa koulun ja opettajan omaa näkemystä. Esimerkiksi vertailututkimukssamme saatoimme havaita, että venäläiset lapset määrittelevät älykkyyden suomalaisia lapsia painokkaammin koulun ehdoilla, kuten parhaina mahdollisina todistusnumeroina ja reippaana tuntiaktiivisuutena (Räty ym. 2010). Nämä erot palautuvat oppilas-opettajasuhteeseen, joka on Venäjällä leimallisesti auktoriteettisuhde, Suomessa taas vapaamuotoisempi, tasaveroista kumppanuutta tavoitteleva suhde.

Jos kohta itsearviointi edustaa koulun juurtunutta toimintatapaa, ovat sen menetelmät osin vaihtumassa, ja jo ensiluokkalaisen odotetaan sujuvasti arvioivan omia sosiaalisia taitojaan erilaisia hymynaamoja käyttäen. Lisäksi arvioinnin sisällöt ovat muuttumassa, koska sosiaalisuuden ohella oppilaiden vastuuta omasta oppimisestaan korostetaan. Enteileekö tämä valmistautumista työelämän muuttuviin ehtoihin, joissa yksilön vastuu omasta työllistymistään tähdentyy? Oireellista kyllä, yrittäjyyskasvatus on rantautunut suomalaiseen oppivelvollisuuskouluun, tosin ei ilman vastarintaa ja vastakkaisuuksia (Korhonen ym. 2012). Työelämälähtöiset kyvykkyyden vaateet – kuten itsevastuullisuus, sosiaalisuus, joustavuus, luovuus ja riskinotto kyky – edustavat nousevaa yrittäjämäisten kykyjen sosiaalista representaatiota, joka haastaa perinteistä tiedollis-kielellisiin kykyihin nojaavaa meritokraattista kykyrepresentaatiota (Komulainen ym. 2012). Näiden kahden kyvykkäsityksen jännitteisiä kohtaamisia on jatkossa tärkeää tutkia.

Oppilaiden luokittelu ja jokaisen oppilaan oppimisen edistäminen ovat koulun kaksi toisilleen vastakkaista perustehtävää. Tästä johtuen myös koulun älykkyyskäsitys on kaksinainen ja ristiriitainen. Koulujärjestelmään onkin sisäänrakennettu yksittäisistä ihmisistä ja toimijoista riippumattomia dilemmoja, jotka jäsentävät toimintaa koulussa ja luokkahuoneissa. Kuten Eija Reinikainen (2007) kirjoittaa kokemuksistaan opettajana:

*”Usein olen hämmästynyt myös koulumaailman ristiriitaisuutta. – Pu-
hutaan lapsilähtöisyydestä, mutta jo varhain lapset eritellään ja lajitel-
laan monin mittarein, jotta lopputulos olisi mahdollisimman homogee-*

ninen. Puhutaan luovuudesta lapsen kohtaamisessa, mutta opetussuunnitelma on hyvin yksityiskohtainen ja velvoittava.”

Koulun kehittämisessä on ensiarvoista, että pyritään irtautumaan perinteisen kykyajattelun pessimistisestä otaksumasta, joka on myös nyt uudelleen virinneen tasokurssiajattelun lähtökohta: kun nykyisen ja tulevan välinen suhde nähdään pysyväksi, kerran huono-oppiseksi määritellyn oletetaan pysyvänkin sellaisena. Sen sijasta voidaan lähteä siitä ”lujasta vakaumuksesta, että lapsen nykyisessä toiminnan ja suoriutumisen tavassa on muutoksen mahdollisuus, *aina*” (Hart ym. 2004). On syytä vaalia sellaisia koulun arjessa toimiviksi osoittautuneita käytäntöjä, jotka kaventavan luokittelun sijasta edistävät kaikkien oppimista ja etenemistä. ’Ketään ei jätetä’ -periaate on suomalaisen peruskoulun menestyksen tärkeä selittäjä.

Tarvitsemme sellaista luonnollisen lahjakkuuden määritelmää, joka tunnistaa ja tunnustaa kykyjen kirjon eikä varaa mahdollisuuksia yksin harvojen etuoikeudeksi, vaan pitää itsestään selvänä, että kaikilla on sosiaalista taustastaan riippumatta edellytykset ja oikeus kehittyä, oppia ja edetä. Kiinnostavaa kyllä, tämänkaltainen käsitystapa on löydettyvisissä suomalaisten vanhempien asenteissa, joissa se saa erityisen vahvan kannatuksen (Räty ym. 2012). Tulos on rohkaiseva osoittaessaan, että on aivan mahdollista yhdistää erilaisen kykyjen tasa-arvo ja koulutuksen sosiaalinen tasa-arvo.

Lähteet

- Aronson, J. & Steele, C. (2004). Stereotypes and the fragility of academic competence, motivation, and self-concept. Teoksessa A. Elliot & C. Dweck (toim.): *Handbook of competence and motivation* (s. 436–456). New York: Guilford.
- Bourdieu, P. (1985). *Sosiologian kysymyksiä*. Tampere: Vastapaino.
- Corsaro, W. A. (1996). Transitions in early childhood: The promise of comparative, longitudinal ethnography. Teoksessa R. Jessor, A. Colby & R. A. Shweder (toim.): *Ethnography and human development. Context and meaning in social inquiry* (s. 419–457). Chicago: The University of Chicago Press.

- Furnham, A. & Thomas, C. (2004). Parents' gender and personality and estimates of their own and their children's intelligence. *Personality and Individual Differences*, 37, 887–903.
- Goodnow, J. (1984). On being judged 'intelligent'. *International Journal of Psychology*, 19, 391–406.
- Hart, S., Dixon, A., Drummond, M. J. & McIntyre, D. (2004). *Learning without limits*. Maidenhead: Open University Press.
- Jackson, P. W. (1968). *Life in classrooms*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Jodelet, D. (1989). *Madness and social representations*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Kasanen, K. & Rätty, H. (2002). "You be sure now to be honest in your assessment". Teaching and learning self-assessment. *Social Psychology of Education*, 21, 1–16.
- Kasanen, K. & Rätty, H. (2008). "Do the very best you can": The third-grade class test. *Social Psychology of Education*, 11, 193–208.
- Kasanen, K., Rätty, H. & Snellman, L. (2003). Learning the class test. *European Journal of Psychology of Education*, 18, 43–58.
- Kasanen, K., Rätty, H. & Snellman, L. (2001). Seating order as a symbolic arrangement. *European Journal of Psychology of Education*, 14, 209–222.
- Komulainen, K., Rätty, H., Korhonen, M., Siivonen, P., Kärkkäinen, R. & Kasanen, K. (2012). Changing discourses of employability: From the meritocratic to the enterprise discourse of abilities? Teoksessa T. Tolonen, T. Palmu & T. Kurki (toim.): *Cultural practices and transitions in education* (s. 72–86). Lontoo: Tufnell Press.
- Korhonen, M., Komulainen, K. & Rätty, H. (2012). Not everyone is cut out to be the entrepreneur type. How Finnish school teachers construct the meaning of entrepreneurship education and the related abilities of the pupils. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 56, 1–19.
- Kuusinen, J. (1992). Hyvät, huonot ja keskinkertaiset. *Kasvatus*, 23, 192–197.
- Kärkkäinen, R., Rätty, H. & Kasanen, K. (2008). Children's notions of the malleability of their academic abilities. *Social Psychology of Education*, 11, 445–458.
- Lareau, A. (1989). *Home advantage: Social class and parental intervention in elementary education*. Lontoo: Falmer Press.

- Lloyd, B. & Duveen, G. (1992). *Gender identities and education. The Impact of starting school*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Lorenzi-Cioldi, F. & Clémence, A. (2003). Group processes and the construction of social representations. Teoksessa M. Hogg & S. Tindale (toim.): *Group processes* (s. 311–333). Oxford, UK: Blackwell.
- Mahalingam, R. (2003). Essentialism, culture, and power: Representations of social class. *The Journal of Social Issues*, 59, 733–749.
- Miguel, I., Valentim, J. P. & Carugati, F. (2010). Intelligence and its development: social representations and social identities. *Papers on Social Representations*, 19, 21–29.
- Miller, P. J. (1996). Instantiating culture through discourse practices: Some personal reflections on socialization and how to study it. Teoksessa R. Jessor, A. Colby & R. A. Shweder (toim.): *Ethnography and human development. Context and meaning in social inquiry* (s. 183–204). Chicago: University of Chicago Press.
- Moscovici, S. (1981). On social representations. Teoksessa J. Forgas (toim.): *Social cognition* (s. 181–210). Lontoo: Academic Press.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211–250.
- Moscovici, S. (2001). Why a theory of social representations? Teoksessa K. Deaux & G. Philogène (toim.): *Representations of the social* (s. 8–36). Oxford, UK: Blackwell.
- Mugny, G. & Carugati, F. (1989). *Social representations of intelligence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ojakangas, M. (1997). *Lapsuus ja auktoriteetti. Pedagogisen vallan historia Snellmanista Koskenniemeen*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Oiserman, D. & Markus, H. (1998). Self as social representations. Teoksessa U. Flick (toim.): *The psychology of the social* (s. 107–125). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pirttilä-Backman, A-M. & Helkama, K. (2001). Serge Moscovici. Sosiaaliset representaatiot. Teoksessa V. Hänninen, J. Partanen & O-H. Ylijoki (toim.): *Sosiaalipsykologian suunnannäyttäjiä* (s. 253–274). Tampere: Vastapaino.
- Reinikainen, E. (2007). *Leimatut lapset. Kun koulu ei ymmärrä*. Helsinki: Otava.

- Rosenberg, S., Nelson, S. & Vivekananthan, P. (1968). A multidimensional approach to the structure of personality impressions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 9, 283–294.
- Rosenholtz, S. & Simpson, C. (1984). The formation of ability conceptions: Developmental trend or social construction? *Review of Educational Research*, 54, 31–63.
- Rytkönen, K., Aunola, K. & Nurmi, J.-E. (2005). Parents' causal attributions concerning their children's school achievement: A longitudinal study. *Merrill-Palmer Quarterly*, 51, 494–522.
- Räty, H. (2003). At the threshold of school–parents assessments of their child starting the school. *Journal of Applied Social Psychology*, 33, 1862–1877.
- Räty, H. (2010). School's out: A comprehensive follow-up study on parents' perceptions of their child's schools. *European Journal of Psychology of Education*, 25, 493–506.
- Räty, H. (2011). Past in the present: the way parents remember their own school years relates to the way they participate in their child's schooling and remember his/her school years. *Social Psychology of Education*, 14, 347–360.
- Räty, H. & Kasanen, K. (2013). Parents' perceptions of their child's academic competencies construe their educational reality: Findings from a 9-year longitudinal study. *Journal of Applied Social Psychology*, 43, 1110–1119.
- Räty, H. & Kasanen, K. (2007). Parents' perceptions of their children's schools: findings from a five-year longitudinal study. *Educational Studies*, 32, 1–16.
- Räty, H., Kasanen, K. & Kärkkäinen, R. (2006). School subjects as social categorisations. *Social Psychology of Education*, 9, 5–25.
- Räty, H., Kasanen, K. & Snellman, L. (2002). What makes one able? The formation of pupils' conceptions of academic ability. *International Journal of Early Years Education*, 10, 121–135.
- Räty, H., Komulainen, K. & Hirva, L. (2012) Social representations of educability in Finland: 20 years of continuity and change. *Social Psychology of Education*, 15, 395–409.
- Räty, H., Komulainen, K., Skorokhodova, N., Kolesnikov, V. & Hämäläinen, A. (2010). A picture is worth a thousand words: A

- comparison of pupils' images of intelligence in Finnish and Russian Karelia. *Social Psychology of Education*, 14, 1–22.
- Räty, H. & Kärkkäinen, R. (2011). Talent or effort? Parents' explanations of their child's mathematical performance in relation to mathematical competence. *Social Behavior and Personality*, 39, 691–700.
- Räty, H. & Snellman, L. (1998). Social representations of educability. *Social Psychology of Education*, 1, 359–373.
- Räty, H. & Snellman, L. (1997). Children's images of an intelligent person. *Journal of Social Behavior and Personality*, 12, 773–784.
- Räty, H. & Snellman, L. (1995). On the social fabric of intelligence. *Papers on Social Representations*, 4, 177–185.
- Räty, H., Snellman, L. & Kasanen, K. (1999b). Children's representations of ability and their changes during the first school year. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 43, 249–258.
- Räty, H., Snellman, L. & Vainikainen, A. (1999a). Parents' assessment of their children's abilities. *European Journal of Psychology of Education*, 14, 423–437.
- Siivonen, P. (2013). “A bad head for math”? Constructions of educability and mathematics in adult students' narrative life histories. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 57, 507–525.
- Snellman, L. & Räty, H. (1995). Conceptions of intelligence as social representations. *European Journal of Psychology of Education*, 14, 423–437.
- Spencer, B. & Castano, E. (2007). Social class is dead. Long live social class! Stereotype threat among low socioeconomic status individuals. *Social Justice Research*, 20, 418–432.
- Sternberg, R. (2004). Culture and intelligence. *American Psychologist*, 59, 325–338.
- Sternberg, R., Conway, B., Ketron, J. & Bernstein, M. (1981). People's conceptions of intelligence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, 37–55.
- Valsiner, J. (1989). Human development and culture. *The social nature of personality and its study*. Massachusetts: Lexington Books.
- Wagner, W., Holtz, P. & Kashima, Y. (2009). Constructing and deconstruction of essence in representing social groups: identity projects, stereotyping, and racism. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 39, 363–386.

3 Sosiaalisten representaatioiden perusdynamiiikka

Elisabeth Lage

Helsingin yliopiston ja EHESSin yhteistyö on eurooppalaisen yhteistyön menestystarinoita. Keskellä Suomen pääkaupunkia – Pohjois-Euroopan helmeä – sijaitseva yliopisto on ystävällinen ja vieraanvarainen niin ulkomaalaisille opettajille ja tutkijoille kuin aurinkoisemmista maista tuleville opiskelijoillekin, jotka voivat Helsingin tukevassa turvassa toteuttaa suunnitelmiaan. Minulle on suuri kunnia kirjoittaa Anna-Maija Pirttilä-Backmanin juhlakirjaan ja kiittää tällä tavalla hyvästä yhteistyöstä ja huolenpidosta, jota olen lumisessa tai vehreässä Helsingissä saanut eri vuodenaikoina.

Tässä artikkelissa tarkastelen sosiaalisten representaatioiden ja tietellisen tiedon välistä yhteyttä ja pyrin valaisemaan sitä, miten ymmärrämme maailmaa ja toimimme siinä. Ennen sitä kertaan lyhyesti sosiaalisten representaatioiden teorian pääkohdat.

Tämä Serge Moscovicin 1960-luvun alussa käynnistämä sosiaalipsykologian ala on myöhemmin saanut laajaa kansainvälistä jalansijaa Euroopan ulkopuolellakin. Anna-Maija Pirttilä-Backmanin ansiosta Helsingin yliopisto on ollut varsin keskeisessä asemassa tässä eurooppalaisen sosiaalipsykologian verkostossa ja tuonut siihen oman panoksensa tukemalla nuoria tutkijoita.

Sosiaalisten representaatioiden teoria: peruskäsitteitä

Sosiaalisten representaatioiden kohteena on arkiajattelu, jota tarvitsemme tulkitessamme maailmaa jossa elämme ja toimiaksemme arkielämämme eri alueilla: perheessä, terveydenhoidossa, ihmissuhteissa, oman talouden hoidossa, matkoilla, poliittisessa toiminnassa.

Sosiaalinen representaatio -termi viittaa tietynlaiseen tietoon, sosiaalisesti rakennettuun yhteiseen arkitietoon, joka mahdollistaa sen, että voimme viestiä muille maailmankuvamme. Siihenhän käyttäytymisemme pohjautuu. Kyse ei ole primitiivisestä tai vajavaisesta ajattelusta vaan väistämättömästä ajattelun muodosta. Sosiaaliset representaatiot kytkeytyvät ympäristöön, joka tulvii median välittämää informaatiota ja jossa meidän on pakko jatkuvasti ottaa kantaa yhteiskunnallisen keskustelun ajankohtaisiin kysymyksiin. Sosiaalinen representaatio ei erota tavanomaista ja tieteellistä ajattelutapaa, silloin kun tieteellinen ajattelu menee pätevyysalueensa ulkopuolelle.

Sosiaalinen representaatio tarkoittaa samalla kertaa sekä sosiaalisen ajattelun sisältöä että prosessia, jonka tuloksena tämä ajattelu on syntynyt. Sisältö liittyy sekä sosiaalisen representaation kohteeseen että kohdetta koskeviin asenteisiin ja uskomuksiin. Asenteet ovat usein representaation ensimmäinen ulottuvuus. Asenteet ohjaavat informaation valikointia ja mielipiteiden muodostamista.

Sosiaalisen representaation sisältö esiintyy usein konkreettisessa kuvallisessa muodossa. Tämä muoto muuntaa abstraktit ideat fyysisen kaltaisiksi kohteiksi, jotka voivat olla olemassa todellisuudessa. Niinpä popularisoinnissa käytetyt metaforat ovatkin tärkeitä, koska ilman niitä on vaikea välittää abstrakteja ajatuksia ei-asiantuntijayleisölle. Mediat pursuavat kuvia, jotka konkretisoivat abstrakteja ideoita.

Eri yhteiskuntaryhmät muokkaavat näitä abstrakteja ideoita ja ajatuksia kohdetta koskevien poliittisten kantojensa mukaisesti. Sosiaalinen representaatio ei ole objektiivista ja puolueetonta tietoa - se on päinvastoin puolueellista ja kanta-aottavaa. Sosiaalinen representaatio riippuu yhtä paljon kohteestaan kuin kohdetta käsittelevästä subjektista, joka kuuluu väistämättä johonkin ryhmään.

Kuinka sosiaalinen representaatio rakentuu? Prosessi lähtee liikkeelle, kun mediamaailman päivänpolttavista kohteista tulee yhteiskunnallisia haasteita ja puheenaiheita. Yksilöt muistavat valikoiden tarjolla

olevasta informaatiosta ja tiedosta sen, mikä sopii heidän omiin taroituksiinsa. Lähteitä on monia. Televisio, lehdistö ja internet ovat ensisijaisia, kun ajatellaan yleisön lukumäärää ja television kuvien vaikutusta. Yksilöidenvälinen viestintä välittää ja muovaa kuitenkin tv:n ja lehdistön vaikutusta valikoimalla sisällöt eri sosiaalisten ryhmien mieltymysten mukaisiksi. Mieliopidejohtajilla on edelleen keskeinen osuus tässä prosessissa.

Moscovici erottaa sosiaalisen representaation rakentumisessa kaksi kognitiivista prosessia: objektivoinnin ja ankkuroinnin. Kummallakin on oma mutkikas dynamiikkansa. Siksi sosiaalisen ajattelun kiemuroiden seuraaminen on niin kiinnostavaa.

Objektivoinnissa voidaan käytetyistä lähteistä valikoidut elementit erottaa alkuperäisestä yhteydestään ja muovata itsenäisiksi objekteiksi. Ne sijoittuvat mahdollisesti ryhmälle aiemmin tuttuihin käsitteisiin. Tässä prosessissa "Ideat ja ajatukset eivät ole enää mielensisäistä toimintaa, vaan jonkin todellisen, ulkopuolella olevan heijastusta. Havaittu ja abstrakti korvataan tutulla ja konkreettisella." (Moscovici 1961/1976, s. 109). Objektivoinnissa syntyneet uudet objektit sulautetaan sitten tuttuun tietoon ja ankkuroidaan olemassa oleviin skeemoihin, jolloin niitä voidaan käyttää maailman tulkitsemisessa ja toiminnan ohjaamisessa.

Sosiaalinen representaatio syntyy kahden tason systeemissä. Kognitiivisia prosesseja, ankkurointia ja objektivointia, säätelee sosiaalinen metasysteemi (Doise 1990). Tämän normatiivisen, sosiaalisen metasysteemin toimintaa havainnollistaa Moscovicin (1961) analyysi siitä, miten Ranskan lehdistö 1950-luvulla käsitteli psykoanalyyseja. Hän erotti kolme viestintätapaa: diffuusion, propagaation ja propagandan. Nämä kolme erosivat toisistaan välitetyn informaation mukaan. Ensinnäkin ne erosivat sen suhteen, oliko välitetty informaatio laajaa, hajanaista vai tarkkaan kohdennettua. Toiseksi ne erosivat siinä, jättikö kommunikoitu informaatio lehtiä lukevalle yleisölle tilaa muodostaa oma mielipide, yrittikö se vaikuttaa suostuttelevasti, vai koettiko se saada yleisön mukaansa autoritaarisen mielipiderintamaan. Kukin viestintätapa tähtäsi eri tavoitteeseen: diffuusio, joka oli tyypillistä yleislehdille, tarjosi jokaiselle aineksia oman mielipiteen muodostamiseen; propaatio, joka luonnehti katolista lehdistöä, antoi yleisölle tietoa ja opas-

ti sitä yrittämättä kuitenkaan määrätä käyttäytymistä; ja propaganda, joka oli kommunistilehdille ominaista, ja joka tähtäsi käyttäytymisen kontrolliin, eli oli hylättävä porvarillinen teoria, jonka amerikkalainen imperialismi oli synnyttänyt työläisten alistamiseksi.

On kuitenkin huomattava, että median ja yleisön välillä toimii useita niin sanotuissa välittäjäammateissa toimivia, joihin lukeutuvat muun muassa journalistit, popularisoijat, kirjailijat ja opettajat. Kirjassaan Serge Moscovici (1961/1976, s. 41 alav.) esitti toivomuksen, että syntyisi ”tiedonsiirron pedagogiikka”, joka estäisi kulttuurien tuottajien ja kuluttajien – esimerkiksi lehdistön ja sen lukijoiden – välistä kuilua syvenemästä.

Tähän ajatukseen nojaten tarkastelemme seuraavassa lähemmin muutamia tiedon rakentumiseen liittyviä sosiaalisen ajattelun puolia ja samalla lähestymme Anna-Maija Pirttilä-Backmanin (1993) tieteellisen mielenkiinnon kohteita.

Kognitiivinen polyfaasia, monivaiheisuus

Arkiajattelun toimintaan päästään hedelmällisellä tavalla käsiksi tutkimalla kognitiivista polyfaasiaa. Mitä se on?

Kognitiivinen toiminta on ymmärrettävä dynaamisena, jatkuvasti kehittyvänä järjestelmänä, joka noudattaa kussakin tilanteessa järkevintä ajattelutapaa (Moscovici 1961/1976). Piaget (1947) osoitti tutkimuksissaan, kuinka perustavanlaatuinen merkitys konkreettisilla toiminnoilla on älyllisessä kehityksessä. Esineiden manipulointi, sensorimotoristen skeemojen rakentaminen ja havaintojen ja toiminnan yhä parempi keskinäinen koordinointi sulauttamisen ja mukauttamisen kautta ovat perusta, jolle myöhemmät kognitiiviset operaatiot rakentuvat. Konkreettiset operaatiot, jotka ovat ensin ei-käännettäviä, sitten käännettäviä tai palautettavia ja joita sovelletaan fyysikaalisen maailman eri alueille, johtavat älykkyyden kehittymiseen abstraktin ajattelun hypoteettis-deduktiiviselle tasolle. Tämä vaihe saavutetaan nuoruudessa ja koulutuskin auttaa siinä, mutta se ei toimi kaikessa päättelyssä. Konkreettisiin operaatioihin turvaudutaan uudelleen uusissa tilanteissa, silloin kun on vaikea ymmärtää abstrakteja ideoita tai kun niitä pitää testata. Abstraktin ajattelun ja konkreettisen ajattelun kiertokul-

ku toteutuu jatkuvasti kaikessa älyllisessä toiminnassa. Kognitiivisen polyfaasian määritteleekin juuri tämä aikuisen ihmisen tietämisen eri tapojen dynaaminen rinnakkaiselo, jonka avulla hän voi olla vuorovai-
kutuksessa ympäristönsä kanssa. Yksilö tai ryhmä voi käyttää joustavasti monia erilaisia ajattelutapoja riippuen siitä, kuinka hän hallitsee
ulkomaailmaa ja siitä, millaisia tavoitteita hänellä on.

Abstrakti ja konkreettinen vuorottelevat aina kommunikaatiossa, olipa kyse tieteen kansantajuistamisesta, mediaviestinnästä tai yliopisto-opetuksesta. Vertausten, kuvien ja metaforien käyttö vie meidät etäisempiin assosiaatioihin ja antaa herättämilleen mielikuville henkilökohtaista sävyä. Tiedonvälitys niin maallikoille kuin asiantuntijoillekin käy sitä helpommin mitä paremmin sitä tukevat konkreettiset
esimerkit, objektivoinnit ja kuvat. Esimerkiksi tutkija tukee esitystään monilla esimerkeillä silloin kun hän haluaa tulla ymmärretyksi, saada
kuulijansa mielenkiinnon pysymään vireillä ja jättää pysyvän muistijäljen. Tieteen yleistajuistamisen vaikeutena on sopivien esimerkkien
valitseminen teorioiden havainnollistamiseksi suurelle yleisölle ymmärrettävällä tavalla. Moscovici toi esiin konkretisoinnin merkityksen arki-
ajattelussa kuvaamalla objektivointia. Tätä linjaa ovat jatkaneet esimerkiksi sairauden (Herzlich 1969) ja hulluuden (Jodelet 1989) sosiaalista
representaatiota koskevat tutkimukset.

Kouluopetuksessa Giordan (1994) on osoittanut, kuinka hankalaa tiedonvälitys ja kommunikaatio ovat silloin, kun oppilaan aiempia
representaatioita ei oteta huomioon. Tieteiden didaktiikka on sosiaalisten representaatioiden tutkimuksessa tärkeä yhteistyökumppani. Oppiminen on aktiivinen prosessi, joka ei lähde tiedon nollapistestä. Se liittyy jo olemassa oleviin tiedon rakenteisiin niin aiemmin opitun
kuin myös kokemusten, mediaa koskevien representaatioiden sekä viestinnän kautta. Nämä aiemmat rakenteet voivat ehkäistä uuden tiedon omaksumista ja jättää sen pinnalliseksi. Jotta opetettava tieto ymmärrettäisiin ja omaksuttaisiin, opettajan on otettava huomioon oppijoiden
käsitykset ja purettava aikaisempi tieto, mikäli se on riittämätöntä tai puutteellista. Esimerkiksi nuorten keskuudessa ja jopa aikuisillakin esiintyy varsin yleisesti käsitys, jonka mukaan siittiön sisällä on valmis
ihmiseliö. Tämän käsityksen mukaan munasolun tehtävä rajoituisi pelkästään siittiön ravitsemiseen. Tällainen representaatio juontaa

varmaan juurensa yleisestä kielikuvasta, jota käytetään kun selitetään hedelmöitys "isän antamaksi pieneksi siemeneksi".

Koulutuksen tuloksellisuus riippuu siitä, onko ihminen valmis ottamaan vastaan uusia tietoja. Tiedon perille saamiseksi on vaikutettava vastahakoisuusasenteeseen. Tällaiseen tulokseen päätyivät Ackerman ja Zygouris (1966) tutkiessaan aikuisia, jotka osallistuivat pitkään, 11 kuukauden mittaiseen fysiikan ja kemian koulutukseen. He selvittivät koulutettavien tietoja ennen koulutusta ja sen jälkeen, ja ennen kaikkea vertailivat heidän selitysmalliensa muuttumista. Opetus meni perille paremmin, jos koulutettavat olivat alkuaan epävarmempia ja valmiita yhdistelemään ajatuksiaan uusilla tavoilla. Jos taas koulutettavat eivät olleet lainkaan epävarmoja eivätkä valmiita uusien yhdistelmien muodostamiseen, heidän jähmeää tietoaan oli vaikea kyseenalaistaa ja muuttaa. Tällöin oppiminen saattoi rajoittua esimerkiksi uuden sanaston omaksumiseen entisen oheen.

Kaikessa koulutuksessa ei ole suinkaan tarkoituksenmukaista pyyhkiä pois aiempia käsityksiä, jotka sisältyvät käytäntöihin ja ovat toiminnan kannalta järkeviä. Tämä ei lisäksi ole aina mahdollistakaan. Eräiden kouluttajien mielestä aiempaa tietoa ei tulisi pitää pelkästään sekavana ja virheellisenä, vaan pätevänä suhteessa kontekstiinsa. Uudet tiedot omaksutaan sikäli kuin ne auttavat oppijoita saavuttamaan tavoitteensa paremmin. Tämän näkemyksen mukaan koulutus onnistuu silloin kun se muuttaa alkuperäiset representaatiot jäsentyneemmiksi niin, että tarjottu informaatio yhdistyy laajempaan, ristiriidattomaan kokonaisuuteen.

Aiempi maailmannäkemys voi korvautua kokonaan uudella tai järjestäytyä uudelleen uuden tiedon omaksumisen yhteydessä. Aiempi näkemys voi vaihtaa statusta ja muuttua rationaalisesta taiteelliseksi. Tarkastellaan esimerkiksi elämän käsitettä. Lapsi omaksuu biologisen elämäkäsitteen suhteellisen myöhään (Piaget 1947). Esikouluikäinen lapsi yhdistää antroposentrisen ajattelutapansa mukaisesti elämän elollisten olioiden yhtä hyvin kuin objektienkin toiminnan jos se on hyödyllistä ihmiselle. Niinpä esimerkiksi puu on elollinen kun sillä on hedelmiä, jotka ovat ihmiselle hyödyllisiä – kun sillä ei ole hedelmiä, se ei ole elollinen. Polkupyörä on elollinen kun se liikkuu ja kun se ei liiku, se ei elä. Aurinko on elävä koska se lämmittää ja valaisee. Kynttilä

on elävä sytytettyinä, ei-elävä sammuneena. Elollinen ja eloton käsitetään saman kohteen eri tiloiksi, joista on mahdollista siirtyä toiseen. Vasta 7–9 vuoden välillä elollisen käsite kytkeytyy liikkeeseen eikä enää toimintaan ylipäänsä. Tässä vaiheessa lapsi ei vielä erota itsenäistä liikettä ja aiheutettua liikettä, eli biologinen ja mekaaninen ovat vielä sama asia. Varttuessaan (9–12 vuoden iässä) lapset erottavat liikkumisen ja liikuttamisen, ja rajaavat elämän vain itse liikkuviin kohteisiin. Autoa ei enää koeta elolliseksi, koska sitä liikuttaa ihmisen käynnistämä moottori. Tuulen sen sijaan useimmat tämän ikäiset kokevat elolliseksi, koska se liikuttaa pilviä. Samoin tähdet koetaan elollisiksi, koska ne liikkuvat taivaalla. Itse liikkuminen samastetaan elolliseen.

Ihmisen kuolema on näiden silmälasien läpi tarkasteltuna jotain joka on väliaikaista ja jota voidaan kääntää ja hoitaa. Se on vähän niin kuin kuoleman näyttelemistä koulun välituntien leikeissä, joissa ei kuolla ”oikeasti”. Elokuvassa tänään kuollut näyttelijä ilmaantuu taas valkokankaalle huomenna, ja teatterissa hän nousee heti pystyyn ottamaan vastaan yleisön suosionosoituksia. Kuoleman todellisuus ei valkene pitkään aikaan. Kaksitoista vuotta täyttäneistä kolme neljästä on ohittanut tällaisen näkemyksen ja rajaa elollisen elämän koskemaan kasveja ja eläimiä, jotka syntyvät, kasvavat ja katoavat.

Mutta taiteilijalla on edelleen etuoikeus sukeltaa aiempiin ajattelutapoihin, elollistaa pilvet, saada mobilet elämään sähkön tai tuulen avulla, valot välkkymään kun niiden ohi kuljetaan, ja tällä tavoin jakaa muiden ihmisten kanssa se mielihyvä, jota tunnemme kun muinaiset ajatuksemme muuntuvat unelmiksi.

Polysemia, suullinen tiedonsiirto ja kielen kepposet

Terminologialla on tärkeä merkitys tiedon siirrossa. Tiedon siirto onnistuu kun termit ymmärretään oikein ja menee vikaan, jollei näin tapahdu. Mikäli sanalla on sekä tuttu että erityinen merkitys, tuttu aktivoituu ensin. Jollei tätä monimerkityksellisyyttä, polysemiaa, oteta huomioon, uudet käsitteet ankkuroituvat tuttuihin mutta epätarkoituksenmukaisiin merkityksiin. Mitä oudompi on se yhteys, jossa uudet termit tulevat esiin, sitä suurempi on vaara että ne muuttavat merkitystään, etenkin jos termit ja niiden lähitermit muistuttavat äänteellisesti

toisiaan. Pelkästään suullisessa tiedonvälityksessä termit ymmärretään kuulohavainnon perusteella, mistä syntyy erityisiä vääristymiä, jollei ole mahdollista tehdä vertailua kirjoitettuun sanaan.

Viestin merkitys voi muuntua tai muuttua jopa käsittämättömäksi äänteellisen samanlaisuuden, kuulovirheiden tai termien ja kielellisten ilmausten monimerkityksellisyyden taikka oudon asiayhteyden vuoksi. Nämä kouluoppimisessa usein esiintyvät ilmiöt tulevat vielä yleisemmiksi arkitiedossa, jossa ei ole liiemmästi oikaisumahdollisuuksia. Vaikka ilmiöt näkyvät usein lasten opettellessa kielen hallintaa tai käyttäessä vierasta kieltä, niitä esiintyy yhtä hyvin aikuisillakin.

Kognitiivinen kehitys ja kielen kehitys liittyvät toisiinsa mutkikkain ja väistämättömin sitein, joita Vygotski (1934) tarkasteli geneettisestä näkökulmasta. Sanojen merkitys muokkautuu pitkäaikaisessa yleistämisprosessissa monien vaiheiden kautta kunnes se päättyy loogiseen käsitteen muotoon, joka yhdistää ainesosansa hierarkiaksi. Ennen tätä vaihetta lapsi rakentaa sanojen merkityksen subjektiivisten yhteyksien varaan, jotka yhdistävät hänen toimintojensa tuloksena syntyneitä eri kohteita, ja korvaa ne sitten konkreettisilla objektiivisilla yhteyksillä. Kielen polysemia mutkistaa vielä tätä prosessia, ja jollei merkitysten tason sekaannuksia saada poistetuksi, keskustelukumppanien kognitiiviset operaatiot kohdistuvat eri objekteihin.

Kirjassaan *C'est à dire* (Toisin sanoen) Stella Baruk (1993) osoittaa, kuinka laajalti tämä prosessi vaikuttaa matematiikan opetuksessa. Koska sanat ymmärretään väärin, koulussa epäonnistutaan. Epäonnistuminen voidaan voittaa, jos kieltä harjoitellaan etukäteen. Stella Baruk teki monien vuosien ajan upeisiin saavutuksiin johtanutta koulutustyötä, jossa vaikeudet tunnistettiin ja sanasto selitettiin lapsille. Kun kielen ymmärtämisen esteet poistettiin, lapset kokivat suuren helpotuksen tunteen, josta matemaattinen kognitiivinen toiminta saattoi lähteä liikkeelle.

Kirjan esimerkit havainnollistavat miten lapsi ymmärtää sanojen merkityksen lähtien siitä yhteydestä, jossa hän on ne kuullut ja jää tämän merkityksen vangiksi ilman että opettaja huomaa mitään.

Nelivuotias lapsi pyytää äidiltään *“de l'alcool”* <ään: [dölalkol]; alcoholia> tavaran pakkaamiseen.

- *de la colle?* <[dölakol]; liimaako?> kysyy äiti.

- Ei, *l'alcool*, poika inttää.

Kun poika ei saa tarvitsemaansa, hän menee päättäväisesti hakemaan laatikosta teippiä <ransk: *scotch*, joka merkitsee myös viskiä> (s. 71–72).

Merkityksen konstruoinen voi ymmärtää kun rekonstruoi merkitystä kantavan välimerkityksen, joka on edellä kuvatussa sananvaihdosta kadonnut (esim. ”Otatko viskin? Ei kiitos, en juo alkoholia”).

AIDS-tutkimuksissa on todettu samanlaisia ilmiöitä (Lage 1996). Esimerkiksi yläkoululaisten aids-representaatioissa ”seulontatesti” - ilmaisussa käytetty termi ”testi” herätti erilaisia assosiaatioita. Joskus se sekoittui ”tekstiin”, joka on sanana koululaisille tutumpi. Monet tutkimukset ovat myös todistaneet, kuinka hankala suuren yleisön on ymmärtää HIV-testituloksen negatiivisen tarkoittavan sitä, ettei henkilöllä ole HIV-tartuntaa, kun taas positiivinen testitulokse tarkoittaa sitä, että henkilöllä on HIV-tartunta. Vaikeus johtuu siitä, että yleensä liitämme hyvän terveydentilan ”positiivisuuteen”.

Kaikkiaan on hyödyllistä tutkia ymmärtämisvaikeuksia ja muunnella sanomia niiden mukaan sen sijaan että toistetaan samoja ilmaisuja samoissa yhteyksissä. Kun jokin termi jää käsittämättä ja sanoma toistuu samana, tarkkaavaisuus herpoaa, sanoma muuttuu taustahälyksi eikä tieto mene perille. Tällaiset kielen ilmiöt ovat olennaisia tiedon ja informaation välittämiseen tähtäävässä viestinnässä, niin viranomaisten, opettajien kuin mediankin. Niihin kannattaa siis kiinnittää erityistä huomiota eriteltäessä ymmärtämiseen liittyviä kognitiivisia prosesseja.

Kognitiivinen polyfaasia ja tunnekomponentti

Vaikka sosiaalinen representaatio on yhteisön tai ryhmän muodostama ja jakama, yksilön ja hänen historiansa merkitystä tässä prosessissa ei voi sivuuttaa. Siitä riippuu osittain maailman tulkintakin. On syytä muistaa, että arvot ja uskomukset ovat sosiaalisten representaatioiden ytimessä. Tähän moninaisuuteen on vielä sijoitettava tunteet.

Perinteisesti psykologiassa tunteen ja kognition suhdetta on tarkasteltu ennen kaikkea kognition vaikutuksena havaintoihin ja tunnereaktioihin. Mutta monissa ilmiöissä vaikutus on päinvastainen: tunne edeltää kognitiota ja vaikuttaa siihen. Tämä voi tapahtua myös monissa sosiaalisissa representaatioissa.

Durkheim ja Mauss toivat vuonna 1902 painokkaasti esiin loogisten prosessien logiikan ulkopuolella olevan alkuperän. He erittelivät eräiden Australian heimojen maailmankuvaa ja osoittivat, että ihmisten välisten suhteiden järjestelmä oli mallina esineiden ja asioiden suhteiden rakenteelle. Elävien olentojen, eläinten, esineiden ja planeettojen luokittelua ohjaavat loogiset suhteet nojautuivat sukulaisuussuhteiden malliin ja toistivat sosiaalisia erotteluja. Tämä voidaan todeta monissa muissa monimutkaisemmissakin luokittelujärjestelmissä.

Näissä ensimmäisissä luonnonfilosofian järjestelmissä sosiaaliset suhteet olivat siis loogisten luokkien perusta eikä päinvastoin. Eivätkä pelkästään luokat vaan myös niiden väliset suhteet jäljensivät sosiaalisia suhteita. Esineet vetivät toisiaan puoleensa tai vastustivat toisiaan kuten ihmiset, joita sukulaisuus yhdisti tai verikosto erotti. "Joukkosielun tilat ovat synnyttäneet nämä ryhmittelyt ja nämä tilat ovat ilmiselvästi tunnetiloja. Esineiden välillä kuten ihmistenkin välillä on tunteenomaisia samankaltaisuuksia, ja esineet luokitellaan näiden samankaltaisuuksien mukaan." (s. 69.)

Tunteiden merkitys ajattelun kehityksessä ei jäänyt myöskään Vygotskilta huomaamatta. Hän totesi yksiselitteisesti, että ajattelun kehkeytymisen syitä on etsittävä tunteiden alueelta: "Puhuessamme kielen ja ajattelun suhteesta muihin tajunnan puoliin herää ensimmäiseksi kysymys *älyn* ja *affektin* suhteesta. Kuten tunnettua, tajuntamme äyllisen puolen irrottaminen sen tunne-tahto -puolesta on koko perinteesen psykologian keskeisimpiä (...) paheita. Ajattelu muuttuu tällöin väistämättä itsestään ajattelevien ajatusten autonomiseksi virraksi. Se irtautuu elävästä elämästä, ajattelevan ihmisen yllykkeistä, intresseistä ja viehtymyksistä." (Vygotski 1934/1982, 21.)

Sosiaaliseen representaatioon sisältyvä tunnelataus ilmenee sisältöjen valikoinnissa, representaatiota jäsentävissä asenteissa ja niissä arvoissa, jotka siinä näkyvät. Juuri näitä seikkoja sosiaalipsykologi selvittää yrittäessään ymmärtää tutkimansa ihmisryhmän maailmantulkintaa (esimerkiksi Denise Jodelet'n [1989] klassinen hulluustutkimus).

Tieteellisyys ja sosiaalinen representaatio

Tunteiden merkitys kognitiivisissa prosesseissa paneekin pohtimaan, millaista tieteellinen toiminta oikein on luonteeltaan tarkasteltaessa sen yksilöllistä ja institutionaalista dynamiikkaa. Kertoessaan siitä, mistä heidän tieteellisen mielenkiintonsa kohteet ovat saaneet alkunsa, monet tutkijat – matemaatikot, fyysikot, kemistit ja biologit – mainitsevat usein lapsuudessaan heränneet kysymykset, jotka liittyvät elämän arvoituksiin. Einsteinin kuvaukset työskentelytavastaan (Holton 1981) ja itävaltalaisen fyysikon ja filosofin Ernst Machin elämä ja tutkimukset (vrt. Feuer 1978) tuovat esiin lapsuuden kysymysten ja tieteellisen ajattelun tiiviin yhteyden. Intuitio ja tiedostamaton nivoutuvat heidän fyysistä maailmaa koskeviin tutkimuksiinsa ohjaamaan heidän luovuuttaan (Lage 1993).

Einsteinin ja Machin kaltaiset henkilöt päättivät tutkia maailmaa tieteen linssien kautta ja alistaa päättelynsä metodologian sääntöihin. Tutkijat ovat hioneet tieteellisiä menetelmiä jo useita satoja vuosia, tieteelliset instituutiot ovat niitä tarkentaneet ja opetus on niitä välittänyt. Tieteellinen yhteisö valvoo toimintaa monin tavoin, esimerkiksi valikoimalla yliopistojen opettajat ja tutkijat, lehtien toimituskunnat ja julkaisujen arvioitsijat. Tähän tiukkaan kontrollikoneistoon, johon arvioijat vielä rekrytoidaan kilpailijoiden joukosta, voi toivoa mahtuvan luovuutta ja omaperäisyyttä. Popper (1979, s. 82–83) toteaa siitä näin: “On täysin virheellistä olettaa, että tieteen objektiivisuus riippuu tutkijoiden objektiivisuudesta (...). Se mitä voi kutsua tieteelliseksi objektiivisuudeksi riippuu vain ja ainoastaan kriittisestä perinteestä (...). Tieteen objektiivisuus ei toisin sanoen ole yksilöllinen kysymys, joka koskisi vain yksittäisiä tutkijoita, vaan sosiaalinen kysymys, tulos tutkijoiden keskinäisestä kritiikistä, heidän ystävällis-vihamielisestä työnjaostaan ja heidän yhteistyöstään yhtä paljon kuin heidän kilpailustaan.”

Samalla tavoin Roqueplo (1974) pitää objektiivista tietoa yhteisenä konstruktiona, joka ei edusta ketään erityisesti. Tieteellisestä tiedosta tulee sosiaalinen representaatio, tosin asiantuntijoiden muokkaama, siitä hetkestä lähtien jolloin se ei enää ole persoonaton. Tällöin sitä kannattavat konkreettiset yksilöt, se ilmenee koeasetelmina, opitaan esimerkkeinä, ja sitä verrataan muihin teorioihin.

Silti tieteellinen lähestymistapa on maailman tulkitsemisen valinta. Se näkyy tavassa, jolla tutkija reagoi oman aikansa tapahtumiin. Kriittinen mieli, tosiasioiden tarkastelu monelta kannalta ja ajattelun itsenäisyys erottavat monissa tapauksissa tieteellisen asennoitumisen maallikon lähestymistavasta. Kuuluisan esimerkin tarjoaa yksi Ranskan historian merkittävistä tapahtumista, Dreyfusin juttu 1800-luvun lopulla.

Armeijan pääesikunta varjeli tarkoin aristokraattisia etuoikeuksiaan eikä ollut halukas laajentamaan piiriään tasavallan myötä kohonneisiin uusiin tulokkaisiin, etenkin juutalaisiin. Se syytti kapteeni Dreyfusiä Saksan hyväksi tehdystä maanpetoksesta tekaistujen todisteiden avulla, jotka esitettiin vain sotilastuomioistuimelle mutta ei syytetylle tai hänen puolustukselleen. Asiakirjoihin pääsyn esti sotasalaisuus. Joulukuun 22. päivänä 1894 sotilastuomioistuin tuomitsi Dreyfusin yksimielisesti karkotettavaksi Guyanaan. Ranskan väestöä rasitti vielä Sedanissa vuonna 1870 Preussille kärsitty tappio, ja enemmistö oli tyytyväinen tuomioon. Yli kolmen vuoden ajan Dreyfusin suku koetti saada selville, mitä oli tapahtunut ja vakuuttaa itsenäisesti ajattelevia poliitikkoja ja lakimiehiä hänen syyttömyydestään. Kun syyttömyyden puolesta puhuvaa tietoa oli kertynyt, joukko journalisteja, yliopiston opettajia ja vaikutusvaltaisia alsacelaisia henkilöitä alkoi äänekkäästi vaatia uutta oikeudenkäyntiä.

Armeijan vapautettua syytteestä oikean syyllisen, majuri Esterhazyn, Émile Zola julisti kapinan epäoikeudenmukaisuutta vastaan *J'accuse* (Minä syytän)-kirjoituksessaan *Aurore*-lehdessä 13. tammikuuta 1898. Kirjailijan syyttävä sormi osoitti niitä, joiden salajuonen uhriksi viaton kapteeni joutui: sotaministeriä ja pääesikunnan korkeita upseereita. Hyökätessään sotilasauktoriteetteja vastaan Zola joutui syytteeseen parjauksesta ja oikeuteen helmikuussa 1898. *Minä syytän* -kirjoituksen ilmestymisen jälkeen *Auroressa* ilmestyi vetoomuksia kirjailijan puolesta. Durkheim ei ollut allekirjoittajien joukossa, mutta kun oikeistolainen historioitsija Brunetière kävi vetoomukseen liittyneiden yliopiston opettajien kimppuun, Durkheim katsoi velvollisuudekseen vastata hänelle.

Hän julkaisi useita kirjoituksia, muiden muassa artikkelin ”Individualismi ja intellektuellit” *Revue Bleue*-aikakauslehdessä 2. heinäkuuta

1898. Tässä Anna-Maija Pirttilä-Backmanin usein mainitsemassa artikkelissa Durkheim puolusti ihmisen oikeutta saada vääryys oikaistuksi tuomioistuimessa. Tämä Ranskan vallankumouksessa saatu oikeus, joka ei juridisesti vanhene, on tärkeämpi kuin auktoriteettien totteleminen. Brunetièren pilkkaamat intellektuellit puolustivat tällaista individualismia, eivät itsekkäiden taloudellisten etujen individualismia. Ajatuksen vapaus on ihmisen perimmäinen oikeus, yhteiskuntaelämän perusta. Tasavalta ei voi tyytyä sokeaan tottelevaisuuteen.

“Kysymyksessä jossa en ole asiantuntija, en menetä rahtuakaan älyllisestä itsenäisyydestäni, jos seuraan pätevemmän kantaa. Tutkijoiden yhteistyö on mahdollista vain tällaisen vastavuoroisen kunnioituksen ansiosta; jokainen tiede lainaa jatkuvasti naapureiltaan väittämiä, jotka se hyväksyy todentamatta. Järkeni vain vaatii perusteluja jotta se voi uskoa toisen järkeä. Auktoriteetin kunnioitus ei suinkaan ole yhteensopimatonta rationalismin kanssa edellyttäen että auktoriteetilla on rationaalinen perusta (...). Mutta ihmisen ei tarvitse olla erityinen ne-ropatti tietääkseen, voiko tuomioistuimella olla lupa tuomita syytetty kuulematta hänen puolustustaan. Se on käytännön moraalinen ongelma, jonka jokainen tervejärkinen ihminen on pätevä ratkaisemaan ja joka ei saa jättää ketään välinpitämättömäksi.

Jos siis viime aikoina useat taiteilijat mutta vielä useammat tutkijat ovat katsoleet että he eivät voi yhtyä tuomioon, jonka laillisuus näyttää heistä epäilyttävältä, kyse ei ole siitä, että he kemisteinä, filologeina, filosofeina tai historioitsijoina pitäisivät itseään jollain tavalla etuoikeutettuina arvioimaan tätä tuomiota. Vaan kyse on siitä, että he ihmisinä tahtovat käyttää ihmisten oikeutta tarkastella edessään olevaa asiaa pelkästään järjellä. On totta että he ovat olleet kärkeämpiä pitämään kiinni tästä oikeudesta kuin muut; mutta se johtuu yksinkertaisesti siitä, että se on heidän ammatillisten tottumustensa takia lähempänä heidän sydäntään. Koska tieteellisen menetelmän käyttö on totuttanut heidät pidättymään arvostelunsa langettamisesta kunnes he tuntevat olevansa asiasta perillä, on luonnollista että he eivät ole niin alttiita mukautumaan yleiseen mielipiteeseen tai taipumaan auktoriteetin arvovallan edessä.” (Durkheim 1898/2002, s. 18–19.)

Siitä lähtien yhteiskunta on odottanut intellektuellien nostavan äänensä kun vallanpitäjät harhautuvat.

Lähteet

- Ackermann, W. & Zyggouris, R. (1966). *Représentations et assimilation des connaissances scientifiques*. Pariisi: CERP, AFPA.
- Albertini, J. M. (1984). Représentation et initiation scientifique et technique. Teoksessa C. Beslile & B. Schiele (toim.): *Les savoirs dans les pratiques quotidiennes* (s. 304–320). Lyon: Editions du CNRS.
- Baruk, S. (1993). *C'est-à-dire, en mathématiques ou ailleurs*. Pariisi: Seuil.
- Doise, W. (1990). Les représentations sociales. Teoksessa R. Ghiglione, C. Bonnet & J. F. Richard (toim.): *Traité de Psychologie Cognitive* (vol. 3, s. 111–174). Pariisi: Dunod.
- Durkheim, E. (1898). L'individualisme et les intellectuels. *Revue bleue*. Pariisi: Fayard, Editions. (engl. Individualism and the intellectuals, käänn. S. & J. Lukes (1969) *Political Studies*, XVII, 14–30).
- Durkheim, E. & Mauss, M. (1901–1902). De quelques formes primitives de classification. Contribution à l'étude des représentations collectives. *Année Sociologique*, 1–72.
- Feuer, L. S. (1978). *Einstein et le conflit des générations*. Brysseli: Editions Complexe.
- Giordan, A. (1978). *Une pédagogie pour les sciences expérimentales*. Pariisi: Centurion.
- Herzlich, C. (1969). *Santé et maladie. Analyse d'une représentation sociale*. Pariisi: Mouton.
- Holton, G. (1981). *L'imagination scientifique*. Pariisi: Gallimard.
- Lage, E. (1993). *Lycéens et pratiques scientifiques. Comment les sciences deviennent une passion*. Pariisi: L'Harmattan.
- Lage, E. (1996). *Réactions face au sida en CM2 et au collège*. Pariisi: ANRS, EHESS, Laboratoire de Psychologie Sociale.
- Lage, E. (1998). *Dynamique sociale dans la construction du savoir: de la science au sens commun. Habilitation à diriger des recherches*. Pariisi: Université Paris VIII.
- Moscovici, S. (1961). *La psychanalyse, son image et son public*. Pariisi: Presses Universitaires de France.
- Piaget, J. (1947). *La psychologie de l'intelligence*. Pariisi: Armand Colin.
- Piaget, J. (1947/1993). *La représentation du monde chez l'enfant*. Pariisi: Presses Universitaires de France.

- Pirrttilä-Backman, A.-M. (1993). *The social psychology of knowledge reassessed. Toward a new delineation of the field with empirical substantiation.* Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Popper, K. P. (1979). La logique des sciences sociales. Teoksessa *De Vienne à Francfort, la querelle allemande des sciences sociales* (s. 82–83). Brysseli: ed. Complexe.
- Roqueplo, P. (1974). *Le partage du savoir.* Pariisi: Seuil.
- Vygotski, L. S. (1934/1982). *Ajattelu ja kieli.* (suom. K. Helkama & A. Koski-Jännes). Espoo: Weilin & Göös.

Tekstin suomenos: Klaus Helkama.

4 Ankkurointi, naturalisointi ja muutos sosiaalisten representaatioiden tutkimuksessa

Inari Sakki & Rusten Menard

Yhteiskunnallista sosiaalipsykologiaa edustava sosiaalisten representaatioiden lähestymistapa kulkeutui Suomeen ja Helsingin yliopiston sosiaalipsykologian oppiaineeseen 1990-luvulla professori Anna-Maija Pirttilä-Backmanin mukana. Tämä lukuisia pro gradu -tutkielmia ja väitöskirjoja innoittanut ranskalainen Serge Moscovicin (1961) kehittämä lähestymistapa käsittelee sitä, miten uusista tai muuten sosiaalisesti tärkeistä ja puhututtavista asioista tehdään ymmärrettäviä ja miten niistä muodostetaan jaettuja arkikäsityksiä – sosiaalisia representaatioita. Tässä artikkelissa haluamme jatkaa oppiäitimme Anna-Maija Pirttilä-Backmanin viitoittamalla tiellä ja tehdä ymmärrettävämmäksi teorian avainkäsitteitä – ankkurointia, objektivointia ja naturalisointia.

Miksi on syytä palata näihin jo yli 50 vuotta olemassa olleisiin teorian avainkäsitteisiin? Lähes kaikki lähestymistavan parissa työskentelevät viittaavat ankkurointiin ja objektivointiin, mutta vain harva on eritellyt niitä pidemmälle. Denise Jodelet (2008) onkin väittänyt, että yksi suurimmista sosiaalisten representaatioiden teorian ongelmista on sitä käyttäneiden tutkijoiden laiska suhtautuminen teorian avainkäsitteisiin. Aiomme tässä artikkelissa vastata Jodelet'n esittämään haasteeseen ja pohtia avainkäsitteiden mahdollisuuksia ja rajoitteita.

Väitämme ensinnäkin, että representaatioiden muodostuminen tulisi nähdä dynaamisena ja jatkuvana prosessina: enemmän huomiota tulisi kohdistaa aikaan ja representaatioiden muutokseen. Erityisesti

argumentoimme naturalisoituneiden representaatioiden tutkimisen tärkeyden puolesta, koska ihmisten ymmärrys (uusista) sosiaalisista ilmiöistä perustuu juuri niiden varaan. Naturalisoituneet representaatiot ovat luonteeltaan kyseenalaistamattomia ja normatiivisia. Luonteensa vuoksi ne ovat legitiimi vallankäytön väline ja siitä syystä oleellinen tutkimuskohde ihmisten ja ryhmien välisen vuorovaikutuksen ymmärtämiseksi.

Toinen syy palata avainkäsitteisiin on käytännönläheisempi. Yhä useampi sosiaalipsykologian opiskelija käyttää teoriaa nimenomaan laadullisissa töissään ja joutuu painimaan avainkäsitteiden epämääräisyyden kanssa. Teorian yleisimmin tarjoamat määritelmät ankkuroinnista ja objektivoinnista (Moscovici 1984) eivät auta aloittelevaa tutkijaa empiirisessä analyysissään. Helposti käykin niin, että tässä vaiheessa tutkija luopuu sosiaalisten representaatioiden lähestymistavasta ja kääntää katseensa lähiteorioihin, kuten diskurssianalyysiin, narratiiviseen lähestymistapaan tai sosiaaliseen semiotiikkaan, jotka ovat onnistuneet määrittelemään analyttiset työkalunsa täsmällisemmin. Tämä on harmillista, koska sosiaalisten representaatioiden lähestymistapa on kokemuksemme mukaan se sosiaalipsykologinen kehikko, joka parhaiten rakentaa siltaa yksilön ja yhteiskunnan välille. Esitämme tässä kaksi vaihtoehtoista tapaa tehdä laadullista tutkimusta sosiaalisten representaatioiden lähestymistavasta käsin. Ensinnäkin sosiaalisten representaatioiden lähestymistapaa voidaan täydentää jollain toisella lähestymistavalla, esimerkiksi diskurssianalyysillä tai sosiaalisella semiotiikalla. Vaihtoehtoisesti voidaan hyödyntää sosiaalisten representaatioiden lähestymistavan tarjoamia välineitä ja avainkäsitteitä: ankkurointia, objektivointia ja naturalisointia. Havainnollistamme tässä artikkelissa kumpaakin tapaa esimerkeillä omista tutkimuksistamme.

Sosiaaliset representaatiot ja ankkurointi

Ankkurointia on käsitteellistetty ja käytetty monella tapaa sosiaalisten representaatioiden lähestymistavassa. Yleisellä tasolla se on määriteltä prosessina, jossa jotakin vieraana tai häiritsevänä pidettyä ilmiötä tai objektia käsitteellistetään uudelleen olemassa olevan ymmärryksen puitteissa (Moscovici 1984). Empiirisissä tutkimuksissa on osoitettu,

että ankkureina voivat toimia olemassa olevien objektien lisäksi valitsevat ajatusmallit, mielikuvat, maailmankuvat, sosiaaliset normit ja jopa tunteet. Sen sijaan tutkimuksissa on harvemmin huomioitu ankkurointiprosessin kolme tasoa (Moscovici 1961). Ensimmäinen taso keskittyy uuden ja oudon liittämiseen johonkin olemassa olevaan ja vanhaan, kuten suuri osa tutkijoista on prosessin tiivistänyt. Vähemmälle huomiolle ovat jääneet ankkuroinnin toinen ja kolmas taso. Toisella tasolla tarkastellaan uuden ja oudon merkityksellistämistä eli sitä, miten ilmiön merkitys tulkitaan. Kolmas taso painottaa uuden ja oudon nimeämis- ja luokitteluprosessia. Jodelet'n (2008) mukaan sosiaalisten representaatioiden tutkimuksessa on ankkuroinnin sijaan keskittyty ensisijassa siihen, miten oudosta ja vieraasta tulee tuttua (engl. *familiarisation*). Erityisesti kognitiotieteet ovat keskittyneet tarkastelemaan tätä ”uuden” ja ”vanhan” tiedon yhdistymistä (taso 1). Uuden ja vanhan suhdetta on lähestytty myös yksilöiden ja ryhmien sosiaalisen aseman ja subjektiivisen kokemuksen näkökulmasta. Jodelet'n mukaan vähemmälle huomiolle on kuitenkin jäänyt uuden ja vanhan välisen suhteen kytkeytyminen merkityksiin ja merkityksenantoihin (edellä mainittu taso 2). Tällä merkitysten tasolla keskiössä ovat representaation sisältöjen, kulttuuristen ja sosiaalisten arvojen välinen dynamiikka. Merkitysten taso korostaa prosesseja, joiden kautta (uusia) ilmiöitä arvioidaan ja asemoidaan ja joiden suhteen myös yksilöt asemoituvat.

Sosiaalisten representaatioiden tutkimuksessa Geneven koulukuntaa edustava Willem Doise (1992) on yksi harvoista ankkurointia pidemmälle teoretisoinneista tutkijoista. Myös Doise on erottanut kolme ankkuroinnin tapaa ja tasoa: psykologisen, sosiaalipsykologisen ja sosiologisen. Psykologisella ankkuroinnin tasolla huomio on kiinnitetty erilaisten arvojen ja uskomusten väliseen suhteeseen ja siihen, miten ne määrittävät ja järjestävät symbolisia suhteita eri tilanteissa. Sosiaalipsykologisella ankkuroinnin tasolla kiinnostuksen kohteena ovat olleet yksilön käsitykset ympäristönsä ilmiöistä ja sosiaalisista suhteista. Sosiologisella ankkuroinnin tasolla tarkastellaan yksilön ryhmäjäsenyyksiin ja sosiaalisten asemointien vaikutusta sosiaalisten representaatioiden muodostumiseen. Näiden kolmen ankkuroinnin tason empiirinen todentaminen on ollut kuitenkin kvantitatiivispainotteista ja sidoksissa hyvin erityisiin Geneven koulukunnan kehittelemiin menetelmällisiin

ratkaisuihin. Doisen jäsentely on hankalammin istutettavissa laadulliseen tutkimukseen. Tämä on ongelmallista, koska suuri osa sosiaalisten representaatioiden lähestymistavan nykytutkimuksesta on laadullista.

Viimeaikaisista tutkijoista pisimmälle ankkuroinnin käsitteellistämisessä ovat edenneet Selge ja Fischer (2011). He ammentavat kognitiivisesta lingvistiikasta ja määrittelevät ankkuroinnin prosessiksi, jossa tieto siirtyy lähteestä kohteeseen (esimerkiksi vierasperäinen kasvi tai laji on kohde/target, jota ankkuroidaan huumeisiin joka lähde/source, jolloin lähteen ominaisuudet siirtyvät kohteeseen). Kuten teoreetikot edellä, myös Selge ja Fischer erottavat prosessista ankkuroinnin kolme tyyppiä. Ensimmäinen tyyppi kuvaa etäisen lähteen ja kohteen välillä tapahtuvaa vertailua, ja se muistuttaa klassista käsitystä ankkuroinnista (ulkoisten elementtien vertailu). Toinen tyyppi kattaa kohteen elementtien välisen vertailun (sisäisten elementtien vertailu) ja kolmas tyyppi tarkoittaa vieraan kohteen sulauttamista osaksi sosiaalisesti merkityksellistä maailmankuvaa ja arvojärjestelmiä (sulauttaminen osaksi lähdettä ilman vertailua).

Seuraavaksi havainnollistamme esimerkillä omasta tutkimuksestamme ankkuroinnin operationalisoinnin hankaluutta laadullisessa tutkimuksessa ja yhdymme Jodelet'n näkemykseen, jonka mukaan ankkuroinnin analyysissä huomion tulisi erityisesti kohdistua ankkurointi-prosessin merkityssisältöön.

Ankkurointi vai jokin muu käsite? Euroopan yhdentymisen merkityssisältö

Euroopan yhdentymisen sosiaalisia representaatioita käsittelevässä väitöskirjassaan Sakki (2010) käytti ankkuroinnin käsitettä kahdella tavalla. Ensiksi, kuten valtaosassa sosiaalisten representaatioiden tutkimuksia, ankkurointia hyödynnettiin tulkinnallisena käsitteenä. Viiden maan oppikirjoissa puhetta Euroopan yhdentymistä rakennettiin voimakkaasti esimerkiksi kansallisvaltion kautta. Toisin sanoen kansallisvaltio tarjosi uudelle, kansalliset rajat ylittävälle eurooppalaiselle yhteistyölle ankkuroitumiskohteen, joka määritti – maasta, sen historiasta ja positioista riippuen – kansallisvaltion kautta sen kansalaisten ja Euroopan unionin välisiä suhteita.

Taulukko 1. Euroopan yhdentymisen ankkuroinnit ja objektivoinnit ranskalaisissa,

	Ranskalaiskirjat	Englantilaiskirjat
YDIN	RANSKALAINEN EU	AMBIVALENTTI EU
ANKKURIT	<p>Tutut/perinteiset yhteistyömuodot: Talous, ranskalais-saksalainen ystävyys, maatalous, poliittinen ja sotilaallinen yhteistyö (partikularisaatio)</p> <p>Arvot: Rauha, Valistuksen ihanteet (vapaus, demokratia), yhteinen perintö</p> <p>Geo-poliittiset suhteet/positiot: Yhdysvallat</p> <p>Nykyiset/Tulevat yhteistyömuodot: liittovaltio vs. valtioliitto, laajentuminen</p>	<p>Tutut/perinteiset yhteistyömuodot: Kauppa, maatalous</p> <p>Geo-poliittiset suhteet/positiot: Kansallinen suvereniteetti, vaikeat Britannia-Ranska-suhteet, erityiset Britannia-USA-suhteet</p> <p>Arvot: byrokratia, demokratia, demokratiavaje, ihmisoikeudet</p>
OBJEKTIVOINNIT	<p>Henkilöinnit: Ranskalaiset valtiopäämiehet, Ranskalais-saksalainen liitto</p> <p>Metaforat: talousmahti, poliittinen fiasko/umpikuja, Euroopan idea, Euroopan sivilisaatio, Eurooppalainen identiteetti</p> <p>Symbolit: Airbus/Ariane, Euro</p> <p>Figuraatiot: kartat (Ranska keskiössä)</p>	<p>Symbolit: Euro</p> <p>Henkilöinnit: Charles de Gaulle, Thatcher</p> <p>Metaforat: Kolmas valta, talousmahti, Euroopan yhdysvallat, voivouret ja viinijärvet, Eurokraatit, paperisota</p> <p>Figuraatiot: Instituutiot</p>

englantilaisissa, saksalaisissa, suomalaisissa ja ruotsalaisissa koulukirjoissa.

Saksalaiskirjat	Suomalaiskirjat	Ruotsalaiskirjat
VAIKUTUSVALTAINEN JA YHDISTÄVÄ EU	UHKAAVA JA MAHDOLLISTAVA EU	SKEPTINEN EU
<p>Tutut/perinteiset yhteistyömuodot: Talous, ranskalais-saksalainen kumppanuus, maatalous, poliittinen ja sotilaallinen yhteistyö (partikularisaatio)</p> <p>Geo-poliittiset suhteet/positiot: itä-länsi jako, rajat, Yhdysvallat</p> <p>Nykyiset/Tulevat yhteistyömuodot: Laajentuminen, liittovaltio vs. valtioliitto</p> <p>Arvot: Rauha</p>	<p>Geo-poliittiset suhteet/positiot: Kansallisvaltio, Ranska-Britannia-suhteet, isot vs. pienet jäsenmaat</p> <p>Tutut/perinteiset yhteistyömuodot: Talous, maatalous</p> <p>Nykyiset/Tulevat yhteistyömuodot: YUTP; laajentuminen, vapaa liikkuvuus, liittovaltio vs. valtioliitto</p> <p>Arvot: Rauha, hyvinvointi, turvallisuus, byrokratia</p>	<p>Tutut/perinteiset yhteistyömuodot: EFTA</p> <p>Nykyiset/Tulevat yhteistyömuodot: EMU, laajentuminen, ympäristö- ja sosiaalipolitiikka, liittovaltio vs. valtioliitto</p> <p>Arvot: Rauha, neutraliteetti, demokratiavaje, läpinäkymättömyys</p>
<p>Metaforat: Talousjätti/kone/moottori, poliittinen kääpiö, Euroopan identiteetti, Euroopan talo/katto/perhe, voivuoaret, linnoitus Eurooppa, Kolmas valta</p> <p>Symbolit: D-markka, Euro</p> <p>Henkilöinnit ranskalais-saksalainen kumppanuus, De Gaulle, Thatcher</p>	<p>Figuraatiot: Instituutiot, kartat</p> <p>Metaforat: byrokraattinen direktiivitehdas, linnoitus Eurooppa</p> <p>Henkilöinnit: De Gaulle, Thatcher, Rehn</p> <p>Symbolit: pilarirakenne, Euro, EU:n perustuslaki</p>	<p>Figuraatiot: Instituutiot</p> <p>Symbolit: Euro, petokset</p> <p>Henkilöinnit: johtajat</p>

Toiseksi ankkurointia hyödynnettiin tutkimuksessa analyttisenä apuvälineenä, jotta päästiin käsiksi siihen, miten Euroopan yhdentymistä tehtiin ymmärrettäväksi ja merkitykselliseksi oppikirjoissa. Kuten taulukosta 1 käy ilmi, oppikirjojen aineistolähtöisen analyysin perusteella oli löydettävissä neljäntyyppistä ankkurointia. Ensinnäkin Euroopan yhdentymistä ankkuroitiin ennalta tuttuihin yhteistyömuotoihin (esim. talous, maatalous). Toiseksi sitä ankkuroitiin arvoihin ja ideaaleihin (esim. rauha). Kolmas ankkurointitapa kytki Euroopan yhdentymisen geopolittisiin suhteisiin ja positioihin (esim. Yhdysvallat, Ranskan ja Britannian väliset suhteet). Neljänneksi Euroopan yhdentymistä ankkuroitiin vahvasti myös nykyisiin ja tuleviin yhteistyömuotoihin (esim. laajentuminen, EMU).

Tarkasteltaessa lähemmin näitä neljänlaisia ankkuroinnin muotoja havaitaan, että ainoastaan muutamat taulukossa 1 mainituista ankkureista (kuten ranskalais-saksalainen yhteistyö, Yhdysvallat ja EFTA) ovat yhteensopivia ankkuroinnin klassisen, mutta suppean määritelmän kanssa, jonka mukaan uudesta ilmiöstä tehdään ymmärrettävää vertaamalla sitä ulkopuolisiin, olemassa oleviin kategorioihin – tässä tapauksessa olemassa oleviin yhteistyön muotoihin (vrt. Selge & Fischer 2011, tyyppi 1). Toisin sanoen, jos ankkurointiprosessin analyysi olisi tässä tutkimuksessa rajoittunut tähän klassiseen määritelmään, olisivat Yhdysvallat, EFTA, Pohjoismainen yhteistyö ja muutamat muut ilmiöt näyttäneet ainoana ”todellisina” Euroopan yhdentymisen ankkureina, mikä ei olisi lopulta kertonut paljoakaan siitä, miten ilmiötä tehdään merkitykselliseksi. Näin ollen ilmiön, Euroopan yhdentymisen, ymmärtäminen edellytti laajemman ankkuroinnin määritelmän käytön ottoa.

Oppikirjojen analyysissä tavallisimpien esiin tulleiden ankkureiden joukkoon lukeutui muun muassa rauha, talous ja maatalous. Näitä ankkureita voitaisiin pitää myös osana ilmiötä, Euroopan yhdentymistä (vrt. Selge & Fischer 2011, tyyppi 2). Samalla niitä voitaneen pitää kuitenkin myös ankkureina, koska kyse on vanhoista ja tutuista yhteistyön muodoista, joiden varaan Euroopan yhdentymisen rakentui alun perin sotien jälkeisessä Euroopassa. Alkuperäisen ankkuroinnin määritelmän valossa kaikista ongelmallisimpia oppikirjojen analyysissä olivat ne ankkurit, jotka jollakin tapaa kytkeytyivät oppikirjojen kir-

joitushetkellä esillä olleisiin tai tuleviin yhteistyön muotoihin, kuten EU:n laajentumiseen, liittovaltiokehitykseen ja yhteiseen rahaliittoon. Ankkuroinnin klassisen määritelmän kannalta nämä ankkurit ovat pulmallisia siksi, että ne ovat itsessään osa ilmiötä – Euroopan yhdentymisen representaatiota.

Sakin tulosten perusteella esimerkiksi saksalaiskirjoissa Euroopan yhdentymispuhetta liitettiin tiiviisti EU:n laajentumiseen. EU:n laajentumispuhe ikään kuin korvasi muun puheen Euroopan yhdentymisestä. Lisäksi aiheen käsittely oli tunteisiin vetoavaa – laajentumisen puolesta tai vastaan. Euroopan yhdentyminen luokiteltiin ja se sai merkityksensä suhteessa EU:n laajentumiseen. Näin ollen voidaan ajatella, että EU ankkuroitiin laajentumiseen. Toisaalta, jos lähestymme Euroopan yhdentymistä naturalisoituneena, jatkuvasti muovautuvana sosiaalisena representaationa, tulkintamme voisi olla toisenlainen. Tällöin laajentuminen voitaisiin ajatella Euroopan yhdentymisen tulevaisuuteen sijoittuvana ilmenemismuotona. Tämä uusi ilmenemismuoto ei synny tyhjästä vaan rakentuu vanhan Euroopan yhdentymisen representaation pohjalle, joka tässä tapauksessa voisi ajatella rakentuneen vanhojen, länsi- ja keskieurooppalaisten maiden yhteistyön pohjalle. Vanha representaatio tarjoaa siis ankkuroitumiskohteen ja jatkaa muovautumista, mutta ei katoa pois. Palaamme myöhemmin tässä artikkelissa naturalisoitumiseen ja siihen, miten jatkuva aikakäsitys auttaa ymmärtämään sosiaalisten representaatioiden dynaamista luonnetta ja muuttumista.

Ankkurointi vai objektivointi? Saman kolikon kaksi puolta

Ankkuroinnin määrittelyn ja operationalisoinnin lisäksi toinen laadullisessa sosiaalisten representaatioiden tutkimuksessa usein vastaan tuleva ongelma on ankkuroinnin ja objektivoinnin erottaminen. Olemme edellä käsitelleet ankkurointia, objektivoinnilla viittaamme sosiaalisten representaatioiden muodostumisprosessiin, jossa abstrakti mielletään konkreettiseksi ja käsitteet mielikuviksi. Objektivointi voi tapahtua esimerkiksi esineen, kuvan, henkilön, metaforan tai troopin kautta, josta tulee uuden ilmiön symboli. Empiirisen analyysin tasolla vaikuttaa siltä, että ankkurointi tarjoaa perustan objektivoinnille, kuten myös Wagner ja kumppanit (1995) ovat todenneet. Tästä johtuen objektivoinnit on

myös helpompi hahmottaa ja poimia esimerkiksi tekstiä analysoitaessa. Toisin sanoen, silloin kun idea, ilmiö tai ajatus esitetään sanallisesti tai visualisoidaan, sen representaatio on helpompi hahmottaa objektivointiprosessin kautta. Moscovici (1961) on määritellyt representaation yksinkertaisimmillaan merkityksenä (*meaning*) ja kuvana (*figure*). On siis helpompi hahmottaa objektivointiprosessi, joka tuottaa ilmiön figuratiivisen (kuvallisen) muodon verrattuna ankkurointiprosessiin, jonka kautta ilmiö saa merkityksensä.

Sakin (2010) edellä kuvatussa tutkimuksessa ankkurointi ja objektivointi erotettiin analyttisesti, vaikka niiden ajateltiinkin olevan toisiinsa kietoutuneita prosesseja. Esimerkiksi analyysin perusteella vaikutti siltä, että jokaisen objektivoinnin takaa oli löydettävissä ankkuri, eli merkitys jokaisen kuvan takana – muttei välttämättä päinvastoin. Objektivoinnit tai niiden tyypilliset ilmenemismuodot *henkilöinnit*, kuten esimerkiksi Charles de Gaulle englantilaiskirjoissa tai Robert Schuman ja Konrad Adenauer ranskalaiskirjoissa, eivät itsessään kerro paljoakaan ilman syvemmälle menevää ankkurointiprosessin analyysiä. Syvempi analyysi paljasti, että Euroopan yhdentymisen de Gaulle -henkilöinti kytkeytyi ilmiön ankkuroitumiseen Ranskan ja Englannin vaikeisiin suhteisiin englantilaiskirjoissa. Edelleen Schumanin ja Adenauerin yliedustus ranskalaiskirjoissa ankkuroitui ranskalais-saksalaiseen kumppanuuteen. Myös objektivoinnille tyypilliset *metaforat* vaativat usein avautuakseen ankkurointiprosessin analyysiä. Esimerkiksi metafora ”mountains of red tape” saa merkityksensä EU:n byrokratian yhteydessä, joka tarjoaa sille ankkuroitumiskohteen. Näin ollen ankkuroinnin eli merkityksellistämisen prosessin laadullinen analyysi yhdessä objektivointien eli figuratiivisten puolten analyysin kanssa johti kattavampaan ymmärrykseen Euroopan yhdentymisen sosiaalisista representaatioista.

Sosiaalisten representaatioiden muutos ja naturalisoituneet representaatiot

Nähdäksemme tapa, jolla sosiaalisten representaatioiden muodostumista (eli sen avainkäsitteitä) on tavallisesti määriteltä, hankaloittaa erityisesti representaatioiden muuttumisen ymmärtämistä ja tutkimista. Representaatioiden muodostuminen on paikannettu yleensä niiden

syntyhetkeen ja tutkijoita onkin kannustettu tarkastelemaan niitä hetkellä, jolloin ne esiintyvät ensimmäistä kertaa (Moscovici 1984). Tämä lähestymistapa selittää sitä, miksi suuri joukko teorian puitteissa tehdystä tutkimuksesta on keskittynyt kussakin ajassa uusien ja outojen ilmiöiden (kuten AIDS ja ilmastonmuutos) tutkimiseen. Teoria onkin osoittanut käyttökelpoisuutensa tämänkaltaisten uusien ja yllättävien koko yhteiskuntaa ravistelevien ilmiöiden tutkimuksessa. Tällöin lähtökohtana on ollut kuitenkin se, että representaatioilla on jokin selkeästi määriteltävissä oleva vanhoihin ja tuttuihin rakenteisiin ankkuroituva alkukohta. Pyrimme kyseenalaistamaan tämän näkökannan.

Väitämme, että representaatioiden muodostuminen, mukaan luetuna ankkurointi, tulisi nähdä dynaamisena, jatkuvana prosessina. Ehdotamme ajan käsittämistä jatkumona, mikä tarkoittaa muun muassa sitä, että sosiaalisten representaatioiden muodostumisen voidaan ajatella kytkeytyvän menneisyyden ja nykyisyyden ohella myös tulevaisuuteen.

Sakin (2010) väitöskirjan ankkuroinnit puhuvat tämän aikaanäkemyksen puolesta. Edellä totesimme, ettei Euroopan yhdentymisen ankkurointi suinkaan kohdistunut ainoastaan aiemmin olemassa oleviin, representaation ulkopuolisiin rakenteisiin, vaan myös ilmiön omiin rakenteisiin (kuten rauhaan ja talouteen) ja tulevaisuuden visioihin (kuten laajentumiseen). Jaettuja Euroopan yhdentymiskäsityksiä ei tehty ymmärrettäväksi ainoastaan suhteessa menneisyyteen ja nykyhetkeen, vaan myös suhteessa kuviteltuun tulevaisuuteen. Entäpä, jos lähestyisimme Euroopan yhdentymistä naturalisoituneena representaationa, joka ottaa erilaisia ilmenemismuotoja eri aikoina? Esimerkiksi laajentumisen yhteydessä ei liene syytä puhua täysin uudesta ja erillisestä representaatiosta, vaan oikeastaan vain enemmän tai vähemmän muuttuneesta Euroopan yhdentymisen representaatiosta. Väitämme, että ajan kulun ja ankkuroinnin kytkeytyminen menneisyyden ohella nykyisyyteen ja tulevaisuuteen helpottaisi myös aloittelevaa tutkijaa ankkurointiprosessin tunnistamisessa.

Kolmas sosiaalisten representaatioiden prosessi, jota emme ole tähän mennessä avanneet, mutta jonka uskomme olevan avainasemassa nimenomaan representaation muuttumisen tutkimuksen kannalta, on naturalisoituminen. Naturalisoituessaan (uusi) ilmiö muuttuu luon-

nolliseksi osaksi sosiaalista todellisuutta. Naturalisoitumista on usein pidetty objektivointiprosessin viimeisenä vaiheena (Moscovici 1984; Jodelet 2008). Helsingiläisessä Anna-Maija Pirttilä-Backmanin johtamassa sosiaalisten representaatioiden tutkimusryhmässämme olemme kuitenkin erottaneet objektivoitumisen ja naturalisoitumisen toisistaan perustaen näkemyksemme empiirisessä tutkimuksessa saatuihin tuloksiin. Esimerkiksi Philogènen (1999) tutkimus on osoittanut, ettei naturalisoituminen välttämättä vaadi objektivoitumista, vaan toimii myös itsenäisenä prosessina. Hänen tutkimuksensa ilmentää, kuinka afroamerikkalaisuuden käsitteestä on tullut osa arkikieltä ja amerikkalaisen yhteiskunnan sosiaalista todellisuutta ilman, että käsite on konkretisoitunut kuvalliseen muotoon (objektivointi).

Naturalisoituminen kuvaa representaation juurtumista sosiaaliseen ja kulttuuriseen ympäristöön. Naturalisoitumisprosessin jälkeen ilmiö ei enää ole vieras, vaan sen ydinmerkityksestä on tullut yhteiskunnallisesti ja kulttuurisesti ymmärrettävää. Moscovici (1961) käyttää termiä aineellistuminen, kun ilmiöstä käytävä keskustelu muuttuu tavanomaiseksi. Naturalisoitunutta, siis yleiseksi muuttunutta sosiaalista representaatiota käytetään myös kategorisoinnin välineenä selitettäessä uusia ilmiöitä. Juuri tämä tekee naturalisoituneiden representaatioiden tutkimuksesta tärkeää: naturalisoituneita representaatioita käytetään työkaluina, joiden avulla muita uusia ilmiöitä ja kysymyksiä tehdään ymmärrettäviksi ja merkityksellisiksi. Ne tarjoavat luokittelukehyksen ja välineen identiteettien ja ryhmärajojen määrittelyyn. Toisin sanoen, naturalisoituneita representaatioita käytetään puhuttaessa meistä – muista, yhteiskunnasta ja maailmasta – sekä siitä, millaisena näemme tulevaisuuden.

Naturalisoituneet representaatiot ovat jokapäiväisen keskustelun välineitä sen sijaan, että niistä keskusteltaisiin. Tämän takia ne voivat vaikuttaa pysyvämmiltä kuin ”uudet”, keskustelun kohteena olevat representaatiot. Väitämme, että myös naturalisoituneet representaatiot muuttuvat, joskin hienovaraisemmin, ja siksi tämän muutoksen havaitseminen on tutkimukselle haaste.

Naturalisoituneet sosiaaliset representaatiot havainnollistavat representaation kaksoisluonnetta parhaimmillaan. Sosiaaliset representaatiot eivät vain ylläpidä ja vahvista merkitysjärjestelmiä ja kollektiivisia

muistoja, vaan myös vaikuttavat aktiivisesti niiden sisältöön alati jatkuvan neuvottelun tuloksena (Jovchelovitch 2007). Neuvottelu sisältää paitsi nykyhetken, myös suhteen menneisyyteen ja kuviteltuun tulevaisuuteen.

Naturalisoituneiden representaatioiden muutoksen tutkimuksen avuksi lainaamme analyyttisiä apuvälineitä sosiaalisen semiotiikan tutkimuksesta. Näitä kahta lähestymistapaa, sosiaalista semiotiikkaa ja sosiaalisten representaatioiden teoriaa, ei ole aiemmin yhdistelty, vaikka ne ovat mielestämme täysin yhteensopivia lähestymistapoja. Sosiaalista semiotiikkaa edustavien Hodgen ja Kressin (1988) mukaan sosiaalinen semiotiikka soveltuu erityisesti mikrotasolla, eli vuorovaikutuksen tasolla, tapahtuvaan merkitysten muutoksen analysointiin. Muutoksen tarkastelun rinnalla Hodge ja Kress painottavat ajan huomioimista. Semiotiikassa vallitsee yleensä kahtiajako menneen ja nykyisen välillä, mutta klassiseen saussurelaiseen semiotiikkaan perustuvan analyysinä perusteella nämä kirjoittajat ehdottavat, että kahtiajako olisi ratkaistavissa yksinkertaisesti yhtenäisellä aikakäsityksellä.

Hodgen ja Kressin mukaan ajallinen tarkastelu olisi kohdistettava sekä pitkiin että lyhyisiin aikajaksoihin. Pitkiin aikajaksoihin kohdistuvat tarkastelut auttavat ymmärtämään esimerkiksi sitä, miten hegemoniset ja naturalisoituneet representaatiot ovat vakiinnuttaneet asemansa ja mitkä ovat olleet tärkeimpiä muutoksia representaation sisällössä, rakenteessa ja funktiossa. Lyhyemmän aikavälin, vaikkapa keskustelun yksittäisen osan, tarkastelu taas mahdollistaa esimerkiksi representaation muutosvastarinnan ymmärtämisen. Suurten ja pienten aikajaksojen tarkastelu on perusteltua myös siksi, että sosiaalisten representaatioiden muutosta tapahtuu sekä suuressa että pienessä mitakaavassa, niin jokapäiväisessä ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa kuin sosiaalisissa liikehdinnöissä ryhmien välisten suhteiden tasolla.

Ajan käsittäminen jatkumona on järkevää, mikäli ajattelemme ettei *historia* ole kiveen hakattua ja muuttumatonta, vaan alati tulkittavissa ja arvioitavissa uudelleen. Huomionarvoista on, ettei nykyhetki ole sidoksissa vain menneisyyteen, vaan myös kuviteltuun tulevaisuuteen. Näiden kolmen välisessä vuorovaikutuksessa tutustumme jaettuihin merkityksiin ja muokkaamme niitä. Merkitysten muodostumisen käsittäminen ajallisena jatkumona muistuttaa Bauerin ja Gaskellin (1999;

2008) esittämää sosiaalisten representaatioiden Toblerone-mallia. Ajallinen jatkumo on myös osa Jovchelovitchin (2007) määritelmää sosiaalisista representaatioista samanaikaisesti sekä sosiaalisen todellisuuden tuotteina että sen muokkaajina.

Jos representaation muuttumista tarkastellaan jatkuvana dynaamisena prosessina ja Hodgen ja Kressin ehdotusten mukaisesti huomioidaan sen ilmenemisen myös lyhyinä aikajaksoina, saatetaan huomata, että osa nyt havaituista ankkuroinneista ilmeni jo sosiaalisen representaation aiemmissa olomuodoissa. Käytännössä tämä voisi tarkoittaa sitä, että jos esimerkiksi Moscovicin (1961) klassikkotutkimus psykoanalyysin leviämisestä ranskalaiseen yhteiskuntaan toistettaisiin, löydettäisiin muodoltaan ja merkitykseltään uudentyyppejä representaatioita, joihin sisältyvistä ankkureista osa olisi kuitenkin samoja kuin Moscovicin löytämät. Tulisiko representaatio tällöin käsittää uutena vai ainoastaan muuttuneena? Väitämme, että naturalisoituneiden representaatioiden merkityksen ja ankkureiden muutoksen tutkiminen ei ole sen vähemmän arvokasta, kuin ”uusien” representaatioiden prosessien ja rakenteiden tarkastelu.

Tasa-arvo naturalisoituneena representaationa

Toinen empiirinen esimerkkinä on Menardin sosiaalisen järjestyksen (*social order*) representaatioita käsittelevästä väitöskirjatutkimuksesta. Menard (2014a, 2014b) on kiinnostunut tasa-arvon naturalisoituneesta merkityksestä, tämän merkityksen ylläpidosta ja sen muutosvastaisuudesta Suomessa. Hänen tutkimuksensa perustuu ajatukseen, jonka mukaan tasa-arvon kaltaista arvoa on mahdollista lähestyä empiirisesti kulttuuristen käytäntöjen ja kommunikaation tuloksena syntyneenä sosiaalisena representaationa.

Menardin mukaan tutkittaessa tasa-arvoa ja tasa-arvon roolia sosiaalisena ilmiönä ja sosiaalisena representaationa, ei arvon merkityksiä tulisi määritellä tai olettaa aiempien empiiristen tutkimusten perusteella. Sen sijaan tutkijan tulee tarkastella aineistolähtöisesti arvon sisältöä, sen rakennetta ja funktiota. Sosiaalisia arvoja (kuten tasa-arvoa) tutkittaessa menetelmällisten valintojen tulisi tavoittaa ensinnäkin se, miten ilmiön merkitys muodostuu: kuinka representaation muodostavat

elementit ovat rakentuneet ja sijoittuneet suhteessa toisiinsa. Toiseksi valitun menetelmän tulisi huomioida ihmisten väliset semioottiset resurssit, eli representaation sisältöjen ja rakenteen dynamiikkaa arkipäivän vuorovaikutuksessa suhteessa ”meihin” ja ”muihin”. Sosiaalisten arvojen tutkiminen dynaamisina, jatkuvasti vuorovaikutuksessa uudelleenmuotoutuvina rakenteina edellyttää Menardin mukaan sitä, että täydennämme sosiaalisten representaatioiden teoriaa sosiaalisen semiotiikan välineillä, jotka mahdollistavat sosiaalisten arvojen tarkastelun sekä mikro- että makrotasolla.

Sosiaalinen semiotiikka on sosiaalisten merkitysten ja toiminnan tutkimusta. Lähestymistapa katsoo merkitysten rakentuvan sosiaalisessa vuorovaikutuksessa (mikrotaso), mutta siinä huomioidaan myös ne yhteiskunnan rakenteet sekä representaatiot (makrotaso), jotka muokkaavat mikrotasolla muodostuneita merkityksiä. Yksi sosiaalisen semiotiikan pääpiirteistä, joka myös erottaa sen muista semioottisista teorioista, on se, että merkityksen ei ajatella koskaan olevan täysin valmis ja vakiintunut, vaikka sen nähdäänkin naturalisoituvan, ottavan hegemonisia muotoja ja olevan hyvin pysyväisluonteinen tietyssä kulttuurisessa ja sosiaalisessa ympäristössä. Hallitsevat merkitykset sisältävät aina vaihtoehtoisia tulkintamahdollisuuksia. Vaihtoehtoiset tulkinnat voivat olla olemassa joko marginaalisina tai jopa kokonaan toteutumattomina, mutta joka tapauksessa potentiaalisina. (Hodge & Kress 1988.) Vastaavasti sosiaalisten representaatioiden dialogisessa suuntauksessa ajatellaan, että representaatioilla on aina vastinparinsa (Marková 2003). Poleemiset representaatiot haastavat hegemonisia (Moscovici 1988) eli valta ja vastarinta kulkevat käsi kädessä (esim. Howarth 2006).

Tutkiessaan tasa-arvoa sosiaalisena arvona Menard (2014a, 2014b) hyödynsi sosiaalisen semiotiikan käyttämiä välineitä (esim. Lemke 1989; Thompson & Hunston 2001), joista tärkeimmäksi muodostui subjektiposition käsite (Törrönen 2000; 2001; 2013). Subjektipositio tarkoittaa yksilöllistä ja tilannekohtaista identiteettiä, joka rakentuu kommunikaatitilanteessa samanaikaisesti suhteena niin yhteisöön kuin toisiin subjektipositioihin. Ne saavat merkityksensä suhteessa maailmaan, kokemusta jäsentäviin luokituksiin ja tarinoihin. Ensinnäkin Menard kiinnitti analyysissään huomiota siihen, miten tutkimukseen osallistujat kirjoituksissaan artikuloivat ja paikansivat sosiaalisia

arvojaan erilaisia kategorisointeja ja *luokitteluja* tekemällä. Menard tarkasteli esimerkiksi sitä, millaisia sisältöjä puheessa annetaan sellaisille arvottaville termeille kuten ”hyvä”, ”haluttu” ja ”tärkeä”. Toiseksi Menard kiinnitti analyysissään huomiota siihen, miten nämä arvottavat luokittelut yhdessä muiden representaatioiden elementtien kanssa kytkeytyvät historialliseen jatkumoon (menneisyys, nykyisyys, tulevaisuus) ja muodostavat *tarinalinjoja*, jotka luovat suuntaviivoja sille, miten ”hyvää”, ”haluttua” tai ”tärkeää” voidaan toteuttaa. Kolmanneksi Menard oli kiinnostunut siitä, miten luokittelut ja tarinalinjat suhteutuvat kommunikaatiossa erityisiin näkökulma- ja vuorovaikutusrakenteisiin. Nämä *positiot* kytkeytyivät erilaisiin luokkiin ja tarinalinjoihin, joita tutkimukseen osallistuvat käyttivät positioissaan meitä ja muita (Davies & Harré 1999, 36–39). Positioiden tarkastelu auttaa näkemään sosiaalisten arvojen muotoutumisen vuorovaikutuksessa, kun representaation myönteisesti tai kielteisesti arvotettuja elementtejä kohdennetaan joko ”meidän” tai ”muiden” ominaisuuksiksi.

Nämä kolme näkökulmaa – luokittelut, ajallinen ja toiminnallinen ulottuvuus (tarinalinjat) ja positiointi – toimivat yhdessä sosiaalisten arvojen rakentamisprosessissa sekä mikro- että makrotasolla. Laadullisessa tutkimuksessa ja erityisesti silloin kun työtetään laajoja aineistoja, voidaan alkaa havaitsemaan toistuvia arvottavia luokitteluja, niiden ottamia asemia tarinalinjoissa ja niiden systemaattista kohdentamista ”meidän” ja ”muiden” ominaisuuksiksi. Voimme myös suhteuttaa nämä kolme sosiaalisten arvojen näkökulmaa sosiaalisten representaatioiden muodostumisprosesseihin – ankkurointiin ja objektivointiin. Esimerkiksi toistuvat kaavat luokittelussa ja niiden kytkeytyminen osaksi ajallista jatkumoa on verrannollinen ankkurointiprosessiin. Silloin kuin näillä luokitteluilla on kuvallinen (figuraatiivinen) ulottuvuus, voimme pitää niitä objektivointeina. Näin ollen arvolatautuneiden sisältöjen kohdentaminen joko meihin tai muihin kuvaa objektivointia, eli prosessia, jossa luokittelut henkilöityvät.

Menardin tutkimuksen tavoitteena oli siis selvittää, mitä tasa-arvolla tarkoitetaan ja kuinka erilaisissa sosiaalisissa asemissa olevat ihmiset ymmärtävät sen. Osa kyselytutkimuksen tutkimusaineistosta kerättiin suomalaisesta kokonaisuudesta satunnaisotannalla, osa kerättiin ihmisiltä, joiden asema sijoittui vallitsevan normaaliuden käsitteen ulko-

puolelle: transsukupuolisuuden kokemuksia kokeneilta sekä aspergerdiagnosoiduilta henkilöiltä. Osallistujat vastasivat kahdeksaan avokysymykseen, joiden tarkoituksena oli synnyttää sosiaaliseen järjestykseen liittyviä käsityksiä. Osallistujille esitetyt kysymykset koskivat heidän ajatuksiaan ja käsityksiään yhtäläisistä mahdollisuuksista, valtiosta ja sosiaalisesta rakenteesta, sekä omasta ja muiden asemasta yhteiskunnassa.

Menardin tulokset osoittavat, että tasa-arvo on oleellinen tekijä tarkasteltaessa sosiaalista järjestystä Suomessa. Tasa-arvon saama rooli ja sen merkitys vaihtelevat sen mukaan, kuinka vastaajat asemoituvat suhteessa sosiaalisen järjestyksen representaatioon. Menardin tulosten mukaan tasa-arvo on normatiivisesti tuotettu sosiaalinen arvo, jolle erilaisuus koetaan uhkana.

Tuorin (2007) tutkimukset osoittavat, että tasa-arvoa pidetään Suomessa suomalaisten omana projektina, jota voidaan levittää myös ei-suomalaisille, kun taas samantapaista monikulttuurisuuden käsitettä pidetään jonakin ulkoa tulevana ja muualla syntyneenä ajatusmallina. Seuraava Menardin tutkimukseen liittyvä näyte havainnollistaa Tuorin huomiota.

1 *Pidän kaikkia ihmisryhmiä samanarvoisina. En halua erotella*
2 *värin tai maanosan perusteella ihmisiä. [...] Minä ajattelen että*
3 *ihminen on pohjimmiltaan samanlainen, ihan sama mistä hän*
4 *on kotoisin. [...] Kaikki eivät ajattele samoin kuin minä. En pidä*
5 *ihmisistä jotka oikeuttavat toimimaan itsensä eritavoilla kuin mi-*
6 *nun moraalikäsitteeni on. Esimerkiksi joissain kulttuureissa nai-*
7 *sen asema on huono, ja sitä en ymmärrä. En haluaisi itseäni koh-*
8 *deltavan niin. Olen tyytyväinen kun olen syntynyt suomalaiseksi.*
9 *Vaikka yritän ajatella kaikista hyvää, en voi sille mitään että olen*
11 *melkein rasistinen ajaessani naisten ja lasten oikeuksia.* (P106,
12 N[ainen])

Tarkastellessamme näytettä lähemmin edellä kuvattuja sosiaalisen semiotiikan välineitä hyödyntäen havaitsemme, että sen kirjoittaja tekee useita arvottavia luokitteluja. Riveillä 3–7 kirjoittaja ilmaisee, millaisista ihmisistä hän pitää ja ei pidä antaen ymmärtää, *ettei pidä ihmisistä*,

joiden moraalikäsitteet ovat erilaisia kuin hänen. Tämä ”moraalikäsitykseksi” nimetty arvottava luokittelu näyttäytyy kirjoittajalle ”hyvänä”. Seuraava arvottava luokittelu on luettavissa riveiltä 8–11, joilla kirjoittaja viittaa myönteiseen tunteeseen (olen tyytyväinen), joka kytkeytyy luokkaan ”suomalainen”.

Kun katsomme näyttettä vielä toistamiseen, saattavat alustavasti havaitsemamme arvottavat luokittelut täsmentyä edelleen ja voimmekin ryhmitellä niitä suurempien teemojen alle kuten ”nationalismi” tai ”sisäryhmän lojaalisuus”. Rivillä 9 *yritän* viittaa kirjoittajan haluun ja/tai ”velvollisuuteen nähdä kaikissa hyvää”, jota voidaan jälleen pitää arvottavana luokitteluna. Näitä arvottavia luokitteluja on löydettävissä tekstistä enemmänkin. Esimerkiksi voimme luokitella ”saman ihmisarvon” alle kirjoittajan rivillä 1 tekemän arvo-olettamuksen (Fairclough 2003, 173–180) siitä, että tasa-arvo on huolenaihe, jonka yleisö/lukijat jakavat ja ymmärtävät. Samoin voimme tunnistaa riviltä 2 ”samanlaisuus”-luokan, joka näyttäytyy myönteisenä arvottavana luokituksena.

Nämä edellä listatut luokittelut saavat merkityksensä suhteessa asemiin, joita ne ja muut elementit tarinassa saavat. Esimerkiksi riveillä 5–6 voimme havaita arvottavan luokittelun ”moraalittomat kulttuuriset käytännöt”, jolle kirjoittaja antaa vihollisen (vastustajan) position ja näin tehdessään evää *joidenkin kulttuurien* naisilta kyvyn ottaa hyväksyttävä asema. Lisäksi *eri tavoilla* kuin me riveillä 5–6 on sijoitettu siten, että se auttaa rakentamaan ja täsmentämään moraalittomuutta. Nämä ja muut tekstin elementit yhdessä arvottavien luokitusten kanssa muodostavat tarinalinjoja ja rakentavat merkitystä tasa-arvolle sosiaalisena arvona.

Myös ihmisten välisiin suhteisiin liittyvät positioinnit osallistuvat tasa-arvon merkityksen rakentamiseen. Esimerkiksi yllä olevassa näytteessä kirjoittaja kohdistaa representaatioon sisällyttämänsä luokittelut ja elementit koskemaan ihmisten välistä vuorovaikutusta positioimalla itsensä ja muut suomalaiset sellaisiksi, jotka toimivat eri tavoin kuin ”he” toimivat. *Tyytyväisen suomalaisen* näkökulmasta kirjoittajalla ei riitä ymmärrystä sille, minkä hän luokittelee naisten huonoksi asemaksi muissa kulttuureissa riveillä 6–7.

Analyysin pohjalta voimme päätellä, että edellisen näytteen kuvaamassa sosiaalisen järjestyksen sosiaalisessa representaatiossa suoma-

laisuus yhdistyy tasa-arvoon ja erilaisuus epätasa-arvoon. Kirjoittaja erottaa ”meidän” moraalisen järjestyksemme erilaisesta, uhkaavasta ”heidän” järjestyksestään. Kirjoittajan tasa-arvoon liittämät elementit ja luokittelut kiinnittyvät historialliseen makrorakenteeseen, jonka mukaan Suomessa sukupuolten välinen tasa-arvo on normi, johon ei-suomalaisia kulttuurisia tapoja verrataan ja jonka perusteella niitä arvioidaan. Kirjoittaja esittää käsityksensä tasa-arvosta ja siitä, että ”meidän” käsityksemme aiheesta poikkeavat ”heidän” käsityksistään (rivit 4–9). Kirjoittajan mukaan *kaikki eivät ajattele kuten hän*, johon liittyen hän ilmaisee tasa-arvon toteutumiseen liittyvää moraalista huolta (rivit 4–7). Kirjoittaja rakentaa todellisuutta sen näkökulman varaan, että tasa-arvoa koskee jokin olemassa oleva totuus, jota ei-suomalaiset/joidenkin kulttuurien edustajat estävät. Kirjoittaja ei kykene huomioimaan toiseutta kokonaisvaltaisesti ja positioimaan itseään erilaisuuden hyväksyjänä kontekstissa, jossa tasa-arvo perustuu samanlaisuudelle.

Useimmat Menardin tutkimukseen osallistuneista pitivät samanlaisuudeksi käsitteellistettyä tasa-arvoa perusarvonaan, minkä voi ajatella kertovan onnistuneesta ideologisaatiosta, representaation sosiaalisesta juurtuneisuudesta ja naturalisoituneisuudesta – sen hegemonisesta asemasta suomalaisessa yhteiskunnassa. Tämä hegemoninen merkitys ei suinkaan aina synnyttä rasistisia asemointeja (tai objektivoiteja, sosiaalisten representaatioiden käsitteillä tulkittuna), mutta edellä esitetty katkelma ilmentää kuitenkin niitä vaaroja, joita piilee tilanteessa, jossa tasa-arvopuhe rakentuu samanlaisuuden korostamisen ja erilaisuuden poissulkemisen varaan. Tutkimukseen osallistuneet suomalaiset käyttivät tasa-arvoa retorisena välineenä, jonka avulla sosiaalinen järjestys esitettiin yhdistävänä tekijänä tasa-arvon edistäjien ja reilun sekä tasapuolisen yhteiskunnan välillä. Aiemmat tutkimukset (Honkasalo 2011; Honkasalo ym. 2007; Tuori 2007; Törrönen & Maunu 2005) ovatkin osoittaneet, että erottuvaa käyttäytymistä ei pidetä suomalaiselle mielenlaadulle sopivana ja että erottuvaan käytökseen suhtaudutaan vastentahtoisesti. Tutkimusten mukaan konformisuus (yksimielisyys) ja tasa-arvo kulkevat käsi kädessä. Suomessa tasa-arvo nähdään normatiivisena diskurssina ja arvona, joka rakentuu ”samaa kaikille”-periaatteelle. Se, että tasa-arvo ymmärretään samanlaisuutena, juontuu kirjoittajien mukaan maanläheisestä agraarisesta ja suhteellisen köyhäs-

tä menneisyydestä, joka vaati, että naisten ja miesten töiden oli oltava pääosin eriytymättömiä. Honkasalon (2011) mukaan tämänkaltaisen ”samaa kaikille” -käsitys tasa-arvosta ei kuitenkaan jätä tilaa moninaisuuden hyväksymiselle ja erilaiselle käyttäytymiselle. Niiden, jotka tekevät asiat eri tavoin, nähdään helposti pyrkivän asettumaan toisten yläpuolelle, josta seuraa erilaisiin kohdistuva epäily ja sosiaalinen ulossulkeminen (van Leeuwen 2005, s. 56).

Menardin tutkimus toi myös esiin sen, että vaikka tasa-arvon merkitys on naturalisoitunut ja sitä käytetään välineenä toisten ilmiöiden määrittelyssä, se kuitenkin päivittyy jatkuvasti ja sen rinnalla elää marginaalinen vastarinta, joka kyseenalaistaa naturalisoituneen merkityksen.

Kaikilla ei ole yhtäläisiä mahdollisuuksia toteuttaa tavoitteitaan [...] vapaus tehdä samoja asioita kuin muut jos ajattelee eri tavalla tai jos omaa uutta tietoa, on rajoitettu siten, että rahaksi kutsumaamme asiaa ei saa ja siten, että yhteisö jättää jäsenensä ulkopuolelle ja asettaa heitä naurunalaiseksi. (P15, N)

Kuten näemme, yllä olevassa näytteessä kirjoittaja asettuu vastustamaan samankaltaisuutena määriteltyä tasa-arvon yleistä merkitystä. Tämänkaltaisen asema kyseenalaistaa tasa-arvo-projektin onnistuneisuuden, sillä se vaatii, että tasa-arvoa tulisi rakentaa myös suhteessa erilaisuuteen. Tämänkaltaiseen vastustavaan puheeseen liittyy myös tiiviisti turhautuneisuus normatiivisten ulossulkevien mekanismien ja normalisoinnin paineen edessä. Tällainen hegemonisen tasa-arvo-käsitysten kyseenalaistava puhe oli tyypillistä osallistujille, joiden sosiaalinen asema sijoittui vallitsevan normaaliuden käsitteen ulkopuolelle (transsukupuolisia kokemuksia kokeneet ja asperger-diagnosoidut vastaajat).

Toisin sanoen, tasa-arvoa rakennetaan tästä oppositio-asetmasta vallitsevan hegemonisen merkityksen vastaiseksi. Samanlaisuudelle perustuva tasa-arvo esitetään siinä erilaisten yksilöiden vapautta ja itsemääräämisoikeutta rajoittavana tekijänä. Erilaisuus koetaan välttämättömänä ja olemassa olevana ilmiönä, joka on kuitenkin vallitsevan järjestyksen silmissä näkymätön, sillä se ei istu marginaaliin asettumisen kieltävään normatiiviseen representaatioon.

Menardin tutkimus valaiseekin kamppailua, jota käydään tasa-arvon merkityksistä samanlaisuutta vaativien ja erilaisuuden hyväksymistä kannattavien välillä. Samanlaisuudelle perustuvan tasa-arvon kannattajien puhe on usein puolustautuvaa ja sen tarkoituksena on osoittaa erilaisuus-näkökulman harhaluulot. Toisinaan samanlaisuus ja yksimielisyys sekoittuvat samanlaisuutta vaativien puheessa. Vastakkaisessa diskurssissa epätyypilliset elämäkokemukset tarjoavat tasa-arvon luokitteluun ja merkityksen ymmärtämiseen erilaisen lähtökohdan. Siinä erilaisuus siirretään sen syrjitystä asemasta tasa-arvon määrittelyn ensisijaiseksi sisällöksi.

Väitämme, että on tärkeää tarkastella empiirisesti myös näitä naturalisoituneelle representaatiolle vastakkaisia, marginaalisia näkemyksiä. Kuten edellä näimme, nämä toisilleen vastakkaiset mielipiteet tarjoavat eri ryhmille erilaisia funktioita ja niillä on väliä representaation sisällön, rakenteen ja *merkityksen* muutoksen kannalta. Representaation muutoksella on vaikutus siihen, kuinka representaatiota käytetään toisten ilmiöiden ja ihmisryhmien selittämisen ja luokittelun välineenä. Sosiaalisen arvon hegemoninen merkitys voi muuttua niin sen sisällön kuin rakenteenkin suhteen. Naturalisoituneen tasa-arvon normin kannalta tämä edellyttäisi sitä, että tasa-arvoa ilmaistaan jatkossa positiiviseksi arvotetun erilaisuuden kautta, joka huomioi yhä useampia erilaisia ryhmiä ja heidän tarpeitaan. Nykymuotoisessa samanlaisuuden tasa-arvossa näiltä marginalisoiduilta ryhmiltä on riistetty ääni. Jos tasa-arvo kattaisi myös erilaisuuden, voisi tasa-arvon käyttäminen sellaisten ryhmien, ”jotka eivät toimi kuten me”, ulossulkemiseksi olla vaikeampaa.

Emme ole yksin tämän näkemyksen kanssa, sillä sosiaalisten representaatioiden lähestymistavan puitteissa on viime aikoina kiinnitetty huomiota vähempiosaisten äänten kuulemiseen. Esimerkiksi Howarth (2007) on tutkinut marginalisoitujen ryhmien jäsenten sosiaalisten representaatioiden muodostumista Iso-Britannian monikulttuurisessa kontekstissa ja havainnut, ettei rasismi, kiusaaminen ja alempiarvoisen ”toisen” identiteetti ole yksiselitteinen vääjäämätön kohtalo, johon etnisten taustan omaavat lapset ja nuoret joutuvat alistumaan, vaan aina

on mahdollisuus myös vastarinnalle ja hegemonisten representaatioiden muutokselle.

Lopuksi

Tässä artikkelissa olemme pyrkineet päivittämään sosiaalisten representaatioiden avainkäsitteitä. Erityisesti olemme halunneet kiinnittää huomiota ankkuroinnin määritelmään ja kehottaneet huomioimaan ankkuroinnin operationalisoinnissa sen merkitysfunktion. Pelkkä ankkuroinnin klassisen määritelmän mukainen vanhojen, ilmiön ulkopuolisten elementtien tarkastelu rajoittaa (uuden) ilmiön ymmärtämistä ja jättää huomiotta representaation muutoskyvyn. Olemme esittäneet, että jatkuvan aikakäsityksen huomioiminen auttaa ankkurointiprosessin empiirisessä analyysissä havaitsemaan representaation erilaiset ilmenemismuodot riippuen siitä, kytkeytyykö se menneisyyteen, nykyisyyteen vai tulevaisuuteen. Olemme niin ikään korostaneet naturalisoituneiden representaatioiden tutkimuksen tärkeyttä ja halunneet alleviivata dynaamisen lähestymistavan omaksumista sosiaalisten representaatioiden tutkimuksessa. Kuten jälkimmäinen esimerkkinme tasa-arvon naturalisoituneesta merkityksestä ilmentää, tämä lähestymistapa tarjoaa mahdollisuuden vähempiosaisten, vaiettujen tai muuten marginalisoitujen ihmisryhmien äänten esille pääsyyn.

Lopuksi haluamme muistuttaa, että sosiaalisten representaatioiden tutkimuksellisella painopisteen muutoksella voi olla myös konkreettisia yhteiskunnallisia vaikutuksia. On toki tärkeää ja kiinnostavaa tarkastella ilmiöiden syntymekanismeja, mutta yhtä lailla tärkeää on kohdistaa huomio arkipäivän jo naturalisoituneisiin käsitteisiin ja käytänteisiin, joita olemme lakanneet kyseenalaistamasta. Juuri naturalisoituneen, normalisoituneen olemuksensa takia näitä representaatioita on helppo käyttää legitimeinä vallankäytön välineinä. Esimerkiksi edellä kuvattu tasa-arvon normi on normatiivinen representaatio, kiistaton totuus, jota voidaan käyttää esimerkiksi jaettaessa sosiaalietuuksia väestön kesken tai syrjinnän legitimoinnissa. Tämä on muun muassa kuultavissa joidenkin suomalaisten poliitikkojen viimeaikaisissa puheenvuoroissa.

Esimerkiksi perussuomalaisten kansanedustaja Olli Immonen kirjoitti hiljattain blogissaan otsikolla ”Burkakielto on kannatettava asia” (2013) seuraavasti:

Olen sitä mieltä, että yksilönvapaudet ovat vaalimisen arvoinen asia ja että jokaisen tulee lähtökohtaisesti saada itse päättää omasta pukeutumisestaan. Musliminaisille ei tätä vapautta ja oikeutta ole vain samalla tavalla annettu. Burka- ja niqabkielto olisi selkeä signaali siitä, että Suomessa eletään länsimaalaisiin liberaaleihin normeihin perustuvalla tavalla. Emme voi tässä maassa epäonnistuneen monikulttuurisen ideologian alttarilla uhrata niin keskeistä yhteiskuntamme fundamenttia, kuin miehen ja naisen välistä tasa-arvoa. (Immonen, 8.1.2013)

Kuten aiemmin esittelemässämme Menardin tutkimuksessa, myös tässä kansanedustajan puheenvuorossa erilaisuus yhdistyy epätasa-arvoon. Näytteessä vedotaan aluksi ihmisoikeusdiskurssiin, yksilön vapauksiin, mutta samalla riistetään tämä vapaus musliminaisilta burka- ja niqabkiellon kautta. Koska argumentti ja vasta-argumentti ikään kuin kumoavat puheessa toisensa, tarvitsee kirjoittaja näkemykselleen lisää tukea. Hän päätyy vetoamaan suomalaisen yhteiskunnan perusfundamenttiin, miehen ja naisen tasa-arvoon, jota hän kärjistää metaforisen liioittelun ”alttarilla uhraamisen” avulla. Tasa-arvo normina on kiistanalaton, ylitse muiden, ja oikeuttaa syrjivän käytännön toteuttamisen. Se on naturalisointunut, hegemoninen representaatio, jonka avulla outoa ja vierasta ihmisryhmää ja heidän tapojaan tehdään tutuksi korostamalla ”meidän” samanlaisuutta sen sijaan, että nähtäisiin arvokasta ”heidän” erilaisuudessaan.

Lähteet

- Bauer, M. & Gaskell, G. (1999). Towards a paradigm for research on social representations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 29, 163–186.
- Bauer, M. & Gaskell, G. (2008). Social representations theory: A progressive research programme for social psychology. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 38, 335–353.
- Doise, W. (1992). L'ancrage dans les études sur les représentations sociales. *Bulletin de Psychologie*, 45, 189–195.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. Lontoo: Routledge.
- Hodge, R. & Kress, G. (1988). *Social semiotics*. New York: Cornell University Press.
- Honkasalo, V. (2011). *Tyttöjen kesken: Monikulttuurisuus ja sukupuolten tasa-arvo nuorisotyössä*. Helsinki: Nuorisotutkimusseuran julkaisuja 109.
- Honkasalo, V., Souto, A.-M. & Suurpää, L. (2007). Mikä tekee nuorisotyöstä monikulttuurisen. Kokemuksia, käytäntöjä ja haasteita, 10. *Nuorisotutkimusseuran verkkojulkaisuja* 16.
- Howarth, C. (2006). A social representation is not a quiet thing: exploring the critical potential of social representations theory. *British Journal of Social Psychology*, 45, 65–86.
- Howarth, C. (2007). "It's not their fault they have that skin colour, is it?" Young British children and the possibility for contesting racialising representations. Teoksessa G. Moloney, & I. Walker (toim.): *Social Representations and Identity: content, process and power* (s. 131–156). New York: Palgrave Macmillan.
- Jodelet, D. (2008). Social representations: The beautiful invention. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 38, 411–430.
- Jovchelovitch, S. (2007). *Knowledge in context. Representations, community and culture*. Lontoo: Routledge.
- Marková, I. (2003). *Dialogicality and social representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Menard, R. (2014a). *Doing equality and difference; an examination of value representations and positionings*. Arvioitavana oleva käsikirjoitus.
- Menard, R. (2014b). *Analysing social values in identification; a framework for research on the representation and implementation of values*. Arvioitavana oleva käsikirjoitus.

- Moscovici, S. (1961). *Étude de la représentation sociale de la psychanalyse*. Pariisi: Presses universitaires de France.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. Teoksessa S. Moscovici & R. Farr (toim.): *Social representations* (s. 3–55). Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211–250.
- Philogène, G. (1999). *From Black to African American: A new social representation*. Westport, CT: Greenwood-Praeger.
- Sakki, I. (2010). *Success story or a failure? Representing the European integration in the curricula and textbooks of five countries*. Väitöskirja, Helsingin yliopisto.
- Selge, S. & Fischer, A. (2011). How people familiarise themselves with complex ecological concepts—anchoring of social representations of invasive non-native species. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 21, 297–311.
- Tuori, S. (2007). Cooking nation. Gender equality and multiculturalism as nation-building discourses. *European Journal of Women's Studies*, 14, 21–35.
- Törrönen, J. (2000). Subjektiaseman käsite empiirisessä sosiaalitutkimuksessa. *Sosiologia*, 37, 243–255.
- Törrönen, J. (2001). The concept of subject position in empirical social research. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 31, 313–329.
- Törrönen, J. (2013). Situational, cultural and societal identities: Analysing subject positions as classifications, participant roles, viewpoints and interactive positions. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 44, 80–98.
- Törrönen, J. & Maunu, A. (2005). Going out, sociability and cultural distinctions. *Nordisk Alkohol- och Narkotikadidskrift*, 22, 24–43.
- van Leeuwen, T. J. (2004). *Introducing social semiotics: An introductory textbook*. London: Routledge.
- Wagner, W., Elejabarrieta, F. & Lahnsteiner, I. (1995). How the sperm dominates the ovum: Objectification by metaphor in the social representation of reproduction. *European Journal of Social Psychology*, 25, 671–688.

5 Ryhmäkeskeisyydestä moniarvoisuuteen: ryhmienvälinen reflektiivinen tieto

Christian Staerklé & Eva G.T. Green

Monikulttuurisissa yhteiskunnissa elävien etnisten vähemmistöjen ja enemmistöjen väliset suhteet ovat nykyisen sosiaalipsykologisen tutkimuksen ytimessä (Green & Staerklé 2013). Tässä artikkelissa luonnostelemme sosiaalisten representaatioiden teorian valossa lähestymistapaa etnisten suhteiden tutkimukseen. Perusväitteemme on, että etnisiin suhteisiin liittyvä ajattelu ja käyttäytyminen heijastavat yhteisiä, kulttuurisesti tarkentuvia uskomuksia näistä suhteista ja myös perustuvat näihin uskomuksiin. Tämän mukaisesti ihmisten asenteet ja käyttäytyminen - niin omaa ryhmäänsä kuin muitakin ryhmiä kohtaan - tulee ymmärtää vallitsevien yhteisten uskomusten eli etnisiä suhteita ja ryhmien eroja koskevien maallikkoteorioiden taustaa vasten (ks. Vala 2013, joka myös esittää rasismin sosiaalisena teoriana). Ylipäänsä yksilöiden ilmaiset etniset asenteet, kuten ennakkoluuloisuus, maahanmuuton kokeminen uhkana ja suhtautuminen monikulttuurisuuteen, voidaan nyt nähdä yhteydessä laajempiin yhteiskunnallisiin prosesseihin, joiden kautta ryhmät pyrkivät saamaan etnisiä suhteita koskevan äänensä kuuluviin.

Väitämme tässä artikkelissa, että etnisiä suhteita koskevat maallikkoteoriat voidaan järjestää mielekkäästi niiden reflektiivisyyden tason mukaan. Pyrimme siis yhdistämään Pirttilä-Backmanin implisiittisten epistemologioiden ja reflektiivisen arvioinnin parissa tekemän työn

(Pirttilä-Backman 1993; Pirttilä-Backman & Kajanne 2001) sosiaalisten representaatioiden teorian uusiin kehityssuuntiin sekä ryhmien välisten asenteiden ja etnisten suhteiden tutkimukseen.

Aluksi luonnostelemme lyhyesti reflektiivisen arvioinnin mallin (King & Kitchener 2002), johon suuri osa suomalaista implisiittisten epistemologioiden tutkimusta perustuu. Tässä yhteydessä tarkastelemme reflektiivisyyden, ryhmienvälisten suhteiden ja sosiaalisten representaatioiden suhdetta ja kuvaamme etnisten ryhmien välisiä suhteita niiden reflektiivisyyden tason mukaan. Toiseksi suhteutamme reflektiivisen ja ei-reflektiivisen ajattelun vähemmistö- ja enemmistöasemiin ja esitämme ryhmienvälisessä viestinnässä vallitsevien käytäntöjen olevan kiinteässä yhteydessä etnisten ryhmien välisten suhteiden reflektiivisyyden eri tasoihin.

Reflektiivisen arvioinnin malli ja sosiaaliset representaatiot

Reflektiivisen arvioinnin malli on implisiittisten epistemologioiden yleinen malli, joka pyrkii kuvaamaan ajattelun kehittymistä nuoruudesta aikuisuuteen. Malli kuvaa episteemisten oletusten muutosten vaikutusta arvioivien tai reflektiivisten ajattelutaitojen kehitykseen. Malli analysoi suurimmaksi osaksi yksilöiden välisiä eroja ja ajattelutapojen yksilöllistä kehitystä. Laadullisesti erilaiset tiedon tyypit seuraavat toisiaan kehityksen myötä, alkaen ei-reflektiivisistä, välittömistä muodoista ja päätyen yhä reflektiivisempiin, korkeampitasoisiiin tiedon muotoihin. Sellaisenaan malli muistuttaa muita kehitystasoteorioita kuten Piaget'n kognitiivisen kehityksen teoriaa tai Kohlbergin moraalikehityksen teoriaa. Pirttilä-Backman (1993) on kehittänyt implisiittisten epistemologioiden ja sosiaalisten representaatioiden teorian välistä suhdetta nojaten erityisesti sosiaalisten representaatioiden teoriassa keskeiseen asiantuntijan ja maallikon tiedon väliseen eroon. Hän soveltaa tutkimuksissaan maallikkoepistemologia-mallia myös dilemmaattisia yhteiskunnallisia kysymyksiä, kuten ruokaa ja lisäaineita sekä ihmisen evoluutiota, koskeviin kiistoihin (Pirttilä-Backman & Kajanne 2001).

Reflektiivisen arvioinnin mallissa ensimmäinen taso edustaa ehdotonta välittömyyttä ja konkreettisuutta, jolloin havaitun ja todeksi

uskotun välillä on suora yhteys. Toisella tasolla tieto on ehdottoman varmaa ja yksilöt erottavat todet uskomukset epätosista, ja viittaavat siten vastakkaisiin uskomuksiin todellisuudesta. Yksilöt saattavat seurata totuuden tuntijoiksi uskomiaan episteemisiä auktoriteetteja (esimerkiksi opettajia, poliitikkoja tai tieteellisiä asiantuntijoita) pystyäkseen päättämään, onko väite tai käsitys totta vai ei. Kolmatta tasoa luonnehtii tilapäinen epävarmuus oikeasta tiedosta, jolloin ihmiset uskovat ehdottoman totuuden vielä todennäköisesti paljastuvan. Neljännellä tasolla tieto muuttuu epävarmaksi, mutta sen ei vielä nähdä riippuvan kontekstista, jossa se on kehitetty. Aito reflektiivisyys alkaa viidennellä tasolla, kun yksilöt ymmärtävät tiedon kontekstuaalisen luonteen ja ajattelevat erilaisten arviointisääntöjen pätevän eri sosiaalisissa ja normatiivisissa konteksteissa. Kuudennella tasolla erilaisia normatiivisia konteksteja verrataan toisiinsa ja yksilöt saattavat esittää perusteluja kunkin kontekstin paremmuudelle tai huonommuudelle. Seitsemännellä ja ylimmällä tasolla yksilöt kykenevät arvioimaan tietonsa perusolettamuksia ja kriittisesti myötävaikuttamaan uuden tiedon muodostumiseen yhdistämällä näkökulmia sekä esittämään perusteltuja näkemyksiä eri tietojärjestelmien totuusarvosta.

Artikkelimme luovan vapauden turvin sovellamme mallin kehityksellisiä peruseräiteitä etnisten suhteiden sosiaaliin representaatioihin, erityisesti kansallisten valtaenemmistöjen ja etnisten vähemmistöjen välisten suhteiden representaatioihin kansallisessa kontekstissa. Perusolettamuksemme on, että näitä enemmistö-vähemmistösuhteita jäsentävät reflektiivisyydeltään vaihtelevat sosiaaliset representaatiot. Nämä representaatiot määräävät sen, kuinka yksilöt itse ajattelevat itsestään, kuinka he näkevät toisensa ja kuinka he kohtelevat toisiaan. Toisin sanoen yksilöt toimivat enemmän tai vähemmän reflektiivisten implisiittisten epistemologioiden varassa ajatellessaan ja toimiessaan etnisten suhteiden piirissä. Poliitiikan ja yleisen mielipiteen kiistelyissä paljastuu nyky-yhteiskuntien etnisiä suhteita koskevien mallien moninaisuus: koko skaala puhtaasta, yksinkertaisesta vähemmistön eristämistavoitesta aina ei-toivottujen maahanmuuttajien tuottamaan uhkaan ja lopulta eheyttävään monikulttuurisuuteen asti.

Implisiittisten epistemologioiden ja sosiaalisten representaatioiden teorian rajankäynnistä seuraa kaksi huomattavaa etua. Ensinnäkin

sosiaalisten representaatioiden lähestymistapa täsmentää yksilöiden päätöksenteon perustana olevan tiedon *sisällön* ja tuo näin sosiaalisen sisällön yleisiin kognitiivisiin prosesseihin (Doise & Staerklé 2002). Samalla kun reflektiivisen arvioinnin malli keskittyy yleisesti toden tai epätoden tiedon subjektiiviseen konstruointiin, tämä toden tiedon etsintä muuttuu merkitykseltään kun sitä sovelletaan nimenomaan etnisiä suhteita koskevaan tietoon. Tässä kontekstissa todesta tiedosta tulee ryhmäkäsité, joka viittaa niihin tapoihin, joilla sosiaaliset ryhmät kehittävät normeja, arvoja ja subjektiivista tietoa itsestään ja muista ryhmistä. Reflektiivisen arvioinnin mallin kehitystasot muuttuvat näin yhteiskunnalliseksi ryhmienvälisen reflektiivisyyden malliksi. Malli kuvaa sitä, kuinka ryhmät kehittelevät enemmän tai vähemmän reflektiivisiä representaatioita, joiden avulla ne määrittelevät sosiaaliset identiteettinsä.

Sosiaalisten representaatioiden lähestymistavan mukaisesti tieto on luonteeltaan sosiaalista kun se kehittyy ryhmienvälisen suhteiden kontekstissa ja ryhmän jäsenet jakavat sen eriasteisesti. Sisäryhmän tietoon voi esimerkiksi sisältyä representaatioita ryhmän historiasta, myyteistä, rituaaleista, symboleista, tavoista ja perinteistä, sisäryhmästereotyyppioista ja yleisemmin maallikkoteorioita tämän ryhmän jäsenyyden merkityksestä. Ulkoryhmätieto viittaa puolestaan havaintoihin ulkoryhmän normeista ja stereotyyppisiin ulkoryhmämielikuviiin. Lisäksi ryhmiin perustuvaan tietoon sisältyy maallikkoteorioita ryhmien välisistä eroista, kuten teorioita, jotka puoltavat yhden ryhmän ylivaltaa muihin ryhmiin nähden (esim. rasismi tai nationalismi). Kaiken kaikkiaan nämä ryhmiä koskevan tiedon eri tyypit rakentavat ryhmien asemaa ja identiteettiä ja siten laajempaa representaatioverkostoa (Duveen 2001).

Toiseksi lähestymällä sosiaalisten representaatioiden teorian kautta reflektiivisen tiedon tutkimusta seuraa, että etnisiä suhteita käsitteleviä maallikkoteorioita *viestitään* sosiaalisina representaatioina yhteiskunnassa. Koska etnisiä suhteita kuvaavilla malleilla on yhteiskunnallinen ja poliittinen merkityksensä, sosiaaliset toimijat – esimerkiksi poliittiset puolueet, painostusryhmät ja kansalaisoikeusjärjestöt – levittävät aktiivisesti ja strategisesti oman kantansa mukaisia representaatioita. Tämä representaatioiden kentällä käytävä ”symbolinen taistelu” pyrkii taivut-

telemaan kansalaisia tietyn etnisiä suhteita kuvaavan representaation kannattajiksi.

On kiinnostavaa, että sosiaalisten representaatioiden tutkimus on viime aikoina taipunut yhä enemmän analysoimaan etnisten suhteiden riippuvuutta reflektiivisestä ajattelusta (Gillespie 2008; Sammut & Bauer 2011; Sammut & Gaskell 2010). Uutta kiinnostusta reflektiivisyyttä kohtaan voi selittää se, että etnisten ryhmien erojen psykologinen käsittely monikulttuurisissa yhteiskunnissa edellyttää eritasoista reflektiivisyyttä. Ei-reflektiivisissä tarkastelutavoissa erot nähdään ego-sentrisestä tai ryhmäkeskeisestä näkökulmasta, ja ne yhdistetään todennäköisesti myönteisesti arvioitujen sisäryhmän ja kielteisesti arvioitujen ulkoryhmien väliseen jäykkään vastakkainasetteluun. Reflektiivisemmissä näkemyksissä ryhmienvälisiä eroja tarkastellaan puolestaan niiden historiallisen kehityksen kontekstissa, ja ryhmienvälisen perspektiivin omaksuminen tekee mahdolliseksi muiden ryhmien aseman ymmärtämisen. Tällainen lähestymistapa alleviivaa tarvetta teoretisoida eron representaatioita, joiden avulla kyettäisiin selittämään yksilöiden eri tapoja käsitellä nykyajan pluralismia (Gillespie 2008). Eräässä mielessä Pirttilä-Backman on siis tämän tieteellisen kehityksen edelläkävijä väittäessään jo vuosia sitten, että sosiaalisten representaatioiden lähestymistapa hyötyisi tällaisesta soveltamisesta.

Seuraavassa kappaleessa luonnostellaan reflektiivisen arvioinnin mallin ryhmienvälistä tulkintaa täsmentämällä kuinka vaihtelevat reflektiivisyystasot luonnehtivat erilaisia etnisten suhteiden representaatioita.

Ryhmienvälinen näkemys reflektiivisestä tiedosta

Sen sijaan että pyrkisimme osoittamaan aukottoman vastaavuuden reflektiivisen arvioinnin mallin ja etnisten ryhmien suhteita koskevan jaetun tiedon välille, pyrimmekin kuvailemaan tällaista tietoa laajemmin, korkeampaan ja matalampaan reflektiivisyyteen liittyvänä. Reflektiivisen ajattelun yleisperiaate viittaa kykyyn ja motivaatioon ottaa toisen ihmisen näkökulma (Mead 1934). Tämä perspektiivin- tai roolinotto kyky merkitsee sitä, että yksilöt kykenevät ja ovat motivoituneita ymmärtämään ja vertailemaan kahta (tai useampaa) näkökulmaa keskenään. Etnisten suhteiden kontekstissa nämä näkökulmat viittaavat

ryhmien omaa sisäryhmää ja yhtä tai useampaa ulkoryhmää koskevaan tietoon.

Näin ollen reflektiivisyyden puute viittaa ajatteluun, johon ei liity kykyä tai motivaatiota omaksua toisen ryhmän näkökulma. Ajattelua ohjaa yksi ainoa viitekehys, nimittäin sisäryhmän normit. Tästä seuraa, että ulkoryhmät koetaan ja niitä arvioidaan sen mukaan kuin ne poikkeavat tai etääntyvät sisäryhmän normeista (Mummendey & Wenzel 1999). Ulkoryhmiä koskevalla tiedolla on identiteettiä luova ja lujittava vaikutus, koska sisäryhmän identiteetti rakentuu ulkoryhmäidentiteettien vastakohtana (Staerklé 2013).

Yleisesti ottaen reflektiivisyyden puute liittyy siis sisäryhmäkeskeytykseen, jossa sisäryhmän normeja ja arvoja pidetään moraalisesti arvokkaampina kuin ulkoryhmän normeja ja arvoja. Ulkoryhmiin suhtaudutaan pääasiassa epäluuloisesti, koska ne voivat edustaa sekä mahdollista vaaraa että alemmuutta. Reflektiivisyyden puute perustuu sisäryhmän ainutlaatuiseen normatiiviseen vertauskohtaan (so. ”ainoan totuuteen”) ja sen seurauksena vihamielisiä ulkoryhmärepresentaatioita rakennetaan niin, että ne palvelevat myönteisen sisäryhmäidentiteetin lujittamista ja säilymistä. Nationalismi ja kolonialistinen ajattelu voivat olla esimerkkejä tällaisesta ajattelusta, jota leimaa varmuus länsimaiden paremmuudesta ja usko itämaisten arvojen täydellisestä vastakkaisuudesta läntisiin rationaalisuuden ja individualismin arvoihin verrattuna. Orientalismia käsittelevässä kirjassaan Edward Said (1978) on kuvannut länsimaista taipumusta pitää ”orientaalisia” kulttuureita takapajuisina ja länsimaisen valistuksen tarpeessa olevina. Tällaiset näkemykset nousevat pinnalle säännöllisin väliajoin kulturalististen argumenttien muodossa, joissa länsimaiset kristityt kulttuurit kuvataan sisäisesti muita, erityisesti islamilaisia kulttuureita, parempina. Samanlainen etnisiä suhteista puuttuvan reflektiivisyyden piirre on voimakas taipumus homogenisoida ja yliyleistää ulkoryhmien stereotyyppisiä ryhmäominaisuuksia, samoin kuin taipumus vahvistaa sisäryhmän tietoa ja ylemmyyttä käsittelemällä valikoivasti ulkoryhmiä koskevaa informaatiota.

Äärimuodossaan reflektiivisyyden puute johtaa täydelliseen vihamielisyyteen ja ehdottomaan etnosentrismiin, jolloin ”meidän” ja ”heidän” välillä on läpäisemättömät rajat, joista ei voi neuvotella. Sisäryhmän arvoja ja normeja pidetään ainoina oikeina, ainoina ”tosi-

na” tai jopa ainoina mahdollisina. Silloin (vähemmistö-) ulkoryhmiltä joko kielletään oikeus omiin normeihin ja arvoihin, tai niiden jäsenet suljetaan ihmisten moraalisen yhteisön ulkopuolelle, kuten etnisiä ulkoryhmiä epäinhimillistävissä representaatioissa tapahtuu. Kun ei ole lainkaan etäisyyttä omaan asemaan (eli reflektiivisyyttä), ei mikään empiirinen todistusaineisto (mukaan lukien suora kontakti ja etnisten ryhmien kohtaaminen) pysty horjuttamaan tätä tunnetta sisäryhmän ehdottomasta totuudesta. Tällaisten dogmaattisen varmojen suoja-prosessien olemassaolon on osoittanut Deconchy (1990) kuvatessaan puhdasoppisten ryhmien (esimerkiksi uskonlahkojen tai ääriryhmien) pitäytymistä uskomuksissaan silloinkin kun vakuuttava todistusaineisto puhuu niitä vastaan. Kun ryhmien uskomuksia haastetaan, ryhmät suojelevat perususkomuksiaan vahvistamalla oman oppinsa ylivoimaisuutta ja säätelemällä tiukasti jäsenyyttään. Tällainen ajattelu on tyyppilistä rodullisen ylivoimaisuuden teorioille, jotka nykyisin ovat menettäneet kaiken tieteellisen uskottavuutensa, mutta joihin radikaalipiirit saattavat silti vedota, esimerkiksi ”valkoisten” paremmuuden tai äärioikeistoliikkeiden asiaa ajaessaan. Erittäin ei-reflektiiviset, dogmaattiset näkemykset esiintyvätkin todennäköisimmin tiukasti organisoituneissa ääri- ja fundamentalistiryhmissä, joita määrittelee yhteinen, vahvojen johtajien ja näennäistieteellisten asiantuntijoiden levittämä usko sisäryhmän ylivoimaisuuteen.

Lievemmissä reflektiivisyyden puutoksen muodoissa sisäryhmäkeskeisyys hellittää ehdotonta otettaan. Tällöin myös sisäryhmän identiteetti voi kehittyä ja muuttua. Yksilöt toteavat, että sisäryhmän normeja voidaan parantaa, jolloin he saattavat ryhtyä kohtuullisesti arvostelemaan sisäryhmännormeja (esimerkiksi rakentavan isänmaallisuuden nimissä). Suhde ulkoryhmiin muuttuu myönteisemmäksi ja jopa ulkoryhmien hyötymistä sisäryhmien normeista aletaan pitää mahdollisena.

Reflektiivisyys etnisten ryhmien välisissä suhteissa sisältää perspektiivinottoa ja edellyttää kykyä ja motivaatiota verrata kahta tai useampaa ryhmänormistoa toisiinsa. Näin ollen ajattelu muuttuu mutkikkaammaksi ja vaatii enemmän vaivaa, koska ihmisten on ohjauduttava vähintään kahden lähtökohtaisesti tasa-arvoisen tai yhtä legitiimin normiivitekeyksen mukaan. Havaitut ulkoryhmän normit eivät enää ole pelkkä sisäryhmän normien vastakohta, kuten ne ovat reflektiivisyy-

den puuttuessa. Sisäryhmän ja ulkoryhmän normit ovat moraalisesti samanarvoisia ja niitä voidaan verrata toisiinsa. Yksilöt huomaavat, että ulkoryhmän jäseniä ei voi arvioida vain sisäryhmän normien perusteella, sillä sisäryhmän normit saattavat olla asiaankuulumattomia tai ulkoryhmän jäsenten arviointiin soveltumattomia. Esimerkiksi muslimien huntua siedetään, kun sitä ei enää nähdä länsimaisin silmin miehisen ylivallan ja naisten sorron symbolina. Sisäryhmän normit eivät enää ole luonnostaan parempia kuin ulkoryhmän normit, joita voidaan alkaa suvaita, vaikka ryhmän jäsenet olisivatkin niistä eri mieltä. Ryhmien välinen erilaisuus muuttuu oikeutetuksi ja tätä ulkoryhmän normien oikeuttamista voidaan pitää toiseuden reflektiivisen tiedostamisen ensiaskeleena (Licata ym. 2011). Yksilöt havaitsevat todennäköisemmin ulkoryhmissä esiintyvän heterogeenisyyttä ja pidättäytyvät yleistämästä stereotyyppisiä ominaisuuksia koko ryhmää koskeviksi.

Monikulttuurisuus etnisten ryhmien välisiä suhteita ohjaavana periaatteena perustuu tähän ryhmienvälisen reflektiivisyyden periaatteen. Reflektiivinen ajattelu ylittää ryhmien väliset rajat ja siinä voidaan tiedostaa erilaisuuteen ja toiseuteen sisältyvä arvo. Ryhmäeroja pidetään välttämättöminä ja oikeutettuina, sekä sosiaalisen muutoksen ja innovaation mahdollistajina. Sisäryhmän normien käyttö toiminnan ja arvioinnin perustana on oikeutettua tiettyjen normikontekstien ja niiden erityissääntöjen yhteydessä. Yksilöt vaikuttavat ratkaisevasti uusien normien muodostumiseen yhdistäessään näkökulmia ja esittäessään perusteltuja vaatimuksia sisä- ja ulkoryhmänormien oikeutukselle tietyssä kontekstissa.

Ryhmien välisen kontaktin tutkimus vahvistaa reflektiivisen perspektiivinoton keskeisyyden myönteisissä ryhmienvälisissä suhteissa, ainakin enemmistöjen kannalta (ks. Wright & Baray 2012). Tutkimus on monin tavoin osoittanut, että kontaktien enemmistöille myönteiset vaikutukset perustuvat suureksi osaksi perspektiivinottoon (Brown & Hewstone 2005). Varsinkin ryhmienvälisen ystävyysuhteiden muodostama läheinen kontakti edistää perspektiivin ottoa. Vieraan etnisen ryhmän jäsenen perspektiivin ottaminen edistää empatiaa (eli kykyä kuvitella kuinka tämä henkilö tuntee tai kokee tilanteen), joka puolestaan kasvattaa myönteisiä asenteita tätä henkilöä kohtaan. Yksilöä kohtaan tunnettu empatia voi yleistyä myönteisiksi asenteiksi ja teoiksi koko

etnistä ulkoryhmää kohtaan. Perspektiivin otto ja empatia lisääntyvät myös kun yksilöt saavat tietää, että heidän ystävillään on etnisiin ulkoryhmiin kuuluvia ystäviä (jatkokontakti) tai kun media välittää heille tietoa muiden sisäryhmän jäsenten ystävyyssuhteista ulkoryhmäläisten kanssa (epäsuora kontakti). Kaikki nämä tulokset yhdessä osoittavat, että oikeissa olosuhteissa tapahtuva ryhmienvälinen kontakti lisää halukkuutta perspektiivinottoon ja näin ollen ulkoryhmien sosiaalisten representaatioiden reflektiiviseen käsittelyyn. Niinpä reflektiivisyys onkin ryhmienvälisen kontaktin onnistumiselle keskeinen vaatimus.

Kaiken kaikkiaan tutkimus viittaa ensinnäkin vahvaan yhteyteen reflektiivisyyden puutteen ja ryhmienvälisten asenteiden kielteisyyden välillä, ja toiseksi myös reflektiivisyyden ja myönteisten ryhmienvälisten asenteiden välillä (Batson & Ahmad 2009; Galinsky & Moskowitz 2000). Tämä on tuskin yllättävää, kun otetaan huomioon kuinka paljon toiseuden tiedostaminen ja samalla ennakkoluuloisuuden puute edellyttävät jotakin reflektiivisyyden ja perspektiivinoton muotoa. Vaikka olisikin houkuttelevaa ajatella, että reflektiivisyyden kasvu välttämättä johtaisi ryhmienvälisten suhteiden paranemiseen, näkemys on luultavasti liian yksinkertainen. Ensinnäkään reflektiivisyyden puute ei välttämättä johda kielteisiin seurauksiin ryhmienvälisissä suhteissa, koska sisäryhmän normeihin pohjautuva ajattelu ja käyttäytyminen eivät automaattisesti merkitse ulkoryhmävihamielisyyttä (Brewer 1999). Siitä huolimatta, että sisäryhmän normeihin todennäköisesti liittyy jonkinlaista sisäryhmän ylemmyyttä (sosiaalisen identiteetin teorias-
sa kuvattujen positiivista sosiaalista identiteettiä motivoivien syiden vuoksi), on myös mahdollista, että sisäryhmän normeihin kuuluu suvaitsevaisuutta ja avomielisyyttä. Jälkimmäisessä tapauksessa myös ei-reflektiivisellä ajattelulla voi olla myönteisiä ryhmienvälisiä seurauksia. Vastaavasti reflektiivinen perspektiivinotto ei myöskään takaa myönteisiä seurauksia ryhmien välille. Kilpailukonteksteissa erityisesti kilpailevien ryhmien perspektiivin omaksuminen voi lisätä kynnistä ja vihamielistä asennoitumista (Epley ym. 2006). Sisäryhmän jäsenet eivät ehkä pidä siitä, minkä he uskovat olevan ulkoryhmän perspektiiviä, vaan kokevat ulkoryhmän taholta vihamielisiä ja moraalittomia aikeita. Yksilöt saattavat pelätä ulkoryhmän käyttävän heitä hyväkseen,

ja tällöin reflektiivisyys lisää pikemmin kuin vähentää ryhmien välistä vihamielisyyttä (Miller 1999).

Reflektiivisyydessä on toinenkin mahdollinen varjopuoli, sillä perspektiivien yhteentörmäyksestä saattaa kehittyä ryhmien välinen konflikti. Reflektiivisyyden lisääntyessä yksilöt tulevat tietoisiksi normien kilpailevasta luonteesta ja ymmärtävät sisäryhmässä ilmenevän normeja koskevan erimielisyyden olevan oikeutettua. Reflektiivisyys on siis edellytys sellaiselle poliittiselle keskustelulle ja pohdinnalle, jossa erilaiset sisäryhmän osat taistelevat keskenään etnisten ryhmien representaatioiden välisestä valta-asemasta. Tämä kiistely voi kuitenkin muuttua vihamieliseksi ja hyökkääväksi yhteenotoksi, kun ryhmien asemat eivät enää sovi yhteen ja yhteisten ratkaisujen etsiminen käy mahdottomaksi.

Ryhmienvälinen viestintä, reflektiivisyys ja etniset suhteet

Yksittäiset ryhmän jäsenet eivät keksi ryhmän yhteistä tietoa, vaan se kehittyy ryhmien viestintäprosesseissa. Sen tähden sosiaalisten representaatioiden teoria painottaa sitä, kuinka representaatioita viestitään yhteiskunnassa. Representaatioiden viestintä tapahtuu sekä ihmisten välillä, suoraan ryhmän jäseneltä toiselle, että epäsuorasti tiedotusvälineiden avulla, jolloin auktoriteetit ja painostusryhmät pyrkivät levittämään representaatioita väestön keskuuteen (Staerklé ym. 2011).

Moscovicin (1961/2008) esittämä klassinen kolmen viestintätavan – diffuusion, levittämisen ja propagandan – erottelu vaikuttaa hyödylliseltä viestintätapojen integroimiseksi reflektiivisyyden tasojen kanssa. Moscovicin alkuperäisen näkemyksen mukaan jokainen kolmesta tavasta liittyi tiettyyn tiedon muotoon: irralliset ja vaihtelevat mielipiteet olivat tyypillinen *diffuusion* tietomuoto, tiukempia asenteita ilmeni tyypillisesti *levittämisen* yhteydessä, kun taas *propagandan* tyypilliset viestintävälineet olivat jäykkiä stereotypioita.

Luokittelun on viime aikoina ottanut käyttöön sosiaalisten representaatioiden teorian dialoginen suuntaus (Gillespie 2008; Sammut & Bauer 2011; Sammut & Gaskell 2010), joka pyrkii selvittämään kulttuurienvälisissä kohtaamisissa esiintyviä erityyppisiä representaatioita. Tämän näkemyksen mukaan eri viestintämuotojen avoimuus muille

representaatioille on eritasoista. *Diffuusion* kuvataan olevan suljettu, monologinen ja ei-reflektiivinen viestintäjärjestelmä, jossa ei ole eroavien tai kilpailevien näkemysten mahdollisuutta. *Levittämiseen* perustuvaan viestintään sisältyy mahdollisuus vuoropuheluun muiden representaatioiden kanssa samalla kun pidetään kiinni tavoitteesta korostaa omaa paremmuutta muihin representaatioihin nähden. *Propaganda* viestintätapana perustuu puolestaan ristiriitaan ja kilpailuasetelmaan muiden representaatioiden kanssa, mutta samalla se saattaa olla myös "metaloginen" koska se kyseenalaistaa oman totuusarvonsa ja pitää mahdollisena, että muut representaatiot saattavatkin olla enemmän oikeassa kuin sen itsensä ajama kanta. Niinpä onkin melko ironista, että tämä ristiriitaan perustuva malli on ainoa viestintätapa, jolla on reflektiivistä potentiaalia, koska sen sijaan, että se pitäisi eron ylittämistä ja näkemysten moninaisuuden arvostamista uhkana sisäryhmän identiteetille, se pitää sitä sosiaalisena vahvuutena.

Mallin soveltaminen ryhmienväliseen viestintään edellyttää, että etnisten vähemmistöjen ja enemmistöjen välillä vallitsevat eriarvoiset valtasuhteet otetaan huomioon. Suurimmassa osassa maailman maita etnisillä enemmistöillä on korkeampi status kuin vähemmistöillä riippumatta siitä, ovatko vähemmistöt maassa asuvia, alkuperäisiä vai maahan muuttaneita (Staerklé ym. 2010). Enemmistöt edustavat kansallisvaltion ydinryhmiä, jotka pitävät yleensä valtaa valtion instituutioissa, kun taas vähemmistöryhmät kamppailevat niin kansalais-, yhteiskunnallis- ja poliittisistakin oikeuksistaan. Vaikka tästä kaavasta onkin lukuisia poikkeuksia, on enemmistöjen ja vähemmistöjen välinen suhde perustavan epäsymmetrinen siten, että enemmistöt hallitsevat suhteettoman suurta osaa yhteiskunnan valta-asemista ja syrjivät vähemmistöjä, kun taas vähemmistöt useimmiten joutuvat alaisasemiin ja kokevat syrjintää. Tästä seuraa paitsi se, että vähemmistöjen ja enemmistöjen representaatiot etnisten ryhmien välisistä suhteista ovat keskenään erilaiset, myös se, että vähemmistöt ja enemmistöt käyttävät erilaisia strategioita representaatioidensa levittämiseksi.

Esitämme siis ryhmienvälisen viestintätapojen mallin, joka käsittelee enemmistöjen ja vähemmistöjen käyttämiä strategisia päämääräsuuntautuneita representaatioiden viestintätapoja (Staerklé 2014). Malliimme sisältyy yleinen analogia viestintätapojen ja reflektiivisyy-

den tasojen välillä: Enemmistöjen ensisijaisesti *levittämällä* viestimä sisältö on ei-reflektiivistä tietoa, kun taas reflektiivistä tietoa viestivät etenkin vähemmistöt *propagandan* avulla. Tämä on tietenkin vain väljä yleistys, jonka monista poikkeuksista mainitsemme pian muutamia. Näkemyksemme mukaan *diffuusio* toimii ilman strategisia tavoitteita ja on suuntautunut pääasiassa luomaan yksimielistä ”tervettä järkeä”, jonka varassa arkipäivän viestintä tapahtuu – maallikkoajattelulle tyyppillinen viestintämuoto. Koska diffuusiolla ei ole kuin seuraajan rooli etnisiä ryhmiä koskevien representaatioiden strategisessa leviämisessä, emme käsittele sitä tämän enempää.

Levittäminen on enemmistöjen suosima strategia, jonka tavoitteena on luoda vahvaan yksimielisyyteen perustuva representaatio ja siten ylläpitää tai laajentaa enemmistöjen valta-asemaa yhteiskunnassa (ks. Glasser & Salmon 1995). Levittämisen pääperiaate on ei-reflektiivisen ”ainoan totuuden” aktiivinen kylvö ja muiden näkökulmien huomiotta jättäminen. Levittäminen on strategista ja päämääräsuuntautunutta, koska se pyrkii vakuuttamaan ihmisiä näkemyksestä, joka esitetään varmana ja ainoana oikeutettuna, järkevänä tai mahdollisena. Se painottaa ei-reflektiivisen tiedon ja ryhmän johtajia ja muita jäseniä kohtaan tunnetun konformisuuden eli yhdenmukaisuuden välistä yhteyttä. Levittämisen avulla kansalliset enemmistöt voivat esimerkiksi kylvää nationalistisia ja etnosentrisiä näkemyksiä. Tämä viestintätapa pyrkii levittämään johdonmukaista tapaa tarkastella asiaa ja haihduttamaan kaikki siihen kohdistuvat epäilykset ja epävarmuudet. Käytössään sillä on usein hienovaraisia viestintäkeinoja, joilla voidaan nostaa tietty representaatio vallitsevaksi ja kansalaisten enemmistön silmissä subjektiivisesti päteväksi. Kyseessä on prosessi, joka nimenomaan välttää perspektiivin ottamista, ja päinvastoin pakottaa omaksumaan oman näkemyksensä. Yhteiskunnassa vallitsevan tilan, status quon puolustusstrategiana se pyrkii tekemään sietämättömästä siedettävää ja laittomasta laillista, esimerkiksi oikeuttamalla (kiistämällä tietyn tilanteen tai käytöksen olevan väärin) ja katsomalla läpi sormien (myöntämällä tilanteen tai käytöksen kyseenalaiseksi, mutta kieltäytymällä vastuusta).

Levittämistapaa käyttävä vaikuttaja asemoi itsensä ylemmän kategorian lailliseksi edustajaksi ja kategorian ”todellisten” arvojen lailliseksi puolustajaksi. Vaikuttaja esittäytyy strategisesti ryhmän prototyyppiksi,

jolla on hallussaan tällöin enemmistön näkemys. Näin on mahdollista yrittää taivutella muita (suurta yleisöä, kilpailevaa ryhmää tai vähemmistöryhmiä) tunnustamaan vaikuttajan oman maailmankatsomuksen pätevyys. Tämä itsensä enemmistöksi kategoriointi antaa viitteitä siitä, että levittäminen toimintatapana on myös todellisten vähemmistöjen strategiana käytettävissä. Esimerkiksi populistiset äärioikeistoliikkeet asemoivat itsensä kansallisen enemmistön ja sen arvojen edustajiksi, vaikka niiden kannattajakunta on vain harvoin todellinen kansalaisten enemmistö.

Levittäminen on siis enemmistön vaikuttamisen muoto, sillä se painostaa yleisöään kohti normien yhdenmukaisuutta tähdentäessään konformisuuden symbolisia etuja ja osoittaessaan enemmistönäkemyksestä poikkeamisen kielteisiä seurauksia. ”Meta-representaatiot” eli uskomukset siitä, mitä muut ihmiset uskovat, ovat keskeisellä sijalla ei-reflektiivistä tietoa rakennettaessa (ks. Elcheroth ym. 2011; Staerklé ym. 2011). Jotta itse itsensä enemmistöksi nimittäneet ryhmät voisivat suostutella kansalaiset kannattamaan niiden etujen mukaisia kantoja, ne levittävät meta-representaatioita, jotka välittävät kansalle tietoa enemmistön kannaksi väittämistään ajatuksista (”enemmistön mielestä maahanmuuttajat ovat rikollisia, joten sinunkin pitäisi ajatella niin”). ”Enemmistö” on joustava ja monimerkityksinen käsite, joka voi muuttua sen mukaan, miten enemmistöt ja vähemmistöt luokitellaan.

Aiemmin mainitsemamme ”orientalismi” (Said 1978) on esimerkki siitä, kuinka länsimaiden hallitukset ja eliitit 1800-luvulla käyttivät tätä viestintästrategiaa etäännyttääkseen ”meidät” eurooppalaiset ”noista” ei-eurooppalaisista. Levittäminen rakentaa siis sisäryhmäidentiteettejä kylvämällä tarkoituksellisesti ympäriinsä ulkoryhmämielikuvia, jotka edustavat sisäryhmän arvojen täydellistä vastakohtaa. Gillespien (2008) sanontaa lainaten enemmistöryhmät luovat vakauden turvaksi pilakuvamaisen representaation vähemmistöistä, ja tämä vakaus suojaa sisäryhmän representaatiota vaihtoehtoisten representaatioiden haasteilta.

Toinen esimerkki levittämisestä etnisten ryhmien välisissä suhteissa on maahanmuuttajia koskevien uhkarepresentaatioiden aktiivinen leviäminen (Green & Staerklé 2013). Toiseuden tunnustamisen puute ilmenee symbolista uhkaa sisältävien representaatioiden välittämässä ajatuksessa, jonka mukaan maahanmuuttajien normit ja arvot vaarantavat yh-

tenäisen, homogeenisen kansallisen identiteetin. Uhkarepresentaatiot ovat ei-reflektiivisiä, sillä stereotyyppiset mielikuvat maahanmuuttajaryhmistä perustuvat sisäryhmän arvojen tarkoitukselliseen loukkaamiseen. Ryhmien väliset erot voidaan siten esittää vain normatiivisesta enemmistökannasta poikkeamisina ja uhkana kansalliselle yhteiskuntajärjestykselle, joka sitoo kaikkia yhteisiin arvoihin. Tästä seuraa, että ulkoryhmien jäsenten mustamaalaaminen on oikeutettua, koska näiden nähdään loukkaavan normeja. Samalla vahvistuu vallitsevien normien pätevyys, esimerkkeinä vahva työmoraali, itseriitaisuus tai länsimainen individualismi.

Levittämisprosessien tuloksena kehittyy normi-ilmastoja, joiden sisältöinä ovat yhteisön jäsenten laajalti jakamat ja poliittisten eliittien tukemat uskomukset ja arvot (Green & Staerklé 2013). Paikallisella, alueellisella tai kansallisella tasolla nämä ilmastot muovaavat enemmistöjen käsityksiä etnisistä- tai maahanmuuttajavähemmistöistä. Maahanmuutto- ja integraatiopolitiikka institutionalisoi normatiiviset ilmastot, mikä myös vaikuttaa etnisiä vähemmistöjä koskeviin käsityksiin. Tuoreessa tutkimuksessa Sveitsin kansanäänestyksen tuloksia käytettiin alueellisten ideologisten ilmastojen arviointiin (Sarrasin ym. 2012). Rasisminvastaisia lakeja vastustettiin voimakkaammin alueilla, joilla vallitsi konservatiivinen ideologinen ilmasto. Tämä yhteys säilyi myös yksilötason sosiodemografisten ja asenteisiin liittyvien muuttujien huomioimisen jälkeen. Fasel ja Green (2013) osoittavat puolestaan, että uhkakuvia luovat maanlaajuisesti jaetut yhteiset epäluulot yhdessä rajoittavia ideologisia ilmastoja kuvastavien maahanmuuttokäytäntöjen kanssa. Tällaiset tulokset viittaavat siihen, että ryhmän jäsenet muodostavat mielipiteensä sen perusteella, mitä he luulevat muiden ryhmän jäsenten ajattelevan, toisin sanoen meta-representaatioiden varassa.

Levitettyä ei-reflektiivistä tietoa vastustamaan saattaa nousta *propagandana* viestitty vaihtoehtoisten vastarepresentaatioiden joukko. Propagandan peruserä on vähemmistöaseman puolustaminen asettumalla olemassa olevaa enemmistöasemaa vastaan. Vähemmistön vaikutusstrategioiden avulla (Moscovici 1980) vähemmistöryhmät kehittävät vaihtoehtoisia representaatioita, joiden tavoitteena on olemassa olevien representaatioiden haastaminen ja sosiaaliin kysymyksiin liittyvien uusien representaatioiden tarjoaminen. Saadakseen äänensä

kuuluville vähemmistöryhmien täytyy esimerkiksi esittää näkemyksensä lujasti, joskus jäykän taipumattomasti.

Propaganda on reflektiivistä silloin, kun se myöntää useiden laillisten näkemysten olemassaolon. Kuten metaloginen näkemys (Sammur & Bauer 2011), propaganda tunnustaa enemmistön näkökulmien oikeutuksen. Tavallaan vähemmistöillä ei ole valinnanvaraa: ollakseen tehokkaita niiden tulee tiedostaa oma vähemmistöasemansa ja suhteensa enemmistöön, sillä muuten niitä ei otettaisi vakavasti. Vähemmistöstatus siis yleensä lisää ryhmienvälistä reflektiivisyyttä, sillä se liittyy tietoisuuteen omasta suhteesta enemmistöön. Propagandan välittämän tiedon havaitaan myös helpommin olevan sosiaalisesti tuotettua, ja siten reflektiivisempää.

Tämä näkemys ryhmienvälisestä viestinnästä myöntää eri mieltä olemisen oikeutuksen, jopa välttämättömyyden sosiaalisen muutoksen käyttövoimana. Vähemmistöt haastavat ainoan vallitsevan ja kaikkia sitovan yhteiskuntajärjestyksen sellaisena kuin levittämisen avulla yksimielisyyteen pyrkivät enemmistöstrategiat sen esittävät. Ne osoittavat reflektiivisesti, että on olemassa muitakin teitä, jotka perustuvat suoran väittelyn viestintästrategiaan, joka pyrkii avaamaan olemassa olevia representaatioita koskevan keskustelun. Tämän näkemyksen mukaan ryhmien välinen konflikti, jossa puolustetaan vastakkaisia näkökulmia, on perusluonteeltaan myönteinen, välttämätön edellytys sosiaalisen edistyksen ja poliittisen muutoksen aikaansaamiseksi (ks. Howarth 2006). On lukuisia esimerkkejä innovatiivisista yhteiskuntajärjestyksistä kuvaavista representaatioista, joita vähemmistöliikkeet ovat panneet alulle propagandastrategioita käyttäen. Näitä ovat kansalaisoikeusliike, feministinen liike, ympäristöliike ja tuoreimpina globalisaationvastainen ja rahamaailman vastainen liike.

Varoituksen sanana mainittakoon, että rajanveto levittämisen ja propagandan tai yksinkertaisemmin enemmistön ja vähemmistön vaikutuksen välille ei ole helppo. Moscovicin (1980) malli vähemmistön vaikutuksesta viittaa siihen, että vähemmistön vaikutus on vaikeasti saavutettavissa, mutta jossakin vaiheessa vähemmistöasemat saattavat muuttua enemmistöasemiksi, kuten ympäristöliikkeen tapaus osoittaa. Sen seurauksena menestyvät vähemmistöt voivat alkaa käyttäytyä enemmistön tavoin ja siten omaksua enemmistön viestintästrategian,

levittämisen. Samoin kaikki vähemmistöviestintä ei välttämättä etene propagandana. Ääri- ja radikaalivähemmistöt eivät usein tiedosta enemmistönäkemyksen oikeutusta, vaan ryhtyvät käyttämään voimakkaita levitystrategioita.

Päätelmät

Tämän artikkelin lähtökohtina ovat olleet Pirttilä-Backmanin implisiittisten epistemologioiden tutkimus ja reflektiivisen arvioinnin malli. Olemme väittäneet, että etnisten ryhmien välisten suhteiden sosiaaliset representaatiot voidaan mielekkäästi kuvata reflektiivisyystason mukaisesti. Ryhmienvälisen reflektiivisyyden peruserä on ryhmienvälinen perspektiivinotto, joka liittyy tiiviisti myönteisiin tuloksiin ryhmien välillä, vaikka perspektiivinotolla saattaa olla kielteisiäkin seurauksia erityisesti kilpailullisissa konteksteissa. Nykyisessä yhteiskunnallisessa kulttuurista monimuotoisuutta koskevassa kiistassa vähemmistö- ja enemmistöryhmät kehittävät erilaisia etnisten ryhmien suhteita koskevia reflektiivisen ajattelun tapoja ja käyttävät erilaisia strategioita kantojensa tehokkaaseen viestimiseen. Ryhmienvälisen reflektiivisyyden puute on liittynyt sisäryhmäkeskeisyyteen ja levittämällä tapahtuvaan viestintään. Reflektiiviset ryhmienväliset representaatiot ovat sen sijaan vähemmistöjen propagandaviestinnän käytössä. Strategiseen viestintään keskittyminen merkitsee sitä, että reflektiivisyystasoa voidaan manipuloida retoriikan keinoin, jotta ihmiset saataisiin omaksumaan tiettyjä ajattelutapoja, erityisesti ei-reflektiivisiä tapoja, jotka luovat ulkoryhmistä stereotyyppisiä mielikuvia. Artikkelimme pyrkiikin korostamaan reflektiivisen ryhmienvälisen lähestymistavan etuja.

Lähteet

- Batson, C. D. & Ahmad, N. Y. (2009). Using empathy to improve intergroup attitudes and relations. *Social Issues and Policy Review*, 3, 141–177.
- Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate. *Journal of Social Issues*, 55, 429–444.
- Brown, R. & Hewstone, M. (2005). An integrative theory of intergroup contact. *Advances in Experimental Social Psychology*, 37, 255–343.
- Deconchy, J.-P. (1990). Sociocultural context and psychological mechanisms. Teoksessa H. Himmelweit & G. Gaskell (toim.): *Societal psychology* (s. 177–192). Lontoo: Sage.
- Doise, W. & Staerklé, C. (2002). From social to political psychology: The societal approach. Teoksessa K. Monroe (toim.): *Political psychology* (s. 151–172). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Duveen, G. (2001). Representations, identities, resistance. Teoksessa K. Deaux & G. Philogène (toim.): *Representations of the social* (s. 257–270). Oxford, UK: Blackwell.
- Elcherth, G., Doise, W. & Reicher, S. (2011). On the knowledge of politics and the politics of knowledge: How a social representations approach helps us rethink the subject of political psychology. *Political Psychology*, 32, 729–758.
- Epley, N., Caruso, E. M. & Bazerman, M. H. (2006). When perspective taking increases taking: Reactive egoism in social interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 872–889.
- Fasel, N. & Green, E. G. T. (2013). *Linking values to immigrant threat. The role of immigrant proportion and ideological climates across local and national contexts*. Julkaisematon käsikirjoitus.
- Galinsky, A. D. & Moskowitz, G. B. (2000). Perspective-taking: Decreasing stereotype expression, stereotype accessibility, and in-group favoritism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 708–724.
- Gillespie, A. (2008). Social representations, alternative representations and semantic barriers. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 38, 375–391.
- Glasser, T. L. & Salmon, C. T. (toim.) (1995). *Public opinion and the communication of consent*. New York: Guilford.

- Green, E. G. T. & Staerklé, C. (2013). Migration and multiculturalism. Teoksessa L. Huddy, D. O. Sears & J. Levy (toim.): *Oxford Handbook of Political Psychology* (s. 852–889). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Howarth, C. (2006). A social representation is not a quiet thing: Exploring the critical potential of social representations theory. *British Journal of Social Psychology*, 45, 65–86.
- King, P. M. & Kitchener, K. S. (2002). The reflective judgment model: Twenty years of research on epistemic cognition. Teoksessa B. K. Hofer & P. R. Pintrich (toim.): *Personal epistemology: The psychology of beliefs about knowledge and knowing* (s. 37–61). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum
- Licata, L., Sanchez-Mazas, M. & Green, E. G. T. (2011). Identity, immigration, and prejudice in Europe: A recognition approach. Teoksessa S. J. Schwartz, K. Luyckx & V. L. Vignoles (toim.): *Handbook of identity theory and research* (s. 895–916). New York: Springer.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self and society from the standpoint of a social behaviourist*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miller, D. T. (1999). The norm of self-interest. *American Psychologist*, 54, 1053–1060.
- Moscovici, S. (1961/2008). *Psychoanalysis: Its image and its public*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Moscovici, S. (1980). Towards a theory of conversion behavior. Teoksessa L. Berkowitz (toim.): *Advances in Experimental Social Psychology* (vol. 13, s. 209–239). New York: Academic Press.
- Mummendey, A. & Wenzel, M. (1999). Social discrimination and tolerance in intergroup relations: Reactions to intergroup difference. *Personality and Social Psychology Review*, 3, 158–174.
- Pirttilä-Backman, A.-M. (1993). *The social psychology of knowledge reassessed: Toward a new delineation of the field with empirical substantiation*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Pirttilä-Backman, A.-M. & Kajanne, A. (2001). The development of implicit epistemologies during early and middle adulthood, *Journal of Adult Development*, 8, 81–97. Doi10.1023/A:1026441801408
- Said, E. W. (1978). *Orientalism: Western conceptions of the Orient*. Lontoo: Penguin Books.
- Sammut, G. & Bauer, M. W. (2011). Social influence: modes and modalities. Teoksessa D. Hook, B. Franks & M. W. Bauer (toim.): *The*

- social psychology of communication* (s. 87–106). Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Sammut, G. & Gaskell, G. (2010). Points of view, social positioning and intercultural relations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 40, 47–64.
- Sarrasin, O., Green, E. G. T., Fasel, N., Christ, O., Staerklé, C. & Clémence A. (2012). Opposition to antiracism laws across Swiss municipalities: A multilevel analysis. *Political Psychology*, 33, 659–681.
- Staerklé, C. (2015, painossa). Social order and political legitimacy. Teoksessa G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (toim.): *The Cambridge Handbook of Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Staerklé, C. (2014, painossa). Social order and political legitimacy. Teoksessa G. Sammut, E. Andreouli & G. Gaskell (toim.): *Resistance, Stability, and Social Change: A Handbook of Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Staerklé, C. (2013). The true citizen: Social order and intergroup antagonisms in political lay thinking. *Papers on Social Representations*, 22, 1.1–1.21
- Staerklé, C., Clémence, A. & Spini, D. (2011). Social representations: A normative and dynamic intergroup approach. *Political Psychology*, 32, 759–768.
- Staerklé, C., Sidanius, J., Green, E. G. T. & Molina, L. (2010). Ethnic minority-majority asymmetry in national attitudes around the world: A multilevel analysis. *Political Psychology*, 31, 491–519.
- Vala, J. (2013). Racisms: Social Representations, Racial Prejudice and Normative Pressures. *Papers on Social Representations*, 22, 6.1–6.29.
- Wright, S. C. & Baray, G. (2012). Models of social change in social psychology: Collective action or prejudice reduction, conflict or harmony. Teoksessa J. Dixon & M. Levine (toim.): *Beyond Prejudice Extending the social psychology of intergroup conflict, inequality and social change* (s. 225–247). Cambridge UK: Cambridge University Press.

Tekstin suomenos: Marja Ahokas

II

TIETO JA ASIANTUNTIJUUS

6 Ruokariskit ja -asiantuntijat ruokaskandaalien aikakaudella

Salla Ahola, Anna Bäckström & Jaana-Piia Mäkinieniemi

Miten maallikot suhtautuvat ruoka-asiantuntijoihin ja päätöksentekijöihin ja kenen tietoon he luottavat? Millaisia riskejä ruokiin liitetään, ja miten ja miksi maallikoiden ja asiantuntijoiden arviot ruokariskeistä eroavat usein toisistaan? Luvussa tarkastellaan näitä ruokakontekstissa keskeisiä ja ajankohtaisia teemoja niin aiemman kirjallisuuden ja tutkimuksen kuin ajankohtaisten empiiristen esimerkkien valossa. Käsittelemme suomalaisten yliopisto-opiskelijoiden arvioita uusien ruokien asiantuntijoiden ja päätöksentekijöiden luotettavuudesta ja asiantuntevuudesta. Tarkastelemme myös viime aikoina mediassa esiintyneitä ruokaskandaaleja ja miksi niistä ylipäättään tuli skandaaleja, esimerkiksi ”kauhukurkku”, karppauskohu ja ruokien lisäaineita koskeva keskustelu.

Keskiössä ruokariskit, asiantuntijat ja maallikot

Ruokaan ja syömiseen liittyy monenlaisia riskejä, joista suuri osa koskee ruoan terveysvaikutuksia. Syömällä pilaantunutta ruokaa voi saada lähes välittömästi ruokamyrkytyksen, ja väärät ruokatottumukset voivat pitkän ajan kuluessa johtaa erityyppisiin sairauksiin, kuten kaksostyyppin diabetekseen tai kohonneeseen sydäntautiriskiin. Elintarviketuotannon globaalius on kuitenkin tuonut uusia haasteita ruokatur-

vallisuuden arvioimiseen: mitä valmiimpi ruoka ja mitä enemmän ainesosia, sitä vaikeampi kunkin ainesosan alkuperää on jäljittää. Vaikka esimerkiksi valmisruoan perusaineet olisivat kotimaisia, siinä voi olla lisäksi missä päin tahansa tuotettuja ainesosia. Ruoan globalisoituneen tuotantotavan myötä tavallisen kuluttajan suhde ruoantuotantoon on etääntynyt (ks. Vainio ym. 2014), mistä kertoo esimerkiksi se, että monet arvioivat ruoan kelvollisuutta mieluummin tuotteeseen painetun päivämäärämerkinnän kuin omien aistiensa varassa. Koska kuluttajan on vaikea itse arvioida luotettavasti ruokaketjun turvallisuutta ja ruoan terveellisyyttä, on tämän ainoana vaihtoehtona useissa tilanteissa luottaa ruokaketjuun ja ruoka-asiantuntijoihin ja heidän tarjoamaansa tietoon ja suosituksiin (Lobb ym. 2007).

Luottamus voi vähentää riskin tuntua ja luoda turvallisuuden tunnetta: on havaittu, että voimakas luottamus asiantuntijoihin on yhteydessä siihen, että esimerkiksi ruokaan liittyvä riski tuntuu olevan hallinnassa (Vainio ym. 2014). Liiallinen, epärealistinen luottamus järjestelmää ja sen edustamia asiantuntijoita kohtaan ei kuitenkaan ole välttämättä hyväksi. Luja luottamus asiantuntijoihin voi edustaa ns. *järjestelmän oikeuttamisen tarvetta* (system justification tendency), millä tarkoitetaan motivaatiota havaita olemassa oleva järjestelmä reiluksi, legitimeksi, hyödylliseksi ja vakaaksi, mikä johtaa haluun säilyttää vallitseva tila – jopa henkilökohtaisten etujen kustannuksella (Feygina ym. 2010; Jost & Banaji 1994; Portman & Vainio 2012). Tämänkaltaisen tyytyväisyys olemassa olevaan järjestelmään voi olla haitallista, koska se voi estää rationaalista riskien arviointia (Feygina ym. 2010). Erityisesti ruokakontekstiin sopivan järjestelmän oikeuttamisen muodon, *ruokajärjestelmän oikeuttamisen tarpeen*, on havaittu olevan negatiivisessa yhteydessä ilmastomyönteisten ruokavalintojen tekemiseen (Vainio ym. 2014). Toisin sanoen ihmiset, joilla ruokajärjestelmän oikeuttamisen tarve on korkeampi, tekevät keskimäärin vähemmän ilmastomyönteisiä ruokavalintoja.

Asiantuntijoiden suositukset, tiedotteet ja ohjeet voivat auttaa kuluttajia ruokavalintojen tekemisessä ja erilaisiin ruokiin liittyvien riskien arvioimisessa. Haastavaksi tilanteen tekee kuitenkin se, että asiantuntijat ovat usein keskenään eri mieltä ruokiin liittyvistä riskeistä ja hyödyistä, ja maallikoiden voi olla vaikea arvioida eri asiantuntijoiden väit-

teiden pätevyyttä (Kajanne & Pirttilä-Backman 1999; Munnichs 2004; Rangel ym. 2012). Ruokien lisäaineiden turvallisuus on yksi olennainen ruokaan ja ruokariskeihin liittyvistä kysymyksistä, joissa asiantuntijoiden näkemykset poikkeavat toisistaan.

Millaisia käsityksiä maallikoilla sitten on tämänkaltaisten näkemyserojen syistä? Tutkimuksessaan Kajanne ja Pirttilä-Backman (1999) selvittivät maallikoiden käsityksiä siitä, miksi asiantuntijat ovat keskenään eri mieltä ruokien lisäaineiden turvallisuudesta. Maallikoiden tarjoamat syyt sille, miksi asiantuntijoiden näkemykset poikkeavat toisistaan, jaettiin kolmeen pääluokkaan. Ensimmäiseen luokkaan kuuluvat maallikoiden esittämät syyt koskivat tieteellisen tiedon hankkimisen yleistä vaikeutta, esimerkiksi tutkimusten tulosten ristiriitaisuutta ja vaikeutta yleistää tutkimusten tuloksia. Toinen pääluokka koski erilaisia hyötyyn liittyviä syitä, kuten materiaalisia etuja (esimerkiksi työpaikka, raha tai muut kaupallisuuteen liittyvät seikat) ja ei-materiaalisia intressejä (esimerkiksi maine tai julkisuus). Kolmannen pääluokan syyt taas liittyivät eroihin asiantuntijoiden tasossa ja henkilökohtaisessa taustassa. Aiemmassa tutkimuksessaan Kajanne ja Pirttilä-Backman (1996) havaitsivat, että mitä enemmän koulutusta ihmisillä on, sitä helpompi heidän on ymmärtää lisäaineita koskevia ristiriitaisia näkemyksiä ja suhteuttaa niitä toisiinsa.

Myös asiantuntijoiden ja maallikoiden käsitykset riskeistä voivat poiketa toisistaan. Siinä missä asiantuntijat arvioivat vaaroja tieteellisiä riskinarviointimenetelmiä käyttäen, suurin osa maallikoista luottaa intuitiivisempiin eli vaistonvaraisempiin arvioihin (Slovic 1987). Lisäksi usein asiantuntijat pitävät maallikoiden ruokaan liittyviä pelkoja liioiteltuina tai arvioivat riskit vähäisemmiksi kuin maallikot (Hansen ym. 2003; Verbeke ym. 2007). Joissain kysymyksissä, esimerkiksi ruokavalioiden ja ravitsemuksen kohdalla, tämä ero on kuitenkin käänteinen: asiantuntijat pitävät riskiä suurempana kuin maallikot. Ihmisten on havaittu olevan taipuvaisia ylioptimistisuuteen elämäntyylillä koskevista riskeistä: riskit arvioidaan omalla kohdalla keskimääräistä pienemmiksi, ja siksi esimerkiksi terveysriskejä koskeva informaatio voidaan jättää huomiotta (Hansen ym. 2003; Verbeke ym. 2007). Elämäntyyliin liittyvissä ruokariskeissä ihmiset kokevat voivansa itse hallita riskiä, kun taas teknologiaan liittyvien ruokariskien (kuten geenimuuntelu) kohdalla riskien

hallinnan katsotaan olevan ensisijaisesti sääntelyinstituutioiden vastuulla (Hansen ym. 2003). Yhtäältä ylioptimistisuus tai niin kutsuttu riskin sosiaalinen vaimentuminen (social attenuation) voi olla tarpeellista, koska se auttaa ihmisiä selviytymään monien päivittäisten riskien keskellä, mutta toisaalta riskien aliarvioimisesta voi aiheutua vakavia seurauksia (Kasperson ym. 1988).

Tiedon vaje-mallin mukaan erot asiantuntijoiden ja maallikoiden arvioissa ruokariskeistä johtuvat siitä, että maallikoilta puuttuu asiantuntijoiden tietämys ja ymmärrys: asiantuntijat ovat oikeassa ja maallikot väärässä, ja ratkaisuna on maallikoiden kouluttaminen, jotta he omakuisivat asiantuntijoiden näkemykset (Hansen ym. 2003). Mallia on kritisoitu esimerkiksi siitä, että se ei ota huomioon ihmisten arvoja tai luottamusta asiantuntijoihin. Tästä mallista onkin siirrytty lähestymistapoihin, joissa pyritään ymmärtämään, mikä aiheuttaa maallikoissa huolestuneisuutta, ja miten maallikoiden näkemykset riskistä eroavat asiantuntijoiden lähestymistavasta (Bennett ym. 2010; Hansen ym. 2003). Riskiviestintä on myös alettu nähdä yksisuuntaisen sijaan kaksisuuntaisena, jossa sekä asiantuntijoiden että maallikoiden näkemykset tulisi ottaa huomioon (Bennett ym. 2010).

Mitkä ruokariskit huolestuttavat?

Ruokariskejä koskevassa Eurobarometri-kyselyssä (European Commission 2010) haastateltiin satunnaisesti valittuja henkilöitä (15-vuotiaat ja sitä vanhemmat, $N = 26\,691$) 27:stä Euroopan Unionin jäsenmaasta. Heitä pyydettiin kertomaan, millaisia asioita heille tulee mieleen heidän ajatellessaan mahdollisia ruokaan ja syömiseen liittyviä ongelmia tai riskejä. Yleisimmin mainittu huoli (19 % kaikista eurooppalaisista vastaajista) liittyi kemiallisten tuotteiden, torjunta-aineiden ja myrkyllisten aineiden läsnäoloon. Seuraavaksi yleisimmin mainittiin ruokamyrkytys (12 %) ja ruokavalioon liittyvät sairaudet (10 %). Kaikista eurooppalaisista vastaajista 11 prosenttia piti erittäin todennäköisenä henkilökohtaisena riskinä sitä, että heidän syömänsä ruoka vahingoittaa heidän terveyttään. Tämä osuus oli noussut hieman vuodesta 2005, jolloin se oli 8 prosenttia. Kyselyssä havaittiin myös, että vähemmistö vastaajista (42 %) oli sitä mieltä, että ruoka on nykyisin turvallisempaa

kuin kymmenen vuotta sitten. Suomalaisten vastaajien arviot edellä mainituissa kysymyksissä olivat positiivisempia kuin eurooppalaisten keskimäärin: 57 prosenttia suomalaisista vastaajista piti ruokaa turvallisempaa nyt kuin kymmenen vuotta sitten ja vain 3 prosenttia piti syömänsä ruoan terveysriskiä erittäin todennäköisenä.

Ruokaan liittyvissä riskeissä on siis maa- ja kulttuurikohtaista vaihtelua Suomen ja Euroopan maiden välillä – globaalisti erot ovat varmasti suuremmat. Esimerkiksi kiinalaisten kuluttajien keskeiset ruokaan liittyvät huolet ja riskikokemukset koskevat mahdollisia ruokaväärännöksiä sekä ruoan kehoa laatua (Liu ym. 2014), jotka eivät välttämättä ole esimerkiksi Suomessa kovinkaan olennaisia riskejä tai huolia tällä hetkellä.

Riskejä koskevissa tutkimuksissa on pyritty ymmärtämään syvällisemmin ihmisten reaktioita riskiin ja selvittämään, miksi jotkin riskit aiheuttavat enemmän huolestuneisuutta ja pelkoa kuin toiset. Selityksiä on etsitty esimerkiksi sellaisista seikoista kuin riskien ominaisuudet, ihmisten ominaisuudet, todennäköisyyksien tulkinta, informaation ominaisuudet, media ja luottamus (Bennett ym. 2010). Riskien eroja tarkastelleissa *psykometrista* lähestymistapaa käyttäneissä tutkimuksissa on selvitetty esimerkiksi sitä, miten riskien havaitut ominaisuudet vaikuttavat yksilöiden asenteisiin. Olennaista on nimenomaan se, miten ihmiset havaitsevat riskin, eivätkä riskin todelliset ominaisuudet. Yleisesti ottaen enemmän huolta aiheuttavat riskit, joihin nähdään liittyvän niin kutsuttuja pelkoteijöitä. Bennett kumppaneineen totesivat riskien olevan yleensä huolestuttavampia, jos ne havaitaan tahattomiksi, epäoikeudenmukaisesti jakautuneiksi, tuntemattomasta tai uudesta lähteestä alkunsa saaviksi tai keinotekoisista lähteistä johtuviksi. Riskit huolestuttavat myös silloin, kun ne havaitaan piilevää tai peruuttamattomaa vahinkoa aiheuttaviksi, erityistä pelkoa herättävällä kuolemalla (tai sairaudella tai vammalla) uhkaaviksi, tieteen huonosti ymmärtämiksi ja sellaisiksi, joista vastuulliset lähteet ovat esittäneet ristiriitaisia väitteitä. On myös havaittu, että maallikot arvioivat kutakin mahdollista ruokariskiä usealla eri ulottuvuudella (Hansen ym. 2003).

Myös ruokakontekstissa tehdyissä tutkimuksissa on havaittu, että tuttuus ja riskittömyys liitetään helposti toisiinsa. Esimerkiksi pelkätään lisäaineen nimen monimutkaisuus vaikuttaa siihen, miten riskialt-

tiina tai vieraana se nähdään. Jos lisäaine on helppo sanoa, se tulkitaan vähemmän vaaralliseksi ja tutummaksi kuin lisäaine, jolla on hankala nimi. Tätä havaintoa on selitetty muun muassa sillä, että tuttuihin ja helposti käsiteltäviin ilmiöihin suhtaudutaan usein myönteisemmin kuin vieraampiin ja hankalampiin. Tämä tarkoittaa, että jos halutaan korostaa esimerkiksi tietyn ruoan turvallisuutta, on hyvä puhua siitä helposti ymmärrettävällä ja tuttuuden tunteita herättävällä tavalla. (Song & Schwarz 2010.)

Ihmisten reaktiot riskeihin riippuvat myös heidän henkilökohtaisista ominaisuuksistaan, kuten arvoista, moraalisisista ja poliittisista uskomuksista, sekä asenteista (esimerkiksi teknologiaa kohtaan) (Bennett ym. 2010). Ihmiset myös punnitsevat havaitsemiensa riskien ja hyötyjen suhdetta (Hansen ym. 2003). Edelleen, riskeihin liittyvien todennäköisyyksien tulkintaan liittyy erilaisia harhoja. Saatavuusharhaksi kutsutaan taipumusta nähdä helposti muistettavat tapahtumat yleisesti esiintyviksi – vaikka ne esiintyisivät harvoin. Esimerkiksi mediassa toistuvasti uutisoitu ruokariski saattaa jäädä mieleen ja tuntua siksi hyvin todennäköiseltä, vaikka riski toteutuisikin itse asiassa vain harvoin. Vahvistusharha taas viittaa tilanteeseen, jossa näkemys on jo muodostettu, ja uudesta todistusaineistosta tehdään siihen sopiva esimerkiksi tulkitseamalla moniselitteinen aineisto omaa näkemystä vahvistavaksi. Yliluottamusharhalla puolestaan tarkoitetaan taipumusta ajatella, että omat arviot ovat todennäköisemmin oikeita kuin ne todella ovat. (Bennett ym. 2010.)

Suhtautuminen ruoka-asiantuntijoihin ja muihin tietolähteisiin

Ruokaan liittyvissä päätöksissä tavalliset ihmiset usein luottavat ja turvautuvat asiantuntijoihin. He kuitenkin arvioivat ja arvottavat asiantuntijoita ja muita tietolähteitä sen suhteen, kenen tietoa ja asiantuntemusta he pitävät parhaimpana. Helsingin yliopiston sosiaalipsykologian laitoksen tutkijoiden keräämässä kyselyaineistossa (kerätty vuosina 2004 ja 2005) selvitettiin suomalaisten yliopisto-opiskelijoiden ($N = 412$) ruokaan liittyviä käsityksiä. Vastaajista 26 % edusti kaupallista alaa, 18 % tekniikan alaa, 39 % käyttäytymis-yhteiskunnallista alaa

ja 17 % maatalous-metsätieteellistä alaa. Vastaajia pyydettiin muun muassa arvioimaan uusien ruokien (= luomu-, geenimuunneltujen ja funktionaalisten elintarvikkeiden) asiantuntijoita ja asiantuntijatahoja sekä uusista ruuista Suomessa ja EU:ssa päätöksiä tekeviä tahoja. Arvioinnissa käytettiin erilaisia adjektiivipareja, kuten ”epärehellinen – rehellinen”. Seitsemänportaisella asteikolla annetuista arvioista muodostettiin summamuuttujat *luotettavuus* ja *asiantuntevuus* ja laskettiin niille keskiarvot.

Kun koko aineistosta otettiin mukaan vain ne vastaajat, jotka olivat arvioineet kaikkia kolmea edellä mainittua tahoja ($n = 387$), havaittiin, että luotettavimmiksi arvioitiin Suomen päätöksentekijät ($ka. = 4.72$, $kh. = 0.98$), seuraavaksi luotettavimmiksi asiantuntijat ($ka. = 4.48$, $kh. = 1.05$) ja vähiten luotettaviksi EU:n päätöksentekijät ($ka. = 3.99$, $kh. = 1.09$). Asiantuntijat arvioitiin asiantuntevimmiksi ($ka. = 5.11$, $kh. = 1.06$), Suomen päätöksentekijät seuraavaksi eniten asiantunteviksi ($ka. = 4.99$, $kh. = 1.04$) ja EU:n päätöksentekijät vähiten asiantunteviksi ($ka. = 4.75$, $kh. = 1.04$). Keskiarvojen eroja tarkasteltiin parittaisilla t-testeillä ja kaikki yllä mainitut erot olivat tilastollisesti merkitseviä ($p < 0.05$).

Aiemmin mainitussa Eurobarometri-kyselyssä (European Commission 2010) selvitettiin, kuinka luotettavana vastaaja pitäisi eri tietolähteiden antamaa tietoa ruokariskistä tilanteessa, jossa vastaajan usein nauttimassa ruoka-aineessa olisi havaittu vakava riskitekijä. Vastaajat raportoivat luottavansa eniten lääkäreihin ja muihin terveysalan ammattilaisiin tiedonlähteinä (eurooppalaiset 84 % / suomalaiset 92 % – yhteenlaskettu prosenttiosuus vastauksista luottaa *hyvin paljon* tai *melko paljon*) sekä perheeseen ja ystäviin (82/78 %). Lisäksi valtaosa raportoi luottavansa kuluttajajärjestöihin (76/83 %), tiedemiehiin (73/86 %) ja ympäristönsuojelujärjestöihin (71/66 %). Enemmistö piti luotettavina tiedonlähteinä myös kansallisia virastoja ja Euroopan elintarviketurvalisuusviranomaista (64/84 %) ja eurooppalaisia instituutioita (57/68 %). Kansallisiin hallituksiin sen sijaan raportoi luottavansa eurooppalaisista vastaajista alle puolet (47 %), kun taas enemmistö suomalaisista (67 %) piti maansa hallitusta luotettavana tietolähteenä ruokariskiä koskevassa kysymyksessä. Ruokaketjun toimijoista maanviljelijöihin luotettiin enimmäkseen (58/67 %), mutta EU:n kansalaiset luottivat

ruoantuottajiin (35 %) ja ruokakauppoihin (36 %) vähemmän. Sen sijaan suomalaisista vastaajista enemmistö ilmaisi luottavansa myös näihin toimijoihin (65 % ruoantuottajiin ja 57 % kauppoihin). Alle puolet vastaajista raportoi luottavansa Internetin tarjoamiin tietoihin (41/42 %). Tosin suhteellisen usea eurooppalaisista (16 %) ei osannut sanoa näkemystään Internetin luotettavuudesta. Hieman alle puolet eurooppalaisista vastaajista arvioi tiedotusvälineet (TV, sanomalehdet, radio) luotettaviksi (48 %), kun taas vastaavan arvion teki noin kaksi kolmesta suomalaisesta vastaajasta (67 %).

Millainen merkitys sitten ihmisten luottamuksella tietolähteisiin on asenteiden ja riskihavaintojen kannalta? Tutkimuksissa on havaittu, että luottamus instituutioihin on yhteydessä erilaisten riskien havaitsemiseen ja hyväksyttävyyteen (Poortinga & Pidgeon 2005). On pyritty myös selvittämään sitä, onko luottamus asenteiden syy vai seuraus: onko siis niin, että myönteinen asenne alan asiantuntijaa kohtaan johtaa myös myönteisiin ruoka-asenteisiin vai ennemminkin niin, että myönteinen asenne tiettyä ruokaa kohtaan ilmenee myös luottamuksena tämän alan ruoka-asiantuntijaan? Jälkimmäiselle vaihtoehdolle on saatu tukea ainakin tutkimuksissa, joissa havaittiin, että asenteet geenimuunneltua ruokaa kohtaan selittivät luottamusta tietolähteisiin (Frewer ym. 2003) ja luottamusta geenimuunnellun ruoan sääntelyyn (Poortinga & Pidgeon 2005). Toisin sanoen ne, joiden asenne geenimuunneltua ruokaa kohtaan oli myönteinen, luottivat myös geenimuunnellusta ruoasta annettuun tietoon ja sen sääntelyyn. Edelleen, ihmisten on havaittu luottavan eniten sellaisiin ruokien lisäaineita koskeviin viesteihin, jotka ovat yhteensopivia heidän aiempien ruokien lisäaineita koskevien asenteidensa kanssa (White ym. 2003) (vrt. yllä esitelty vahvistusharha). Toisaalta yhteyden suunta voi myös olla luottamuksesta asenteisiin: Bratanova ym. (2013) selvittivät juomaveden hyväksymistä sen saastumisen jälkeisessä tilanteessa. He havaitsivat, että luottamus kunnallisiin juomavedestä vastaaviin auktoriteetteihin ennusti veden käyttöön liittyvän riskin havaitsemista, joka puolestaan ennusti veden ja vedenjakelun hyväksymistä. Tätä edellä mainituista tuloksista poikkeavaa yhteyden suuntaa voi Bratanovan ym. (2013) mukaan selittää se, että juomaveden saastuminen oli satunnainen tapaus, johon liittyvät asenteet eivät todennäköisesti olleet julkisen keskus-

telun keskiössä ennen tapausta. Sitä vastoin esimerkiksi geenimuuntelu on ollut esillä julkisessa keskustelussa jo pidemmän aikaa.

Media ja ruokaskandaalit

Media on nykyisin keskeinen ruokaan liittyvän tieteellisen ja arkitiedon lähde. Se saattaa ihmiset kosketuksiin myös sellaisten mahdollisten ruokariskien tai ruokien kanssa, jotka eivät kosketa heitä henkilökohtaisesti (esim. Kiinan maitojauheskandaali), tai jotka eivät edes ole heidän saatavillaan. Esimerkiksi geenimuunneltu ruoka on ollut jo vuosia suomalaisten ruokapätydissä median kautta, vaikka sitä ei ole Suomesta voinut kaupasta ostaakaan. Media välittää runsaasti ruokariskeihin – todellisiin tai potentiaalsiin – liittyviä uutisia ja informaatiota.

Informaation ominaisuudet onkin tärkeä ottaa huomioon, jotta ymmärrettäisiin, miksi asiantuntijoiden arvion mukaan suhteellisen pienet riskit tai riskitapahtumat voivat aiheuttaa ihmisissä voimakasta huolestuneisuutta (Kasperson ym. 1988). Silloin kun ihmisillä ei ole omakohtaista kokemusta riskistä tai riskitapahtumasta, he saavat sitä koskevan informaation toisilta ihmisiltä tai mediasta. Kaspersonin ym. (1988) kehittämän *riskin sosiaalisen vahvistumisen* (social amplification of risk) viitekehyksessä esitetään seuraavien informaation ominaisuuksien voivan vaikuttaa riskin vahvistumiseen: informaation suuri määrä, esimerkiksi uutisen tai tarinan toistaminen mediassa; asiantuntijoiden väliset erimielisyydet riskistä; riski-informaation dramatisointi, kuten sensaatiohakuiset uutisotsikot; ja viesteissä käytettyjen käsitteiden sivumerkitykset tai tahattomat assosiaatiot.

Tutkimuksessaan Frewer ym. (2002) selvittivät geenimuunneltua ruokaa koskevan mediaraportoinnin lisääntymisen vaikutusta ruoan geenimuuntelua koskeviin asenteisiin. Heidän havaintonsa tukivat riskin sosiaalisen vahvistumisen viitekehyksen oletusta: ruoan geenimuuntelua koskevien riskien havaitseminen lisääntyi aikana, jona geenimuunnellusta ruoasta uutisoitiin eniten. Vastaavasti riskien havaitseminen väheni uutisoinnin määrän vähentyessä. Mediaraportoinnin lisäksi riskejä koskeva informaatio kulkee myös epämuodollisempia kanavia pitkin, esimerkiksi ystävistä, perheenjäsenistä ja kollegoista

koostuvissa verkostoissa, ja yleisemmin ottaen sosiaalisten ryhmien keskuudessa (Bennett ym. 2010; Kasperson ym. 1988).

Seuraavassa kuvaamme, millaisia ruokaan liittyviä kohuja tai skandaaleja mediassa on esiintynyt ruokaan ja ruokariskeihin liittyen viime vuosina. Viimeaikaisen mediakeskustelun analyysin perusteella esitämme, että mediassa esitetyille ruokakohuille ja -skandaaleille on ominaista (1) *pitkäkestoisuus*: niitä uutisoidaan useamman kuin yhden päivän ajan – jotkin kohut ovat kestäneet jopa useita vuosia. Luonteenomaista on myös, että skandaaliin on (2) haettu *asiantuntijan* mielipide. Tämä kertoo osittain siitä, että ruokaan ja erityisesti ruokateollisuuteen mutta myös syömiseen ja jopa ravitsemussuosituksiin liittyvät asiat ovat usein maallikon ja maallikkotietämyksen ulottumattomissa, jolloin asiantuntijuus ratkaisee. Suomessa asiantuntijaksi tyypillisesti asemoituu mediassa jokin tai jotkin seuraavista: ruokateollisuuden edustaja, ketjuliikkeen toimitus- tai majohtaja, ravitsemusalan tai lääketieteen professori, Elintarviketurvallisuusvirasto Eviran pääjohtaja, Maa- ja metsätaloustuottajain keskusliiton (MTK:n) puheenjohtaja, vaihtoehtoisen (usein luonnonmukaisen) lähestymistavan asiantuntija tai muutoin tunnettu kirjailija taikka puhuja. Toisinaan uutisoinnissa on kuultu useampaa kuin yhtä asiantuntijaa, mutta jotkin uutiset keskittyvät voimakkaasti vain yhden asiantuntijan näkemysten varaan. Kolmas keskeinen ominaisuus ruokakohuille on niiden (3) *ristiriitaisuus* ja *epäselvyys*, mikä asettaa yksilön epätietoisuuden asemaan.

Milloin ruoasta tulee skandaali?

Kun mietitään syitä, miksi media helposti omaksuu skandaali-termin ruokakriiseissä, on huomattava, että syömisellä on keskeinen elonjäämisen funktio: ilman ruokaa ihminen ei selviä. Näin ollen ihmisiä kiinnostavat ja pelottavat ruokaan liittyvät kohut, koska viime kädessä sillä voi olla merkitystä oman elämän kannalta (Järvelä & Mäkelä 2005). Riski on siis riittävän todellinen ja läheinen, että se nousee yleisen mielenkiinnon keskiöön. Toinen seikka on se, että syömiseen liittyvien riskien tärkeys on tasaisesti noussut ihmisten riskiarvioinneissa 1970-luvulta lähtien sodan, terrorismin ja luonnonmullistusten jälkeiselle sijalle (Slovic 1987). Edellä mainitut seikat ovat sikäli yllät-

täviä, että samaan aikaan elintarvikkeiden valvonta- ja hygieniataso on noussut, ja ruokateollisuutta koskeva lainsäädäntö on nyt tarkemmalla tasolla kuin koskaan.

Epäselvyys ja ristiriidat, jotka ovat leimallisia ruokaskandaaleille, sopivat hyvin myös sosiaalisten representaatioiden kontekstiin: ruokaskandaalin kohde on merkityksellinen, mutta siihen liittyvä tausta on tuntematon ja maallikon tavoittamattomissa (vrt. Moscovici 1984). Näin ruokaskandaaleista tulee helposti puheenaiheita, ja niistä muodostetaan ja jaetaan mielipiteitä – mikä on otollinen maaperä sosiaalisten representaatioiden kehittymiselle (Moscovici 1998). Moscovicin tarkoittamia keskusteluja ei enää käydä vain ”kahviloissa, kirjastoissa ja kaduilla”, vaan yhä enemmän myös *sosiaalisessa mediassa*. Esimerkiksi hevoslihakohuun liittyen Facebookissa jaettiin keväällä 2013 kymmeniä tuhansia kertoja yksityishenkilön tekemä kuva laukkaavista hevosista kuvatekstillä *Let's run before they FINDUS*, josta viimeinen sana on myös hevoslihakohuun liitetyn tuotemerkin nimi. Vaikka osa sosiaalisessa mediassa jaetusta sisällöstä onkin huumoripitoista kikkailua, on tämän median tavoittavuus, voima ja vaikutusmahdollisuus satojen, jopa tuhansien ihmisten asenteisiin, tietoon ja sosiaalisten representaatioiden muodostumiseen kuitenkin huomionarvioista.

Seuraavassa tarkastelemme lyhyesti neljää mediassa viime vuosina ollutta ruokaskandaalia, ja asemoimme ne neljään perspektiiviin: 1) Kun luonnollisesta tuli uhka, 2) Kuka on todellinen auktoriteetti? 3) Kun asiantuntijat ovat eri mieltä ja 4) Kun ei enää tiedetty, mitä ruoka sisältää.

1. Kun luonnollisesta tuli uhka: "kauhukurkku" (2011)

Kauhukurkkuskandaali velloi Euroopassa vuonna 2011. Se sai alkunsa EHEC-bakteerista, jonka todennäköisenä alkulähteenä olivat egyptiläisten siementen idut, mutta elintarvikeketjussa syyn jäljittäminen täydellisesti on vaikeaa. Pitkään epäiltiinkin, että EHEC-bakteeri oli peräisin kurkusta. Kauhukurkkuskandaali on esimerkki siitä, miten luonnollisesta ja tavanomaisesta elintarvikkeesta voi tulla hengenvaarallisen uhan representaatio. Kuvassa 1 kurkkua lähestytään kirurgin välinein laboratorioympäristössä. Kuva asemoikin kurkun kliiniseksi

objektiksi, jota käsitellään steriilein suojavarustein. Kuvaa tarkemmin katsottaessa laboratorion voi ajatella muistuttavan myös kirurgin leikkauspöytää, jolle on asetettu ”tartuntaa”, ”uhkaa” tai ”sairautta” edustava objekti.

Kuva 1. ”Kauhukurkku”, julkaistu Ilta-Sanomien verkkosivuilla 31.5.2011. Kuvaaja: Bernd Wuestneck.

Kauhukurkkuskandaalista uutisoitiin jatkotarinan muodossa. Talous-sanomat otsikoi 27.5.2011: *Evira: Varo näitä kurkkuja*. Uutisessa annettiin kuluttajille viranomaisohjeita välttää erityisesti saksalaisten kurkkujen syömistä. Helsingin Sanomissa uutisoitiin 28.5.2011: *Bakteerikurkkujen kuolonuhrien määrä kasvoi yhdeksään Saksassa*. Ilta-Sanomissa otsikoitiin 31.5.2011: *Kurkkukauhu kasvaa: EHEC leviää Euroopassa*, 2.6.2011: *Kauhu leviää: Vihanneksia kerätään Venäjän kaupoista*, jossa eurooppalaisia kurkkuja vedettiin pois myynnistä, ja 3.6.2011: *Tappava EHEC-bakteeri saapui Suomeen*. Otsikoissa sekä myös itse uutistarinoissa sanat ”kauhu” ja ”tappava” esiintyvät tiuhaan. Puheenvuoron saavat asiantuntijat, erityisesti Evira ja viranomaiset, mutta kuluttajan ääntä ei uutistarinoista löydy.

Kurkkuskandaali vähensi merkittävästi kurkun ja myös muiden tuotteiden vihannesten myyntiä, ja aiheutti mittavat tappiot Espanjalle, jota virheellisesti syytettiin skandaalin aiheuttamisesta. Myöhemmin todennäköisin alkuperä löytyikin egyptiläisistä siementen iduista.

2. Kuka on todellinen auktoriteetti: lisäaineet (1990-luvulta lähtien)

Lisäaineita koskeva kirjallisuus ja keskustelu on äärimmäisen runsasta. Vuosia kestäneeseen lisäainekeskusteluun on liittynyt useita asiantuntijoita, jotka ovat keskenään eri mieltä: ovatko lisäaineet turvallisia vai vaarallisia, hyvä vai huono asia, välttämättömiä vai ei, ja kuka on se "todellinen" auktoriteetti, joka sanoo asiasta lopullisen totuuden. Kuluttaja on ristipaineessa: hänen on valittava kantansa lisäaineisiin voidakseen tehdä ostopäätöksiä. Kuluttajan ostopäätöksiä helpottamaan mm. Evira (2011) on listannut sivuilleen E-koodien avaimet, sillä elintarvikepakkauksessa riittää, kun pelkkä E-koodi on mainittu. Lisäainekeskustelua on käyty erityisesti makeisten, jogurttien ja lihatuotteiden kohdalla. Suuri osa kuluttajista hyväksyy ruoan lisäaineet, mutta viime vuosina esillä on ollut myös luonnollista ja luonnonmukaisuutta kannattava voimakas kuluttajatrendi, jossa lisäaineiden rooli on negatiivinen. Lisäaineallergioita ja -yliherkkyyksiä aiheuttavat tyypillisimmin atsovärit, bentsoehappo, rikkioksidit ja sulfiitit (Evira, haettu Internet-sivuilta 6.5.2013). Runsasta keskustelua mm. Internetin keskustelupalstoilla herätti etenkin Helsingin Sanomissa 12.2.2012 professori Marina Heinosen kirjoitus *Luulo lisäaineiden terveysriskistä on järjetön*, jossa kirjoittaja otti kannan lisäaineiden turvallisuuden puolesta.

3. Kun asiantuntijat ovat eri mieltä: karppaus (2011–2013)

Vähähiilihydraattinen ruokavalio eli karppaustrendi (alkaen 2011) osoitti, miten rasvaisesta ruoasta, kuten voista ja täysrasvaisesta lihasta tuli terveystrendi Suomessa, ja leipää ja viljatuotteita alettiin välttää. Vähähiilihydraattisessa ruokavaliossa vältetään tärkkelystä ja sokeria, ja suositaan vähän jalostettuja ja täysrasvaisia ruokia sekä vähähiilihydraattisia kasviksia. Karppauksesta liikkui ristiriitaisia tietoja mediassa: mitä karppaus oikeastaan merkitsee? Keskusteluissa vedottiin auktoriteetteihin, jotka olivat tyypillisesti professoreita, sydänlääkäreitä ja laihdutusasiantuntijoita. Asiantuntijat saattoivat antaa myös ristiriitaisia lausuntoja vähähiilihydraattisen ruokavalion terveellisyydestä, mutta useimmiten sävy oli kriittinen: *Rasvakapina? Karppaus yleistyy, THL pelkää seurauksia* (Suomen Kuvalehti 11.3.2011), *Sydänliiton*

puheenjohtaja IS:lle: Karppaus huuhaata – ”voi jopa tappaa” (MTV3 25.10.2011), *Professori: Karppaus verottaa ympäristöä kovalla kädellä* (Ilta-Sanomat 28.10.2011). Kuluttajan päätettäväksi jäi, minkälaisen roolin vähähiilihydraattisuus hänen elämässään saa. Vaikka virallista tilastoa vähähiilihydraattisen ruokavalion omaksumisesta Suomessa ei löydy, on arvioitu, että karppausruokavaliota noudattaisi kaikkiaan noin 3–7 % väestöstä, vaikka julkisen keskustelun mittasuhteita tarkasteltaessa niin sanottu karppauskohu vaikuttikin suuremmalta. Trendillä oli vaikutusta myös leipomoalan myyntiin ja tuotekehitykseen. Vuoden 2013 keväällä Yle uutisoi jo karppaustrendin laantumisesta: *Karppausleivät katosivat kaupoista - nyt maistuu täysjyvä* (22.3.2013).

4. Kun ei enää tiedetty, mitä ruoka sisältää: hevosenlihakohu (2013)

Hevosenlihakohu sai alkunsa helmikuussa 2013, kun Ison-Britannian viranomaiset varoittivat kansalaisia siitä, että osa Findus-merkkisistä valmis-naudanlihallasagneista olikin valmistettu hevosenlihasta. Tämän jälkeen hevosenlihaa löytyi monista muistakin naudanlihavalmisteista. Useisiin Euroopan maihin levinnyt kohu osoitti, että lihan alkuperän jäljitettävyyden on vaikeaa ja tietoa siitä, mitä erityisesti valmisruoka sisältää, saattaa olla pitkän ketjun päässä ja täten epävarmaa. Toimijakentäessä voi olla myös rikollisia piirteitä – esimerkiksi Yle uutisoi 18.2.2013: *Järjestö: Hevosenlihaskandaali johtaa veroparatiisiin ja rikolliseen asekauppaan*. Useita kuukausia jatkuneista hevosenlihälöydöksistä uutisoitiin vielä toukokuussa 2013: *Hevosenlihaskandaali ei ota laantuakseen - piilohevosta saattaa vielä löytyä* (Taloussanomat 6.5.2013).

Lopuksi

Olemme tässä luvussa käsitelleet syömiseen ja ruokaan liittyviä riskejä sekä luottamista asiantuntijoihin yhtenä riskienhallinnan keinona. Olemme tarkastelleet riskikäsitysten syntyä ja leviämistä useista eri näkökulmista sekä empiiristen esimerkkien valossa, kuten käytännön mediaotsikkoesimerkkien kautta. Yhteisenä nimittäjänä riskitutkimusten löydöksille voidaan pitää riskien tuntematonta, hallitsematonta ja ennalta-arvaamatonta luonnetta. Toisena mielenkiintoisena teemana

olemme halunneet nostaa esiin maallikoiden ja asiantuntijoiden käsitysten eroja. Ruokaan liittyvät riskit avaavat sosiaalipsykologisesti mielekkään ja ajankohtaisen tutkimuskentän, jolta soisimme tutkimusta tehtävän enemmän tulevina vuosina. Erityisesti toivoisimme tutkimusta sosiaalipsykologisen selittämisen eri tasoilta (Doise 1986) ja erityisesti ruokaan ja ruokariskeihin liittyvän kulttuurisen ja historiallisen kontekstin huomioimista, sillä luottamus ruokaan rakentuu aina suhteessa vallitsevaan kulttuuriin sekä paikalliseen historiaan (vrt. Seppälä ym. 2012).

Lähteet

- Bennett, P., Calman, K., Curtis, S. & Fischbacher-Smith, D. (2010). Understanding public responses to risk: policy and practice. Teoksessa P. Bennett (toim.): *Risk communication and public health* (s. 3–22). Oxford: Oxford University Press.
- Bratanova, B., Morrison, G., Fife-Schaw, C., Chenoweth, J. & Mangold, M. (2013). Restoring drinking water acceptance following a waterborne disease outbreak: the role of trust, risk perception, and communication. *Journal of Applied Social Psychology*, 43, 1761–1770.
- Doise, W. (1986). *Levels of explanation in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- European Commission. (2010). *Special Eurobarometer 354. Food-related risks*. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_354_en.pdf (30.9.2013).
- Evira. (2011). E-koodiavain. <http://www.evira.fi/portal/fi/tietoa+evirasta/julkaisut/?a=view&productId=52> (30.9.2013).
- Feygina, I., Jost, J. T. & Goldsmith, R. E. (2010). System justification, the denial of global warming, and the possibility of “system-sanctioned change”. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36, 326–338.
- Frewer, L. J., Miles, S. & Marsh, R. (2002). The media and genetically modified foods: Evidence in support of social amplification of risk. *Risk Analysis*, 22, 701–711.
- Frewer, L. J., Scholderer, J. & Bredahl, L. (2003). Communicating about the risks and benefits of genetically modified foods: The mediating role of trust. *Risk Analysis*, 23, 1117–1133.

- Hansen, J., Holm, L., Frewer, L., Robinson, P. & Sandøe, P. (2003). Beyond the knowledge deficit: recent research into lay and expert attitudes to food risks. *Appetite*, 41, 111–121.
- Järvelä, K. & Mäkelä, J. (2005). ”Kovin periaatteellista tämä ei ole.” Kuluttajien ruoan valinta ja arkiset toimintatavat. Teoksessa J. Leskinen, H. Hallman, M. Isoniemi, L. Perälä, T. Pohjoisaho & E. Pylvänäinen (toim.): *Vox consumptoris – Kuluttajan ääni. Kuluttajatutkimuskeskuksen vuosikirja 2005* (s. 121–140). Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus.
- Jost, J. T. & Banaji, M. R. (1994). The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33, 1–27.
- Liu, R., Pieniak, Z. & Verbeke, W. (2014). Food-related hazards in China: Consumers' perceptions of risk and trust in information sources. *Food Control*, 46, 291–298.
- Lobb, A. E., Mazzocchi, M. & Traill, W. B. (2007). Modelling risk perception and trust in food safety information within the theory of planned behaviour. *Food Quality and Preference*, 18, 384–395.
- Kajanne, A. & Pirttilä-Backman, A.-M. (1996). Toward an understanding of laypeople's notions about additives in food: Clear-cut viewpoints about additives decrease with education. *Appetite*, 27, 207–222.
- Kajanne, A. & Pirttilä-Backman, A.-M. (1999). Laypeople's viewpoints about the reasons for expert controversy regarding food additives. *Public Understanding of Science*, 8, 303–315.
- Kasperson, R. E., Renn, O., Slovic, P., Brown, H. S., Emel, J., Goble, R., Kasperson, J. X. & Ratick, S. (1988). The social amplification of risk: A conceptual framework. *Risk Analysis*, 8, 177–187.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. Teoksessa R. M. Farr & S. Moscovici (toim.): *Social Representations* (s. 3–69). Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1998). The history and actuality of social representations. Teoksessa U. Flick (toim.): *The psychology of the social* (s. 209–247). Cambridge: Cambridge University Press.
- Munnichs, G. (2004). Whom to trust? Public concerns, late modern risks, and expert trustworthiness. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 17, 113–130.

- Poortinga, W. & Pidgeon, N. F. (2005). Trust in risk regulation: Cause or consequence of the acceptability of GM food? *Risk Analysis*, 25, 199–209.
- Portman, A. & Vainio, A. (2012). Saako noin toimia? Legitimointi ryhmäilmiönä. *Psykologia*, 47, 348–356.
- Rangel, C., Dukeshire, S. & MacDonald, L. (2012). Diet and anxiety. An exploration into the Orthorexic Society. *Appetite*, 58, 124–132.
- Seppälä, T., Olakivi, A. & Pirttilä-Backman, A.-M. (2012). Luottamus ja sosiaalipsykologisen selittämisen tasot. *Psykologia*, 47, 334–347.
- Slovic, P. (1987). Perception of risk. *Science*, 236, 280–285.
- Song, H. & Schwarz, N. (2010). If it's easy to read, it's easy to do, pretty, good, and true. *Psychologist*, 23(2), 108–111. <https://www.tcd.ie/CAPSL/TIC/assets/pdf/psychologist-article.pdf> (29.9.2013).
- Vainio, A., Mäkinen, J.-P. & Paloniemi, R. (2014). System justification and the perception of food risks. *Group Processes & Intergroup Relations*, 17, 509–523.
- Verbeke, W., Frewer, L. J., Scholderer, J. & De Brabander, H. F. (2007). Why consumers behave as they do with respect to food safety and risk information. *Analytica Chimica Acta*, 586, 2–7.
- White, M. P., Pahl, S., Buehner, M. & Haye, A. (2003). Trust in risky messages: The role of prior attitudes. *Risk Analysis*, 23, 717–726.

7 Myyttien uusi tuleminen perinnöllisyyden muokkaamista koskevista representaatioista

Wolfgang Wagner & Nicole Kronberger

Jatkuva bioteknologian esiinmarssi Euroopassa on haastanut tavallisia eurooppalaisia uudella tavalla. Toisin kuin ydinenergiaan perustuvat tekniset innovaatiot, bioteknologian tuottamat mahdollisuudet eivät ole uusia Euroopan kulttuurisessa mielikuvituksessa. Myytit ja myynteistä ammentava tieteiskirjallisuus heijastelevat keinotekoisien elämän teemaa. Niissä elävät olennot, etenkin ihmiset, ovat keskeisissä rooleissa ja juonenkehittelyt ovat muistuttaneet siitä, ettei seurauksia voi välttää mikäli ihmiset uhmaavat kohtaloaan. Yksikään näistä tarinoista ei pääty onnellisesti.

Niinpä ei olekaan yllättävää, että bioteknologian kohtaamat ongelmat etenkin lisääntymisteknologian alueella (esimerkkeinä kantasoluterapia ja kloonaukset sekä perintötekijöitä muuttavat menetelmät, kuten eri lajien välinen geenien vaihto) eivät ole ilmaantuneet odottamatta, vaan yleisö on niihin *jo valmistautunut*. Ihmiset *eivät* ole valmistautuneita sikäli, että heillä olisi selvä käsitys näistä teknologioista tai niiden yksityiskohdista, mutta heillä on valmiina selvä moraalinen tulkin-takehys näiden kysymysten arvioimiseksi. Nämä arviot ovat peräisin eurooppalaisten kulttuuriperimästä, johon ihmisen luomista koskevat myytit kuuluvat.

Tässä artikkelissa esitämme tuloksia Itävallassa tehdyistä fokusryhmätutkimuksista. Tutkimuksessamme oli kahdeksan fokusryhmää, joihin kuului keskimäärin seitsemän keskustelijaa. Toisin kuin survey-

tutkimuksissa, joissa vaaditaan tilastollista edustavuutta, fokusryhmiä muodostettaessa tavoitteena oli koota ryhmiin ihmisiä, jotka todennäköisesti ilmaisisivat erilaisia näkemyksiä. Emme esitä tässä tekstissämme kaikkia tuloksia, vaan keskitymme vain niihin, jotka viittaavat Euroopan kulttuuriperinteeseen – ja vain niiltä osin kuin ne ovat yhteydessä keinotekoisen elämän sosiaalisiin representaatioihin.

Eurobarometritutkimusten analyyseissä on ilmennyt, että suuri osa eurooppalaisista ei ole lainkaan innostunut bioteknologiasta (Gaskell ym. 2000). Niinpä havaitsimmekin itävaltalaisia ryhmäkeskusteluja analysoidessamme, ettei niiden tuottama diskurssi poikennut oleellisesti muissa Euroopan maissa tutkituista fokusryhmistä, joiden tuloksia Wagner ja kumppanit (2001) ovat esitelleet. Voidaankin melkoisella varmuudella sanoa, että eurooppalaiset – ja jopa läntinen maailma – ovat ilmeisen samoilla linjoilla luontoa ja elämää koskevista representaatioissaan ja moraaliarvioissaan silloin kun ne liittyvät perinnöllisyyden muokkaamiseen. Fokusryhmissä havaittiin paljon yksimielisyyttä ja yhteisiä mielikuvia, joihin oletamme yleisten representaatioiden perustuvan. Artikkeliiimme poimimme valikoiman eräitä keskeisiä, usein toistuvia ajatuksia, jotka keskittyvät vaarallisen, jopa ”kielletyn” tiedon käsittelytapoihin. Representaatiot ovat moraalisesti sävyttyneitä ja ne tähtäävät varovaisuuteen, jopa vastustukseen bioteknologian soveltamisessa. Niissä toistuvat länsimaisten kulttuurin mytologian ja kirjallisuuden teemat.

Tulkitsemme fokusryhmäkeskustelujen ilmentävän laajaa yhteistä sosiaalista representaatiota elämästä yleensä – ja ihmiselämästä erityisesti –, joka on ristiriidassa niiden nykytieteen tarjoamien teknisten valinnanmahdollisuuksien kanssa, jotka säätelevät elämää muuntelemalla perintötekijöitä. Sosiaalisena representaationa ne pohjautuvat tiettyihin länsimaaisessa kulttuurissa avautuviin mielikuviin, jotka ovat kehystäneet elämän tulkintaa ikiajoista lähtien (vrt. Wagner ym. 2002). Näitä ikiaikaisia mielikuvia voi eräässä mielessä pitää nykyistä ajattelua ohjaavina ja rajaavina kulttuurisina teemoina (esim. Holton 1988; Moscovici 2001; Opler 1946). Nähdäksemme tämä ilmiö on mahdollista tulkita Halbwachsia (1950) mukaillen eurooppalaisen kollektiivisen muistin ilmentymäksi. Ajoittain jopa vuosituhansia vanhojen myyttien kerronnan rakenne ja moraalinen sanoma toistuvat ja ne heräävät eloon

oman aikamme modernia teknologiaa koskevassa keskustelussa. Tätä tarkoitamme puhuessamme ”myyteistä, joiden mukaan eletään”.

Yhteiskunnan tasolla tämä tuottaa ristiriidan: Myytteihin pohjautuvat representaatiot elämästä versus näkemykset nykyaikaisen bioteknologian vaikutuksista ja mahdollisuuksista herättävät laajaa julkista keskustelua, joka on sosiaalisen representaation kehittymisen edellytys (Moscovici 1988; Wagner & Hayes 2005). Aiemmin olemme analysoineet ristiriidan, diskurssin ja mielikuviin perustuvan ajattelun kehittymistä bioteknologian yhteydessä kollektiivisena symbolisena selviytymistarinaan (Wagner ym. 2002).

Yhteisillä representaatioilla ja moraaliarvioilla, jotka kehittyvät bioteknologian kollektiivisen symbolisen käsittelyn yhteydessä, on seurauksia useimpien maiden tiede- ja teollisuuspolitiikalle. Yleisö ei ole lainkaan varma siitä, että kaikki perinnöllisyyden muokkaaminen on hyväksyttävää teknologiaa. Hyljeksiminen perustuu yleiselle käsitykselle siitä, mitä luonto ja elämä merkitsevät länsimaaisessa kulttuurissa. Tämän seurauksena eurooppalaisten ilmaisemat epäilyt bioteknologiaa kohtaan ovat kaikki suoraan tai epäsuorasti tämän representaation motivoimia. Monissa Euroopan maissa ihmiset uskovat esimerkiksi teknologian kehittyvän liian nopeasti, ja siksi heidän mielestään monet asiantuntijat tai suuri yleisö eivät pysty seuraamaan sen kehitystä ja saamaan siitä peruskäsitystä. Kuva bioteknologiasta on kuin kuva ”irti päässeestä junasta”, johon useimmat eivät ehtineet mukaan ennen kuin se oli jo liikkeellä. Eräs bioteknologian ”isoisista”, James D. Watson ilmaisee asian näin: ”Meidän biologien ei tulisi olla liian paljon edellä yhteiskuntaa. Muuten voi käydä niin, että yleisö jää kokonaan junasta.” (Reichardt & Fischer 2001). Vaikka fokusryhmämme odottavatkin uusien geneettisten hoitomuotojen ja diagnostiikan hyödyttävän lääketiedettä huomattavasti, yleisarvio lääketieteellisistä sovelluksista on yhä epäilevä, joskaan ei niin epäilevä kuin arvio ns. ”vihreistä” sovelluksista eli ruokaan ja sen tuotantoon liittyvistä sovelluksista (esim. Bäckström ym. 2003; Macnaghten 2004). Ruuan tuotantoon ja maanviljelyyn liittyvät bioteknologian sovellukset on tyrmätty selvästi. Tätä selittää se, että ruokaan yhdistetään voimakkaita kulttuurisia merkityksiä, jotka tekevät siitä keskeisen osan ihmisten identiteettiä. Ruokateollisuuden osoittamasta innostuksesta huolimatta mikä tahansa ruuan maun tai

koostumuksen muutos herättää epäilyksiä, ja se koetaan haasteeksi vakiintuneelle elämäntavalle: mausta ei voi neuvotella, etenkin jos ruuan turvallisuudesta ei ole sataprosenttisia takeita. Huoli turvallisuudesta ja laajemmista ekologisista seurauksista perustuu fokusryhmiemme mukaan siihen, ettei asiantuntijoilla ole riittävästi yksityiskohtaista tietoa asioista eikä yleisöä ole informoitu asiaankuuluvasti. Muutamat fokusryhmien osallistujista kokivat tämän teollisuudenalan edustajien jättäneen heidät tiedotuksen ulkopuolelle. Tiedon puuttuessa ihmiset eivät myöskään luota täysin hallintoelinten kehrittelemiin sääntelytoimiin, joskin tämä epäluottamus vaihtelee huomattavasti eri maiden välillä. Monien mielestä heidän oikeuksiaan kuluttajina on näillä toimilla loukattu (Wagner ym. 2001).

Tietyissä määrin nämä huolet pohjautuvat ihmisten mielikuviin vaaroista ja riskeistä sekä luonnon ja elämän olemuksesta. Näitä tarkastellaan yksityiskohtaisemmin seuraavassa.

Elämää, uhkayrityksiä ja hybristä käsittelevä arkipuhe

Fokusryhmämme rakensivat moraalista puhetapaa, joka ammensi niin uskonnollisista mielleyhtymistä, maallisista luonnon toimintaa selittävistä ajatuksista kuin kvasitieteellisistä termeistä. Sama väite saatettiin kehystää hengellisellä, maallisella kuin kvasitieteellisellä tavalla.

Ensimmäinen kehystämistapa – hengellinen tapa – viittaa nimenomaan luonnon kunnioittamiseen. Luonto on ylempi voima, ja ihmisen velvollisuus on säilyttää ja suojella sitä. Usein käytetään sanontaa ”Jumalan luomakunta” merkitsemään ihmisvoiminen tavoittamattomissa olevaa aluetta, eikä sitä käytetä niinkään suoraan uskonnollisena käsitteenä:

”Elämän ihme...ihme se on: mutta meidän tehtävämme ei ole luoda ihmettä omin voimin...sehän olisi kuin leikkisi Jumalaa.”

Tuo alue – Luomakunta – on varattu itse Luonnolle: *”Nimitettiinpä sitä sitten Jumalaksi tai Luonnoksi, en usko ihmisten pystyvän parempaan”*. Elämän tarkoitus on elämässä itsessään, ja ihmisen osaksi jää vain totella sen sanelemia periaatteita.

Toinen kehystämistapa – kvasitieteellinen tapa – viittaa tieteellisiin käsitteisiin, kuten kaaosteoriaan ja kompleksisten järjestelmien teoriaan, karkeasti ja kansanomaisesti. Luonto ja elämä esitetään erittäin dynaamisina, itseään säätelevinä järjestelminä, joita ihmiskunta ei pyrkimyksistään huolimatta koskaan ymmärrä täysin. Siksi kaikkinaisen puuttuminen näihin herkkiin tasapainotiloihin tuottaa pakostakin ongelmia. Jumalan luomakunnan ja sen itsessään pyhän olemuksen sijasta kvasitieteellinen puhetapa nojaa ajatuksiin itseään säätelevästä luonnosta, joka siten muuttuu olosuhteiden muutoksen myötä. Minkä tahansa ihmisen väliintuloyritysten seurausten ennakoiminen elämän säätelemiseksi, esimerkiksi perimän muokkaamiseksi, on vaikeaa, ellei mahdotonta, sillä luonnon prosessit ovat ketjumaisia:

”Niin monimutkainen...niin monimutkainen ilmiö kuin elämä on... Ei se ole kuin talon rakentamista, kun alimmaisten tiilien poistaminen voi aiheuttaa romahduksen tai sitten ei. Siinä on kyllä niin paljon asioita, jotka liittyvät yhteen, ettei asiantuntijakaan osaa sanoa, mitä lopulta tapahtuu.”

Jos luonnon kulkuun puututaan jossakin kohdassa, sillä on vaikutusta jossakin toisaalla muiden ilmiöiden käynnistymisessä:

”Jos minä sitten päästäisin [geneettisesti muokatun elävän olion] laatikosta [sic! Pandoran lippaasta?], ei enää voisiakaan sanoa ’no, koe ei sujunut ihan niin kuin odotimme, unohdetaan koko juttu’, ei, se olisi mahdotonta. Silloin käynnistyisi ketjureaktio; eikä sitä [geneettisesti muokattua oliota] voisi enää tunkea takaisin [lippaaseen], vaan ketjureaktio jatkuisi omia aikojaan”. [Kommentit hakasuluissa kirjoittajien lisäämiä.]

Evoluutiokehitystä käytetään usein esimerkkinä näistä prosesseista:

”Siinä sekaannutaan evoluutioon, joka on aivan liian nopeaa eikä sitä siksi enää pystytä säätelemään. Eli jos pannaan käyntiin [tällainen prosessi], se alkaa noudattaa omaa dynamiikkaansa niin, etten minä pysty sitä enää pysäyttämään, vaikka kuinka tahtoisin. En vain enää millään saa sitä pysähtymään.”

Edellä luonnon transkendentaalista ”ylimaallisuutta” selittävät ihmisen kyvyttömyys ja tiedonsaannin rajat.

On selvästi havaittavissa, että sekä hengellinen että kvasitieteellinen viitekehys kuuluvat samaan representaatiojärjestelmään, joka pitää yllä animistista kuvaa Luonnosta. Molemmat viitekehykset sijoittavat ihmisten maailman erilleen luonnosta ja elämästä sellaisinaan, ja niissä kaikuvat vanhat myyttiset ajatukset hybriksestä, joka mielletään tiedon tavoitteluksi – samalla kun kyky vastuullisesti säädellä tiedon tuloksia on rajoittunut. Käytetystä sanastosta käy ilmi voimakas epäluulo asian- tuntijoita kohtaan sekä luonnon ja elämän varustaminen niiden omalla tahdolla että moraalisten seurausten korostaminen.

Moraaliseen näkemykseen liittyy väistämättä ”rangaistus” jokaiselle kielletylle alueelle tunkeutuvalle. Aineistossamme toistuvat ajatukset rikkomuksesta maksettavasta hinnasta ovat vain hyvin löyhästi yhteydessä ”riski” -ajatteluun. Tieteessä ”riski” -termiä käytetään kuvaamaan sitä, kuinka todennäköisiä ja vakavia teknologian mahdolliset seuraukset olisivat. Ammattikirjallisuuden ja tiedotusvälineiden käyttämä termi puuttuu lähes kokonaan maallikoiden puheesta. Sen korvaa ajatus tulevaisuudessa vaanivasta vaarasta tai uhasta sekä epävarmuudesta siitä, millaisia seurauksia luonnolle ja elämälle aikamme bioteknologia on tuottamassa.

Arkipuheessa ihmiset kokevat, että elämään ja luontoon puuttumisesta tai niiden muuntelemisesta seuraa joskus tulevaisuudessa luonnon vastaisku. Ei siis ole yllättävää, että fokusryhmäaineiston haastateltavat eivät yleensä ilmaise lainkaan erityishuolia, jotka liittyisivät tieteellisesti määriteltyn riskin ymmärtämiseen. Sen sijaan he viittaavat tulevaisuudessa vaaniviin vaaroihin, vaikutusten ilmenemiseen viiveellä ja luonnon koston (Wagner ym. 2001). Tämä puhetapa on väistämätön seuraus luonnon ja elämän representoinnista henkiseksi kokonaisuudeksi tai ”hyperkompleksiseksi” järjestelmäksi. Puhetapa osaltaan vahvistaa perustana olevaa animistista kuvaa tarkoituksellisesta Luonnosta. Vaikka ihmisen puuttumisesta Luomistyöhön tai Elämän järjestelmään ei vielä näkyisikään välittömiä seurauksia, pitkällä tähtäimellä seurauksia pidetään erittäin todennäköisesti haitallisina ja tuhoisina: *”Luulen että luonto rankaisee aina.”* huomauttaa fokusryhmän osanottaja. Sekä

asiantuntijoiden että maallikoiden mielestä nämä seuraukset ovat aiheutuneet vahingossa ja ne ovat ennen kaikkea ennakoimattomia.

On kiinnostavaa todeta, että geneettinen muokkaus – genomia –, joka pyrkii muuttamaan elämän perusolemusta tuottaa aivan erilaisen representaation kuin muut kiistanalaiset teknologiat, kuten esimerkiksi ydinteknologia tai gsm-puhelinten aiheuttama radioaktiivinen säteily. Vaikka jälkimmäiset saattavat myös vaikuttaa eläviin olentoihin väärin käytettyinä tai onnettomuuksien yhteydessä, ei ihmisiä huolestuta niinkään tuhon mahdollisuus kuin se, että perinnöllisyyden muokkaajat tähtäävät tarkoituksellisesti elämän prosessien peukaloimiseen, kuten eräs ryhmään osallistuneista totesi:

”Ongelma on mielestäni se... että yksinkertaisesti tuotetaan elämää. Se on eri asia kuin jos tuottaisi jotakin muuta, ... esimerkiksi ydinvoimalan. Jos huomaan, että [ydinvoimala] on ihan paska ja minulle jää kaikki tämä säteilevä jäte..., tiedän ainakin lopulta, että vaikka se onkin radioaktiivista, ei se lisäännä eikä kehity miksikään. Elämä taas..., jos lasken liikkeelle perinnöllisesti muunneltuja eliöitä, en tiedä, mitä siitä seuraa. Jääkö seuraus ihmisten kannettavaksi...? Se voi muuntua luonnollisen prosessin kautta, koska minä olen vain käynnistänyt sen, ja se voi kehittyä eteenpäin ilman että ihmiset voivat puuttua asiaan.”

Vaikuttaa siltä, että maallikoiden mielestä moraalista järjestystä uhkaa jokin, joka asettaa kaiken, sekä elävän ja elottoman aineen että ihmiset, oikealle paikalleen. Uhkana on mahdollisuus muuttaa itse elämä erilaiseksi kuin se on ollut alusta alkaen, tai jopa mahdollisuus luoda elämä uudelleen. Atomien halkominen tai fuusioiminen muuttaa aineen vain toiseksi aineeksi, mutta vieraiden geenien liittäminen kasveihin, eläimiin tai ihmisiin, kloonaaaminen tai valikointi, jota uusien geenien istuttaminen vaatii – kaikki tämä loihtii esiin pelkoja ja ajatuksia, jotka ovat luultavasti yhtä vanhoja kuin kulttuurimme.

Kulttuuri, myytit ja representaatiot

Aloitimme maallikkoyleisön bioteknologiaa koskevien perusrepresentaatioiden tutkimuksen vuosina 1996 ja 1999 toteutettujen eurobaro-

metrikyselyjen niukkojen mainintojen pohjalta. Fokusryhmiä käyttäen saatiin kuitenkin jonkinlainen käsitys siitä, kuinka keskustelu etenee ihmisten keskuudessa. Vaikka itse fokusryhmien tuotokset olivat keskenään erilaisia sisällöllisesti, määrällisesti ja laadullisesti, oli hämmästyttävää todeta kuinka paljon yhteistä kymmenellä Euroopan maalla oli toistensa kanssa (Wagner ym. 2001). Luontoa ja elämää koskevien peruskysymysten osalta eurooppalaisilla näytti olevan yhteiset kulttuuriset juuret. Nämä juuret eivät noudattaneet kansallisuusrajoja, kieli-
muureja eivätkä pohjoisen ja etelän välisiä eroja.

Maiden välillä on paikallista vaihtelua kuten viittaamista erilaisiin ankkureihin – esimerkiksi englantilaisten fokusryhmien lukuisat viittaukset hullun lehmän tautiin tai ruotsalaisten viittaukset ”siniseen belgialaiseen”, lehmärotuun, jonka luonnottomat ruumiinmuodot tuottavat enemmän lihaa. Tätä vaihtelua esiintyy kuitenkin vain pintatasolla, joka on paljon ylempänä kuin se kreikkalaisroomalainen ja juutalaiskristillinen perusta, joka muovaa suurimmaksi osaksi eurooppalaisia mentaliteetteja.

Se laaja moraalinen vastustus, jota tietyt biotekniset sovellutukset maallikkoyleisössä herättävät, johtuu ennen kaikkea mielikuvasta ”luonto tavoitteellisenä voimana” ja inhimillisestä hybriksestä. Mielikuvaan liittyy voimakkaita moraalisia uskomuksia, jotka ovat tosia niin uskovaisille ihmisille kuin maallisemmallekin yleisölle. Mielikuva edustaakin syvään juurtunutta perimätietoamme siitä, miten elämää yleensä tulisi arvioida moraalisesti. Mikään muu mielikuva ei fokusryhmissämme esiinny yhtä voimakkaana, siitä huolimatta että luonto- ja elämä-kompleksisena-järjestelmänä on ja pysyy. Jälkimmäistä mielikuvaa voidaan pitää edellisen johdannaisena ja sen modernisoituna versiona. Se on modernisoitu siinä mielessä, että siinä näkyy kaaosteorian ja systeemiteorian tapaisten viimeaikaisten tieteellisten keksintöjen kansanomaistettu vaikutus.

Ihmiselle on annettu kyky ylittää luonnon rajat teknologisen kehityksen avulla, mutta hän on moraalisesti sidottu, mikä estää tiettyjen rajojen ylittämisen. Hybris tuottaa odottamattomia seurauksia ja vaaroja, joihin ei voi varautua, varsinkin jos tieteellinen pyrkimys kohdistuu elävään luontoon. Nämä vaarat eivät ole pelkästään teknisluonteisia, vaan ihmisille tarkoituksellinen Luonto voi myös tuottaa niitä. Tari-

nan kulku tuo mieleen muun muassa Aatamin ja Eevan syömässä tiedon puusta, Prometheus-tarinan, gnostilaiset myytit, Golem-myytin, Faustin homunculuksen ja hieman uudemman kirjallisuuden piiristä Frankensteinin hahmon Shelley'n romaanissa.

Kuitenkaan sekä myytit että edellä kuvatut luontoon liittyvät representaatiot eivät yksinomaan valtuuta hylkäämään bioteknologiaa suoralta kädeltä. Ihmisten suhtautuminen teknologiaan on usein läpeensä ambivalenttia. Eräs syy tähän kahtalaisuuteen on esimerkiksi ihmisten tietoisuus siitä, että bioteknologian jyrkkä kieltäminen estäisi monien nykyaikaisten elämäntapojen ja käytäntöjen toteuttamisen, muun muassa lääketieteelliset ratkaisut terveysongelmiin (Wagner ym. 2010). Siksi moraalinen velvollisuus olla puuttumatta luontoon ja modernin bioteknologian lupaukset muodostavat yhdessä vaikeasti ratkaistavan dilemman. Bioteknologia esitetään iکیaikaisena viettelijänä – tiedon puusta syöminen merkitsee kaupantekoa paholaisen kanssa. Kielletyn tiedon houkuttelevuus kulkee käsi kädessä fokusryhmässä vallitsevan vakaumuksen kanssa siitä, että tiedosta joudutaan maksamaan kallis hinta.

Vaikka fokusryhmäläiset esittävätkin enemmän epäsuoria kuin suoria viittauksia Pandoran lippaaseen sekä Frankensteinin tai Noidan oppipojan hahmoihin, niiden puheella on kaikupohjaa edellä mainituissa myyteissä. Esimerkiksi toisen vuosisadan gnostilaiset myytit valmistavat maaperää nykyisten keinohedelmöitys- ja geenimuokkauskäytäntöjen tuomitsemiseksi. Gnostilaisten myyttien lähtökohtana on uskomus, jonka mukaan vain harvalukuinen tarkoin valittujen joukko on perillä salaisesta tiedosta, jonka avulla voidaan keinotekoisesti luoda ihminen. Heidän hallussaan olevat luomissanat on saatu suoraan Jumalalta. Gnostilaisilla oli voimakas vaikutus varhaiskristillisen uskon kehitykseen. Heidän luomista koskevat tekstinsä toistavat vanhempaa kreikkalaista myyttiä: Prometheus petti Zeuksen, joka oli suonut ihmiskunnalle jumalalliset tiedot ja kyvyt. Zeus puolestaan kosti petoksen lähettämällä Pandoran kuuluisine lippaineen maan päälle, näin ennakoiden ”luonnon vastaiskua”.

Muita epäpuhtaisiin luomistekoihin liittyviä vaaroja havainnollistaa juutalainen tarina savesta muovatusta Golem-jättiläisestä, jonka rabbi Löwin pyhät sanat herättivät eloon. Golem on yksinkertaisesti liian

tottelevainen isännälleen ja toteuttaa käskyjä kirjaimellisesti ja mekaanisesti. Eräänä päivänä Löwin vaimo käski Golemia tuomaan vettä kaivosta, mutta unohti sanoa, että vedenkanto pitäisi lopettaa ajoissa ja Golem kantoi niin monta sangollista, että Löwin talo hukkui veden alle. Samoin kuin Goethen *Noidan oppipoika*, tämäkin tarina tuo esiin keinotekkoisten olentojen ennustamattomuuden näiden toimiessa oman logiikkansa varassa taitamattomissa käsissä.

On mielenkiintoista, että vuosina 1493–1541 elänyt Paracelsus nosti ihmisen luomistarinan ja myytin tieteelliselle tasolle. Erinomaisena lääkärinä Paracelsus kehitti lukuisia tehokkaita hoitomuotoja, joista eräitä, kuten syfiliksen elohopeahoitoa on käytetty aivan viime aikoihin asti, sillä se ennakoi vuonna 1909 käyttöön otettua Salvarsan hoitoa. Hän jätti jälkeensä myös reseptin ihmisen luomiseksi spermasta ja hevosennannasta, mikä innoitti Goethea alkemian pariin (Cohen 1968) ja hieman myöhemmin Mary W. Shelley oli kehottava Victor Frankensteinia opiskelemaan Paracelsusta ennen kuin alkaisi kokeilla vastakeksityn galvaanisen sähköän parissa.

Vaikka Paracelsus olisi voinut olla tieteelle luulottelun ja hybriksen ikoni, hänen todennäköinen aikalaisensa tohtori Faust sai tämän kyseenalaisen kunnian. Christopher Marlowen ja Johann Wolfgang von Goethen teksteissä kuolemattomuuteen noussut Faust on kielletyn tiedon riivaaman tiedemiehen ruumiillistuma. Hänen luomansa *homunculus* on Mefistofeleen serkku, joka siten edustaa itseään pahuutta.

Toisin kuin Faustin *homunculuksesta*, jonka pahuus on luonteeltaan jalompaa, Frankensteinin luomuksesta tulee tapahtumien edetessä kauhistuttava hirviö. ”Nykyajan Prometheuksena” Frankenstein järkyttyy aikaansaannoksestaan ja hylkää luomuksensa mitätöiden näin sen hellydentarpeen (Kreutzer 1988, s. 233). Yksinäisenä, kurjana ja kaikkien tapaamiensa ihmisten inhoamana hirviö kääntyy luojaansa vastaan, joka sitten kuolee. Shelley’n kertomuksen luvussa 20 hirviö muistuttaa Frankensteinia roolien vaihtumisesta:

”Orja, ennen minä neuvottelin kanssasi, mutta olet osoittanut, ettet ole sen arvoinen. Muista, että valta on minulla; luulet olevasi kurja, mutta voin tehdä sinut niin surkeaksi, että et enää kestä päivänvaloa. Olet minut luonut, mutta minä olen herrasi;-tottele! [painotus kirjoittajien]”.

Viitatessaan orjan ja herran dialektiikkaan Shelley muotoilee keskeisen seikan nykyisessä tiedekritiikissä: ihmisen teknologian edistysaskelten tuotokset voivat ylittää tekijänsä ja niistä itsestään voi tulla aktiivisia toimijoita.

Tieteellisestä arvostaan riippumatta Paracelsus noin 500 vuotta sitten ei ilmeisesti kuitenkaan toteuttanut ihmisen luomista tieteellisesti, vaan sen teki vasta moderni bioteknologia 20. vuosisadan lopussa. Kuten olemme nähneet, Euroopan kulttuurihistoria on täynnä tällaisiin tekoihin liittyviä moraalisanomia. Varhaisimmista myyteistä ja uskomuksista aina Huxleyn ”Uljaaseen uuteen maailmaan” saakka nämä tarinat valmistivat maaperää eurooppalaisten nykyiselle geenimuokkausta ja kloonausta koskevalle ajattelulle. Lähes jokaisen fokusryhmiemme osanottajan puheesta on tunnistettavissa vuosituhansia vanhojen juutalaisten, kreikkalaisten ja kristittyjen tarinoiden kaiku. Uusi tarina on kuitenkin eräissä mielessä erilainen kuin historialliset edeltäjänsä. Voidaan hyvin olettaa, että useimmat aikalaiset tulkitsivat vanhojen tarinoiden olevan seipitettyjä. Nykyihmiset sen sijaan tietävät niiden olevan totta: tiedon he ovat omaksuneet kloonatun Dolly-lampaan valokuvista ja sen tiedon ovat aikamme tieteen keksinnöt vahvistaneet. Tieteelliset keksinnöt ovat jokseenkin yhtä hämäriä suurelle yleisölle kuin gnostilaisten harvojen ja valittujen paljastamat jumalalliset ilmoitukset. Nämä tieteelliset keksinnöt ylittävät fiktion rajat ja asettaavat näin myyttisen lähelle olemassaolevaa faktaa.

Oltuaan pelkästään opettavaa ja kuvitteellista kulttuurin tukema puhetapa muuntuu puheeksi selvästi todellisesta olennosta, jonka olemassaolo on myös poliittinen uhka. Voi myös sanoa, että perinteiset tarinankäänteet lopulta muuttuivat todeksi, bioteknologian todelliseksi aikaansaannoksiksi.

Tulkitsemme muinaisten myyttien todeksitulon olevan modaliteetin muutos, jossa myyttien varassa oleva tarina muuttuu entisaikojen puhtaasti opettavaisesta, kuvitteellisesta ja seipitteellisestä modaliteetista selväpiirteiseksi kohteeksi, joka on materiaalisesti ja poliittisesti uhkaava (Wagner ym. 2002). Tämä prosessi valaisee osaltaan sitä, kuinka esisiemmen kollektiivisten opetusten muisto paitsi rikastaa, myös rakentaa ja tiukasti määrää nykyajan sosiaalisia representaatioita. Varmastikin tämän opetuksen on täytynyt vaikuttaa syvästi, jos sillä on voimaa säilyä

vuosituhansia ja läpäistä meidän niin sanottu rationaalinen ja hengellisydestä luopunut maailmamme. Jos muistot ovat näin pitkäikäisiä, syynä on niiden tunteisiin vetoava, emotionaalinen voima. Liittyessään sosiaalisiin representaatioihin ne todennäköisesti ammentavat voimaa representaatiojärjestelmien tunnepuolelta, joka onkin liian pitkään ollut paitsiossa sosiaalisten representaatioiden tutkimuksessa (Jodelet 1998, ks. myös Lage, tässä teoksessa).

Emme toki pysty määrittelemään myyttien todeksi tulemisen prosessin yleisyyttä, mutta on oletettavaa, että enimmäkseen sosiaaliset representaatiot rakentuvat kollektiivisesti niiden teemojen mukaisesti, jotka uinuvat Moscovicin (2001) esittämään tapaan osittain säilyneinä kollektiivisissa muistoissamme (ks. Sakki & Menard, tässä teoksessa, thematan käsite). Tässä suhteessa bioteknologiaan liittyvä puhetapa kuvaa erinomaisesti kollektiivisen muistin toimintaa eli myyttien uutta tulemistä.

Tarinat siitä, kuinka ”leikitään Jumalaa”, ”peukaloidaan luontoa” ja siitä, kuinka ”Luonto iskee takaisin” ovat pääosassa, kun osa eurooppalaista yleisöä arvioi bioteknologian herättävän vakavaa huolta. Jos nykyajan bioteknologiasta on määrä tulla hyväksytty osa tulevaisuuden arkielämää, tiedemiesten ja poliitikkojen on syytä tuntea empatiaa vähemmän menestyneitä edeltäjiään kohtaan, kuten Prometheusta, Paracelsusta, Faustia ja muita, sekä pohtia heidän sanomaansa ja asettaa asiaankuuluvat normit ja rajat. Yleisön bioteknologiaan kohdistama vastustus tai hyväksyminen riippuu teknologian tieteellisten ja poliittisten ”ylipappien” uskottavuudesta.

Lähteet

- Bäckström, A., Pirttilä-Backman, A.-M. & Tuorila, H. (2003). Dimensions of novelty: a social representation approach to new foods. *Appetite*, 40, 299–307.
- Cohen, J. (1966). *Human robots in myth and science*. Lontoo: George Allen and Unwin.
- Gaskell, G., Allum, N., Bauer, M., Durant, J., Allansdottir, A., Bonfadelli, H., Boy, D., de Cheveigné, S., Fjaestad, B., Gutteling, J. M., Hampel, J.,

- Jelsoe, E., Correia Jesuino, J., Kohring, M., Kronberger, N., Midden, C., Nielsen, T. H., Przestalski, A., Rusanen, T., Sakellaris, G., Torgersen, H., Twardowski, T. & Wagner, W. (2000). Biotechnology in the European public. *Nature Biotechnology*, 18, 935–938.
- Halbwachs, M. (1950). *La mémoire collective*. Pariisi: Presses Universitaires de France.
- Holton, G. (1988). *Thematic origins of scientific thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Jodelet, D. (1998). El lado moral y afectivo de la historia. Un ejemplo de memoria de masas: El proceso a K. Barbie, "El Carnicero de Lyon". Teoksessa D. Páez, J. F. Valencia, J. W. Pennebaker, B. Rimé, & D. Jodelet (toim.): *Memorias colectivas de procesos culturales y políticos*. Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Kreutzer, E. (1988). Die Entstehung des Romans in England. Teoksessa E. Wischer (toim.): *Propyläen Geschichte der Literatur, Band 4*. Berliini: Propyläen Verlag.
- Macnaghten, P. (2004). Animals in their nature: A case study on public attitudes to animals, genetic modification and 'Nature'. *Sociology*, 38, 533–551.
- Moscovici, S. (1988). Notes toward a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211–250.
- Moscovici, S. (2001). *Social representations - Explorations in social psychology*. Cambridge: Polity Press.
- Opler, M. E. (1946). Themes as dynamic forces in culture. *American Journal of Sociology*, 51, 198–206.
- Reichardt, L. & Fischer, E. P. (2001). Ich glaube nicht an Menschenrechte – Ein Interview mit James D. Watson. *Der Standard, Album*, June 2nd, 2001, 12.
- Shelley, M. W. (1973). *Frankenstein*. München: Heyne. [Käytetty englanninkielistä versiota: <http://www.literature.org/authors/shelley-mary/frankenstein/chapter-20.html>]
- Wagner, W., & Hayes, N. (2005). *Everyday discourse and common sense - The theory of social representations*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan.
- Wagner, W., Kronberger, N., Gaskell, G., Allum, N., Allansdottir, A., Cheveigné, S., Dahinden, U., Diego, C., Montali, L., Mortensen, A., Oehrman, S., Pfenning, U. & Rusanen, T. (2001). Nature in disorder: The troubled public of biotechnology. Teoksessa M. Bauer, G. Gaskell

- & J. Durant (toim.): *The years of controversy: Biotechnology 1996–1999*.
Lontoo: Museum of Science and Industry.
- Wagner, W., Kronberger, N., Nagata, M., Sen, R., Holtz, P. & Flores
Palacios, F. (2010). Essentialist theory of 'hybrids': From animal kinds
to ethnic categories and race. *Asian Journal of Social Psychology*, 13,
232–246.
- Wagner, W., Kronberger, N. & Seifert, F. (2002). Collective symbolic coping
with new technology: Knowledge, images and public discourse. *British
Journal of Social Psychology*, 41, 323–343.

Tekstin suomenos: Marja Ahokas

8 Geneettiseen tietoon liittyvät uskomukset, asenteet ja vaikutukset terveyskäyttäytymiseen

Ari Haukkala ja Nelli Hankonen

Ihmisen perimän kartoituksessa on edetty äärimmäisen nopeasti viime vuosien aikana: yksittäisten geenien analyysien sijasta on edetty koko perimän eli genomilaajuiseen analyysiin geenien yhteyksistä terveyteen. Tiedon lisääntyessä ja yhä monimutkaisempien perimään liittyvien yhteyksien löytäminen on herättänyt myös huolta siitä, miten ihmiset ymmärtävät ja tulkitsevat uudenlaista tietoa. Tässä artikkelissa esitellään, miten ihmiset suhtautuvat genetiikkaan liittyvään tietoon ja ilmiöihin, miten tieto vaikuttaa asenteisiimme, ja onko omaan, sairastumisriskiperimään liittyvällä tiedolla mahdollisesti vaikutuksia käyttäytymiseemme.

Johdanto

Helmikuussa 1953 Francis Crick saapui innostuneena Cambridgen yliopiston Cavendish-laboratorion vieressä sijaitsevaan Eagle-pubiin ja ilmoitti ratkaisseensa elämän arvoituksen yhdessä amerikkalaisen kollegansa James Watsonin kanssa. Nyt 60 vuotta myöhemmin tuo löydös on luonut välttämättömän pohjan ihmisen perimän tutkimukseen. Ihmisen perimä koostuu kummaltakin vanhemmalta peritystä 23 kromosomiparista. Kromosomi sisältää DNA-molekyylin kaksoisjuosteen, joka sisältää 4 emäksestä adeniini (A), sytosiini (C), ty-

miini (T) ja guaniini(G) muodistuvia emäspareja. Nämä vaihtelevat emäsparit DNA-molekyylissä muodostavat useita geenejä eli perintötekijöitä. Näitä geenejä arvellaan olevan noin 20 000–25 000. Nämä geenit muuttuvat ensin RNA-pätkiksi ja tuottavat kaikkeen elävään tarvittavia proteiineja yhden tai useamman geenin yhteisvaikutuksesta. Emäsjärjestyksessä voi tapahtua pistevaihtelua eli yksi ketjun emäksistä muuttuu, jolloin puhutaan mutaatiosta. Jotkut näistä mutaatioista saattavat aiheuttaa häiriöitä geenin alkuperäiseen tehtävään. Geenit siis ohjaavat niin ihmisten kuin muiden eliöiden lisääntymistä, kasvua ja kehitystä, joihin luonnollisesti myös ympäristötekijät vaikuttavat. Ihmisen genomi tarkoittaa ihmisen kaikissa 23 kromosomiparissa olevaa perintöainesta. Vuonna 1990 alkanut Human Genome -projekti eli ihmisen genomien sekvensointi, emäsparien läpiluenta, valmistui 2003 ja maksoi kolme miljardia dollaria. 10 vuotta myöhemmin ihmisen genomi voidaan lukea päivässä ja se maksaa arviolta 1000 dollaria, mikä kuvastaa ennennäkemätöntä teknologista kehitystä alalla. Koko genomien voi ajatella koostuvan yli 3 miljardista kirjainparista, jotka on koottu 23 niteeseen eli kromosomiin, ja mutaatioiden etsintä tarkoittaisi pienten kirjoitusvirheiden etsimistä koko aineistosta. Sitä, minkälaista tietoa voimme saada tästä valtavasta informaatiosta ja millaiset ovat tämän tiedon sovellukset tulevaisuudessa, on mahdotonta arvioida tällä hetkellä. Geenien tunnistaminen tai läpiluenta ei kerro vielä niistä mekanismeista, joilla geenit vaikuttavat. Selvää on, että ihmiset pääsevät – tai joutuvat – yhä enemmän tutustumaan omaan perimäänsä tulevaisuudessa.

Ihmisten suhtautuminen geeniteknologiaan

Asennetutkimusten mukaan ihmiset suhtautuvat myönteisesti ihmisten terveyteen liittyvään geneettiseen testaukseen, geneettisesti muuneltuun ruokaan neutraalimmin mutta kloonaukseen kielteisesti (Condit 2010). Tämä kuvastaa hyvin yleistä ilmiötä: tarkoituksperiin, joissa ei puututa asioiden ”luonnolliseen” järjestykseen, suhtaudutaan myönteisesti, ja vastaavasti kielteisesti suhtaudutaan asioihin, joissa tähän järjestykseen puututaan. Tässä piilee yksi genetiikkaan liittyvän tiedon erityisyyksistä, se nimittäin tuo jatkuvasti uutta tietoa siihen mikä on

”luonnollista”. Uusiin keinohedelmöityshoitoihin, jotka tuottivat ”koeputkilapsia”, suhtauduttiin erittäin kielteisesti 1980-luvulla, mutta nyt ne ovat osa normaalia hedelmöityshoitoa. Etenkin sikiödiagnostiikkaan liittyy vaikeita eettisiä ongelmia. Uusilla tekniikoilla pystytään raskaana olevan äidin verenkierrasta eristämään lapsen perimään liittyvää tietoa ilman että sikiöön ”kosketaan”. Tämä mahdollistaa yhä aikaisemman ja turvallisemman raskauden keskeytyksen mahdollisuuden vakavien perinnöllisten sairauksien tapauksissa. Englannissa on hyväksytty mitokondrioissa olevien geenien aiheuttamien perinnöllisten tautien ehkäisy siten, että tautia aiheuttava osuus mitokondrioissa korvataan toisen naisen mitokondrion perimällä. Koska kyseessä ei ole ”ihmisen” perimä, vaan vain 37 geeniä sisältävän mitokondrion perimän korvaamista, kyseessä ei ole kahden äidin lapsi, mutta esimerkki kuvaa kuinka monimutkaisiin eettisiin pohdintoihin uudet teknologiat voivat tuottaa (Bredenoord & Bradue 2010). Ihmisten alkioista eristettyjä kantasoluja ja niitä hyödyntävää tutkimusta kritisoitiin aiemmin voimakkaasti, jopa siten, että niihin liittyvä tutkimus estettiin välillä Yhdysvalloissa. Uuden tekniikan avulla kantasoluja voidaan nyt muodostaa ihmisen omasta ihosolusta ja kantasoluihin liittyvä tutkimus etenee jälleen vauhdilla. Kantasolut kykenevät erilaistumaan erilaisiksi solutyypeiksi, kuten silmän verkkokalvon soluiksi, joilla pyritään korjaamaan silmän pohjan ikärappeumaa (Schwartz ym. 2012). Genetiikkaan liittyvä teknologia kehittyy yhä nopeammin. Uudet teknologiat vaativat myös huolellista eettistä tarkastelua, ja on mielenkiintoista seurata muuttuvatko asenteet uusia teknologioita kohtaan yhtä nopeasti.

Ilan Dar-Nimrodin ja Steven Heinen (Dar-Nimrod & Heine 2011) mukaan uuden perimään liittyvän tiedon käsittely on erilaista kuin monen muun tieteellisen tiedon omaksuminen. Heidän mukaansa geenien vaikutus ihmisten erilaisiin piirteisiin nähdään deterministisempänä, etiologialtaan erilaisena, syiltään homogeenisenä ja luonnollisempana. Erityisesti perimään liittyvät kysymykset liittyvät attributioihin eli ihmisten selityksiin tapahtumien ja käyttäytymisen syistä. Esimerkiksi jos homoseksuaalisuutta pidetään periytyvänä ominaisuutena, suhtautuminen siihen on sallivampaa (Boysen & Vogel 2007). Samoin jos rikollisuutta, väkivaltaisuutta tai alkoholismia pidetään periytyvänä ominaisuutena, se vähentää havaittua syyntakeisuutta näihin

piirteisiin (Dar-Nimrod & Heine 2011): tämä ilmiö on todennettu korkeellisissa asetelmissakin manipuloimalla uskomuksia ominaisuuksien periytyvyydestä. Toisaalta ihmiset tulevat ennakkoluuloisemmiksi, jos heille esitetään etnisten ryhmien erojen johtuvan perinnöllisistä syistä. Mielenterveysongelmat nähdään vakavampina, jos ne johtuvat perinnöllisistä syistä (Phelan 2002). Edellä esitettyjä geenien ja eri piirteiden välisiä yhteyksiä ei ole todettu missään perimään liittyvissä tutkimuksissa, mutta on selvää, että uusi monimutkaisempi perimään liittyvä tieto voi vaikuttaa ajatteluamme myös muissa kuin terveyteen liittyvissä asioissa. Tässä artikkelissa keskitytään kuitenkin ihmisten terveyteen liittyvään geneettiseen tietoon: Miten maallikot osaavat tulkita omiin terveysriskeihinsä liittyvä geneettistä tietoa, miten tämä tieto vaikuttaa ajatteluun ja käyttäytymiseen sekä millaisia sosiaalipsykologisia malleja näiden prosessien ymmärtämisessä tutkijat ovat hyödyntäneet.

Ennustavat geenitestit ja suojautumismotivaatioteoria

Yksi geenitiedon sovellusalue on ennustavat geenitestit. Kyseessä on tilanne, jossa mahdollisen taudin oireita tai tautia ylipäättensä ei vielä ole, mutta epidemiologisten aineistojen perusteella voidaan laskea tiettyjen geenien vaikutus henkilöiden riskiin sairastua tiettyyn tautiin. Joissain harvinaisemmissa perinnöllisissä taudeissa, kuten perinnölliset syöpäoireyhtymät, on olemassa ennustavia geneettisiä testejä yhden geenin suhteen, jolloin geenivirheen perineillä sairauden todennäköisyys on usein huomattavasti korkeampi kuin väestössä yleensä ja perimän osuus taudin synnyssä selvempi. Terveystieteiden tutkimuksessa puhutaan kliinisesti validista testistä, kun testin erotteleva tarkkuus on riittävä, testin (geenin) yhteys tulevaan sairauteen riittävän korkea ja testin tekemisestä on hyötyä ajatellen sairauden hoitamista tai ehkäisemistä. Geneettiset riskit liittyvät ihmisten käyttäytymiseen kahdella tavalla: sairastumisriskiä yksilö voi omalla käyttäytymisellään pienentää joko siten, että 1) **hakeutuu seulontaan**, jossa sairauden alkuvaihe voidaan ajoissa huomata ja ryhtyä hoitamaan sitä, tai siten, että 2) lisää geneettisen riskin vaikutukselta suojaavia, riskin realisoitumista **ennaltaehkäiseviä** toimintatapoja eli esimerkiksi ryhtyy liikkumaan säännöllisesti tai muuttaa ruokatottumuksiaan pysyvästi.

Yksilöiden informointi mahdollisista terveysuhkista on yleinen strategia motivoida riskiä vähentävää käyttäytymistä. Millä mekanismeilla potentiaaliset terveysuhkat vaikuttavat yksilöiden käyttäytymiseen terveyttä edistävästi? Riskihavainnot voidaan määritellä ”uskomuksiksi mahdollisesta vahingosta”. Riskiviestinnän hyödyistä on erilaisia näkemyksiä: näiden ymmärtämiseksi seuraavassa tarkastellaan teoreettisia malleja, joita psykologiassa on kehitetty, jotta voidaan ennustaa riskihavaintojen vaikutusta riskiä vähentävään käyttäytymiseen. Terveysriski-informaation vaikutusta käyttäytymiseen tarkastelee muun muassa suojautumismotivaatioteoria.

Suojautumismotivaatioteorian (protection motivation theory) (Rogers 1983; Rogers & Prentice-Dunn 1997) mukaan ihminen toteuttaa riskiä vähentävää käyttäytymistä silloin, kun hänellä on korkea suojautumismotivaatio (eli motiivi, joka virittää, ylläpitää ja suuntaa toimintaa). Tätä suojautumismotivaatiota mitataan usein käyttäytymisaikomuksena. Suojautumismotivaatio syntyy kahden kognitiivisen arvioinnin, uhka-arvioinnin ja coping-arvioinnin, tuloksena. Uhka-arviointi liittyy senhetkiseen riskikäyttäytymiseen. Havaittu alttius (havaittu todennäköisyys, että haitallinen lopputulema tapahtuu) riippuu siitä, jatkaako riskikäyttäytymistä. Havaittu vakavuus viittaa mahdollisesti toteutuvan lopputuleman havaittuun vahingollisuuteen. Riskikäyttäytymisen havaitut palkkiot lisäävät käyttäytymistodennäköisyyttä. Pelon ajatellaan olevan vain epäsuora vaikutin suojautumismotivaatioon uhkan vakavuuden kautta: uhkat, jotka virittävät enemmän pelkoa, nähdään vakavampina.

Coping-arvioinnissa harkitaan riskiä vähentävää käyttäytymistä. Reagointitehokkuus viittaa käyttäytymisen havaittuun vaikuttavuuteen uhkan vähentämisessä. Pystyvyys tarkoittaa uskoa omaan kykyynsä suorittaa riskiä vähentävä käyttäytyminen. Coping-arviointi on reagointitehokkuuden ja pystyvyyden summa, miinus reaktion havaitut kustannukset tai esteet.

Harvinaisissa perinnöllisissä taudeissa on usein vakavia terveydellisiä seurauksia. Suomessa todettavista syöivistä n. 10 % on suolistosyöpiä. Näistä noin 5 prosenttia on perinnöllisiä, ja yleisintä perinnöllistä paksusuolen syövän muotoa kutsutaan Lynchin syndroomaksi (Lynch ym. 2009). Suomalaisista perheistä saaduilla aineistoilla pystyttiin tunnistaa

Kuvio 1: Suojelumotivaatio-teoria sovellettuna syöpäseulontoihin

maan tämän taudin syntyyn vaikuttavia perinnöllisiä tekijöitä (Aalto-nen ym. 1993). Löydettyjen mutaatioiden perusteella luotiin ennustava geneettinen testi. Perheitä, joissa syöpätapauksia oli ollut ja geenivirhe eli mutaatio todettu, kutsuttiin perinnöllisyysneuvontaan, jossa heil-le kerrottiin taudista, sen periytyvyydestä ja hoitomahdollisuuksista. Mikäli jollakin perheen jäsenellä havaitaan tämä mutaatio, hänellä on noin 80 % korkeampi riski saada elämänsä aikana paksusuolen syöpä kuin muulla väestöllä. Näin ollen, jos mutaation kantaja ymmärtää pe-rinnöllisyysneuvonnan oikein, sairauden havaittu alttius on mutaation kantajilla korkea. Erityistä perinnölliselle muodolle on, että paksusuo-

lisyöpä voi syntyä nuoremmalla iällä, yleisimmin 30 ja 50 ikävuoden välillä, ja se voi kehittyä nopeammin, eli tämän tiedon ymmärtämisen myötä sairauden havaittu vakavuus on myös erittäin korkea. Riskiä vähentävä käyttäytyminen on tässä tapauksessa säännöllinen seulonta, eli jos mutaation kantaja käy paksusuolen tähystyksissä joka toinen vuosi, mahdolliset adenoomat eli hyvänlaatuiset rauhaskasvaimet voidaan poistaa suolistosta, jolloin varsinaisia syöpäkasvaimia ei yleensä ehdi syntyä suolistoon (Järvinen ym. 2009). Siispä jos perinnöllisyysneuvoja saa mutaation kantajan ymmärtämään tämän, tällöin suojaavan käyttäytymisen reagoititehokkuus on erittäin korkea, jolloin jäljelle jää ihmisen oma arvio pystyvyydestään hakeutua kyseiseen toimenpiteeseen sekä toimenpiteen havaitut haitat tai kustannukset. Esimerkiksi periytyvässä rintasyövässä naisille, joilla on mutaatio, suositellaan joissakin tilanteissa rintojen, munasarjojen ja kohdun poistoleikkausta. Tähän verrattuna joka toinen vuosi suoritettava paksusuolentähystys, joka voi olla kivulias ja ahdistusta lisäävä, on moneen muuhun toimenpiteeseen verrattuna melko helposti toteutettavissa ja vähän haittoja sisältävä. Suojautumismotivaatioteorian kannalta niiltä, joilta löytyy kyseisestä syöpästä ennustava mutaatio geenitestissä, on erittäin korkea havaittu alttius terveysseuraamukselle, jolloin syntyy hyvin korkea suojautumismotivaatio. Vastaavasti coping-arvioinnissa riskiä vähentävällä käyttäytymisellä on erittäin hyvä reagoititehokkuus ja reagoitinkustannukset ovat moneen muuhun vakavan sairauden ehkäisemiseen verrattuna pienet, sillä julkisen terveydenhuollon ansiosta lähes kaikki kantajat pystyvät osallistumaan tähystykseen.

Teorian mukainen erittäin korkea todennäköisyys osallistua seulontaan eli säännölliseen tähystykseen näkyi myös empiirisessä tutkimuksessa (Aktan-Collan ym. 2013). Yli 300 testiin osallistuneista 99 henkilöltä löytyi mutaatio. Mikäli toinen perheenjäsen ei ole perinyt tätä mutaatiota (mutaationegatiivinen), hänen riskinsä sairastua tähän syöpään on sama kuin muulla väestöllä. Tässä suhteessa perimään liittyvä ennustava geneettinen tieto on tarkempaa kuin sukuhistoria kyseisestä taudista. Mutaationegatiivisista (ei geenivirhettä) lähes 90 % arvioi oman riskinsä oikein perinnöllisyysneuvonnassa kerrottujen lukujen mukaan, kun taas 2/3 ”korkean riskin” saaneista mutaatiopositiivisista arvioi riskinsä matalammaksi kuin se perimän mukaan olisi

(Aktan-Collan ym. 2013). Varsinaisen käyttäytymisen ennustamisessa eli tähystykseen osallistumisen ennustamisessa mallin tilastollinen testaaminen oli haastavaa, koska kaikki geenivirheen perineet olivat käyneet ainakin kertaalleen tähystyksessä seitsemän vuoden seurannassa. Noin kymmenellä henkilöllä tähystyksen ajankohta oli venynyt yli silloin suositellun kolmen vuoden. Sitä vastoin mutaationegatiivisista oli pieni joukko käynyt tähystyksessä, vaikka sitä ei heille ole suositeltukaan (Aktan-Collan ym. 2013). Tämä on todettu myös muissa perinnöllisissä taudeissa, joissa osa negatiivisen testituloksen saaneista jää epäilemään omaa riskiään ja kokee myös ahdistusta tästä riskistä (Michie ym. 2003). Lynchin syndrooma on esimerkki erittäin hyvin toimivasta perimään liittyvästä seulontakäytännöstä, jonka avulla vakava henkeä uhkaava sairaus voidaan ehkäistä kustannustehokkaasti ja helposti toteutettava hoidon avulla. Valitettavasti tämän tyyppisiä erittäin valideja ennustavia testejä on toistaiseksi vähän ja ne koskevat harvinaisempia perinnöllisiä muotoja sairauksista.

Suojautumismotivaatioteorian mukaan uhka- ja coping-arvioinnin vaikutus motivaatioon riippuu niistä molemmista. Jos uskoo, että voi selviytyä uhkasta, niin siinä tapauksessa mitä suurempi havaittu uhka, sitä suurempi on myös motivaatio riskiä vähentävään käyttäytymiseen. Kuitenkin siinä tapauksessa, että ihminen ei usko mahdollisuuksiinsa selviytyä uhkasta, niin uhkan suurentuessa hänen aikomuksensa käyttäytyä riskiä vähentävästi paradoksaalisesti vähenee. Siksi tämän mallin mukaan sellaiset interventiot, jotka pyrkivät lisäämään havaittua uhkaa (esimerkiksi liittämällä tupakka-askeihin dramaattisia, pelkoa herättäviä varoituskuvia) toimivat tarkoituksenvastaisesti niissä yksilöissä, joilla on matala pystyvyys riskiä vähentävään käyttäytymiseen. Hollantilaistutkijat (Ruiter & Kok 2006) argumentoivatkin, että koska useimmilla tupakkoijalla on takanaan useampia lopettamisyrittäksiä, heillä on matala pystyvyyden tunne, ja siten uhka-arviointeja lisäävien varoitustarrojen vaikutus itse asiassa on paradoksaalisesti lopettamismotivaatiota vähentävä. Uhkan ja tehokkuusarvion välinen interaktio on nimetty bumerangivaikutukseksi: korkea uhka yhdistettynä matalaan tehokkuuteen johtaa vähentyneeseen motivaatioon.

Empiirinen tutkimusnäyttö on kuitenkin vahvaa sen osalta, että sekä uhka- että tehokkuus-arvioinneilla on päävaikutus motivaatioon, mut-

ta sen sijaan teorian mukainen interaktio näiden tekijöiden välillä ei ole saanut tukea. Yhden meta-analyysin mukaan pystyvyys ja reagoititehokkuus ennustivat käyttäytymistä paremmin kuin uhka-arviointi-muuttujat (Carpenter 2010). Siksi pystyvyys- ja reagoititehokkuus-uskomusten lisääminen saattaa olla optimaalinen strategia suojautumiskäyttäytymisten lisäämiseksi.

Yhteenvetona tämänhetkisestä tutkimusnäytöstä siis voidaan päätellä, että mahdollisista terveysuhkista informoiminen on potentiaalinen strategia motivoida riskiä vähentäviä käyttäytymistapoja lähinnä siinä tapauksessa, että kohderyhmän käsitykset reagoititehokkuudesta ja omasta pystyvyydestä ovat hyvät. Seuraavaksi tarkastellaan havaintoa siitä, että se, mitä ihmiset mieltävät sairauksien syiksi, on yhteydessä heidän omaan käyttäytymiseensä. Sen jälkeen esitellään toinen teoreettinen malli siitä, miten kognitiot ja emootiot vaikuttavat ihmisten terveydellisten asioiden ja sairauksien hallintaan.

Sairauksien kausaaliattribuutiot ja arkijärkimalli

Eräs huolenaihe on ollut, miten lisääntyvä genetiikkaan liittyvä tutkimustieto vaikuttaa sairauksiin liittyviin kausaaliattribuutioihin. On oletettu, että mikäli sairastavuus attribuoidaan geeneihin, se vähentäisi vastaavasti muun terveyteen liittyvän käyttäytymisen, kuten tupakoinnin tai liikunnan puutteen, vaikutuksia sairauksien syntyyn (Senior ym. 1999). Ennen kuin tätä kysymystä tarkastellaan, katsotaan, onko ihmisten käsitys perimän vaikutuksesta suomalaisten sairastavuuden syntyyn muuttunut viime vuosikymmenten saatossa. Suomalaisessa FINRISKI-tutkimuksessa on kysytty, mikä on vastaajan mielestä tärkein yksittäinen syy suomalaisten suureen sairastavuuteen. Kuviosta 2 ilmenee, että vuodesta 1982 lähtien liikunnan puutteen ja ylipainon tärkeimmäksi sairastavuuden syyksi valitsevien osuus on merkittävästi kasvanut, kun taas väärän ruokavalion ja stressiin tai työoloihin liittyvien syiden valitsevien henkilöiden osuus on pienentynyt. Liikunnan ja ylipainon merkitystä on julkisessa keskustelussa alettu painottaa 1980-luvulta lähtien ja tulos viittaa siihen, että julkisella keskustelulla ja terveysvalistuksella on vaikutusta ihmisten käsityksiin sairauden syistä.

Perimän valitsi tärkeimmäksi syyksi pieni, mutta vuodesta toiseen kasvava joukko tutkittavia. Vastaavassa väestöpohjaisessa tutkimuksessa Iso-Britanniassa kolmannes arveli spontaanisti annetuissa avovastauksissa sydäntaudeilla ja syöville olevan geneettisiä syitä (Sanderson ym. 2011). FINRISKI-aineistossa vanhemmat ihmiset todennäköisemmin attribuioivat sairastavuuden geneettisiin syihin kuin muihin syihin – näin myös aiemmissa tutkimuksissa (Sanderson ym. 2011; Ashida ym. 2011). Miesten ja naisten välillä ei ollut eroja perimän merkityksestä sairastavuuden syynä, mutta yhdysvaltalais tutkimuksessa todennäköisemmin naiset kuin miehet uskoivat, että lihavuus on perinnöllistä. Kyseisessä tutkimuksessa ei havaittu yhteyttä koulutustason ja perimä-kausaaliuskomuksen välillä (Wang & Coups 2010), mutta brittitutkimuksessa naiset ja korkeammin koulutetut todennäköisemmin listasivat geneettisiä syitä sydäntaudille ja syöville (Sanderson ym. 2011).

Sairastavuuden kausaaliattribuutioiden merkitys näkyy uskomusten yhteydessä käyttäytymiseen. Tässä tutkimuksessa pieni ryhmä, joka va-

Kuvio 2: Suomalaisten aikuisten tärkeimmäksi arvioimat sairastavuuden syiden osuudet ja niiden kehitys vuodesta 1982 vuoteen 2002 (FINRISKI 1982–2002 -tutkimukset).

litsi geneettiset syyt, ei uskonut elintapojen muutoksella olevan vaikutusta sydäntautiriskiä, eikä ruokavalion muutoksella olevan merkitystä terveysriskin vähentämiseksi. Tämä yhteys on pysynyt yhtä vahvana kahden vuosikymmenen aikana. Tulokset voivat olla harhaisia siinä mielessä, että useimmat ihmiset toki ymmärtävät sairauksien johtuvan useista syistä ja monen tekijän yhteisvaihtelusta. Toisaalta niin tässä aineistossa kuin muissakin tutkimuksissa on havaittu kuinka ihmiset, joilla on epäterveelliset elintavat, todennäköisemmin attribuoivat käyttäytymisen syyt geneetisiin kuin käyttäytymisiin (Wang & Coups 2010; O'Neill ym. 2010).

Howard Leventhalin **Itsesäätelyn arkijärkimalli** (The Common-Sense Model of Self-Regulation) on malli kognitiivisista ja affektiivisista mekanismeista, jotka vaikuttavat kroonisten sairauksien hallintaan. Malli olettaa, että potilaat käyttävät informaatiota seuraavista viidestä alueesta ymmärtääkseen ja reagoidakseen terveysuhkiin: 1) *uhkan "identiteetti"* (nimitys ja oireet), 2) *uhkan syy* (esim. terveyskäyttäytyminen vai geenit), 3) *uhkan seuraukset* (esim. kuoleman riski tai työkyvyttömyys), 4) *onko uhka kontrolloitavissa tai hoidettavissa* (esim. elämäntapojen muutos vai leikkaus), ja 5) *uhkaan liittyvä aikajana* (esim. onko tauti akuutti vai krooninen tila, muuttuuko se helposti). Potilaiden jatkuvat kokemukset näillä aihealueilla kehittävät sairausrepresentaatioita, henkilökohtaisia "arkijärkisiä" ymmärryksiä näistä tekijöistä.

On paljon näyttöä, että sairausrepresentaatiot ennustavat monia terveyskäyttäytymisiä. Eräessä tutkimuksessa (Petrie ym. 2002) tutkittiin sydänpotilaita, joiden hoitoon kuuluu usein muutoksia ruokavaliossa ja liikunnassa. Havaittiin, että potilaat, joiden kontrolloi-, identiteetti- ja seuraus-käsitykset olivat johdonmukaisia, todennäköisemmin osallistuivat kuntoutukseen. Koska kyseessä ovat ihmisten uskomukset, niihin vaikuttamalla voidaan myös parantaa hoidon vastetta: Näin tapahtui interventiossa, joka kohdistui sydänpotilaiden sairausrepresentaatioihin painottamalla elintapojen merkitystä sairauden synnyssä. Interventio muutti sydänpotilaiden syy- ja hoitokäsityksiä lähemmäksi toisiaan, ja interventioyhmän jäsenet kokivat vähemmän sydänoireita hoidon jälkeen sekä palasivat nopeammin työelämään (Petrie ym. 2002). Esimerkiksi astmapotilaat, jotka uskovat että heillä on astma vain kun heillä on oireita, eivät yhtä todennäköisesti käytä ylläpito-

inhalaattoreita (Horne & Weinman 2002) – miksi käyttää pysyvää lääkitystä akuuttiin ongelmaan? Sairauden ja hoidon representaation linkit eivät ole sattumanvaraisia, vaan ne perustuvat arkijärjen mukaisiin yhdenmukaisiin uskomuksiin havaitun sairauden syyn ja juuri sen uskomuksen välillä, mikä hoito tepsii juuri tuohon syyhyn. Näistä syntyy erilaisia arkijärjen mukaisia ”JOS – NIIN”-sääntöjä, jotka aktivoivat odotuksia kaikilla viidellä alueella (eli oireet ja/tai funktiot, jotka saattavat parantua, muutoksen nopeus, tarve jatkaa toimintaa ylläpitääkseen saavutettuja hyötyjä sekä odotukset koetuista seurauksista, hyödyistä ja haitoista).

Arkijärkimallin mukaan (Leventhal ym. 1998) on kaksi tärkeää prosessia, jotka selittävät, miten geneettinen informaatio vaikuttaa käyttäytymiseen. Ensinnäkin se, miten geneettinen terveysinformaatio sopii yhteen tietyn sairauden uhkarepresentaation kanssa, ja toiseksi miten geneettinen informaatio sopii yhteen coping-representaatioiden kanssa (Marteau & Weinman 2006). Näyttäisi siltä, että mitä enemmän ihminen havaitsee geneettisten syiden olevan tärkeämpiä (käyttäytymissyiden sijaan), sitä enemmän hän havaitsee lääkehoitojen olevan vaikuttavia ja muiden kuin lääkehoitojen vastaavasti tehottomia (Marteau & Weinman 2006). Alison Wrightin ja kumppaneiden (Wright ym. 2012) kokeellisten tulosten mukaan geneettisten syiden esittäminen sydäntaudeille vähensi lääkkeettömien hoitojen koettua vaikuttavuutta, ja tämä tapahtui perimään liittyvien kausaaliattribuutioiden lisääntymisen ja koetun kontrollin vähentymisen välittämänä. Kuitenkaan geneettinen tieto taudin syystä ei lisännyt lääkehoitojen koettua vaikuttavuutta, kuten oletettiin. Masennuksen suhteen perimään liittyvä tieto lisäsi lääkehoitojen koettua vaikuttavuutta vakavassa masennuksessa, vähentäen koettua kontrollia hoidon suhteen, mutta lihavuuden suhteen geneettisellä tiedolla ei ollut mitään vaikutuksia hoidon koettuun vaikuttavuuteen. Näiden tulosten mukaan geneettisen tiedon vaikutus taudin kontrolloitavuuteen ja hoitoon on paljon monimutkaisempi ja vaihtelee taudin mukaan (Wright ym. 2012). Toisaalta on ollut huolta siitä, että lisääntyvä tieto geneettisten syiden merkityksestä sairauksille lisää fatalismia väestössä, niin että taudit olisivat vähemmän ennaltaehkäistävissä (Nelkin & Lindee 1995), mutta tälle ei toistaiseksi ole juurikaan näyttöä (Collins ym. 2011).

Geeneihin liittyvän tutkimustiedon lisääntyessä ihmisten pitäisi paremmin tunnistaa, mihin sairauksiin on olemassa geneettisiä riskitekijöitä, joilla on kliinistä merkitystä. Toiseksi suurella yleisöllä pitäisi olla käytännön tietoa, miten saada ja mahdollisesti käyttää geneettistä riski-informaatiota sairauksien ehkäisyssä, ja kolmanneksi tieto siitä, millä mekanismeilla geneettiset riskitekijät vaikuttavat terveyteen (Smerecnik ym. 2008). Genomipohjainen terveyslukutaito viittaa yksilön kykyyn ymmärtää monimutkaista genomipohjaista tietoa, sisältäen epigenomiikan ja systeemibiolääketieteen (Lea ym. 2011). Olennainen kysymys on, kuinka lisätä tällaista lukutaitoa – millä tavalla tätä uudentyyppistä riski-informaatiota voi jakaa ja yhdistää muuhun riski-informaatioon henkilökohtaisesti merkityksellisellä tavalla joka edistää terveyttä, minimoi kielteisiä psykologisia seurauksia ja lisää henkilökohtaisen autonomian tunnetta.

Onko monitekijäisiin geneettisiin sairauksiin liittyvä tieto hyödyllistä yksilön kannalta?

Esimerkki perinnöllisen paksusuolen syövän geenitestistä – tämä siis edustaa hyvin pientä osaa kaikista suolistosyöpätapauksista – on innoittanut miettimään voisiko ennustavia geenitestejä hyödyntää myös yleisempiin syöpiin ja muihin niin sanottuihin yleisiin kansansairauksiin. Tällä hetkellä on olemassa yli 2000 geenitestistä eri taudeille. Uudet teknologiat ovat lisänneet tietoa uusien geenien vaikutuksesta yleisiin monitekijäisiin tauteihin (vain harvat taudit liittyvät yksittäiseen geeniin). Lihavuuden periytyvyyttä kokoavan GIANT-konsortion aineiston mukaan tällä hetkellä on paikannettu 97 pistemutaatiota (SNP), jotka vaikuttavat lihavuuteen. Yleisten monitekijäisten tautien kohdalla ongelmana on juuri monitekijäisyys ja niiden yleisyys: Esimerkiksi kaikilla nykyisessä yhteiskunnassa on korkea riski sairastua esimerkiksi 2 tyypin diabetekseen. Lisäksi taudin syntyyn on niin monia tekijöitä ja mekanismeja, jolloin myös sitä ennustavia perimään liittyviä tekijöitä on paljon. Tällöin yksittäisen perimän tekijän vaikutus on pieni ja yhdessäkin niiden osuus taudin synnyssä on pieni. Suomalaisessa tutkimuksessa tarkasteltiin, parantavatko geneettiset tekijät sepelvaltimotaudin ennustetta, kun perinteiset riskitekijät ja perheen tautihistoria

on otettu huomioon (Tikkanen ym. 2013). Mukaan otettiin 28 pistemutaatiota, jotka olivat yhteydessä sepelvaltimotautiin ennusteeseen. Näiden geneettisten riskipistemäärien perusteella henkilöillä, jotka kuuluivat korkeimpaan 10 prosenttiin, oli noin kaksinkertainen riski sairastua sepelvaltimotautiin 14 vuoden seurannan aikana verrattuna ryhmään, jolla oli keskimääräinen geneettinen riski sepelvaltimotautiin. Koska perinteisten riskitekijöiden mukaan korkeassa riskissä olevia hoidetaan joka tapauksessa, tutkimuksessa tarkasteltiin parantaisiko geneettinen riskitieto keskimääräisessä riskissä olevien ennustetta, jos heidät siirrettäisiin hoidettavaksi korkean riskin ryhmään perimänsä perusteella. Mikäli tätä ryhmää hoidettaisiin statiineilla, perimän mukaan seulotusta 135 henkilöstä 1 henkilö voisi välttää sepelvaltimotaudin 14 vuoden seurannassa.

Varsinaiseksi haasteeksi on kuitenkin osoittautunut, miten tällainen tieto motivoisi ihmisiä muuttamaan terveyskäyttäytymistään. Usean geneettisen indikaattorin yhdistäminen heikkoon ennustavuuteen eli matalaan henkilökohtaiseen riskiin ei lisää niiden hyötyä muun riski-informaation lisäksi, etenkin kun riskin perusteella saatava hoitosuositus on sama kuin mitä kaikille muillekin annetaan, eli painon pudotus, liikunnan lisääminen, tupakoinnin lopettaminen sekä vähärasvainen ravinto. Tämä on johtanut monia epäilemään geneettisen informaation hyötyä kansanterveyden ja terveydenedistämisen kannalta monitekijäisissä taudeissa.

Kaupallisissa geenitesteissä saattaa olla tietoa yli 200 piirteestä tai sairaudesta, johon jokaiselle testin ottaneelle lasketaan henkilökohtainen riski suhteessa muuhun väestöön. Kaupallisiin geenitesteihin liittyy paljon niiden laatuun perustuvaa keskustelua, mutta vaikka niiden laatuakin paranisi, on kyseenalaista mikä niiden vaikutus on käyttäytymiseen.

Viitteitä tästä kysymyksestä antaa juuri tätä tarkoitusta testaamaan suunniteltu kokeellinen interventiotutkimus Englannissa: 580 ihmiselle laskettiin vastaava perinnöllinen riskitieto 23 mutaation perusteella sairastua tyypin 2 diabetekseen. Henkilöt jaettiin normaaliin hoitoryhmään, ryhmään, joka sai riskiarvion elämäntapojen ja muun informaation perusteella sekä kolmanteen ryhmään, joissa annettiin geneettinen riskitieto. Geneettinen riski annettiin graafisessa muodossa, jossa hen-

kilön riskiä verrattiin ihmisten keskimääräiseen riskiin sairastua tyy-
pin 2 diabetekseen, jos he eivät muuta elintapojaan. Tulosten mukaan
elämäntapojen muutos oli vaikeaa kaikissa koeryhmissä ja perimään
liittyvää riskitietoa saaneet eivät poikenneet muista ryhmistä (Godi-
no ym. 2013). Myös ensimmäinen ”todelliseen” perimään liittyvään
tietoon perustuva tutkimus osoittaa muunlaisilla tutkimusasetelmilla
tehtyjen katsausten johtopäätöksen, jonka mukaan henkilökohtainen
perimään liittyvä riskitieto ei muuta yksistään ihmisten käyttäytymistä
terveellisempään suuntaan (Marteau ym. 2010; McBride ym. 2010).

Todennäköisesti tulevaisuudessa näitä sairastumisriskiä lisääviä ge-
neettisiä tekijöitä eli ”markkereita” tunnetaan useampia, ja yksilölle
kysymys ei ole ainoastaan se, mitä markkereita heillä on, vaan pikem-
minkin se, kuinka monta ja mikä yhdistelmä markkereita heillä on,
ja missä kohtaa riskijakaumaa he ovat. Tunnettuja vaikuttavia geenejä
on löydetty lisää, mutta niiden mekanismeja ei vielä tunneta. Myös
genomi-ympäristö -interaktiot tekevät uudesta geneettisestä informaa-
tiosta monimutkaisempaa.

Kuten yllä olevasta käy ilmi, tässä tuoreessa aihepiirissä riittää paljon
avoimia kysymyksiä ja tutkittavaa. Sosiaalipsykologiassa kiinnostava
kysymys olisikin tutkia esimerkiksi sosiaalisen representaatioiden lä-
hestymistavan näkökulmasta, miten tällä alueella lisääntyvä tieteellinen
tieto ”suodattuu” yhteisen maailmankuvamme osaksi. Entä millaisin
keinoin tehdään ymmärrettäväksi monimutkaisia geenitestejä? Toinen
kiinnostava linja on jatkaa tutkimusta siitä, millaisin interventiotoi-
menpitein voitaisiin mahdollisesti optimoida personoidun riski-infor-
maation suotuista vaikutus parantuneeseen terveyskäyttäytymiseen.

Lähteet

- Aaltonen, L. A., Peltomäki, P., Leach, F. S., Sistonen, P., Pylkkänen, L.,
Mecklin, J.-P., De La Chapelle, A. (1993). Clues to the pathogenesis of
familial colorectal cancer. *Science*, 260(5109), 812–816.
- Aktan-Collan, K., Kääriäinen, H., Järvinen, H., Peltomäki, P., Pylvänäinen,
K., Mecklin, J. & Haukkala, A. (2013). Psychosocial consequences

- of predictive genetic testing for lynch syndrome and associations to surveillance behaviour in a 7-year follow-up study. *Familial Cancer*, 12, 639–646.
- Ashida, S., Goodman, M., Pandya, C., Koehly, L. M., Lachance, C., Stafford, J. & Kaphingst, K. A. (2011). Age differences in genetic knowledge, health literacy and causal beliefs for health conditions. *Public Health Genomics*, 14(4–5), 307–316.
- Boysen, G. A. & Vogel, D. L. (2007). Biased assimilation and attitude polarization in response to learning about biological explanations of homosexuality. *Sex Roles*, 57(9–10), 755–762.
- Bredenoord, A. L., & Braude, P. (2010). Ethics of mitochondrial gene replacement: from bench to bedside. *BMJ*, 341, 6021.
- Carpenter, C. J. (2010). A meta-analysis of the effectiveness of health belief model variables in predicting behavior. *Health Communication*, 25(8), 661–669.
- Collins, R. E., Wright, A. J. & Marteau, T. M. (2011). Impact of communicating personalized genetic risk information on perceived control over the risk: A systematic review. *Genetics in Medicine*, 13(4), 273–277.
- Condit, C. M. (2010). Public attitudes and beliefs about genetics. *Annual Review of Genomics and Human Genetics*, 11, 339–59. doi: 10.1146/annurev-genom-082509-141740.
- Dar-Nimrod, I. & Heine, S. J. (2011). Genetic essentialism: On the deceptive determinism of DNA. *Psychological Bulletin*, 137(5), 800–818.
- Horne, R. & Weinman, J. (2002). Self-regulation and self-management in asthma: Exploring the role of illness perceptions and treatment beliefs in explaining non-adherence to preventer medication. *Psychology and Health*, 17(1), 17–32.
- Järvinen, H. J., Renkonen-Sinisalo, L., Aktán-Collán, K., Peltomäki, P., Aaltonen, L. A. & Mecklin, J.-P. (2009). Ten years after mutation testing for lynch syndrome: Cancer incidence and outcome in mutation-positive and mutation-negative family members. *Journal of Clinical Oncology*, 27(28), 4793–4797.
- Lea, D. H., Kaphingst, K. A., Bowen, D., Lipkus, I. & Hadley, D. W. (2011). Communicating genetic and genomic information: Health literacy and numeracy considerations. *Public Health Genomics*, 14(4–5), 279–289.

- Leventhal, H., Leventhal, E. A. & Contrada, R. J. (1998). Self-regulation, health, and behavior: A perceptual-cognitive approach. *Psychology and Health*, 13(4), 717–733.
- Lynch, H., Lynch, P., Lanspa, S., Snyder, C., Lynch, J. & Boland, C. (2009). Review of the lynch syndrome: History, molecular genetics, screening, differential diagnosis, and medicolegal ramifications. *Clinical Genetics*, 76(1), 1–18.
- Marteau, T. M., French, D. P., Griffin, S. J., Prevost, A. T., Sutton, S., Watkinson, C., Hollands, G. J. (2010). Effects of communicating DNA-based disease risk estimates on risk-reducing behaviours. *Cochrane Database of Systematic Reviews (Online)*, (10).
- Marteau, T. M. & Weinman, J. (2006). Self-regulation and the behavioural response to DNA risk information: A theoretical analysis and framework for future research. *Social Science and Medicine*, 62(6), 1360–1368.
- McBride, C. M., Koehly, L. M., Sanderson, S. C. & Kaphingst, K. A. (2010). The behavioral response to personalized genetic information: Will genetic risk profiles motivate individuals and families to choose more healthful behaviors? *Annual Review of Public Health*, 31, 89–103.
- Michie, S., Smith, J. A., Senior, V. & Marteau, T. M. (2003). Understanding why negative genetic test results sometimes fail to reassure. *American Journal of Medical Genetics*, 119 A(3), 340–347.
- Nelkin, D. & Lindee, S. L. (1995). *The DNA mystique: The gene as a cultural icon*. New York: W. H. Freeman & Co.
- O'Neill, S. C., McBride, C. M., Alford, S. H. & Kaphingst, K. A. (2010). Preferences for genetic and behavioral health information: The impact of risk factors and disease attributions. *Annals of Behavioral Medicine*, 40(2), 127–137.
- Petrie, K. J., Cameron, L. D., Ellis, C. J., Buick, D. & Weinman, J. (2002). Changing illness perceptions after myocardial infarction: An early intervention randomized controlled trial. *Psychosomatic Medicine*, 64(4), 580–586.
- Phelan, J. C. (2002). Genetic bases of mental illness—a cure for stigma? *Trends in Neurosciences*, 25(8), 430–431.
- Rogers, R. W. (1983). Cognitive and physiological processes in fear appeals and attitude change: a revised theory of protection motivation. Teoksessa J. T. Cacioppo & R. E. Petty (toim.): *Social psychophysiology: A source book* (s. 153–176). New York: Guilford Press.

- Rogers, R. W. & Prentice-Dunn, S. (1997). Protection motivation theory. Teoksessa D. S. Gochman (toim.): *Handbook of health behavior research 1: Personal and social determinants* (s. 113–132). New York: Plenum.
- Ruiter, R. A. C. & Kok, G. (2006). Response to Hammond et al. Showing leads to doing, but doing what? The need for experimental pilot-testing. *European Journal of Public Health*, 16, 225.
- Sanderson, S. C., Waller, J., Humphries, S. E. & Wardle, J. (2011). Public awareness of genetic influence on chronic disease risk: Are genetic and lifestyle causal beliefs compatible? *Public Health Genomics*, 14(4–5), 290–297.
- Schwartz, S. D., Hubschman, J., Heilwell, G., Franco-Cardenas, V., Pan, C. K., Ostrick, R. M., Mickunas, E., Gay, R., Klimanskaya, I. & Lanza, R. (2012) Embryonic stem cell trials for macular degeneration: A preliminary report. *The Lancet*, 379(9817), 713–720. doi:http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(12)60028-2
- Senior, V., Marteau, T. M. & Peters, T. J. (1999). Will genetic testing for predisposition for disease result in fatalism? A qualitative study of parents responses to neonatal screening for familial hypercholesterolaemia. *Social Science and Medicine*, 48(12), 1857–1860.
- Smerecnik, C. M. R., Mesters, I., De Vries, N. K. & De Vries, H. (2008). Educating the general public about multifactorial genetic disease: Applying a theory-based framework to understand current public knowledge. *Genetics in Medicine*, 10(4), 251–258.
- Tikkanen, E., Havulinna, A. S., Palotie, A., Salomaa, V. & Ripatti, S. (2013). Genetic risk prediction and a 2-stage risk screening strategy for coronary heart disease. *Arteriosclerosis, Thrombosis, and Vascular Biology*, 33, 2261–2266.
- Wang, C. & Coups, E. J. (2010). Causal beliefs about obesity and associated health behaviors: Results from a population-based survey. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 7, 19.
- Wright, A. J., Sutton, S. R., Hankins, M., Whitwell, S. C. L., MacFarlane, A. & Marteau, T. M. (2012). Why does genetic causal information alter perceived treatment effectiveness? an analogue study. *British Journal of Health Psychology*, 17(2), 294–313.

9 Kokemus, tieto ja kokemustieto – esimerkkinä autismi

Satu Liimakka

Tarkastelen tässä artikkelissa kokemuksen ja tiedon suhdetta. Tarkastelun kohteena on sekä tieteellinen tieto että kokemustieto. Tieteellisellä tiedolla tarkoitetaan tässä tieteellisten menetelmien ja näkökulmien kautta tuotettua tietoa, ja kokemustiedolla omakohtaiseen kokemukseen pohjaavaa tietoa. Kokemustietoa voi tämän määritelmän mukaisesti olla esimerkiksi se, että poltettuaan kerran sormensa kuumalla liedellä ihminen varoo koskemasta kuumaan lieteen uudelleen; hänelle on syntynyt kokemuspohjainen tieto kuumaan lieteen koskemisen seurauksista. Erityiseksi tarkastelun kohteeksi artikkelissa nostetaan autismi, lääketieteellisesti määritelty kategoria, ja vallitsevan lääketieteellisen ja psykologisen autismitiedon suhde subjektiiviseen ja omakohtaiseen kokemustietoon autismista.

Tieto – ja nimenomaan tieteellinen tieto – on varsinkin empiiris-analyttisessä tutkimusperinteessä ymmärretty tyypillisesti objektiiviseksi faktaksi (Latomaa 2012). Sellaisena se nähdään helposti kokemukselle vastakkaisena. Siinä missä kokemus on subjektiivinen, mahdollisesti ailahtelevainen ja ehkä epämääräinenkin tietyn kokevan yksilön olotila, tiedon voidaan odottaa olevan systemaattisen tutkimusprosessin tuottama ja tiedon tuottaneesta tahosta riippumaton objektiivinen kuvaus asiaintilasta. Tämä artikkeli esittää, että tieto ja kokemus kietoutuvat väistämättä toisiinsa monella tavalla – myös silloin

kun on kysymys tieteellisestä tiedosta. Tiedon ja kokemuksen suhdetta voidaan tarkastella ainakin kolmesta näkökulmasta: kokemusta tietona, tietoa kokemukseksi ja kokemusta tiedon tuottamisen kontekstina. Ensimmäisessä näkökulmassa kokemus nähdään itsessään tietona jostakin. Esimerkiksi henkilön omakohtainen kokemus sairaudesta voidaan tulkita kokemustiedoksi sairaudesta. Tällöin henkilön voidaan katsoa olevan sairautensa kokemusasiantuntija. Toisessa näkökulmassa tarkastelu kohdistuu siihen, miten tieto voi muuttua kokemukseksi. Esimerkiksi lääketieteellinen tieto sairaudesta ja sen oirekuvasta voi vaikuttaa siihen, miten ihminen kokee sairautensa (Marttila 2012). Kolmannessa näkökulmassa tiedon tulkitaan rakentuneen tiedon tuottajan kokemusmaailman pohjalta, vaikka tiedon tuottaja, esimerkiksi tutkija, ei tätä itse tiedostaisikaan. Esimerkiksi tiettyä sairautta tutkivan tutkijan voi tulkita perustaneen tutkimuskysymyksensä ja analyysinsä oman kokemuksensa pohjalle – riippumatta siitä, onko hänellä tai hänen lähipiirillään omakohtaista kokemusta kyseisestä sairaudesta. Sekä kokemus sairaudesta että kokemus ei-sairaudesta (tai terveydestä) tuottavat oman, tosin erilaisen, kontekstuaalisen lähtökohtansa lähesyttyä aiheetta. Näistä kolmesta mainituista näkökulmasta tämä artikkeli painottuu ensimmäiseen (kokemus tietona) ja kolmanteen (kokemus tiedon tuottamisen kontekstina).

Käytän kokemusasiantuntijan käsitettä kuvaamaan henkilöä, jolla on omakohtaiseen kokemukseen perustuvaa tietoa jostain asiasta. Kokemusasiantuntijuuden ajatusta on alettu Suomessa hyödyntää useissa terveyden ja mielenterveyden käytännön konteksteissa. Näissä yhteyksissä kokemusasiantuntijaksi on määrittynyt henkilö, jolla on omakohtaista kokemusta aiheesta, mutta usein ei välttämättä "ammattimaista" tietoa tai kokemusta aiheesta. Esimerkiksi tiettyä sairaudeksi tai oireyhtymäksi määriteltyä ilmiötä käsittelevässä seminaarissa asiantuntijoiden (eli "ammattilaisten") puheenvuoroa on voinut olla täydentämässä kokemusasiantuntijan puheenvuoro. Aiheen asiantuntijoina esiintyy yleensä tutkijoita sekä kohderyhmän hoidosta, kuntoutuksesta ja muista palveluista vastaavaa ammattikuntaa, kuten esimerkiksi lääkäreitä, terapeutteja tai työelämävalmentajia. Kokemusasiantuntijoiden näkökulma tarjoaa sekä täydentävää "sisäpiirin" näkökulmaa aiheeseen että vertaistukea muille samaan sairauskategoriaan asetetuille. Kokemus-

asiantuntijuuden käsite ei kuitenkaan ole ongelmaton. Se saattaa vahvistaa ajatusta tiedon ja kokemuksen jakautumisesta kahteen toisensa poissulkevaan kategoriaan: asiantuntijoihin (joilla on tietoa aiheesta) ja kokemusasiantuntijoihin (joilla on kokemusta aiheesta). Kokemusasiantuntijuuden käsitettä ei ole yleensä käytetty tutkimuksen kontekstissa. Silloinkin kun tutkimus kohdistuu jonkin ihmisryhmän omien kokemusten kuvauksiin, varsinainen asiantuntijan positio jää yleensä tutkijalle, joka tekee kerrotuista kokemuksesta tieteellisen tulokintansa ja esittää sen laajalle yleisölle asiantuntijan roolissa.

Teoreettisesti lähestyn kokemuksen ja tiedon suhdetta Pierre Bourdieun (1977; 2000) refleksiivisen sosiologian ja erityisesti habituksen ja doksan käsitteiden kautta. Tämän näkökulman avulla tietoa ja tiedon tuottamista tarkastellaan ruumiiseen kirjautuneen kokemusmaailman tuottamana itsestäänselvänä ja kyseenalaistamattomana maailmankuvana, jolla on taipumus pyrkiä uusintamaan itsensä.

Esittelen aluksi artikkelin teoreettisen viitekehyksen: Bourdieun ajatukset habituksesta ja doksasta. Sen jälkeen siirryn tarkastelemaan artikkelin esimerkkikontekstia, autismia, tiedon ja kokemuksen kenttänä Bourdieun viitoittaman teoreettisen viitekehyksen avulla. Tässä pohdinnassa kokemusasiantuntijoiden tuottama omakohtainen tieto autismista rinnastetaan kokemusasiantuntijoista tuotettuun lääketieteelliseen tietoon. Lopuksi vedän yhteen artikkelin esittämiä ajatuksia tiedon ja kokemuksen suhteista, ja pohdin miten esittämiäni kokemuksen ja tieteellisen tiedon suhteita voisi hahmottaa oikeudenmukaisuuden näkökulmasta.

Kokemus tietona maailmasta

Hyödynnän ranskalaisen sosiologin Bourdieun laajasta yhteiskuntateoriasta erityisesti habituksen ja doksan käsitteitä. Bourdieu (1977; 2000) kuvaa habituksen käsitteen avulla, kuinka yksilöt sosiaalisten ryhmien jäseninä oppivat sisäistämään yhteiskunnalliset hierarkiat omina mieltymyksinään, haluinaan ja ruumiillisina taipumuksina. Habitus koostuu menneisyyden kokemuksistamme ja muodostaa suhteellisen pysyvän taipumusten systeemin, joka ohjaa havaintojamme, arvostuksiamme ja toimintaamme (Bourdieu 1977, s. 82–83). Habitukseen kir-

jautuneet taipumukset toimivat ruumiillisena tietona, käytännöllisenä ymmärryksenä maailmasta (Bourdieu 2000, s. 135).

Bourdieun mukaan tietty habitus syntyy tietynlaisissa yhteiskunnallisissa rakenteissa, joita ovat esimerkiksi yhteiskuntaluokkaan liittyvät materiaalis-sosiaaliset rakenteet. Kuten myöhemmässä tarkastelussa tulee ilmi, tässä artikkelissa tarkastelu kohdistuu yhteiskuntaluokan sijaan luokkajakoon, jonka muodostaa kahtiajako terveyden/sairauden ja normaalin/epänormaalin kategorioihin. Bourdieun mukaan yhteiskunnallisten rakenteiden tuotos, habitus, on itsessään rakenteita tuottava rakenne, joka pyrkii tuottamaan uudelleen sen alun perin rakentaneet rakenteet. Habitus siis uusintaa itse itseään: habitukseksi rakentuneet menneisyyden olosuhteet pyrkivät tuottamaan uudelleen ne olosuhteet, joiden pohjalta ne ovat syntyneet (Bourdieu 1977, s. 72).

Bourdieun (1977, s. 80) mukaan tietyn sosiaalisen ryhmän habitus muodostuu sen olemassaolon olosuhteiden yhtenäisyydestä. Tämä olosuhteiden yhtenäisyys muodostaa jaetun maailmankuvan, luonnollistuneen käsityksen siitä miten asiat ovat. Samankaltaiset olosuhteet tuottavat samankaltaisia kokemuksia. Habitusta voisikin kuvailla ryhmäkokemuksen tuottajaksi ja tuotteeksi. Koska habitus on ryhmän jäsenten kokemusten keskinäistä samankaltaisuutta, tämän samankaltaisuuden havaitseminen ja jakaminen puolestaan vahvistaa ja legitimoii itse kokemusta, vahvistaen näin myös alkuperäisen kokemuksen tuottavaa habitusta (Bourdieu 2000, s. 145). Tiedon näkökulmasta tämä tarkoittaisi sitä, että samaan sosiaaliseen ryhmään kuuluvat ihmiset ovat samankaltaisen kokemuskertymänsä kautta oppineet hahmottamaan maailmaa keskenään samankaltaisilla tavoilla. Ryhmähabituksen voi ajatella tuottavan melko yhtenäisen, jaetun maailmankuvan, jota ryhmän jäsenten keskinäinen vuorovaikutus uusintaa ja vahvistaa.

Habitus siis muodostuu kokemushistoriastamme ja tämän kokemushistorian on puolestaan tuottanut tiettyyn sosiaaliseen ryhmään kuulumisen yhteiskunnallinen konteksti. Kokemushistoria on kuitenkin luonnollistunut osaksi habitusta. Siten olemme Bourdieun (1977, s. 78–79) mukaan pitkälti menneisyytemme hallitsemia, mutta ilman että tiedämme sitä. Bourdieu (1977, s. 164) kutsuu doksaksi luonnollistunutta kokemustamme sosiaalisen maailman järjestyksestä; tässä kokemuksessa tietyt yhteiskunnallisesti määrittyneet rajat, rajoitukset

ja positiot näyttäytyvät luonnollisina realiteetteina. Doksa on siis se, mikä näyttäytyy itsestäänselvyytenä, vaikka ei sitä ole. Doksa on itsestäänselvää, koska se on ruumiiseen kirjautunutta ja "unohdettua" kokemustietoa. Siitä on tullut maailmankuva, omaa olemisen tapaa, toimintaa ja tietämistä ohjaava malli.

Bourdieu (1977, s. 168–169) mukaan doksa on kuitenkin mahdollista kyseenalaistaa niin sanotuissa objektiivisen kriisin tilanteissa, joissa yksilön tai ryhmän habitus ei ole enää linjassa ympäröivän sosiaalisen kentän odotusten ja toimintatapojen kanssa. Näissä objektiivisen kriisin tilanteissa tapahtuva doksan kyseenalaistaminen mahdollistaa ruumiiseen kirjautuneiden oletusten ja tapojen kielellistämisen sekä tuomisen diskurssien piiriin. Osana diskursiivista maailmaa oletuksia on mahdollista kyseenalaistaa ja haastaa esimerkiksi tuottamalla asiasta erilaisia tai vastakkaisia diskursseja. Vallitsevan järjestyksen ja sitä ylläpitävän doksan haastamisessa onkin Bourdieun (1977, s. 170–171) mukaan keskeistä tukahdutettujen, yksilöllisten kokemusten kielellistäminen. Tämä on tärkeää, koska vallitsevien uskomusten ulkopuolelle menevien kokemusten kuvaamiselle ei välttämättä ole edes olemassa kielellistä representaatiota. Tällaisenaan nämä kokemukset eivät ole vain kielellisten representaatioiden ulottumattomissa, vaan myös yksilön ajattelun ulottumattomissa (Bourdieu 1977, s. 169).

Näiden ajatusten pohjalta kokemuksen voi nähdä linssinä, joka tuottaa sekä tiettyjä havaitsemisen tapoja ja sisältöjä että tulkintoja havainnoista. Havaintojen pohjalta tuotettu tieto on aina sidoksissa siihen subjektiiviseen kokemukseksi, joka kehysti havaitsemisen tapaa. Sovellan seuraavaksi näitä ajatuksia artikkelin esimerkikontekstiin, autismiin.

Kokemus, tieto ja autismi

Tarkastelen seuraavaksi autismia kahdesta näkökulmasta: (lääke)teellisen tiedon kuvaamana ja autismin kirjolle sijoittuvien henkilöiden kuvaamana. Lopuksi rinnastan näitä kahta näkökulmaa toisiinsa ja pohdin niiden välisiä eroja edellä esittelemieni Bourdieun ajatusten avulla.

Autismi tieteellisenä tietona

Autismi määritellään tällä hetkellä lääketieteellisessä ja psykologisessa tutkimuksessa pysyväksi neurologiseksi kehityshäiriöksi, jonka oireita ovat ongelmat sosiaalisessa vuorovaikutuksessa ja kommunikaatiossa, toistavat ja kaavamaiset käyttäytymistavat ja rajoittuneet kiinnostuksen kohteet (Bowler 2007; Hill & Frith 2003). Lisäksi autismiin liitetään poikkeava aistiherkkyys. Nykyisin autismi kuvataan autismin kirjona, jonka alle sijoittuu erilaisia alaryhmiä, joiden autistisuuden asteen ymmärretään vaihtelevan lievästä vakavaan, kehitysvammaisuudesta poikkeukselliseen lahjakkuuteen (Bowler 2007). Autismin kirjo jaetaan "heikkotasoiisiin" ja "hyvätasoiisiin" autismin muotoihin muun muassa henkilön älykkyyden ja kielellisten taitojen perusteella. Kahtiajakoa "heikkotasoiisiin" ja "hyvätasoiisiin" ei ole kuitenkaan tutkimuksissa yleensä testattu, vaan se on otettu itsestään selväksi lähtökohdaksi tutkimusten keskittyessä vain jompaan kumpaan ryhmään. Suurin osa autistista käyttäytymistä ja kognitiivisia taitoja koskevasta tutkimuksesta on kohdistunut "hyvätasoisiksi" luokiteltuihin ja suurin osa aivojen anatomisista tutkimuksista "heikkotasoisiksi" luokiteltuihin autismikirjon ryhmiin (Hill & Frith 2003, s. 3).

Autismi "löydettiin" eli nimettiin ensimmäisen kerran diagnostisena kategoriana 1940-luvulla (Nadesan 2005). Siitä lähtien tutkimus on etsinyt selitysmalleja autismin synnille. Runsaasta tutkimuksesta huolimatta autismista tiedetään edelleen vähän (Murray 2012, s. 3). Autismin tutkimus on ollut pääsääntöisesti lääketieteellistä ja psykologista. Tutkimus on keskittynyt löytämään autismin tai sen oireiden aiheuttajaa. Varhainen psykoanalyttinen malli selitti autismin johtuvan tunnekylmistä äideistä (Bettelheim 1967). Sitten erilaiset kognitiiviset teoriat ovat pyrkineet paikantamaan autistisen erillisuuden mielen toimintoihin ja niiden puutteisiin, kuten puutteelliseen kykyyn ymmärtää toisen ihmisen mielenliikkeitä (Baron-Cohen ym. 1985). Viimeaikainen tutkimus on keskittynyt aivoihin, geeneihin ja ympäristötekijöihin (Waterhouse 2013). Autismin selitysmallit ovat siis heijastelleet aikakautensa tieteellisen maailmankuvan painopisteitä. Tällä hetkellä autismilla uskotaan olevan neurobiologinen perusta, mutta tutkimus ei ole kuitenkaan löytänyt neurobiologisia ominaisuuksia joihin autismi voitaisiin paikantaa (Hill & Frith 2003).

Autismin määrittelyyn ja diagnosointiin liittyvät kysymykset ovat tällä hetkellä ristiriitojen ja kiistelyn kohde tutkijoiden parissa (Orsini & Davidson 2013; Straus 2013; Waterhouse 2013). Erimielisyyttä esiintyy myös sen suhteen, onko autismi kasvava epidemia, kuten jotkut esittävät, vai onko autismediagnoosien määrien runsas lisääntyminen tulosta muutoksista diagnoosikäytännöissä (Gernsbacher ym. 2005; Tidmarsh & Volkmar 2003). Tällä hetkellä autismin diagnosointi perustuu käyttäytymisestä tehtyihin havaintoihin ja haastatteluihin (Bowler 2007). Tämän artikkelin kannalta huomionarvoista on, että vallitseva tieteellinen ymmärrys autismista perustuu autistisesta käyttäytymisestä ulkopuolelta eli kolmannen persoonan näkökulmasta tehtyihin havaintoihin ja tulkintoihin. Autistiselle käyttäytymiselle annetut merkitykset perustuvat siten oletettavasti ei-autistiseen tulkinnalliseen viitekehykseen. Tulkitsijalla ei yleensä ole omakohtaista kokemusta autistisesta olemisen tavasta. Tutkimusta autismikirjon henkilöiden omista tavoista kuvata, selittää ja tulkita autistista käyttäytymistä ja olemisen tapaa ei ole lähes lainkaan. Tämän tutkimuksen puuttumista ei voi selittää oletuksella siitä, että autismikirjon henkilöt eivät olisi kykeneviä antamaan omia tulkintoja; näitä omia kuvauksia ja tulkintoja löytyy yhä enenevässä määrin autismikirjon henkilöiden julkaistuista omaelämäkertoista sekä internetin keskustelupalstoilta ja muilta autismikirjon henkilöiden ylläpitämillä nettisivustoilta.

Vallitseva lääketieteellinen ja psykologinen selitysmalli kuvaa autismia häiriönä ja sairautena, joka ilmenee erilaisten taitojen puutteena sekä lukuisina oireina autistisen käyttäytymisen muodossa. Häiriönä ja sairautena autismi on jotain, joka vaatii kuntoutusta ja interventiota – tai, jos mahdollista, parannusta. Lisäksi etsiessään autismin aiheuttajia tutkimus on pyrkinyt löytämään mahdollisia keinoja ennaltaehkäistä autismia. Lääketieteellisen ja psykologisen mallin kautta piirtyvä kuva autismista on siis melko negatiivinen. Viime aikoina jotkut tutkijat ovat kuitenkin tuoneet esiin myös autistiseen olemisen tapaan liittyviä vahvuuksia (Baron-Cohen ym. 2009; O’Neil 2008; Straus 2013). Itse autismi-kategorian määrittelyn sidonnaisuutta vallitseviin sosiaalisiin ja kulttuuriin arvoihin, hierarkioihin ja käytäntöihin on korostettu ja vallitsevaa lääketieteellistä ja psykologista autismi-tulkintaa kritisoitu (Nadesan 2005; Orsini & Davidson 2013; Straus 2013). Esimerkiksi

Orsini ja Davidson (2013, s. 13) tarkastelevat autismia häiriön, sairauden ja puutteiden sijaan "kykyjen näkökulmasta", huomioiden että autismi "haastaa syvään juurtuneet stereotypiat siitä mitä on pitkään pidetty normaalina ihmiskokemuksena" (suomennos S.L.). Määritelmä nostaa esiin keskeisen asian vallitsevasta autismin ymmärryksestä: autismin koetaan olevan "normaalin" ulkopuolella. Seuraavaksi tarkastelen, miten autismikirjolle diagnoosin ja/tai itsemäärittelyn kautta sijoittuvat henkilöt kuvaavat autistista olemisen tapaa.

Autismi kokemusasiantuntijoiden tietona

Kuten edellä mainitsin, autismikirjolle sijoittuvat henkilöt ovat enenevässä määrin alkaneet tuoda julkisesti esiin omia kokemuksiaan ja näkemyksiään autismista. Tätä kehitystä on vauhdittanut autismikirjon henkilöiden omien yhteisöjen ja järjestöjen perustaminen, niin internet-pohjaisina yhteisöinä kuin kasvokkain tapaavina järjestöinä ja ryhminä. Autismia voidaankin tarkastella omana kulttuurinaan (Straus 2013). Autismikulttuurin synty voidaan ajoittaa ensimmäisen autismikirjon henkilöiden itse itselleen perustaman autismiyhteisön (Autism Network International) syntyyn Yhdysvalloissa vuonna 1992 (Sinclair 2010). Yhteisö toimii yhä aktiivisesti järjestäen muun muassa vuosittaisen konferenssin autismikirjon henkilöiden järjestämänä heitä varten ja heidän tarpeitaan kuunnellen. Yhteisön esimerkkiä on seurattu monissa muissa maissa, myös Suomessa. Autismikirjon henkilöiden omat yhteisöt eivät kuitenkaan usein allekirjoita vallitsevaa tieteellistä tulkintaa autismista häiriönä ja sairautena. Sen sijaan autismikirjon aktivistit ja autismiyhteisöt ovat luoneet oman määritelmänsä, jossa autismi käsitteellistetään positiivisena ja luonnollisena osana neurologista ihmiskirjoa, yhtenä monista ihmisten välisen erilaisuuden ilmentymistä (Murray 2012; Orsini & Smith 2010; Robertson 2010). Tässä näkökulmassa ei-autistinen valtavirtäväestö käsitteellistetään neurotyypillisenä, eli neurologisesti tyypillisenä, ja autistisuus neurotyypillisyydestä eroavana olemisen tapana. Ongelmaksi ei siis määrity autismi itsessään, vaan kahden erilaisen sosiaalisen ryhmän, neurotyypillisten ja autististen henkilöiden, välinen ero ja sen tuottamat ongelmat kommunikaatiossa ja toisen ryhmän ymmärryksessä. Koska neurotyypillinen

olemisen tapa on nimensä mukaisesti autistista tyypillisempää, ovat yhteiskunnan käytännöt, sosiaaliset konventiot, kommunikaation tavat ja sosiaalisten ympäristöjen aistivirikkeet rakentuneet sen varaan. Autistisen henkilön on vaikea suunnistaa maailmassa, joka on rakentunut neurotyypillisen olemisen tavan pohjalta ja sitä varten.

Autismikirjon henkilöt, niin aikuiset kuin myös lapset ja nuoret, ovat julkaisseet lukuisia omaelämäkertoja ja antologioita, joissa kuvataan autistista olemisen tapaa (esim. Grandin 1986; Higashida 2013; Miller 2003; Mukhopadhyay 2011). Nämä kirjoitukset asettavat uuteen valoon muun muassa vallitsevan tieteellisen jaon "hyvätasoiisiin" ja "heikkotasoiisiin" autismikirjon henkilöihin. Useat autististen omaelämäkertojen kirjoittajat määrittäisivät diagnostisilla kriteereillä "hyvätasoisiksi". Silti he tyypillisesti identifioivat itsensä "autistiksi" eikä "hyvätasoiseksi autistiksi" (Hacking 2009). Osa myös kritisoi suoraan kahtiajakoa. Jotkut autististen omaelämäkertojen "hyvätasoisina" pidetyt kirjoittajat kuvaavat itselleen sellaisia olemisen tapoja lapsuudessa, jotka määrittäisivät diagnostisilla kriteereillä "heikkotasoiseksi" (esim. Grandin 1986; Johansson 2012). Lisäksi jotkut autismikirjon henkilöt kuvaavat suurta päivittäistä vaihtelua kognitiivisissa kyvyissään (Miller 2003; Prince 2010). "Heikkotasoisiksi" diagnosoitujen autismikirjon henkilöiden omaelämäkerralliset teokset haastavat jo olemassaolollaan – kuin myös sisällöllään – koko "heikkotasaisuuden" kategoriaa (esim. Mukhopadhyay 2011).

Sekä autismikirjon henkilöiden omaelämäkerrat (Hacking 2009) että harvat autismikirjon henkilöiden omia kokemuksia tarkastelevat tutkimukset (esim. Jones ym. 2008; Madriaga 2010) kuvaavat autistisen aistiherkkyyden tuottavan usein stressiä ja kipua neurotyypillisen aistimaailman varaan rakentuneessa ympäristössä. Tämä taas voi johtaa monia välttelemään sosiaalisia ympäristöjä ja tilanteita (Madriaga 2010) tai tukeutumaan autistiseksi "oireiksi" luokiteltaviin käyttäytymismuotoihin kuten toistava ja kaavamainen käyttäytyminen tai omaan rauhaan vetäytyminen (Jones ym. 2008). Onkin mahdollista, että myös tutkimusten huomioima vaihtelu samojenkin autismikirjon henkilöiden kognitiivisissa kykyprofileissa juontuu osittain aistiherkkyyden tuottamista kokemuksista. Toisaalta autistinen aistimaailma voi tuottaa kokijalleen myös paljon miellyttäviä kokemuksia, mikäli stressi

tai sosiaaliset käytännöt eivät ole tätä estämässä (Baggs 2010; Jones ym. 2008).

Hacking (2009) esittää, että autistiset omaelämäkerrat luovat uutta diskurssia sellaisten kokemusten kuvaamiselle, jotka olivat aiemmin kielellisen kuvauksen ulkopuolella. Samalla ne luovat uutta tulkintaa ja representaatiota autismista. Kuten Bourdieu (1977) esittää, vallitsevan doksan kyseenalaistamisessa on erityisen tärkeää tuoda kielellisen representaation pariin aiemmin representoimattomia kokemuksia. Autismikirjon henkilöiden esittämää omaa tulkintaa autismista yhtenä ihmiskirjon muotona, joka ei itsessään ole häiriö, sairaus tai puute, ei kuitenkaan ole harvoja esimerkkejä lukuun ottamatta huomioitu autismin tutkimuksessa ja vallitsevassa tieteellisessä tavassa lähestyä autismia. Lisäksi autismikirjon henkilöiden omia kokemuksia autistisuudesta on tutkittu äärimmäisen harvoin. Sen sijaan lukuisat tutkimukset ovat selvittäneet, miten vanhemmat (esim. Hodge 2008; Ludlow ym. 2011; Myers ym. 2009) – tai jopa isovanhemmat (Margetts ym. 2006) – kokevat lapsensa tai lapsenlapsensa autistisuuden. Mikä voisi olla syynä siihen, että tieteellinen tutkimus ei ole ollut erityisen halukas huomioimaan ja kuulemaan autistitiedon kohteen, autismikirjon henkilöiden, omia kuvauksia ja tulkintoja? Pohdin seuraavaksi yhtä mahdollista vastausta tähän kysymykseen aiemmin esittelemääni Bourdieun teoretisointiin tukeutuen.

Neuronormatiivisuus

Vallitsevassa tieteellisessä näkökulmassa, kuten myös kuntoutuksellisissa teksteissä autistista käyttäytymistä kuvataan muun muassa "oudoksi" (esim. Kerola ym. 2009, s. 25). Oletettavasti yhtä oudolta ja kummalliselta monen autistisen olemisen tavan omaavan silmissä näyttää ei-autistinen käyttäytyminen. Autistisen olemisen tavan ja neurotyypillisen olemisen tavan omaavien henkilöiden kohtaaminen voi olla molemminpuolisesti täynnä kokemuksia toisen osapuolen kummallisuudesta, erilaisuudesta ja käsittämättömyydestä. Vallitseva kulttuurinen odotus tälle kohtaamiselle on kuitenkin se, että toisen osapuolen, autistisen henkilön, tulisi omaksua riittävästi ei-autistista olemisen tapaa, jotta kohtaaminen voisi sujua (Hacking 2009). Yhteiskunnallisessa hierar-

kiassa neurotyypillinen olemisen tapa on arvostettua pääomaa, jonka puuttuminen altistaa yksilön diagnosoinnin, kuntoutuksen ja interventioiden kohteeksi. Autismikuntoutuksen päämääränä on yleensä päästä lähemmäs "normaalia" ja "tervettä" kehitystä ja olemisen tapaa. Toisin sanoen, kuntoutus tähtää autistisen olemisen tavan vähentämiseen ja muuttamiseen mahdollisimman neurotyypilliseksi olemisen tavaksi. Neurotyypillinen olemisen ja kommunikoinnin tapa asetetaan normiksi, tavoiteltavaksi asiaintilaksi.

Koska neurotyypillisen olemisen tavan tuottama kokemusmaailma on rakentunut toimintaa ja arvostuksia ohjaavaksi habitukseksi ja muodostunut itsestään selväksi doksaksi, eksplikoimattomaksi näkemykseksi, ei tulkinta autismista häiriönä ja sairautena tule kyseenalaistetuksi. Sen sijaan vallitsevaa jakoa "terveisiin" ei-autisteihin ja autismikirjon häiriöstä kärsiviin uusinnetaan muun muassa tutkimuksen ja kuntoutuksen käytännöissä jakamalla tämä näkemys toisten samankaltaisten – "normaalisti" kehittyneiden ja toimivien – kanssa. Jako uusiutuu ja pysyy yllä myös sitä kautta, että sosiaalisina ryhminä "ei-autistit" ja "autistit" ovat hierarkkisessa suhteessa toisiinsa, joka vaikuttaa muun muassa siihen, että autismikirjon henkilöillä on vähemmän yhteiskunnallista määrittelyvaltaa autismin suhteen kuin neurotyypillisillä.

Luonnollistuneena ja itsestään selvästi "oikeana" valtaa pitävän ryhmän kokemuksena ja olemisen tapana neurotyypillisuus muodostaa neuronormin, jolloin voidaan puhua neuronormatiivisuudesta. Autismin tieteellisten ja kulttuuristen representaatioiden voidaan nähdä olevan neuronormatiivisuuden tuotteita. Autismia koskevat tulkinnat on tehty asettamalla neurotyypillinen olemisen tapa normiksi ja standardiksi, johon autistista käyttäytymistä ja olemisen tapaa verrataan. Tällöin voidaan puhua myös neuronormatiivisesta kokemusmaailmasta; kokemukset, jotka menevät tämän normatiivisen kokemusmaailman ulkopuolelle, eivät välttämättä ole kielellisesti representoitavissa ja sosiaalisesti kommunikoitavissa – eikä niitä ehkä uskota tai hyväksytä olevan olemassa.

Samoin voidaan nähdä, että neuronormatiivinen habitus ohjeistaa autismia koskevan tieteellisen tiedon tuottamista. Autistisen käyttäytymisen tulkinta "kummallisena" ja sairauden oireina ei näyttäytyä vallitsevassa autistitutkimuksessa yhtenä mahdollisena näkökulmana, vaan

luonnollisena asiantilana, joka otetaan tutkimuksen itsestään selväksi lähtökohdaksi. Kuitenkin autistisen olemisen tavan tulkinta sairaute-
na tai häiriönä on pelkkä tulkinta: saman käyttäytymismallin tulkinta
riippuu tulkitsijan kulttuurisesta ja kokemuksellisesta viitekehyksestä.
Autismia määritellään ja "hoidetaan" eri tavoin eri kulttuureissa; kult-
tuuri asettaa myös rajat sille, miten autismista voidaan puhua tai miten
se voidaan ymmärtää (Grinker 2007).

Esittelemäni autismi-esimerkin pohjalta totean, että kokemus ra-
kentaa tieteellisen tiedon tuotannon ehtoja, niitä mahdollisia maail-
moja mistä käsin tutkimuskohdetta voidaan tarkastella, ymmärtää ja
käsitteellistää. Tällaisenaan kokemus rakentaa myös arvolatautuneen
tarkastelupohjan tutkimukselle, erityisesti silloin kun tutkimuksessa
tarkastellaan erilaisuutta, toiseutta, ei-minää tai ei-minun kaltaistani.
Kulttuurisesti arvotetut ja hierarkkiset ryhmäjaot mahdollistavat sen,
että enemmän yhteiskunnallista valtaa omaavien ryhmien kokemus-
pohjainen maailmassa olemisen tapa asettuu normiksi: tavalliseksi, tyy-
pilliseksi, normaaliksi, terveeksi ja siten oikeaksi tavaksi olla. Tämän
kääntöpuolena tästä normista eroavat olemisen tavat asettuvat normia
edustavien näkökulmasta tarkasteltuna epätavalliseksi ja epätyypillisek-
si tavaksi olla, jolloin ne voidaan myös tulkita epänormaaliksi, sairaaksi
ja jopa vääräksi tavaksi olla.

Kokemusasiantuntijuus ja asiantuntijuuden kokemuksellisuus

Tässä artikkelissa käytettiin käsitettä kokemusasiantuntija viittaamaan
henkilöön, jolla on omakohtaiseen kokemukseen perustuvaa tietoa jos-
tain asiasta. Yksi tämän artikkelin keskeisistä väitteistä on, että kaikki
asiantuntijat ovat kokemusasiantuntijoita: sekä tieteelliset asiantuntijat
että "kokemusasiantuntijat". Toisin sanoen asiantuntijan tuottamaan
tietoon vaikuttaa asiantuntijan oma kokemusmaailma tavalla tai toi-
sella. Tämä vaikutus jää kuitenkin helposti huomaamatta, koska ko-
kemuskertymä on muuttunut ruumiiseen kirjautuneeksi habitukseksi
tuottaen doksaksi, itsestäänselvyydeksi, muuttuneen maailmankuvan.

Autismin tapauksessa tämä tarkoittaa sitä, että tieteellinen asiantun-
temus, eli tuotettu tieteellinen tieto, on perustunut paljolti kokemuk-

seen ei-autismista ja tämä kokemus on asettunut normiksi, josta käsin tutkimuskohdetta tulkitaan. Tämän tiedon tuotannon taustalla ei siis ole pelkkä puute omakohtaisesta kokemuksesta autistisesta olemisen tavasta, vaan myös runsas kokemus sosiaalisesti jaetusta olemisen tavasta, jota tässä artikkelissa nimitetään neuronormatiiviseksi olemisen tavaksi. Neuronormatiivisesta olemisen tavasta käsin tutkittuna ja tulkittuna autismi määrittyy normista poikkeavaksi: ei-normaaliksi, eityypilliseksi, ei-terveeksi, oudoksi.

Pohdittaessa tämän kirjan keskeisiä teemoja, tietoa ja oikeudenmukaisuutta tämän artikkelin näkökulmasta, keskeiseksi muodostuu kysymys siitä, keillä on oikeus päästä tiedon tuottajan positioon ja millaisia tieteellisiä tulkintoja tästä seuraa. Artikkelissa esitettyjen ajatusten jäljiltä tuntuu luontealta todeta, että heidän, jotka ovat tuotetun tiedon kohteita eli objekteja sekä tutkitun ilmiön kokemusasiantuntijoita, tulisi olla myös heitä koskevan tiedon subjekteja, eli osa tiedon tuottamisesta sekä tuotetusta tiedosta ja tulkinnoista neuvottelemista. Artikkelin esimerkkinä toiminut autismi-ilmiön tarkastelu on tuonut esiin, että ilmiön määrittely pelkästään ulkopuolelta, "normaalial" edustavan positioista käsin, tuottaa tulkintoja, joita rajaavat tiedon tuottajatahojen kokemuskonteksti sekä siihen sidonnaiset arvot ja positio yhteiskunnallisessa hierarkiassa. Nämä tulkinnat voivat kuulostaa vakuuttavilta saman neuronormatiivisen habituksen omaavien mielestä, koska ne toimivat vallitsevan maailmankuvan vahvistajina. Seurauksena voi kuitenkin olla tieteellistä tietoa, joka uuden tiedon ja ymmärryksen tuottamisen sijaan uusintaa vallitsevaa maailmankuvaa.

Tarkoitukseni tässä artikkelissa ei ole ollut esittää autismikirjon yhteisöjen ja aktiivien näkökulmaa autismiin "oikeaksi" ja vallitsevaa tieteellistä näkemystä autismista "vääräksi". Myöskään kaikki autismikirjon henkilöt eivät ole samaa mieltä keskenään tai tässä esittämäni tulkintojen kanssa, eivätkä kaikki autismin tutkijat allekirjoita vallitsevaa tieteellistä autismitulkintaa. Autismia koskevan tieteellisen asiantuntijatiedon tuottajat ja itse tiedon kohteet, autismikirjon henkilöt, asettuvat kuitenkin yhteiskunnallisina ryhminä keskenään eriarvoiseen asemaan ja tällä on monia seurauksia. Tässä keskinäisessä suhteessa tieteelliset asiantuntijat tyypillisesti tuottavat tiedon kokemusasiantuntijoista kysymättä jälkimmäisten kokemuksia ja tulkintoja. Tieteellisen

tiedon tuottajan ei tarvitse hegemonisesta valtapositiosta käsin toimies-
saan kyseenalaistaa lähtökohtiaan tai "tunnistaa" doksaansa. Doksaksi
muodostuneena itsestäänselvyytensä valtavirtainen näkemys autismista
uusintaa sekä itseään että valtavirtaisen näkemyksen positiosta käsin il-
miötä tarkastelevien neurotyypillisten asiantuntijoiden omaa olemisen
tapaa "terveenä" ja "normaalina". Tieteelliset representaatiot autismista
vaikuttavat kuitenkin vahvasti autistisen kategoriaan asetettujen minä-
kuvaan, itsetuntoon, käyttäytymiseen ja yhteiskunnalliseen asemaan
(Nadesan 2005). Lisäksi ne mallintavat diagnostisia käytäntöjä, jotka
vuorostaan vaikuttavat merkittävästi niiden elämään, jotka diagnosoi-
daan (Gillman ym. 2000). Tässä toteutuu artikkelin alussa mainittu,
mutta tässä artikkelissa vähemmälle käsittelylle jäänyt kokemuksen ja
tiedon suhde: (tieteellisen) tiedon muuttuminen kokemukseksi. Ei ole
yhdentekevää millaista minuuden kokemusta tiedon kohteille tarjo-
taan.

Lähteet

- Baggs, A. (2010). Up in the clouds and down in the valley: My richness and yours. *Disability Studies Quarterly*, 30(1). Haettu osoitteesta <http://dsq-sds.org/article/view/1052/1238>
- Baron-Cohen, S., Ashwin, E., Ashwin, C., Tavassoli, T. & Chakrabarti, B. (2009). Talent in autism: Hyper-systemizing, hyper-attention to detail and sensory hypersensitivity. *Philosophical Transactions of the Royal Society, B* 364(no. 1522), 1377–1383.
- Baron-Cohen, S., Leslie, A. & Frith, U. (1985). Does the autistic child have a “theory of mind”? *Cognition*, 21, 37–46.
- Bettelheim, B. (1967). *The empty fortress: Infantile autism and the birth of the self*. New York: The Free Press.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2000). *Pascalian meditations*. Cambridge: Polity.
- Bowler, D. M. (2007). *Autism spectrum disorders: Psychological theory and research*. Chichester: Wiley.
- Gernsbacher, M. A., Dawson, M. & Goldsmith, H. H. (2005). Three reasons not to believe in an autism epidemic. *Current Directions in Psychological Science*, 14(2), 55–58.
- Gillman, M., Heyman, B. & Swain, J. (2000). What’s in a name? The implications of diagnosis for people with learning difficulties and their family carers. *Disability & Society*, 15(3), 389–409.
- Grandin, T. & Scariano, M. M. (1986). *Emergence: Labeled autistic*. New York: Warner Books.
- Grinker, R. R. (2007). *Unstrange minds: Remapping the world of autism*. New York: Basic Books.
- Hacking, I. (2009). Autistic autobiography. *Philosophical Transactions of the Royal Society, B* 364(no. 1522), 1467–1473.
- Higashida, N. (2013). *The reason I jump*. New York: Random House. (käännös K. Yoshida & D. Mitchell.)
- Hill, E. L. & Frith, U. (2003). Understanding autism: Insights from mind and brain. Teoksessa U. Frith & E. L. Hill (toim.): *Autism: Mind and brain* (s. 1–19). Oxford: Oxford University Press.
- Hodge, N. (2008). Evaluating Lifeworld as an emancipatory methodology. *Disability & Society*, 23(1), 29–40.

- Johansson, I. (2012). *A different childhood*. Scottsdale: Inkwell Publications.
(alkup. En annorlunda barndom, 2011.)
- Jones, R. S. P., Quigney, C. & Huws, J. C. (2008). First-hand accounts of sensory perceptual experiences in autism: A qualitative analysis. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 28(2), 112–121.
- Kerola, K., Kujanpää, S. & Timonen, T. (2009). *Autismin kirjo ja kuntoutus*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Latomaa, T. (2012). Onko kokemuksen (psykologinen) tutkimus tiedettä? – tieteenteoreettinen vai tieteenpsykologinen kysymys. Teoksessa L. Kiviniemi, K. Koivisto, T. Latomaa, M. Merilehto, P. Sandelin & T. Suorsa (toim.): *Kokemuksen tutkimus III: Teoria, käytäntö, tutkija* (s. 289–318). Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus.
- Ludlow, A., Skelly, C. & Rohleder, P. (2011). Challenges faced by parents of children diagnosed with autism spectrum disorder. *Journal of Health Psychology*, 17(5), 702–711.
- Madriaga, M. (2010). “I avoid pubs and the student union like the plague”: Students with Asperger Syndrome and their negotiation of university spaces. *Children's Geographies*, 8(1), 39–50.
- Margetts, J. K., Le Couteur, A. & Croom, S. (2006). Families in a state of flux: The experience of grandparents in autism spectrum disorder. *Child: Care, Health and Development*, 32(5), 565–574.
- Marttila, A. (2012). Aivovamma ja vammautuneen kokemuksellisuus. Teoksessa L. Kiviniemi, K. Koivisto, T. Latomaa, M. Merilehto, P. Sandelin & T. Suorsa (toim.): *Kokemuksen tutkimus III: Teoria, käytäntö, tutkija* (s. 221–257). Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus.
- Miller, J. K. (toim.) (2003). *Women from another planet? Our lives in the universe of autism*. Authorhouse.
- Mukhopadhyay, T. R. (2011). *The mind tree: A miraculous child breaks the silence of autism*. New York: Arcade Publishing.
- Murray, S. (2012). *Autism*. New York: Routledge.
- Myers, B. J., Mackintosh, V. H. & Goin-Kochel, R. P. (2009). “My greatest joy and my greatest heart ache:” Parents’ own words on how having a child in the autism spectrum has affected their lives and their families’ lives. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 3(3), 670–684.
- Nadesan, M. H. (2005). *Constructing autism: Unravelling the “truth” and understanding the social*. New York: Routledge.

- O'Neil, S. (2008). The meaning of autism: Beyond disorder. *Disability & Society*, 23(7), 787–799.
- Orsini, M. & Davidson, J. (2013). Introduction. Critical autism studies: Notes on an emerging field. Teoksessa J. Davidson & M. Orsini (toim.): *Worlds of autism: Across the spectrum of neurological difference* (s. 1–28). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Orsini, M. & Smith, M. (2010). Social movements, knowledge and public policy: The case of autism activism in Canada and the US. *Critical Policy Studies*, 4(1), 38–57.
- Prince, D. (2010). The silence between: An autoethnographic examination of the language prejudice and its impact on the assessment of autistic and animal intelligence. *Disability Studies Quarterly*, 30(1). Haettu osoitteesta <http://dsq-sds.org/article/view/1055/1242>
- Robertson, S. M. (2010). Neurodiversity, the quality of life, and autistic adults: Shifting research and professional focuses onto real-life challenges. *Disability Studies Quarterly*, 30(1). Haettu osoitteesta <http://dsq-sds.org/article/view/1069/1234>
- Sinclair, J. (2010). Being autistic together. *Disability Studies Quarterly*, 30(1). Haettu osoitteesta <http://dsq-sds.org/article/view/1075/1248>
- Straus, J. N. (2013). Autism as culture. Teoksessa L. J. Davis (toim.): *The disability studies reader* (4. painos, s. 460–484). New York: Routledge.
- Tidmarsh, L. & Volkmar, F. R. (2003). Diagnosis and epidemiology of autism spectrum disorders. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 48(8), 517–525.
- Waterhouse, L. (2013). *Rethinking autism: Variation and complexity*. Lontoo: Academic Press / Elsevier.

10 Mindfulness ja sosiaalisen tiedon käsittely

Susanna Lähteenoja & Kati Kärkkäinen

Taito vapaaehtoisesti palauttaa harhaileva huomio haluttuun kohteeseen, kerta toisensa jälkeen, on kaiken arvostelukyvyn, luonteen ja tahdon perusta. Kukaan ei ole compos sui, itsensä herra, jos ei tätä taida. Koulutus jolla voitaisiin parantaa tätä taitoa olisi koulutusta par excellence, parhaimmillaan. Mutta on helpompaa määritellä tämä tavoite kuin antaa käytännön ohjeita sen toteuttamiseksi.

William James, 1842–1910

Johdanto

Mindfulness, eli hyväksyvä, tietoinen läsnäolo, on levinnyt 1970-luvulta alkaen käyttäytymislääketieteestä yhä laajemmalle hyvinvoinnin tukemiseen ja erilaisten psykologisten ja fyysisten ongelmien hoitoon (Kabat-Zinn 1990). Sen juuret ovat buddhalaisessa filosofiassa ja psykologiassa yli kahdentuhannen vuoden takana. Mindfulnessissa tarkoituksena on omien mielentilojen sekä kehon tuntemusten hyväksyvä tiedostaminen hetki hetkeltä. Arkiajattelu pursuaa tulkintoja sekä suoranaisia väärinymmärryksiä ja ajatusvääristymiä, sen sijaan mindfulnessissa tavoitellaan levollista ilmiöiden ja asioiden tunnistamista. Lukuisat empiiriset tutkimukset ovat osoittaneet, että mindfulness toimii – mutta vielä on osittain epäselvää, kuinka.

Tässä luvussa pohdimme mindfulnessin yhteyttä sosiaaliseen kognitioon – mindfulness-meditaatiossa voidaan ajatella harjoiteltavan tavalisesta arkisesta tiedonkäsittelystä poikkeavaa havainnointia ja prosessointia. Mindfulnessin on todettu vaikuttavan kognitiivisiin valmiuksiin (esim. Hölzl ym. 2011): mm. kognitiiviseen kompleksisuuteen eli taitoon jäsentää ilmiöitä ja asioita moniulotteisesti, itsesäätelyyn ja kognitiivisen jähkkyyn vähenemiseen. Mindfulnessin ja reflektiivisen eli tietoisin, arvioivan ajattelun välillä (ks. Pirttilä-Backman 1993) on yhteyksiä, ja niiden voidaan nähdä edustavan hieman erilaisia mutta toisiaan täydentäviä epistemologioita eli tietokäsityksiä (esim. Kabat-Zinn 2003; Bishop ym. 2004, Langer & Moldoveanu 2000). Myös alustavia tutkimuksia, joissa selvitetään suoraan mindfulnessin yhteyttä henkilökohtaisiin tietokäsityksiin, alkaa löytyä (Boden-McGill & Houdmoud 2012).

Modernin mindfulnessin muodot

Mindfulness-meditaatioon perustuvia interventioita on alettu käyttää enenevästi hyvinvoinnin tukemiseen ja erilaisten psykologisten, psykiatristen ja fyysisten ongelmien hoitamiseen. Modernit interventiot sisältävät laajan joukon meditaatiotapoja ja psykologisia interventioita, joita yhdistää käsite ”mindfulness”. Interventioista vain kahteen kuuluu kiinteästi meditaatio: MBSR (Mindfulness-based stress reduction) ja MBCT (Mindfulness-based cognitive therapy), joka kytkeytyy kognitiiviseen terapiaan. Näissä muodoissa opetetaan yleensä keho-, istuma- ja joogameditaatiota. Laajalti käytettyä MBSR:ää toteutetaan tyypillisesti ryhmämuotoisena, ja tämä interventiotyyppi on tuonut vahvasti mindfulness-lähestymistapaa psykologiaan ja lääketieteeseen. Lisäksi käytössä on elementteiltään mindfulness-tyyppisiä psykologisia interventioita ilman meditaatiota (esim. DBT eli Dialectical behavioral therapy ja ACT eli Acceptance and commitment therapy). (Chiesa & Malinowski 2011; Kabat-Zinn 1990.)

Moderneissa lähestymistavoissa päätarkoitus on psyykkisen ja fyysisen hyvinvoinnin lisääminen. Sen sijaan perinteisessä buddhalaisuudessa moraalinen kehitys on nostettu keskeisimmäksi, ja vasta toissijaisena tulevat terveydelliset hyödyt. Buddhalaista perinnettä jatketaan

modernissa mindfulnessissa siten, että siinäkin pyritään sekä irrottautumaan taipumuksista ja tottumuksista, jotka herättävät ja ylläpitävät kärsimystä aiheuttavia emootioita kuten vihaa, että onnellisuuden ja myötätunnon kaltaisten positiivisten tunteiden lisäämiseen. On tärkeää huomioida, että modernit interventiot on irrotettu uskonnosta, eivätkä ne edellytä kannan ottamista buddhalaisuuteen.

Hyvin karkeasti jaotellen huomion kohde perinteisessä meditaatiossa ja moderneissa interventioissa voidaan asettaa kaavion 1 kaltaiselle jatkumolle.

Kaavio 1:

Suorien kokemusten havainnoiminen		Kognitioiden muuttaminen	
Zen vipasana	MBSR	MBCT	DBT
			ACT

(Chiesa & Malinowski 2011)

Interventioiden monimuotoisuus tuottaa valinnanvaraa niitä hyödyn-täville. Tutkimukselle monimuotoisuus tuo haasteen – se luo paineita ”mindfulness”-käsitteen määrittelylle ja rajaamiselle. Tutkijat joutuvat pohtimaan, mitä kaikkea voidaan tutkia juuri tämän käsitteen kautta. Kiinnostus mindfulnessin tutkimiseen on joka tapauksessa ollut niin laajaa, että nykyään puhutaan jo uudesta tieteenalasta, contemplative sciences. Alalla on omia opetus- ja tutkimuslaitoksia Yhdysvalloissa. Voimme ajatella, että amerikkalaisen psykologian isä, William James, havitteli jotain vastaavaa jo vuonna 1890 kirjoittamassaan psykologian oppikirjassa, josta poimitulla sitaatilla aloitimme lukumme.

Varhaisia kaikuja buddhalaisesta psykologiasta

Mindfulness on viime vuosikymmeninä noussut länsimaiseksi trendiksi, mutta buddhalaisia vaikutteita on tuotu psykologiaan jo huomatta-vasti aiemminkin. William James perehtyi 1800-luvun loppupuolella buddhalaisuuteen ja kehitti introspektiometodia eli eräänlaista itseha-vainnointia tieteelliseen käyttöön. Cardiffin yliopiston sosiaalipsyko-

logi Steven Stanley on havainnut useita yhtäläisyyksiä mindfulnessin ja William Jamesin introspektiometodin välillä (Stanley 2012). On mahdollista että James sai vaikutteita Wilhelm Wundtilta, joka myös oli alkanut käyttää introspektiota 1800-luvun loppupuolella. Sekä introspektiossa että mindfulnessissa tullaan tietoisiksi kokemuksesta, ja – paradoksaalisesti – luodaan samalla välimatka tuohon kokemukseen.

Mindfulness-sana otettiin englanninkielisessä maailmassa käyttöön 1890-luvulla, kun haluttiin kääntää alun perin palinkielinen sana ”sati”. Käännöstä ehdotti brittiläinen tutkija Rhys-Davids, jonka William James kutsui lukuvuonna 1894–1895 luennoimaan Harvardiin otsikolla ”Buddhismi: sen historia ja kirjallisuus”, Stanley (2012) kertoo. William Jamesia kiehtoivat myös buddhalaisen filosofian lähestymistapa: molemmat, James ja buddhalaisuus, olivat kiinnostuneempia siitä, kuinka tieto muodostuu (epistemologia) kuin siitä, mitä on olemassa (ontologia). William Jamesilla tämä pragmaattinen ja funktionalistinen ote löysi lopulta muotonsa amerikkalaisessa pragmatismissa, jonka luojana häntä myös pidetään. Sekä buddhisminkin että Jamesin psykologiat rakentuvat introspektion metodille.

James piti keskeisenä ihmisen kehollista kokemusta tämän mielellisessä ja sosiaalisessa elämässä. Stanley (2012) löytää Jamesin teksteistä hajanaisia, mutta oivaltavia huomioita somaattisesta introspektiosta eli oman kehon tuntemusten tutkimisesta. Jamesin ehdotus noudattaa pääpiirteissään mindfulnessissa käytettävää kehomeditaatiota. Kehomeditaatioissa keskitytään aistimaan sekä hienovaraisia että voimakkaampia kehollisia tuntemuksia ja pohtimaan niitä kokemuksellisenä tutkimuksena. James kysyi: ”Voitko kuljettaa huomiotasi koko kehosi läpi? Huomaatko mitään eroja tuntemuksissa? Auttaako tuntemusten nimeäminen tuntemusten havaitsemista?” Näillä kysymyksillä James itse siivitti kehollista introspektiotaan, ja ne ovat huomattavan samankaltaisia kuin nykyisissä mindfulness-harjoitteissa.

Jamesin menetelmä saattaa vaikuttaa täysin sisäänpäin kääntyneeltä, koska huomio kohdistuu omaan kokemukseen, ja siksi jotenkin irralliselta sosiaalisesta maailmasta. Mindfulness ja introspektio eivät kuitenkaan ole vain psykologinen vaan myös sosiaalinen toiminto, joka toimii yksilöllisen/sisäisen ja sosiaalisen/ulkoisen rajalla. Sekä mindfulnessin että introspektion tavoitteena on saada kosketus omaan kokemukseen,

jotta sen avulla voi ymmärtää – ja muuttaa – sitä kuinka suhtautuu erilaisiin kokemuksiin. William Jamesin mukaan näin me vältämme ”psykologin virhepäätelmän”, eli jonkin kohteen kuvaamisen sen mukaan, millainen oma kokemuksemme siitä on, eikä sen mukaan, millainen se on.

Tietoisuuden käsite luo sekin siltaa Jamesin ja buddhalaisen psykologian välille. James oli hyvin kiinnostunut tietoisuudesta – kuten nykyiset kognitiotieteilijätkin – ja mietti tapoja sen tutkimiselle. Kognitiotieteessä tietoisuutta kutsutaan vaikeaksi ongelmaksi, koska positivistis-empiristinen tutkimusote tavoittelee objektiivisuutta. Ratkaisuksi on ehdotettu, että tutkittaisiin myös ihmisten omia subjektiivisia kertomuksia kokemuksista. Nämä täydentäisivät standardiksi muodostunutta toisen ja kolmannen henkilön intersubjektiivista tai objektivistista (esim. aivokuvannus) tarkastelutapaa.

Introspektiossa samoin kuin mindfulnessissa ei rakenneta tiivistä rajaa ”havainnoitsijan” ja ”havainnoidun” väliin. James ehdotti, että psykologi voisi olla oman kokemuksensa kommentaattori ja piti tätä normaalina. Nykyään akateemisessa psykologiassa raja ”havainnoitsijan” ja ”havainnoidun” välillä on kuitenkin jyrkkä, eikä introspektiota pidetä pätevänä metodina laadullisissa tai tilastollisissa oppikirjoissa. Vaikka introspektio näyttäisi olevan kuollut, historiallinen reliikki, se on edelleen visainen kysymys useimmille nykyajan psykologeille: miten ihmiset kykenevät raportoimaan omasta tietoisuudestaan?

James vertasi ihmisen tajuntaa liikkuvaan veteen kuvatessaan ajattelevaa mieltä ajatusten virtana. Häneltä on peräisin sanonta ”tajunnan-virta”, jolla hän kuvasi introspektion kohdetta:

Tajunta ei ilmene erillisinä palasina. ”Ajatusten helminauha” tai ”ketju” ei myöskään kuvaa sitä soveliaasti sellaisena, kuin se ensisijassa esittäytyy. Se ei ole mitään nivellettyä, se virtaa. ”Joki” tai ”virta” ovat sille kaikkein luonnollisimpia metaforia. Kun käsittelemme sitä tästedes, kutsukaamme sitä ajatusten virraksi, tietoisuuden virraksi, tai subjektiiviseksi elämäksi.”

(James 1890, s. 239).

Tästä metaforasta käy hyvin ilmi tietoisuuden alati muuttuva luonne. Niinpä se taitavasti vie pohjan ajatukselta, että introspektiossa tarkkaillisimme muuttumatonta itseä. Ajatusten virta on jatkuva mielellisten tapahtumien ja aistimusten vuo. Jamesin mukaan ”ajatus on jatkuvasti muutoksen tilassa; mikään tila ei mentyään enää voi ilmetä aivan samanalaisena kuin se oli aiemmin eikä ole mitään todistetta siitä että voisimme kokea saman kehollisen aistimuksen kahteen kertaan” (James 1890, s. 231). Tämä on hyvin samankaltainen kuin buddhalaisen psykologian käsitys kaiken muuttuvuudesta. Kun tulemme kokemuksellisesti tietoisiksi todellisuuden muuttuvasta luonnosta, emme enää voi pitäytyä oletukseen asioiden pysyvyydestä, mukaan lukien oma itsemme.

Mindfulnessin tutkiminen

William Jamesin jälkeen itsetutkiskelu ja meditaatio jäivät pitkään unohduksiin länsimaissa, kunnes uusi kiinnostus virisi viime vuosikymmeninä. Mindfulness-meditaatiota paitsi harjoitetaan niin myös tutkitaan paljon, ja tutkimukselle on omistettu oma akateeminen julkaisunsa. Aivokuvannusmenetelmillä on saatu tärkeää tietoa neurologisista ja rakenteellisista muutoksista, joiden uskotaan olevan meditaation vaikutusta. Näiden kalliiden menetelmien rinnalle on haluttu kehittää edullisia ja nopeita itsearviointimittareita. Näitä on kehitetty useita (MAAS, KIMS, FMI), mutta niihin liittyy vielä monia ratkaisemattomia ongelmia. Mittareiden sisällöllinen moninaisuus ja validiteetin heikkous on tuskastuttanut pitkään alalla toimineita tutkijoita ja saanut heidät ilmaisemaan huolen mindfulnessin trivialisoinnista ja banalisoinnista, jopa vääristymisestä (mm. Grossman 2011). Tämä näkyy esimerkiksi verratessa mindfulnessin määritelmiä käytössä olevien mittareiden väittämiin. Määritelmiä ovat mm.:

- ”mielentila, joka havaitsee nykyhetken ilman arvostelua”
- ”katsomista sisäänpäin syvässä itsetutkiskelun ja itseymmärryksen hengessä”
- ”avosydämistä, hetkessä pysyvää ja arvostelusta pidättäytyvää tiedostamista”.

Mittariväittämiä ovat sen sijaan esimerkiksi:

- ”unohdan heti uuden ihmisen nimen, kun hänet on esitelty minulle”
- ”napostelen huomaamatta itsekään syöväni”
- ”rikon joskus esineitä huolimattomuuttani, koska ajatukseni ovat muualla”.

Nämä esimerkit on lainattu MAAS (Mindfulness attention and awareness scale) mittarista, joka on Web of Sciencen viittausten pohjalta tällä hetkellä eniten käytetty mindfulness-mittari. Väittämät osoittavat pikemminkin vastaajansa hajamielisyyden määrää, mikä on melko eri asia kuin mindfulness. Lisäksi eri mittareiden välinen korrelaatio ei ole riittävä, useinkaan ei edes saman mittarin eri osioiden välillä. Tämä tekee muun muassa vastaajien keskiarvojen tulkitsemisesta hyvin ongelmallista.

Nykyiset mittarit kuvaavat lähinnä mindful-tyyppistä käyttäytymistä tai yleistä taipumusta ”olla mindful” arjessa, kun perinteiset mindfulness-määritelmät painottavat tietoisuuden ominaisuuksia. Onkin todennäköistä, että modernit mindfulness-pohjaiset interventiot eivät kykene erottelemaan huomiota ja tietoisuutta, jolloin jää selvittämättä, mitä meditoijat oikeastaan tekevät, kun he harjoittavat meditaatiota näissä moderneissa versioissa. Minkäänlaista konsensusta ei siis ole siitä, kuinka mindfulness olisi määriteltävä, vaikka yleisesti ollaan sitä mieltä, että siihen liittyy huomion keskittäminen nyt-hetkeen.

Ongelmallista on sekin, etteivät tutkijat monesti avaa, mitä he tarkoittavat mindfulnessilla: onko se piirre, joka ihmisellä voi olla, vai tila jonka voi saavuttaa, vai päämäärä jota tavoitellaan vai menetelmä jonka tavoitteen saavuttamiseksi? Pulmallista on myös se, että mittareita käytetään vastaajilla, joilla ei ole minkäänlaista kokemusta meditaatiosta vaan mindfulness typistetään esimerkiksi kokoelmaksi tiettyjä luonteenpiirteitä.

Tutkimuksissa on myös vaikea erottaa, mikä on juuri meditaation harjoittamisen vaikutus. Useimmat neuropsykologiset ja aivokuvantamiseen perustuvat tutkimukset on tehty perinteisen meditaation harjoittajilla, kun taas suurin osa kliinisistä tutkimuksista perustuu moderneihin interventioihin, joihin kaikkiin ei kuulu meditaatiota. Lisäksi lähes kaikki tutkimukset, joissa etsitään mindfulnessissa vaikut-

tavia psykologisia mekanismeja, perustuvat moderneihin interventioihin. Mittarit saaattavatkin selvittää enemmän käyttäytymistapoja kuin mindfulness-tilaa. (Grossman 2011.)

Kokonaisuutena tutkimukset antavat tukea sille, että mindfulness lisää hyvinvointia, ja jopa suojaa aivoja ikääntymisen vaikutuksilta. Mikä sitten tuottaa näitä muutoksia? Erään arvion mukaan systemaattinen tiedostamisen ja ei-reagoimisen harjoittelu. Ne liudentavat kokemusta niin, että meditoija voi tietoisemmin valita ne ajatukset, tunteet ja aistimukset, joihin haluaa samastua sen sijaan, että vain automaattisesti reagoisi niihin. Usein asenteisiimme ja tunteisiimme vaikuttavat täysin huomaamattamme tekemämme väärät, jopa vahingolliset johtopäätökset, joiden pohjalta saatamme vielä toimia. Jäljempänä tarkastelemmekin lähemmin, miten mindfulness voi vaikuttaa tiedonkäsittelyyn. Sitä ennen pohdimme meditaation merkitystä mindfulnessin harjoittamisessa.

Mindfulness ja meditaatio

Jotkut tutkijat kyseenalaistavat mindfulnessin ja meditaation kiinteän yhteyden. Tämä näkyy selvästi tutkimuksissa, joissa mindfulness käsitetään enemmän piirteeksi tai asennoitumiseksi. Jos kuitenkin tarkastellaan mindfulnessin historiaa ja käsitteellistä syntyä, se löytyy juuri tietäntyyppisen meditaation harjoittamisesta buddhalaisessa filosofiasa. Tällöin se on nähtävä sekä prosessina eli mindfulness-taitojen opimisena että tilana, jossa ollaan tietoisia omasta kokemuksesta. Alkukielessä mindfulness-sanalla on myös toinen konnotaatio, joka viittaa pikemminkin viljelyyn, harjaannuttamiseen tai kultivoimiseen.

Meditaatiotapojen erilaisuus ja ennen kaikkea harjoittajan oma motivaatio voi olla eräs tutkimustuloksia hämmentävä seikka. On oletettavaa, että meditoijan intentio suuntaa meditoimisen vaikutuksia. Toisaalta erilaiset meditaatiotavat, kuten avoin- tai keskittymismeditaatio saattavat kehittää eri aivoalueita. Niinpä esim. aloitteleville meditoijille opetettava keskittymismeditaatio on omiaan kehittämään juuri oman ajattelun tarkkailemista. Klassisen meditaation ja modernien interventioiden opettaman meditaation välillä on myös painotuseroja, jotka saattavat näkyä aina tutkimustuloksissa saakka – perinteiset meditaatioita

tiotavat painottavat enemmän mm. introspektiivista tietoisuutta. Näistä eroista johtuen saattaa olla aiheellista pohtia, voidaanko ja kannattaako termiä ”mindfulness” käyttää sellaisena kattokäsitteenä kuin sitä nykyisin käytetään tälle hyvin rikkaalle ja monimuotoiselle ilmiölle.

Langerin ”mindfulness” sosiaalipsykologiassa

Sosiaalipsykologian piirissä Ellen Langer on julkaissut tutkimuksia, joissa hän käyttää mindfulness-sanaa (Langer & Moldoveanu 2000) antaen sille oman erityismerkityksen. Langer ryhtyi 1970-luvulla tutkimaan ilmiötä, jota hän kuvaa kyvyksi havaita se, mikä on uutta tai odottamatonta. Tämä on Langerin mukaan ”mindfulness”. Hänen määritelmänsä mukaan mindfulness on prosessi, jossa havainnoidaan ympäristöä tuorein tavoin ja siten luodaan uusia erotteluja. Vastakohtana on ”mindlessness”, josta Langer käyttää metaforaa ”valot ovat päällä, mutta kukaan ei ole kotona”.

Langerin käsitteet voitaneen suomentaa ”tiedostavaksi” ja ”tiedostamattomaksi” ajatteluksi. Hän on tutkimuksissaan keskittynyt näiden ajattelutapojen vaikutuksiin esim. vanhushoidossa, koulutuksessa ja yritysmaailmassa. Tunnettuna esimerkkinä on vanhainkotitutkimus, jossa koeryhmän vanhuksia kannustettiin päättämään enemmän arkeensa kuuluvista asioista (esim. vaihtoehtoja erilaisista tekemisistä) ja heitä vastuutettiin huolehtimaan huonekasvista. Näillä ajattelua ravitsevilla pienillä asioilla tuotettiin selkeä parannus vanhusten aktiivisuuteen ja aloitteellisuuteen, ja koeryhmän kuolleisuus tutkimusajanjaksoilla oli olennaisesti vähäisempi kuin kontrolliryhmän (Langer 1989).

Langerin kiinnostuksen kohteena ovat olleet myös ennakkoluuloisuuden kaltaiset sosiaaliset ongelmat. Ihminen voi luokitella asioita tiedostamattomasti (mindless) ja samalla jähmeästi. Esimerkiksi kun ihmisen huomio kiinnittyy toisen ihon väriin tai puheesta kuuluvaan vieraaseen korostukseen, hän sijoittaa havaitsemansa ihmisen ihon värin mukaiseen lokeroon, eikä huomioi eroja ihmisten välillä. Tiedostava (mindful) ajattelija jatkaa erottelujen etsimistä tuon alkuperäisen havaintonsa jälkeen: kysymällä esim. musiikkimakua tai ruokatottumuksia. Useimmat stereotypiamme eivät perustukaan faktaan vaan omaan tiedostamattomaan lokerointiimme. Vaikka Langerin lähestymistapa

on kiinnostava sosiaalisen kognition kannalta, se on kuitenkin rajattu tämän luvun käsittelyn ulkopuolelle, koska se poikkeaa tässä esitellyn mindfulness-tutkimuksen valtavirrasta.

Mindfulness ja sosiaalinen kognitio

Sosiaalisen kognition lähtökohtana on, että havainnoitavaa ja prosessoitavaa informaatiota on tarjolla valtavasti. Siksi ihminen pystyy huomioimaan vain vähäisen osan siitä. Tarvitsemmekin huomion jakamista viisaasti. Evolutiivisesti olennaista on, että uhkat ja vaarat havaitaan nopeasti – henkiin jäämistä ja turvallisuutta tukee taipumus priorisoida negatiivista ainesta. (ks. esim. Baumeister ym. 2001; Rozin & Royzman 2001.)

Perinpohjainen ajattelu on työlästä, joten arkiset päätökset hoituvat varsin automatisoidusti ja nopeasti. Hyödynämme ajattelun peukalosääntöjä eli heuristiikkoja (ks. Seppälä ym. tässä kirjassa) ja valmiita prosessoinnin kehyksiä, kuten skeemoja eli sisäisiä malleja maailmasta, ja skriptejä eli tapahtumien mallikäsikirjoituksia. Perinteisesti yksilölähtöinen kognitiotutkimus on saanut viime vuosikymmeninä rinnalleen myös sosiaalisempia näkökulmia ihmisten taipumukseen lokeroida ja luokitella asioita. Esimerkiksi sosiaalisten representaatioiden tutkimus ja diskurssianalyttinen ote tarkastelevat sitä, miten vuorovaikutuksessa jäsennetään ja yksinkertaistetaan monimutkaista maailmaa. (ks. esim. Augoustinus ym. 2006.)

Tiedon prosessointi jaotellaan usein kaksitasoiseksi, joista toinen taso viittaa heurististyyppiseen nopeaan tiedonkäsittelyyn ja toinen analyttiseen prosessointiin. Näistä voidaan käyttää nimityksiä ykkös- ja kakkostyyppin prosessointi. (Kahneman 2011; Stanovich 2011.) Ykköstyyppille ominaista on vauhdikkuus ja jo olemassa olevan tietojen kokemusaineksen hyödyntäminen impulsiivisesti ja intuitiivisesti. Kakkostyyppiä luonnehtii pysähtyminen ja asiaan liittyvien faktojen systemaattinen kerääminen ja harkinta. Kakkostyyppin prosessointi voidaan edelleen jakaa kahteen alaosiin. Toisena näistä on algoritmisen mielen, jonka tasolla suoritetaan perinteiseen älykkyyshäiritelmään soveltuvia kaavamaisia ajattelutehtäviä. Toinen osa kakkostyyppiä on

vapaammin pohtiva reflektiivinen mieli, joka perustuu kaavojen sijasta kognitiivisiin tyyleihin ja ajattelutaipumuksiin.

Sosiaalipsykologisena lähtökohtana on, että ihminen toimii kognitiivisen sairauten tavoin. Jos tilanteesta selviää ykköstyypin ajattelulla, niin hän ylittää prosessointitaloudellisesti riman tästä matalasta kohdasta. Aivojen toimintalogiikan takia ihminen myös urautuu helposti toimimaan tietyillä, tutuilla tavoilla. Tätä urautumista selittää neuroplastisuus eli aivojen kyky muuttaa rakennettaan vastauksena kokemukseen. Aiemmat kokemuksemme ohjaavat meitä toistamaan tuttua kaavaa. Jopa huomion suuntaaminen on sellaista kokemusta, joka aktivoi neuroneja ja saa aikaan rakenteellista muutosta niiden yhteyksissä (Siegel 2012, s. 8–1). Toistuvissa, vähämerkityksisissä asioissa nopea ja ohut tapa prosessoida tietoa on tarkoituksenmukainen: pohdinta ei tuo niihin lisäarvoa. Kun kyseessä on sen sijaan konteksti, jossa kaivataan tuoretta ajattelua, kiinnostavana kysymyksenä on, miten sosiaalinen kognitio palvelee tätä tarkoitusta.

Tarkastelemme seuraavaksi mahdollisia yhteyksiä tiedonkäsittelyn ja mindfulnessin keskeisten periaatteiden (tarkoituksellisuus ja arvostelemattomuus) välillä. Lisäksi pohdimme mindfulnessin merkitystä metakognition ja tiedonkäsittelyn harhojen näkökulmasta.

Tarkoituksellisuus

Mindfulness lähestymistapana ohjaa arkisesta poikkeavaan tiedonkäsittelyyn – huomion kiinnittämiseen tarkoituksellisesti ja arvostelematta nykyhetkeen (Kabat-Zinn 2010, s. 4). Mitä tällainen tapa suunnata huomiota voisi merkitä sosiaalisen kognition näkökulmasta? Tarkoituksellisuuden voisi ajatella heikentävän taipumusta ajautua ohueen ykköstyypin prosessointiin, jossa havainnointia ohjaavat usein sen hetkiset intressit tai totutut havaintokehykset. Intresseistä esimerkkinä voi olla nälkä, joka ohjaa katsetta kiinnittymään ympäristön ravintoloihin ja totutuista havaintokehyksistä vaikkapa omien ihmissuhdekokemusten pohjalta tehdyt oletukset nykyisistä ihmissuhteista. Mindfulnessissa harjoitellaan arkihavainnoinnista poikkeavaa tietoista huomioimista.

Mindfulnessin on osoitettu mahdollistavan tarkemman ja tehokamman havainnoimisen. Kokeneet meditoijat pystyivät suuntaa-

maan huomiotaan paremmin ja sivuuttamaan häiriötekijät johonkin keskittyessään. Meditoijien on myös päätelty ilmentävän joustavampaa kognitiivista orientoitumista. (van den Hurk ym. 2010; Hodgins & Adair 2010; Kilpatrick ym. 2011). Meditaation huomion suuntaamisesta ja havaintojen prosessointia tukeva vaikutus on liitettävissä EEG-tutkimuksissa saatuihin tuloksiin, joiden mukaan pitkäaikainen meditoinnin harjoittaminen vahvistaa huomioon kannalta olennaisia aivoalueita (Chiesa & Serretti 2010).

Mindfulnessin hyvinvointivaikutuksia selittää osaltaan se, että lähestymistapa vähentää tahdonvastaista, automatisoitunutta vellontaa kielteisissä mielenmaisemissa ja tukee siten tunteiden säätelyä (Heeren & Philippot 2011; Raes & Williams 2010). Huomion tietoinen suuntaaminen on ”vastamyrkkyä” psyykkistä hyvinvointia nakertavalle taipumukselle märehtiä kielteisissä tunteissa ja ajatuspoluissa.

Arvostelemattomuus

Arkisessa tiedonkäsittelyssä informaatiota arvioidaan sen suotuisuuden pohjalta. Jokin ajatus koetaan häiritseväksi – esimerkiksi tietoisuus monista vielä hoidettavista velvoitteista – tai tietty tuntemus, kuten kipu, arvioidaan kielteiseksi, ja nämä arviot tuottavat tunteita. Ihmiselle on tyypillistä mennä kohti miellyttäviä tuntemuksia ja tunteita, ja tätäkin nopeammin paeta epämiellyttäviä. Tiedonkäsittelyn näkökulmasta pakenemisen strategia, joka voi esiintyä esimerkiksi ikävien ajatusten tukahduttamisena, toimii heikosti ja usein jopa vahvistaa ei-toivottuja ajatuksia (ks. Wegner 1994).

Kognitiiviset sisällöt ovat siis tunnekylläisiä, ja tunteet vaikuttavat informaation prosessointiin. Mindfulnessissa harjoitellaan levollista ja arvostelematonta suhtautumista mielen sisältöihin, minkä voisi ajatella tuottavan omanlaistaan tiedonkäsittelyä. Esim. reaktiivisuus vähenee mindfulnessiin kuuluvan tunteiden neutraalin huomioimisen ja nimeämisen kautta (Keng ym. 2011). Tunteita tuottavien limbisten alueiden rauhoittuminen tuo vastaanottavaisuutta emotionaalisten kokemusten suhteen ja luo tilaa kokonaisvaltaisemmalle havainnoinnille.

Greenbergin ja Meiranin tutkimus (2013) avaa kiinnostavan näkökulman mindfulnessin ja tunteiden yhteyksiin. Heidän tulostensa

mukaan ei ole niinkään kyse siitä, että tunteet koskettaisivat mindfulness-meditoijia vähemmän. Hyväksyvä, tietoinen läsnäolo päinvastoin tukee vahvaa uppoamista tunteeseen, mutta samalla myös nopeaa palautumista tunnekokemuksesta. Tunteisiin säilytetään voimakas yhteys siten, että ne eivät pääse kuitenkaan ”hukuttamaan kokijaa”.

Metakognitio

Mindfulness-lähestymistavassa huomion suuntaamisen tarkoituksellisuus sisältää ajatuksen, että valitsemme havainnoitavan tietoisesti erilaisten mahdollisuuksien kokonaisuudesta. Tämä on metakognitiivinen taito ja liittyy oman ajattelun ja havainnoinnin tiedostamiseen. Pelkkään irralliseen osaseen fokusoinnin sijasta tarkasteluun otetaan kokonaisuus, josta tietoisesti valitaan kullakin hetkellä tarkasteltava osa. Arvostelematon asenne helpottaa tätä valintaa heikentämällä tunteiden taipumusta keskittää huomiota yksittäiseen, tunnetäyteiseen asiaan.

Mindfulness-interventioiden on todettu lisäävän merkittävästi metatietoisuutta eli omaan tietoisuuteen kohdistuvaa tiedostamista (Chiesa ym. 2010; Raffone & Srinivasan 2010). Vastaavasti jotkut tutkijat jäsentävät mindfulnessin suotuisia vaikutuksia omasta suppeasta näkökulmasta irrottautumisella, minkä englanninkielisiä nimityksiä ovat ”disidentification” ja ”decentering” eli samastumisesta ja minäkeskeisyydestä irtautuminen (Feldman ym. 2010; Ives-Deliperi ym. 2011).

Mindfulnessin terveysvaikutukset perustuvat osin metakognitiivisen tietoisuuden lisääntymiseen, mikä mahdollistaa etäisyyden ottamisen häiritseviin tunteisiin ja ajatuksiin. Garland ym. (2011) esittelevät myönteisen kierteen, jossa tällainen etäisyyden ottaminen tuottaa näkökulmien laajenemista, ja se taas puolestaan myönteisiä uudelleenarviointeja tilanteesta. Kun stressiärsyke on jalostunut ”pehmeämpään” muotoon, se voi johtaa positiivisiin tunteisiin ja alentuneeseen stressiin. Kehämäisesti seuraavan stressiärsykkeen vastaanottoon on jo valmiiksi hyvät lähtökohdat. Myönteisyyttä yleisemminkin tutkineen Fredricksonin mukaan (2009) positiiviset tunteet toimivat itseään vahvistavasti: ne terästävät havainnointia ja tukevat sosiaalisia suhteita, mikä auttaa rakentamaan monipuolisia voimavaroja. Tämä tuottaa onnistumiskokemuksia, mikä taas lisää myönteisiä tunteita.

Tiedonkäsittelyn harhat

Kuten edellä olemme hahmotelleet, mindfulness-lähestymistavan metakognitiivisine elementteineen voi ajatella vähentävän sosiaalisen kognition värityneisyyttä esimerkiksi ajankohtaisten tarpeiden kautta. Sen voi olettaa myös heikentävän taipumusta tiedonkäsittelylle tyypillisiin harhoihin.

Tutkimukset osoittavatkin, että mindfulness näyttäisi purkavan esimerkiksi negatiivisuusharhaa (kielteisen korostumista havainnoinnissa ja ajattelussa) ja lisäävän myönteisiä arvioita (Kiken & Shook 2011; Alberts & Thewissen 2011). Mindfulness-tilassa havainnoija huomioi paremmin positiivisen informaation, jolloin myönteisiin ja kielteisiin ärsykkeisiin suhtauduttiin tasapuolisemmin kuin kontrolliryhmässä. Samalla optimismisuus kohosi. Mindfulness-tilassa olevat myös muistivat selkeästi vähemmän negatiivisia vihjesanoja kuin kontrolliryhmä. Tutkijat selittävät tätä muistin toiminnalla – tunteentäyteisyys tehostaa asian painamista muistiin. Kun potentiaalisesti negatiivista informaatiota prosessoidaan hyväksyvästi ja arvostelematta, se ei lataudu kuten tunnekokemuksen kautta, eikä siten jää yhtä tehokkaasti mieleen. Alberts ja Thewissen ehdottavat tätä muistimekanismia linkiksi mindfulnessin ja koetun hyvinvoinnin väliin.

Edellä esittämämme perusteella voisi olettaa, että mindfulness-lähestymistapa loiventaa myös muiden tiedonkäsittelyn harhojen voimaa. Empiirinen tarkastelu syventäisi näitä olettamuksia. Yksittäisenä kiinnostavana kognition vääristymänä mindfulnessin kannalta on kokevan ja muistelevan näkökulman ero. Kahneman (2011) käyttää esimerkkinä koeasetelmia, joissa ihmiselle tuotetaan kipua. Olennaista kokemukselle on keston sijasta se, miten tuskallinen pahin hetki oli ja millaisiin tunnelmiin koe päättyi. Kivulias loppuvaihe jättää niin kielteisen tunnelman, että osallistujat valitsevat mieluummin pidemmän kokeen, joka päättyy kivun heikkenemiseen. Siitäkin huolimatta, että kivulias vaihe on molemmissa yhtä pitkä. Kokemuksellinen puoli eli kivun tosiasiallinen kesto jää siten varjoon tarinalliselle näkökulmalle, jonka kannalta olennaista on tuskallisuus kokeen loppuessa ja kivun ollessa pahimmillaan.

Vastaavalla logiikalla on tyypillistä lähestyä monenlaisia kokemuksia. Ajatuskokeella on selvitetty sitä, miten ihmisen suhtautuminen lo-

maan muuttuisi, jos matkakuvat tuhoutuisivat ja hän menettäisi muistinsa matkakokemuksistaan. Vastaajien antama arvo lomalle romahtaisi, vaikka kokemuksellisesti matkaa olisikin saanut elää jokaisen hetken. Vastaavasti hieno musiikkielämys katsotaan helposti pilalle menneeksi, jos viiden minuutin kuuntelun lopettaa parinkymmenen sekunnin soiraäänisarja cd:n rikkinäisestä kohdasta. Samoin ajatuskokeeseen vastataan intuitiivisella varmuudella, että hyvin onnelliseen elämään lisäävät viisi mukiinmenevää vuotta tahraavat kokonaisuutta ennemminkin kuin tuottavat bonusta. (Kahneman 2011.)

Tarinallinen aspekti, jossa ”mieli kerää portfolioa elämän merkityksellisistä kohdista”, painaa arvioissa enemmän kuin koetut hetket. Koettuna elämä on tyypillisesti kovin epätäydellistä, ja yksittäisenä hetkenä hyvää mieltä tuottavat asiat sekoittuvat harmia aiheuttaviin. Sinällään neutraali arkisten asioiden päässä pyörittelykin kuljettaa pois käsillä olevasta hetkestä. Esimerkiksi syön herkullista ruokaa, mutta seuraava tekeminen on jo niin mielessä, että oikeastaan en kunnolla huomaa, miltä ruoka maistuu. Tai syödessäni koen väsymystä, joka nousee ruoan maun sijaan pääosaan. Mindfulnessissa harjoitellaan kokemaan täydesti elettävää hetkeä pienine vivahteineen. Siten voisi olettaa, että se orientaationa palauttaa arvoa kokemiselle muistelun sijasta.

Pohdintaa

Tiedonkäsittely hyvinvoinnin tukena

Sosiaalisen kognition perinteestä katsottuna ihmisen tapa käsitellä tietoa on pääosin taloudellinen ja tarkoituksenmukainen. Minää suojelevat ajatusharhat turvaavat motivaatiota ja vahvistavat toimintakykyä. Vahvaa viestiä kertoo se, että masentuneiden tiedonkäsittely on realistisempaa kuin hyvinvoivien.

Mitä sitten pitäisi ajatella mindfulness-lähtökohdasta, jossa havainnointia pyritään ohjaamaan nimenomaan realistisemmaksi? Hahmotamme tämän niin, että mindfulness tarjoaa erilaista kokonaispakettia. Toisaalta siinä mielessä synkkääkin pakettia, että myös vaikeita asioita kehoitetaan kohtaamaan ”sellaisinaan” ja tunteisiin pysähtymiseen kannustetaan. Suhde ajatuksiin ja tunteisiin on kuitenkin arkiajattelusta

poikkeava. Painotus kaiken väliaikaisuuteen keventää tunnekuormaa, samoin kuin tunteisiin ja ajatuksiin suhtautuminen enemmän pinnan liikehdintänä kuin minään ”perustavanlaatuisesti itseä” kuvaavana. Siten vaikka realistisuuden hakeminen voi altistaa objektiivisesti ottaen raskaammalle ajatus- ja tunnekokonaisuudelle, niin lähestymistapa tuo keveyttä tähän kokonaisuuteen.

Esimerkkinä voi mainita kaksi erilaista tapaa suhtautua toivoon. Yleisesti toivon vaalimista pidetään keskeisenä, kun ammatillisesti tuetaan vaikeissa tilanteissa olevia yksilöitä tai yhteisöjä. Ajatuksena on, että tarvitaan toiveikkuutta, jotta ihmisten elinvoimaisuutta tuetaan ja jotta he ryhtyvät hyvää tuoviin tekoihin. Toivo tuottaa tarvittavaa energiaa. Mindfulness-lähtökohdasta voidaan ajatella, että toivo perustuu kokemukseen siitä, että meiltä puuttuu jotakin. Buddhalaisnunna Pema Chödrönin mukaan toivo ryöstää meiltä käsillä olevan hetken. Siten toivon vaalimisen sijaan kannattaisi asettua nykyhetkeen ja harjoitella elämään osana sitä, mitä sillä hetkellä on. Tämä tuottaa omanlaistaan levollisuutta.

Sosiaalisen kognition minää suojelevat harhat voivat myös tuottaa ongelmia vuorovaikutuksessa, jolloin taitoa tutkailla asioita neutraalimmin voitaisiin tarvita – kuten mindfulness-tyyppisessä havainnoinnissa, jossa kokonaisuuden ja tilannetekijöiden tarkasteluun pysähdytään. Arkinen, itselle edullinen tapa havainnoida tarkoittaa välillä toisen osapuolen näkökulman vähättelyä. Esimerkiksi jos puolisoita pyydetään arvioimaan omaa osuuttaan kotitöistä, niin tyypillisesti kokonaissumma ylittää reilusti sata prosenttia. Tällaisten ajatusvääristymien kautta osapuolet saattavat nostaa kumpikin itsensä jalustalle. Silloin on vaikeaa osoittaa parisuhteen kannalta tärkeää kiitollisuutta ja ryhtyä tarvittaessa asioiden rakentavaan korjaamiseen.

Sosiaalinen konstruktioismi ja mindfulnessin todellisuuskäsitys

Mindfulness-ohjeistuksissa kehoitetaan ottamaan asiat ”sellaisina kuin ne ovat”. Levollisuutta tuottaa asettuminen kunkin hetken realiteetteihin. Sosiaalipsykologisin silmin tämä voi näyttäytyä objektivistisena todellisuuskäsityksenä, jonka mukaan maailma on tietynlainen havain-

noijasta riippumatta. Objektivistista todellisuuskäsitystä voi peilata sosiaalisen konstruktionismin todellisuuskäsitykseen, jossa ympäröivä todellisuus muodostuu havainnoitsijansa ja tämän kontekstin kautta. Siten objektiivista ”asioiden tilaa” ei katsota olevan.

Konstruktionistisesti ajatteleva voi lähestyä tätä eroa todellisuuskäsityksissä esimerkiksi niin, että pitää mindfulness-harjoitteensa lähtökohtana omaa konstruktiotaan tietystä asiasta tai tilanteesta. Siten voi pyrkiä asettautumaan siihen, millaisena jokin asia juuri nyt juuri minulle näyttäytyy – tiedostaen samalla, että mahdollisuudet rakentaa mielenmaisema samoista rakennusaineista olisivat moninaiset.

Mindfulness ja aikuisiän kognitiivinen kehitys

Mindfulness tuo myös kehityksellisen näkökulman aikuisuuteen. Lap-suuden aikana on opittu ensin ero itsen ja äidin välillä, sitten itsen ja ulkoisen maailman. Myös aikuisiän kognitiivisessa kehityksessä on pidetty keskeisenä muutoksia perspektiivissä (King & Kitchener 1994; Kegan 1982). Mindfulnessissa opitaan tarkastelemaan omaa kokemus-ta uudesta perspektiivistä, jolloin siitä, mikä ennen oli subjekti, tulee-kin objekti. Opitaan siis ero itsen ja mielen sisältöjen välillä. Omia kokemuksia tarkastellaan neutraaliutta tavoitellen ikään kuin käsivar-ren mitan päästä sen sijaan että niitä vain koettaisiin tunne- tai arvola- tautuneesti samastuneena. Ihminen kykenee liikkeeseen näkökulmien välillä. Esimerkiksi näkökulmasta: ”minua ahdistaa, N haluaa häiritä minua vain ilkeilläkseen” näkökulmaan: ”minulla on nyt sellainen aja- tus, että N haluaa häiritä minua tahallaan ja tunnen ahdistuksen kehos- sani”. Vygotskin lähikehitysvyöhykeajatusta seuraten, meditaatio on se tuki, ”scaffolding”, jonka avulla oma mindfulness arjessa kehittyä (Sha- piro ym. 2006), ja siten opitaan tätä näkökulmaerotteluakin. Esimer- kiksi kun henkilö on meditaatiotilanteissa harjoitellut tunnistamaan tunteita kehollisesti, tämä taito ja sen tuoma etääntyminen tunteesta on helpommin palautettavissa toviksi hektisen työtilanteen keskellekin.

Uusi näkökulma on omiaan lisäämään harjoittajan kognitiivista, emotionaalista ja käyttäytymisen joustavuutta. Harjoittajan automaati- set reaktiotaipumukset liudentuvat, ja tunteiden sekä epävarmuuden sieto ja reflektiivinen ajattelu saavat tilaa kehittyä.

Lopuksi

Tämän luvun lähtökohtana voi pitää sitä, että me kaksi sosiaalipsykologia kiinnostuimme tahoillamme mindfulnessista. Meitä kumpaakin innostaa kognitiivinen sosiaalipsykologia, ja lisäksi Susanna on kiinnostunut sosiaalipsykologian historiasta. Lähdimme yhdessä tarkastelemaan sitä, millaisia yhtymäkohtia mindfulnessilla on sosiaalipsykologian kanssa. Historiallisesti katsoen löysimme 1900-luvun alun psykologiasta vahvoja viitteitä samankaltaisesta lähestymistavasta. Nykysosiaalipsykologi Langer on puolestaan käyttänyt mindfulness-sanaa tutkimustyössään, mutta sisällöllisesti hänen tapansa käyttää käsitettä eroaa huomattavasti buddhalaisesta perinteestä ammentavasta mindfulnessista.

Luvussamme nostimme keskiöön sen, millaisia tuoreita näkökulmia mindfulness voi tuoda kognitiiviseen sosiaalipsykologiaan. Inhimilliset taipumuksemme sosiaalisessa tiedonkäsittelyssä ohjaavat ajatuksiamme ja toimintaamme kohti uhkia ja riskejä ja saavat meidät takertumaan niihin. Hyvinvoinnin kannalta asioiden hyväksyvä ja mielummin myönteinen kohtaaminen kuitenkin tuo levollisuutta ja onnellisuuttakin. Siten mindfulnessin harjoittaminen voi tasapainottaa tiedonkäsittelyä ja vahvistaa hyvinvointia.

Lähteet

- Alberts, H. J. E. M. & Thewissen, R. (2011). The effect of a brief mindfulness intervention on memory for positively and negatively valenced stimuli. *Mindfulness*, 2, 73–77.
- Augoustinus, M., Walker, I. & Donaghue, N. (2006). *Social cognition. An integrated introduction*. Lontoo: Sage.
- Baumeister, R. F., Bratlavsky, E., Finkenauer, C. & Vohs, K. D. (2001). Bad is stronger than good. *Review of General Psychology*, 5, 323–370.
- Bishop, S. R. ym. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. *Clinical psychology: Science & Practice* 11, 3, 230–241.
- Boden-McGill, C. J. & Homoud, M. (2012). Seizing opportunities moment by moment: The effects of an 8-week mindfulness-based stress reduction course on personal epistemological beliefs and implications for academic program administration. *Conference proceedings of Administrative Issues Journal*. October 4-5.
- Chiesa, A. & Serretti, A. (2010). A systematic review of neurobiological and clinical features of mindfulness meditations. *Psychological Medicine*, 40, 1239–1252.
- Chiesa, A., Calati, R., & Serretti, A. (2010). Does mindfulness training improve cognitive abilities? A systematic review of neuropsychological findings. *Clinical Psychology Review*, 31, 449–464.
- Chiesa, A. & Malinowski, P. (2011). Mindfulness-based approaches: are they all the same? *Journal of Clinical Psychology*, 67, 404–424.
- Feldman, G., Greeson, J. & Senville, J. (2010). Differential effects of mindful breathing, progressive muscle relaxation, and loving-kindness meditation on decentering and negative reactions to repetitive thoughts. *Behaviour Research and Therapy*, 48, 1002–1011.
- Fredrickson, B. L. (2009). *Positivity*. New York: Crown Publishers.
- Garland, E. L., Gaylord, S. A. & Fredrickson, B. L. (2011). Positive reappraisal mediates the stress-reductive effects of mindfulness: an upward spiral process. *Mindfulness*, 2, 59–67.
- Greenberg, J. & Meiran, N. (2013). *Is mindfulness meditation associated with "feeling less?"* Julkaistu verkossa 3.3.2013. DOI 10.1007/sl2671-013-0201-2.
- Grossman, P. (2011). Defining mindfulness by how poorly I think I pay attention during everyday awareness and other intractable problems for

- psychology's (re)invention of mindfulness: Comment on Brown et al. (2011). *Psychological Assessment*, 23, 1034–1040.
- Heeren, A. & Philippot, P. (2011). Changes in ruminative thinking mediate the clinical benefits of mindfulness: Preliminary findings. *Mindfulness*, 2, 8–13.
- Hodgins, H. S. & Adair, K. C. (2010). Attentional processes and meditation. *Consciousness and Cognition*, 19, 872–878.
- Hölzel, B. K., Lazar, S. W., Gard, T., Schuman-Olivier, Z., Vago, D. R. & Ott, U. (2011). How does mindfulness meditation work? Proposing mechanisms of action from a conceptual and neural perspective. *Perspectives on Psychological Science*, 6, 537–559.
- Ives-Deliperi, V. L., Solms, M., & Meintjes, E. M. (2011) The neural substrates of mindfulness: An fMRI investigation. *Social Neuroscience* 6(3), 231–42.
- James, W. (1890). *The principles of psychology (vol. 1 & 2)*. Lontoo: MacMillan & co.
- Kabat-Zinn, J. (1990). *Full catastrophe living*. New York: Delta Trade.
- Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present and future. *Clinical psychology: Science & Practice* 10, 2, 144–156.
- Kabat-Zinn, J. (2010, 1994). *Wherever you go, there you are. Mindfulness meditation for everyday life*. Lontoo: Piatkus.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking fast and slow*. Lontoo: Penguin Books.
- Kegan, R. (1982). *The evolving self*. Boston: Harvard University Press.
- Keng, S.-L., Smoskib, M. J. & Robinsa, C. J. (2011). Effects of mindfulness on psychological health: A review of empirical studies. *Clinical Psychology Review*, 31, 1041–1056.
- Kiken, L. G. & Shook, N. J. (2011). Looking up: Mindfulness increases positive judgments and reduces negativity bias. *Social Psychological and Personality Science*, 2, 425–431.
- Kilpatrick, L. A., Suyenobu, B. Y., Smith, S. R., Bueller, J. A., Goodman, T., Creswell, J. D., Tillisch, K., Mayer, E. A. & Naliboff, B. D. (2011). Impact of mindfulness-based stress reduction training on intrinsic brain connectivity. *Neuroimage*, 56, 290–298.
- King, P. M. & Kitchener, K. S. (1994). *Developing reflective judgment: Understanding and promoting intellectual growth and critical thinking in adolescents and adults*. San Francisco: Jossey-Bass.

- Langer, E. J. (1989). *Mindfulness*. Cambridge: Da Capo Press.
- Langer, E. J. & Moldoveanu, M. (2000). The construct of mindfulness. *Journal of Social Issues*, 56, 1–9.
- Pirttilä-Backman, A.-M. (1993). *The social psychology of knowledge reassessed. Toward a new delineation of the field with empirical substantiation*. Annales academiae scientiarum fennicae, Dissertationes humanarum litterarum 68. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Raes, F. & Williams, M. G. (2010). The Relationship between mindfulness and uncontrollability of ruminative thinking. *Mindfulness*, 1, 199–203.
- Raffone, A. & Srinivasan, N. (2010). The exploration of meditation in the neuroscience of attention and consciousness. *Cognitive Processing*, 11, 1–7.
- Rozin, P. & Royzman, E. B. (2001). Negativity bias, negativity dominance, and contagion. *Personality and Social Psychology Review*, 5, 296–320.
- Shapiro, S. L., Carlson, L. E., Astin, J. A. & Freedman, B. (2006). Mechanisms of mindfulness. *Journal of Clinical Psychology*, 62, 373–386.
- Siegel, D. (2012). *Pocket guide to interpersonal neurobiology. An integrative handbook of the mind*. New York: W. W. Norton & Company.
- Stanley, S. (2012). Intimate distances: William James' introspection, Buddhist mindfulness and experiential inquiry. *New Ideas in Psychology*, 39, 201–211.
- Stanovich, K. E. (2011). *Rationality and the reflective mind*. New York: Oxford University Press.
- van den Hurk, P. A., Gionmi, F., Gielen, S. C., ym. (2010). Greater efficiency in attentional processing related to mindfulness meditation. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 63, 1168–1180.
- Wegner, D. M. (1994). Ironic processes of mental control. *Psychological Review*, 101, 34–52.

II Toimintojen tukemisesta toimijuuden hallintaan: Yrittäjämäisyyden virittäminen asiantuntijatyönä

Miira Niska, Antero Olakivi & Kari Mikko Vesala

Suomessa on useita vuosikymmeniä vallinnut voimistuva yrittäjyysinnostus. Yrittäjyysinnostuksessa ei ole kyse ainoastaan siitä, että yhteiskuntaan halutaan lisää yksityisyrittäjiä ja kasvuyrityksiä. Yrittäjyys nähdään myös ihanteellisena toimijuuden mallina, yrittäjämäisyytenä, jota halutaan soveltaa yritystoiminnan lisäksi muun muassa kouluissa (Komulainen ym. 2010), maataloilla (Pyysiäinen 2011), palkkatyössä (Peltola & Vesala 2013) ja julkisella sektorilla (Olakivi & Niska, tulossa). Elinkeinopolitiikan lisäksi yrittäjyydestä puhutaan muun muassa maatalouspolitiikassa, aluepolitiikassa ja sosiaalipolitiikassa. Yrittäjämäisyys täsmentyy eri yhteyksissä eri tavoin, mutta tavallisimmin sillä viitataan riskejä ottavaan, aloitteelliseen, innovatiiviseen ja autonomiseen toimintaan (esim. Weber 1980; Sarasvathy 2004; Vesala & Niska 2013). Yrittäjät ”paneuvat tapahtumaan”, on tapana sanoa. Sanonta valaisee hyvin yrittäjyyden asemaa toimijuuden sosiaalisena mallina; samalla sanonnalla on luonnehdittu toimijuudelle keskeisenä pidettyä ihmisten kykyä vaikuttaa itseensä ja oman elämänsä olosuhteisiin (Bandura 2006).

Kuten sanottua, yrittäjämäisyyttä odotetaan yritysten omistajien lisäksi monilta muiltakin toimijoilta. Ajatus yrittäjämäisestä toimijuudesta ei toki ole uusi (esim. Weber 1980). Silti voidaan sanoa, että viime vuosikymmenten yrittäjyysinnostus on synnyttänyt uudenlaista, yrittä-

jämäisen toimijuuden mahdollistamiseen ja aktivoimiseen keskittyvää asiantuntijuutta (esim. Rose 1992; Niska & Vesala 2011; Pyysiäinen & Vesala 2013). Perinteisesti asiantuntijalla on viitattu henkilöön, jolla on erityistietoa määrätystä alasta, siihen liittyvistä tehtävistä ja niiden hoitamisesta (esim. Pirttilä-Backman 1997, s. 223). Esimerkiksi yritystoiminnan asiantuntijalla on tarkoitettu henkilöä, jolla on vaikkapa talouslaskentaan tai liiketoimintastrategian luomiseen liittyvää erityistietoa, kun taas terveydenhoidon asiantuntijalta on odotettu etupäässä terveystieteellistä osaamista. Yrittäjämäisen toimijuuden aktivoimista koskeva asiantuntemus ei sitä vastoin ole samalla tavalla työtehtävien sisältöihin sidottua, vaan liittyy yleisemmin työn tekemisen tapaan ja työtä tekevän toimijan rooliin, asemaan ja identiteettiin (vrt. Rose 1992). Aktivointityötä voidaan kuvata monin termein esimerkiksi sparraamisena, voimaannuttamisena tai valtaistamisena.

Tässä artikkelissa tarkastelemme asiantuntijuuden muutosta julkisen sektorin harjoittamassa maatilojen yritystoiminnan kehittämisessä sekä julkisen sektorin vanhustenhoidon johtamisessa. Vaikka kontekstit eroavat toisistaan monin tavoin, on niiden välillä myös merkittäviä yhtymäkohtia. Sekä maatalous että julkiset hoivapalvelut ovat keskellä suuria rakenteellisia muutoksia; maatilojen lukumäärä laskee, hoivapalveluja tarvitsevien vanhusten lukumäärä nousee. Euroopan unioniin liittyminen avasi suomalaisen maatalouden kansainväliselle kilpailulle. Maatalouden kannattavuus on heikentynyt, ja vuosina 1995–2011 maatilojen lukumäärä onkin vähentynyt noin 95 600 tilasta 61 200 tilaan (Niemi & Ahlstedt 2012). Vuosina 2010–2020 yli 64-vuotiaiden suomalaisten lukumäärän on ennustettu nousevan 940 000 asukkaasta 1 300 000 asukkaaseen (Tilastokeskus 2012). Terveys- ja sosiaalipolitiikassa väestön vanhenemista on pidetty ”viheliäisenä ongelmana”, jonka edessä hyvinvointivaltion rakenteiden on lähes väistämättä muututtava (Wrede ym. tulossa). Kiinnostavaa on, että yrittäjyyttä ja yrittäjämäisyyttä tarjotaan ratkaisuna sekä maatalouden rakennemuutokseen että hoivapalvelujen turvaamiseen (Lehto 2003; Pyysiäinen 2011).

Asiantuntijuus positiona

Perinteisesti asiantuntijuutta määriteltäessä on korostettu tiettyyn alaan liittyvää tietoa ja tietämystä, jota käytetään erilaisten ongelmien ratkaisuun. Esimerkiksi Eteläpelto (1997) määrittää asiantuntijuuden komponenteiksi formaalin tiedon sekä käytännöllisen ja metakognitiivisen tietämyksen. Formaalitytiedolla Eteläpelto (1997, s. 96–99) viittaa perinteiseen oppikirjatietoon, käytännöllisellä tietämyksellä kokemukseen ja metakognitiivisella tietämyksellä toiminnan säätelyyn. Metakognitio viittaa tietoisuuteen omista – tai toisten ihmisten – kognitiivisista toiminnoista kuten tiedoista, taidoista ja tavoista toimia eri tilanteissa (ks. esim. Tynjälä 1999). Tietoisuus toimintaan vaikuttavista kognitioista, esimerkiksi asenteista, mahdollistaa toiminnan reflektoinnin ja siihen vaikuttamisen. Maanviljelyä koskevassa asiantuntijuudessa on perinteisesti korostunut formaali tieto ja käytännöllinen tietämys; asiantuntijat ovat tarjonneet viljelijöille teknistä neuvontaa esimerkiksi kasvi- tai kotieläintuotantoon liittyen (Phillipson ym. 2004). Hoivatyön piirissä on käyty jopa kiistaa siitä, perustuuko hoiva-ammattilainen asiantuntemus hoitotieteen muodollisiin periaatteisiin vai käytännön hoivasuhteista ja hoivattavien yksilöllisistä tarpeista saatavaan kokemukselliseen tietoon (Waerness 1987). Yrittäjyysinnostus on puolestaan johtanut asiantuntijuuden metakognitiivisen komponentin painottumiseen; asiantuntijalla tulee olla kykyä tarkkailla ja säätää paitsi omaa, myös muiden toimijuutta.

Asiantuntijuutta voidaan tarkastella kahdesta metateoreettisesta näkökulmasta: substantialistisesta ja relationistisesta (ks. Emirbayer 1997). Substantialistisessa näkökulmassa asioita lähestytään erillisinä, itsestään toimivina ja suhteellisen pysyvinä muodostumina, jotka on luonteva käsitteellistää esimerkiksi muuttujiksi. Näin katsottuna asiantuntijuus on ennen kaikkea yksilön kognitiivinen ominaisuus, jonka kehittymiseen vaikuttavat lukuisat muuttujat, kuten motivaatio, koulutus ja persoonallisuuden piirteet (esim. Eteläpelto 1997). Tässä artikkelissa kuitenkin tarkastelemme asiantuntijuutta relationistisesta näkökulmasta, jossa asioiden ajatellaan määrittävän ja saavan merkityksensä aina suhteessa johonkin ja osana määrittyä vuorovaikutteista prosessia (Emirbayer 1997). Eläin on esimerkiksi saalisteläin ainoastaan suhteessa saalistajaan ja osana saalistamisen prosessia. Relationistisesta

näkökulmasta asiantuntijuus rakentuu sosiaalisessa vuorovaikutuksessa (vrt. Pirttilä-Backman 1997, s. 223), ja henkilö määrittyy asiantuntijaksi nimenomaan suhteessa toisiin ihmisiin. Kiinnostuksen kohteeksi nousevatkin esimerkiksi ne sosiaaliset vuorovaikutusprosessit, joissa yksilön (tai ryhmän) asiantuntemus tunnustetaan, tunnustetaan tai mahdollisesti kyseenalaistetaan.

Useanlaiset sosiaalipsykologiset lähestymistavat edustavat relationistista metateoreettista näkökulmaa. Tässä tutkimuksessa hyödynnämme kriittisen diskursiivisen psykologian lähtökohtia ja käsitteistöä (Wetherell 1998; Edley 2001; Reynolds ym. 2007). Keskeinen lähtökohta on oletus kielenkäytöstä sosiaalisen todellisuuden rakentajana ja muokkaajana. Yleisesti ottaen sosiaalisen todellisuuden kielellistä rakentumista voi lähestyä kahdesta laajasta näkökulmasta, joita Vivien Burr (2003, s. 21–22) kutsuu makro- ja mikrokonstruktionismiksi. Makrokonstruktionistinen näkökulma painottaa rakenteista ja käytännöistä nousevaa kielen valtaa sosiaalisen todellisuuden rakentajana. Mikrokonstruktionistinen näkökulma taas painottaa sosiaalisen todellisuuden rakentumista arkisessa vuorovaikutuksessa. Tällöin tarkastelun keskiöön nousevat kieltä käyttävät toimijat. Kriittinen diskursiivinen psykologia yhdistelee sekä makro- että mikrokonstruktionismin piirteitä, mutta edustaa toimijuuspainotuksellaan enemmän jälkimmäistä näkökulmaa (ks. Burr 2003, s. 22).

Kriittisen diskursiivisen psykologian mukaan sosiaalisesta todellisuudesta voi useimmiten luoda erilaisia versioita. Ympäröivä kulttuuri ja sosiaaliset rakenteet tarjoavat kielenkäyttäjän ulottuville useita vaihtoehtoisia tulkintarepertuaareja, eli toisiinsa systemaattisesti liittyvien termien ja näihin kietoutuvien mielikuvien muodostamia merkitysjärjestelmiä (esim. Reynolds ym. 2007). Tietyin tulkintarepertuaarin käyttö muodostaa yhtenäisen puhetavan, joka puolestaan muokkaa tietämisen, ajattelun ja argumentoinnin mahdollisuuksia (esim. Potter & Wetherell 1987). Tietyntyyppisen puhetavan värittämää keskustelua (tai muuta symboleihin perustuvaa vuorovaikutusta) kutsutaan yleisesti diskurssiksi.

Eräs kriittisen diskursiivisen psykologian keskeisistä käsitteistä on *positio* (Edley 2001). Keskustellessaan ihmiset määrittävät itselleen ja toisilleen toimija-asemia eli positioita, jotka eri tavoin mahdollistavat

ja rajaavat toimintaa ja kokemista, esimerkiksi identiteetin luomista. Positiot rakentuvat suhteessa tulkintarepertuaareihin; ne ovat tietynlaisia rooleja, jotka on tehty relevantiksi tietynlaisella puhettavalla. Olenasta on, ettei kuka tahansa voi ottaa (tai osoittaa muille) mitä tahansa positiota. Mikäli vuorovaikutuskumppanit eivät pidä toistensa ottamia positiota uskottavina, he kiistävät ne. Neuvojaan tarjoavaa henkilöä ei välttämättä hyväksytä neuvonantajaksi. Uskottava esiintyminen tietys-
sä positiossa voi vaatia monenlaisia resursseja (ks. esim. Vesala & Pyy-
siäinen 2008) kuten tutkintoja, univormuja, tulkintarepertuaareja jne.

Perinteisesti asiantuntijalla on ollut valta määrittää ne kriteerit, joilla hänen toimintansa arvioidaan: maallikko ei voi arvioida, palveleeko pappi jumalaa juuri oikealla tavalla. Modernissa yhteiskunnassa asiantuntijan auktoriteettiasema on kuitenkin harvoin itsestään selvä. Billigin ym. (1988) mukaan tasa-arvo ja auktoriteetti muodostavat aikamme keskeisen ideologisen dilemman: toisaalta arvostamme tasa-arvoa ja sitä, että kaikkien mielipiteillä on yhtäläinen merkitys, toisaalta taas kaipaamme asiantuntijuutta, joka kyseenalaistaa tasa-arvon ideaalin (ks. myös Pirttilä-Backman & Keso 1998, s. 59). Nykysuomalaisen arkijärjessä tasa-arvo on vahva ideaali (esim. Helkama 2012). Siten asiantuntijakin joutuu yhä useammin avaamaan, perustelemaan ja oikeuttamaan toimintaansa erilaisille yleisöille.

Eräs tapa perustella ja oikeuttaa toimintaa on intresseihin ja päämieheen vetoaminen. Toiminta on hyväksyttävää, mikäli se palvelee kulttuurisesti hyväksyttävää päämiestä, eli tahoja tai periaatetta, jonka asialla toimijan katsotaan olevan (Meyer & Jepperson 2000; Vesala & Niska 2013). Esimerkiksi papin tapauksessa sopiva päämies voi olla jumala, mutta myös moraali tai esimerkiksi seurakunta. Usein toimijoilla onkin lukuisia vaihtoehtoja sopiviksi päämiehiksi (kuten ihmisryhmiä tai abstrakteja periaatteita ja arvoja) ja varaa valita päämiesten väliltä. Toimijuuden auktorisoiminen päämiehellä ei kuitenkaan onnistu, jos päämiestä ei palvella uskottavalla ja asianmukaisella tavalla. Papin, kuten kenen tahansa asiantuntijan, on palveltava päämiestään sosiaalisesti tunnistettavalla tavalla; esimerkiksi jumalan palveleminen on aina pitkälle standardisoitua toimintaa.

Yhteiskunnallisten ja poliittisten diskurssien tarjoamat resurssit

Aikaisemmissa tutkimuksissa on eritelty yhteiskunnallisia ja poliittisia diskursseja, joita hyödynnetään maataloudesta ja vanhustenhoidosta puhuttaessa. Maatalouspolitiikassa keskeisiksi diskursseiksi on tunnistettu muun muassa produktioistinen diskurssi sekä jälkiproduktionistiset uusliberalismin ja multifunktionalismin diskurssit (esim. Alasuutari 1996; Potter & Tilzey 2005; Pyysiäinen 2011). Produktioistinen diskurssi korostaa elintarviketuotantoa; maatalouden tehtävänä on tuottaa laadukkaita elintarvikkeita kansakunnalle (Alasuutari 1996). Jälkiproduktionistisissa diskursseissa taas korostuu maataloilla tapahtuvan liiketoiminnan kannattavuus. Suomessa perinteinen pienimuotoinen perheviljelmä on globaalissa elintarviketaloudessa harvoin kannattava, ja siksi toimintaa on tavalla tai toisella uudelleensuunnattava. Uusliberalistinen diskurssi korostaa maatalouden taloudellista kannattavuutta; mikäli toiminta ei ole taloudellisesti kannattavaa, sitä ei ole syytä jatkaa. Multifunktionalistinen diskurssi puolestaan asettuu vastustamaan uusliberalismia. Maatilat ovat maaseudun elinvoiman kannalta tärkeitä ja siksi niitä tulee tukea. Diskurssi kuitenkin myös tunnistaa maanviljelyn taloudellisen kannattamattomuuden. Ratkaisuksi esitetäänkin maatilojen yritystoiminnan monialaistamista; alkutuotannon lisäksi tiloilla tulisi harjoittaa esimerkiksi jatkojalostusta tai maatilamatkailua (ks. esim. Pyysiäinen 2011).

Maatalouspoliittiset diskurssit tarjoavat viljelijöille ja kehittäjille varsin erilaisia positioita. Produktioistisessa diskurssissa viljelijä tuottaa elintarvikkeet ja asiantuntija auttaa viljelijää tuotannon laadun parantamisessa ja määrän kasvattamisessa. Produktioistinen diskurssi siis tarjoaa viljelijälle tuottajan positiota ja maatilan kehittäjälle perinteistä asiantuntijan positiota; asiantuntijuus rakentuu suhteessa viljelijän vähäisempään kasvi- ja eläintuotantoa koskevaan tietoon. Molemmat jälkiproduktionistiset diskurssit puolestaan tarjoavat viljelijälle yrittäjämäisen toimijan positiota; viljelijän tulee kantaa riski toiminnan taloudellisesta kannattavuudesta (uusliberalismi) tai ainakin proaktiivisesti ja innovatiivisesti etsiä uusia yritystoiminnan mahdollisuuksia (multifunktionalismi). Koska viljelijöiden yrittäjämäisyyttä pidetään usein riittämättömänä (esim. Phillipson ym. 2004), avautuu jälkiprodukti-

onistisissa diskursseissa julkisen sektorin kehittäjille yrittäjämäisyyden mahdollistajan ja aktivoijan positio (ks. myös Pyysiäinen & Vesala 2013). Asiantuntijuus rakentuu tällöin suhteessa viljelijän vähäisempään kykyyn tarkkailla ja säädellä oma toimijuuttaan.

Positioihin liittyen maatalouspoliittiset diskurssit tarjoavat toimijoille erilaisia päämiehiä. Produktionistinen diskurssi tarjoaa maatalouden harjoittamisen päämieheksi kansakunnan etua. Viljelijät turvaavat kotimaisen ruokaomavaraisuuden, eli peruselintarvikkeiden saatavuuden Suomessa. Tästä syystä sekä viljelijät että tuotantoa parantavat asiantuntijat toimivat koko kansakunnan yhteisen edun asialla (esim. Alasuutari 1996). Uusliberalismi puolestaan tarjoaa viljelijöiden päämieheksi heitä itseään ja globaalia markkinataloutta. Maatalouden tulee päästä eroon valtion holhouksesta ja toimia vapaassa markkinataloudessa (ks. esim. Halpin & Guilfoyle 2004). Viljelijöiden tehtävä on pyrittää taloudellisesti kannattavaa liiketoimintaa, ja julkisen sektorin asiantuntijoiden tehtävä on lähinnä tukea viljelijöiden yrittäjämäisyyttä – kunnes voivat kokonaan lopettaa maatalouteen puuttumisen. Multifunktionalistinen diskurssi puolestaan asettuu puolustamaan maatalouden julkisia tukia ja vastustamaan uusliberalismin aikaansaamaa maatilojen määrän vähenemistä. Maatilat muun muassa pitävät yllä kulttuurimaisemaa ja elävöittävät maaseutua. Viljelijät ja monialaistamista edesauttavat asiantuntijat toimivat siis ennen kaikkea maaseudun hyvinvoinnin ja elinvoiman asialla.

Julkisista hoivapalveluista keskusteltaessa on eroteltu kahdenlaisia diskursseja: professionalistisia ja managerialistisia. Professionalistiset diskurssit korostavat hoitotyön ammatillista erikoistuneisuutta (Davies 2000). Ammatillisuuden perustana on toisinaan pidetty formaalia hoitotiedettä, toisinaan hoitotyölle ominaisia arvoja, kuten asiakkaiden yksilöllisyyden ja tarpeiden kokonaisvaltaista kunnioittamista (Waerness 1987; Blomgren 2003). Yhteistä professionalistisille diskursseille on se, että ne alleviivaavat ammattikunnan yhtenäisyyttä: hoitotyön parissa työskentelevät jakavat jokseenkin saman arvo- ja/tai tietoperustan. Managerialistiset diskurssit vaativat hoitotyöltä laadun lisäksi tehokkuutta ja tulost vastuuta. Julkisen sektorin managerialismia on kutsuttu myös uuden julkisjohtamisen opiksi (esim. Blomgren 2003). Kuitenkin myös managerialistisia diskursseja on ainakin kahdenlaisia

(ks. Dahl 2009). Niin kutsuttu teknokraattinen managerialismi (Olakivi & Niska, tulossa) suosii työn tuloksellisuuden tarkkaa mittaamista, toimintojen osittamista ja niiden yksityiskohtaista valvontaa. Niin kutsuttu yrittäjämäinen managerialismi (Olakivi & Niska, tulossa) taas näkee työntekijöiden voimaannuttamisen keinona tehokkuuden lisäämiseksi.

Eri diskurssit mahdollistavat jälleen erilaisia positioita. Professionalistisissa diskursseissa ammattikunnan vanhimilla on eniten kokemusta ja/tai koulutusta. He johtavat esimerkillään ja tukevat alaistensa ammatillisuutta (Davies 2002). Teknokraattisen managerialismin diskursseissa ammattikunnan vanhimille avautuu tulosvastuullisen managerin asema (Blomgren 2003). Muiden työntekijöiden odotetaan tarjoavan joustavaa ja ohjailtavissa olevaa työvoimaa (ks. Wrede 2008). Yrittäjämäisen managerialismin diskurssi puolestaan avaa ammattikunnan vanhimille alaisiaan voimaannuttavan valmentajan position (Bolton 2005). Alaisille tarjoutuu jälleen joustavan työvoiman positio, mutta nyt joustavuutta ei tavoitella kontrolliin mukautumisen vaan itseohjautuvuuden ja proaktiivisen toimeliaisuuden nimissä (Bolton 2004). Siinä missä teknokraattinen managerialismi korostaa työvoiman mukautuvaa joustavuutta, sekä professionalistiset diskurssit että yrittäjämäinen johtaminen odottavat hoitajilta itsenäisyyttä ja itseohjautuvuutta. Johtajien keinot vain ovat erilaisia: yhtäällä ammatillisen tieto-aidon jakaminen, toisaalla psykologisten valmiuksien aktivointi (myös Riska & Wrede 2004).

Julkisen sektorin toimijat voivat palvella vain rajattua määrää sosiaalisesti hyväksyttäviä päämiehiä. Palkansaaja ei voi palvella vain itseään, eikä julkisen sektorin organisaatio vain taloudellista etua. Julkisella sektorilla toiminnan tulisi palvella kansalaisia. Myös hoivatyöntekijöiden on aina palveltava asiakkaidensa etua ja hoivan hyvää laatua. Kuitenkin diskurssit eroavat toisistaan siinä, mitä muita päämiehiä ne toimijoille mahdollistavat. Managerialistiset diskurssit tarjoavat toiminnan päämiehiksi vanhusten ja hyvän laadun lisäksi tehokkuutta, kestävyyttä ja toimintojen jatkuvuutta (Blomgren 2003). Professionalististen diskurssien kautta tulkittuna hoitajien toiminta voi asiakkaiden lisäksi ajaa ammatillisen itsemääräämisen asiaa (Davies 2000). Molemmat päämiehet ovat mahdollisia, mutta vuorovaikutuksellisesti hankalia:

normaalisti toiminnan legitimitetti kyseenalaistuu, mikäli kumpikaan päämiehistä, tehokkuus (vrt. Bolton 2005) tai ammatillinen itsemäärääminen (vrt. Davies 2000), näyttää uhkaavan kansalaisten etua.

Tutkimusongelma, aineisto ja menetelmä

Tässä artikkelissa tarkastelemme asiantuntijuuden rakentumista haastattelupuheessa. Tavoitteemme on osoittaa, kuinka sekä maatilojen kehittäjät että vanhushoidon hoitojohtajat ottavat uudenlaisen, viljelijöiden ja hoitajien toimijuutta refleктоivan ja säätelevän asiantuntijan position. Kriittisen diskursiivisen psykologian mukaisesti oletamme, että kehittäjät ja hoitojohto ovat aktiivisia diskurssien käyttäjiä. Vaikka uudet diskurssit mahdollistavat yrittäjämäisen toiminnan aktivoijan position, ei ole lähtökohtaisesti itsestään selvää että kehittäjät ja hoitojohto ottavat tämän position. Kuten edellä esitettiin, myös vaihtoehtoisia positioita on tarjolla. Toinen tavoitteemme onkin tarkastella kehittäjien ja hoitojohdon aktiivisuutta suhteessa uudenlaiseen asiantuntijaposition analysoimalla position mielekkyyttä ja sen haasteita.

Analyysissa hyödynnämme kahdessa tutkimusprojektissa kerättyä haastatteluaineistoa*. Asiantuntijuutta maatilojen kehittämisessä tarkastelemme analysoimalla maatilojen yritystoiminnan kehittäjien haastatteluja. Haastattelut (N=6) on tehty vuonna 2005 osana EU-rahoitteista tutkimushanketta *Entrepreneurial Skills of Farmers* (ESoF, toteutettiin 2005–2008). Haastattelut edustavat keskeisiä suomalaisia maatiloille rahoitusta, koulutusta ja neuvontapalveluja tarjoavia tahoja (mm. TE-keskuksia, eli nykyisiä ELY-keskuksia ja Pro Agriaa). Haastatelluille esitettiin kolme kysymystä: ensimmäinen kysymys koski maatilojen toimintaympäristön tärkeimpiä kehityskulkuja, toinen viljelijältä nykytilanteesta vaadittavia taitoja ja kolmas taitojen olemassaoloa tai puutetta (ks. Vesala & Pyysiäinen 2008).

Asiantuntijuutta vanhustenhoidossa tarkastelemme analysoimalla Helsingin kaupungin vanhustenhoitopalvelujen johto- ja suunnittelu-tehtävistä vastaavien toimihenkilöiden (N=14) haastatteluja. Haastat-

* Olemme kiitollisia Jarkko Pyysiäiselle, Lena Näreelle ja Miika Saukkoselle heidän tärkeästä panoksestaan aineistojen keräämisessä.

telut kerättiin vuosina 2011–2013 osana Suomen Akatemian rahoittamaa hanketta *The Shaping of Occupational Subjectivities of Migrant Care Workers: A Multi-Sited Analysis of Glocalising Elderly Care* (2011–2015; projektinnumero 251239). Toimihenkilöt työskentelivät joko kotihoidon tai erään palvelukeskuksen alaisuudessa ja edustivat työpaikkojensa ylintä - ja keskijohtoa (ylimmän johdon lisäksi mm. kotihoitoa ohjaajia, osastonhoitajia, ylihoitajia). Haastateltujen koulutustausta oli joko sairaanhoidossa tai gerontologiassa. Haastattelut keskittyivät haastateltavien näkemyksiin vanhushoivan nykytilasta ja tulevaisuudesta, hoivatyön haasteista sekä heidän omista keinoistaan hoivatyön johtamisessa.

Tavoitteenamme ei ole eritellä kaikkia mahdollisia merkityksiä, joita asiantuntijuudelle haastatteluissa annetaan. Sen sijaan tarkastelemme erityisesti sitä, miten asiantuntijuutta rakennetaan suhteessa viljelijöiden ja hoitajien tieto-taitoon ja kykyyn reflektoida ja säädellä omaa toimintaansa. Analyysin ensimmäinen jakso käsittelee haastateltaville tarjoutuvia asiantuntijapositioneja, toinen jakso positioniin liittyviä legitimeettiongelmia ja niiden ratkaisuyrityksiä.

Asiantuntijuus maatalojen yritystoiminnan ja vanhustenhoitoon kehittämisessä

Maatiloille rahoitusta, koulutusta ja neuvontapalveluja tarjoavien kehittäjien haastatteluissa ilmeinen positio on sellaisen asiantuntijan positio, jossa asiantuntijalla on perinteistä, formaalia tietoa ja käytännön kokemusta. Asiantuntijuus suhteessa viljelijöihin rakennetaan suhteessa heidän vähäisempään tieto-taitoonsa. Tällainen maatalojen yhteydessä perinteinen asiantuntijapositio ei kuitenkaan ole ainoa jonka haastateltavat puheessaan ottavat. Puheessa näkyy myös yrittäjyysinnostus ja uudenlainen metakognitioihin ja toiminnan säätelyyn keskittyvä asiantuntijuus. Tällaisessa puheessa asiantuntijuutta suhteessa viljelijöihin rakennetaan kyvyllä reflektoida viljelijöiden toimintatapaa ja toiminnan säätelyä. Sitaatissa 1 maatilatoiminnan kehittäjä (K2) ottaa ensin tietoon ja kokemukseen pohjaavan perinteisen asiantuntijan position ja sitten metakognitiiviseen tietämykseen pohjaavan yrittäjämäisyyden herättäjän position.

Sitaatti 1

H: Miten sitten suomalaisilla maatilayrittäjillä niin onko näitä tärkeitä taitoja mitä tässä äsken tuli esille?

K2: Joo ihan hyvä tota. Mä näkisin että suomalaiset viljelijät niin tuotta. Ne on vahvoja substanssiosaajia. Ne osaa kyllä sen hommansa mitä liittyy siihen työhön mitä ne tekee. [H: Joo] Mut ne on tottunu hankimaan sen osaamisen mitä liittyy siihen alkutuotantoon ja nyt mun mielestä ihan kivasti myöski näihin liitännäiselinkeinoihin liittyen ja näin mutta tuota. Kyl mä edelleen koen että tää liiketoimintaosaaminen on sellanen pullonkaula. [H: Joo] Et oon aika paljon sitä nähny -- Sitten toisaalta ehkä enemmän siellä näitä mitä me puhuttiin näitä asennepuolen asioita niin must siellä olis petraamista tavallaan että. Et se mistä me puhuttiin tällasesta ulospäin suuntautumisesta ja ennakko-luulottomuudesta ja muutosvalmiudesta. Siinä [H: Joo] olis kuitenkin aika paljon petraamisen varaa. Mut mä uskon että toisaalta tää on meistä kehittäjistä ja toimijoista ja myöskin virkamiehistä kiinni tää juttu. Et meidän pitäis osata luoda ... vähän toisenlaista henkeä.

Vaikka K2 positioidi viljelijät alkutuotannon ja liitännäiselinkeinojen osajiksi, hän sanoo havainneensa omakohtaisesti viljelijöiden puutteellisen liiketoimintaosaamisen. Itsensä K2 asemoi haastattelussa liiketoimintaosaamisen asiantuntijaksi. Hetkeä myöhemmin K2 kuitenkin ottaa yrittäjämäisen toimijuuden herättäjän position. Viljelijöiden toimintatapa ei osoita riittävästi ulospäin suuntautuneisuutta, ennakokoluulottomuutta eikä muutosvalmiutta – siis yrittäjämäisyyttä (vrt. Vesala & Niska 2013). Onkin hänen ja muiden kehittäjien ja virkamiesten tehtävä luoda olosuhteet viljelijöiden toisenlaiselle – yrittäjämäiselle – toimijuudelle.

Perinteisen asiantuntijan positio tulee näkyväksi myös vanhusten-hoidossa. Seuraavassa sitaatissa palvelukeskuksen johtaja (H1) kuvaa omia keinojaan toimintojen ohjaamisessa.

Sitaatti 2

H1: Meillähän on eettiset periaatteet olemassa. Ja se on jo tärkeää, että ne toteutuu. Ja mun mielestä jos ne toteutuu, niin silloin hoitotyö on laadukasta. -- Kuitenkin se ihminen on itse oman itsensä asiantuntija ja sitten taas tietenkin hoitaja sen oman ammattinsa asiantuntija. -- Ja kyllähän meillä on säännöllisesti niin, meil on tollaset perehdytyspaketit henkilöstölle ... Esimerkiks mä käyn kaks kertaa vuodessa puhumassa näist eettisistä periaatteista niin että meil on se pakollinen, että kaikki työntekijät käy sen kuuntelemassa, oot sä sit kuljetuksessa tai hoitotyössä.

Puheenvuorossa eettiset periaatteet edustavat hoitotyön formaalia tietämystä. Hoitojohtajat ovat asiantuntijoita, jotka välittävät periaatteita alaistensa tietoon. Samat ammatilliset periaatteet koskevat työyhteisön kaikkia jäseniä. Myös hoitajat asemoidaan oman ammattinsa asiantuntijoiksi, mutta heidän tietonsa (eettisistä periaatteista) ovat potentiaalisesti puutteellisia. Puheenvuoro on helppo tulkita uudenlaisen hoivadiskurssin demokratiaa korostavasta näkökulmasta: myös ”asiakkaille” annetaan omaa hyvinvointiaan koskevaa asiantuntemusta.

Tiedon välittämisen ja opettamisen lisäksi hoivajohtajat osasivat ottaa myös yrittäjämäisen toimijuuden herättäjän position. Tällöin heidän tehtäväkseen muodostui alaistensa ”tsemppaaminen” (HJ13) ja ”me-hengen luominen” (HJ7). Seuraavassa HJ3 kuvaa omaa toimintaansa johtajana:

Sitaatti 3

J3: Ehkä se kaikista vaikein mulla on just tää negatiivisen palautteen antaminen [H: Hmm] tai jos meil pitää tosiaan antaa varoituksia. Se on se ... ikävä. Et mieluummin-, mä toimin mieluummin semmosena koutsina [H: Hmm] eli mä tuen ja yritän löytää et ne ihmiset löytää sen oikeen tavan toimia tai [H: Joo] niit vahvuuksia itsestä ja sitä kautta myöski vahvistaa sitä toimintaa.

Voidaan ajatella, että puheenvuorossa yhdistyy professiodiskurssin demokratiaihanne ja yrittäjämäisen johtamisen pyrkimys aktivoida ja voimaannuttaa hoitajia. HJ3 ei halua toimia hierarkkisenä, tekno-

kraattisena johtajana, vaan oikeita toimintatapoja hoitajissa virittävänä ”koutsina”.

Maatilojen toimintatapojen on kehittäjien mukaan muututtava, sillä pienimuotoinen elintarviketuotanto ei ole nykypäivänä taloudellisesti kannattavaa. Vanhustenhoidossa puolestaan toimintatapojen on muututtava, jotta hoivan laatu vastaa hyvän hoidon kriteerejä. Toistaiseksi näin ei johtajien mukaan aina ja kaikilta osin ole. Käsitys vanhustenhoidon laatuongelmista on tuttu esimerkiksi median kautta, eivätkä haastatellut johtajat pyri käsitystä kiistämään. Tarjolla ei kuitenkaan ole lisää resursseja, esimerkiksi työvoiman ja vakanssien muodossa. Laatua voidaan silti parantaa – aktivoimalla hoitajia. Seuraavassa HJ5 kertoo työn organisoinnin uudistuneista, hiljattain lanseeratuista periaatteista.

Sitaatti 4

HJ5: Rutiinista pois, se oli iso asia. Et mietittäis et mikä olisi se ... et saatais iloa ja aktiviteetteja asukkaille, ja myös sitä kautta hoitajille että se ei oo pelkästään sitä hoitamista. Et päästäis siitä hoito- ja pesukulttuurist pois [H: Okei], koska sehän oli hirveen voimakas.

H: Mitä se tarkoittaa, hoito- ja pesukulttuuri?

HJ5: Se tarkoittaa sitä, että hoitajat aamulla pesi ja laitto valmiiksi asukkaan, mahdollisimman nopeasti teki sen, rutiininomaisesti ja pesi ja puki. Ja sitte hän koki, että nyt hän on tehny päivän työt [H: Okei, joo], et tällanen ajatusmaailma oli, et siitä poispääseminen.

Pyrkimys rutiineista eroon voidaan ymmärtää myös uudenlaisen ammatillisuuden virittämisenä. Hyvä hoitaja on ”innovatiivinen” (HJ5), ”joustava” (HJ14), ”itsenäinen” (HJ11), ja avoin muutokselle (HJ1). Pesukulttuuri nähdään samanlaisena ongelmana kuin pienimuotoinen perheviljely. Sekä maaseudun kehittäjien että hoivajohtajien keskuudessa vallitsee yhteisymmärrys siitä, etteivät pesukulttuuri tai pienimuotoinen perheviljely ole enää mahdollisia toimintatapoja.

Vaikka viljelijöiden ja hoitajien toimintatavan ongelmallisuudesta – ja siihen vaikuttamisesta – puhutaan haastatteluissa laajasti, huomautetaan haastatteluissa myös, ettei toiminnan säätelyyn ole aina mahdollista puuttua. Osa viljelijöistä ja hoitajista positioidaan ”toivottomiksi

tapauksiksi” (ks. myös Pyysiäinen & Vesala 2013). Kehittäjien ja hoitojohdon asiantuntemusta onkin tunnistaa ne viljelijät ja hoitajat, joiden toimintaa on mahdollista tukea ja aktivoida. Kaikkien kohdalla tämä ei onnistu – ainakaan helposti. Esimerkiksi HJ3 positioi sitaatissa 5 venäläiset sairaanhoitajat haastaviksi aktivoitaviksi.

Sitaatti 5

HJ3: Mul on kokemusta esimerkiks näistä venäläisistä sairaanhoitajista, jotka toimi käskyttämällä. Et he teki tehtäviä [H: Hmm]. Et se oli hirveen vaikee heitä saada tähän et tää on tällöinen professio Suomessa, sairaanhoitajan työ ja itse ajatellaan ja itse löydetään se työ [H: Hmm] ja arvioidaan sitä. Että heidän se oppiminen siihen itseohjautuvuuteen niin ... saattaa olla haasteellista.

Puheenvuorossa näkyy jälleen professiodiskurssin ja yrittäjämäisyyden virittämisen välinen yhtymäkohta. Sekä yrittäjämäisyys että ammatillisuus arvostavat itsetarkkailua ja -ohjautuvuutta. Näiden taitojen kehittämisestä tulee nyt hoitojohtajien työn ydinaluetta (myös Riska & Wrede 2004). Tässä työssä pelkkä eettisten periaatteiden tai hoivatie-teen tuntemus ei enää riitä; tarvitaan myös hienovaraista, metakognitiivista tietämystä.

Uuden asiantuntijaposition mielekkyys ja vaikeus

Makrokonstruktionistisesta näkökulmasta uudenlainen, toiminnan metakognitiiviseen säätelyyn keskittyvä asiantuntijuus selittyisi uusilla, hegemonisilla yhteiskunnallisilla ja poliittisilla diskursseilla. Maatalouspoliittiset - ja hoivadiskurssit yksinkertaisesti muovaavat kehittäjistä ja johtajista yrittäjämäisen toimijuuden tunnistajia, mahdollistajia ja aktivoijia. Mikrokonstruktionistisesta, kriittisen diskursiivisen psykologian näkökulmasta kehittäjät ja hoitojohto ovat kuitenkin aktiivisia kielenkäyttäjiä, eivät kielellisten jäsenysten passiivisia vastaanottajia. Kehittäjien ja hoitojohdon aktiivisuus suhteessa uudenlaiseen asiantuntijaposition näkyy haastatteluissa kahdella tavalla. Ensinnäkin he aktiivisesti perustelevat ja oikeuttavat position mahdollistamaa toimin-

taa. Toiseksi he tunnistavat toiminnan potentiaalisen kritiikin ja pyrkivät vastaamaan siihen.

Kuten edellä esitettiin, eräs tapa perustella ja oikeuttaa toimintaa on yleisesti hyväksyttävään päämieheen vetoaminen (Meyer & Jepperson 2000). Maatilojen kehittäjille tässä suhteessa erityisen mielekkäitä resursseja tarjoaa multifunktionalistinen diskurssi, joka rakentaa toiminnan päämieheksi maaseudun elinvoiman. Viljelijöiden toiminnan on muututtava, sillä pienimuotoinen perusviljely uhkaa maaseudun elinvoimaa. Esimerkiksi sitaatissa kuusi K2 oikeuttaa maatilojen monialaistamisen maaseudun elinvoimaisuuden nimissä.

Sitaatti 6

K2: Kyllähän se täytyy kaiken kaikkiaan sanoa että yhä enemmän varmaan jatkossa suomalaista maaseutua, et me halutaan se elävänä pitää. Ja se täytyykin olla niin että yhä useammalla ihmisellä ja yrityksellä, tilalla, siellä se toimeentulo koostuu tällaisista vähän pienemmistä puuroista tai useammista lähteistä. Että siitä meidän täytyy lähteä.

Hoivajohtajille olisi yrittäjämäisyyden herättelijän lisäksi tarjolla teknokraattisen julkisjohtamisen mahdollistama kontrolloivan managerin positio: muutosta voitaisiin ajaa myös valvontaa lisäämällä. Ymmärrettävistä syistä tämä positio ei hoitojohtajia houkuttele. Demokraattisen, aktivoivan johtajan positio sopii hyvin yhteen myös ammattikunnan yhtenäisyyttä ja hoitajien itsenäisyyttä korostavan professionaalisen ideaalin kanssa. Kun kehittäjien puheessa retorisesti tehokas päämies on maaseutu, hoitojohtajien puheessa se on – jo aiemmin mainittujen eettisten periaatteiden lisäksi – vanhukset tai ”asiakkaat”. Kehittäjien ja hoitojohdon tulee tarkkailla ja reflektoida viljelijöiden ja hoitajien toimintatapaa, sillä heidän metakognitiiviset kykynsä saattavat olla puutteellisia. Tästä syystä viljelijät saattavat jumittua ”pienimuotoiseen perusviljelyyn” ja hoitajat ”rutiinimaiseen pesukulttuuriin”. Kehittäjien ja hoitojohdon tulee mahdollistaa ja aktivoida yrittäjämäistä toimintatapaa, sillä perusviljely uhkaa maaseudun elinvoimaa, pesukulttuuri taas asiakkaiden hyvinvointia.

Vaikka maaseudun elinvoima ja asiakkaiden hyvinvointi ovat retorisesti tehokkaita, yleisesti hyväksyttäviä päämiehiä, kehittäjät ja hoito-

johto tunnistavat myös näiden päämiesten ottamiseen liittyvän mahdollisen kritiikin; paitsi maaseutua ja vanhuksia, kehittäjien ja hoitojohtoon tulisi palvella viljelijöiden ja hoitajien intressejä. Haastatteluissa viljelijöiden ja hoitajien ottaminen päämiehiksi on selkeintä puheessa, jossa pohditaan heidän jaksamistaan. Yrittäjämäisen toimintatavan kielteiseksi puoleksi esitetään viljelijöiden ja hoitajien mahdollinen uupuminen. Viljelijän ja hoitajan kannalta yrittäjämäisen toimijuuden aktivoiminen saattaisi siis näyttää kyseenalaiselta toiminnalta. Haastatteluissa kehittäjät ja hoitojohto paitsi tunnistavat tällaisen kritiikin mahdolliseksi, pyrkivät myös vastaamaan siihen.

Sitaatti 7

H: Onko sun mielestä semmosta että on vaikeeta joskus näitä ... hoitajien näit eri näkemyksiä tavallaan yhteen sovittaa ... ja johdon ja ... tai et mihin sä asetut tässä kuviossa?

HJ4: Asiakkaan kannalle, aina [H: Niin aina, niin just] aina, aina. Et jos mä nään että se hoitaja on asiakaslähtöinen [H: Hmm] ja toimii sen asiakkaan kannalta ... se on selvä [H: Niin niin]. Sit jos mä nään, että sitte menee jotkut muut asiat niin sit mä melkein sanon ((naurahtaa)), nykyisin mä melkein sanon et ois parempi että hän etsis toisen työpäivän [H: Hmm, niin niin joo]. Et ... koska me ollaan täällä sitä varten että nää asiakkaat vois hyvin [H: Hmm]. Ja sen ymmärrän et jokainen välillä väsy ... ja saa väsyäkin, mutta sillon ihminen sanoo että minä olen väsynyt. Ja et kuitenkin että kun olen väsynyt niin nää asiakkaatkin kärsii siitä. -- Et on ollu aikasemminkin tämmöstä, että alkaa jotkut tämmöset asiat tavallaan pyöriä, niin sillonhan meidän tehtävä on palauttaa heidät sinne, että mitä varten me täällä ollaan.

Yllä HJ4 ottaa ensin asiakkaat eli vanhukset toimintansa päämieheksi. Heti tämän jälkeen hän kuitenkin tunnistaa mahdollisen kritiikin ja varautuu siihen; hoitajat saattavat uupua työssään ja siksi onkin tärkeää, että he monitoroivat omaa jaksamistaan. Toisin sanoen, ratkaisuksi uupumiseen esitetään lisää oman toiminnan tarkkailua, eli parempia metakognitiivisia taitoja. Tässä tarkkailussa hoitojohto voi tarvittaessa auttaa hoitajia. Oman jaksamisen monitoroinnin lisäksi haastattelut esittivät ratkaisuksi jopa nimenomaan yrittäjämäistä toimijuutta:

viljelijöiden ja hoitajien on oltava proaktiivisia riskinottajia ja riskien hallitsijoita, jotka uskaltavat ja osaavat rajata työmääränsä oman jaksamisensa mukaan – riippumatta ulkopuolisista vaateista. Sitaatissa kahdeksan K4 osoittaa tunnistavansa paineet, joita nykyinen tilanne luo viljelijöille. Samalla hän kuitenkin korostaa toiminnan itsesäätelyn keskeisyyttä; viljelijän on opittava refleктоimaan omaa toimintaansa niin, ettei uupumista pääse tapahtumaan.

Sitaatti 8

K4: No sitte yks taito, en tiää onks se nyt taito mutta se on ... tavallaan asennetasolla oleva asia, joka sitte sen asenteen muuttumisen jälkeen kenties muuttuu taidoksi niin on ... on myöski tällanen uskallus ... Siis kyky rajata tekemisensä sen oman jaksamisensa raameihin. -- Mä uskon että tää tulee entistä tärkeemmäks kun ... kun maataloudessahan ja maatilayrityksillähän tehdään entistä enemmän entistä vähemmällä väellä. Niin entistä tärkeämmäksi tulee se yrittäjän kyky rajata se oma tekemisensä siihen oman jaksamisensa raameihin.

Myös hoitajien on opittava säätelemään toimintaansa oman jaksamisensa mukaan (myös Riska & Wrede 2004). Haastatteluissa työn raskaus ja kiireisyys yleisesti myönnetään. Ongelmat voivat johtua hoitajien vähyydestä, mutta myös asiakkaiden vaatimuksista. Molemmissa tapauksissa ratkaisuksi voidaan tarjota hoitajien omaa toimijuutta: ”Toki on työntekijöillä itelläki oppimist siinä, et pitäs oppii siihen, et mä lähdän nyt tauolle” (HJ8). Tavalla tai toisella – esim. työnohjauksella – työn rajaamisen taitoa voidaan kuitenkin myös kehittää.

Sitaatti 9

HJ4: Kyl mä tiedän että asiakkaat on myös hyvin hirveen vaativia, monta kertaa. Ja se imee ihmisen, hoitajan kuiviin helposti. Et sitte se rajaaminen ja se apu-, työohjaus tai joku siihen. Et ei se oo tarkoitus, että me ... koska ihmisten vaatimukset on loputtomia [H: Hmm]. Et sitte kuitenkin meidän täytyy jossakin se raja vetää, koska sitten toiset jää, jos joku saa kaiken.

Lopuksi

Tässä artikkelissa olemme tarkastelleet asiantuntijuuden muutosta maatilojen yritystoiminnan ja julkisten hoivapalvelujen kehittämisessä. Molemmista konteksteista perinteisen formaalin tiedon ja kokemuksen varaan rakentuvan asiantuntijaposition rinnalle on syntynyt uudenlainen asiantuntijapositio, joka rakentuu toiminnan itsesääteelyyn keskittyvän yleisen, metakognitiivisen tietämyksen varaan. Uudenlainen asiantuntija kykenee reflektoimaan ja säätelmään paitsi omaa toimintatapaansa, myös muiden – tässä yhteydessä viljelijöiden ja hoitajien – toimintatapaa. Sekä maatilojen että vanhusten hoidon kehittämisen ongelmaksi haastatteluissa esitettiin viljelijöiden ja hoitajien vääränlainen toimintatapa; viljelijöillä on taipumus pysytellä ”pienimuotoisessa perustuotannossa”, hoitajilla ”rutiinimaisessa pesukulttuurissa”. Kehittäjien ja hoitojohdon asiantuntijuus rakentuukin osin heidän kykynsä tunnistaa toimintatapojen haitallisuus ja pyrkiä edesauttamaan toimintatavan muutosta. Molemmista tapauksissa toimintatapaa halutaan korjata yrittäjämäisempään suuntaan; viljelijöistä ja hoitajista halutaan proaktiivisia, autonomisia ja innovatiivisia. Tällaisen tehokkaan ja aikaansaavan toimijuuden symboli on yrittäjyys (ks. esim. Weber 1980; Sarasvathy 2004). Yrittäjämäisyys kuitenkin täsmentyy näissä konteksteissa hieman eri tavoin; maatiloilla korostuu taloudellinen riskinotto ja innovatiivisuus, hoivassa puolestaan rutiineista irtautuminen ja rakenteelliset esteet ylittävä itsenäisyys.

Yrittäjämäisyyden kietoutuminen asiantuntijuuteen ei ole uusi asia. Eteläpelto (1997, s. 89) huomioi jo 1990-luvun lopulla yrittäjyyden korostumisesta nousevien määreiden siirtymisen asiantuntijuuden määrittelyyn. Toiminnan itsesääteelyyn ja siihen vaikuttamiseen perustuva yrittäjämäisen toimijuuden mahdollistaminen on enemmänkin asiantuntijuuden hienovarainen uudelleenkehystys (Goffman 1974/1986) kuin täysin uusi asiantuntijuus. Metakognitiivinen tietämys voidaan nähdä yhtenä asiantuntijuuden osana formaalin tiedon ja kokemuksen rinnalla (Eteläpelto 1997). Perinteisesti näistä osista on kuitenkin painotettu tietoa ja kokemusta, nyt painotetaan metakognitiivista tietämystä. Tämä on ymmärrettävää tilanteessa, joissa rakenteellisten seikkojen katsotaan pakottavan viljelijöiden ja hoitajien toiminnan uudelleensuuntaamiseen. Samalla kun kehittäjien ja hoitojoh-

don tulee mahdollistaa ja edistää viljelijöiden ja hoitajien proaktiivista, autonomista ja innovatiivista toimijuutta, on heidän oma positionsa myös muuttunut proaktiivisemmaksi. Kehittäjät ja hoitojohto eivät jää odottelemaan viljelijöiden ja hoitajien toimijuuden muutosta, vaan aktiivisesti osallistuvat sen muuttamiseen. Näin ajateltuna myös kehittäjille ja hoitojohdolle on yrittäjyysinnostuksen myötä mahdollistunut aikaisempaa yrittäjämäisempi positio (vrt. Niska & Vesala, painossa).

Makrokonstruktionistisesta näkökulmasta tuloksia voisi tulkita osoituksena maatalouspoliittisten diskurssien ja hoivadiskurssien voimasta. Asiantuntijoiden – tässä yhteydessä maatilojen kehittäjien ja hoitojohdon – avulla viljelijöiden ja hoitajien halutaan rakentavan yrittäjämäistä toimijuutta eli ”yrittäjäminää” (vrt. Rose 1992; Komulainen ym. 2010). Mikrokonstruktionistisesta näkökulmasta huomio keskittyy kuitenkin diskurssien itsensä sijaan niiden käyttöön vuorovaikutustilanteissa. Yhteiskunnalliset ja poliittiset diskurssit tarjoavat vuorovaikutukseen monenlaisia resursseja, muun muassa positioita ja päämiehiä. Haastatteluissa kehittäjät ja hoitojohto käyttävätkin näitä resursseja varsin luovasti rakentaakseen omasta työstään paitsi mielekästä, myös uskottavaa ja legitiimiä. Toiminnan legitimitietin kannalta olennaista on, että toiminta palvelee uskottavalla tavalla hyväksyttävää päämiestä. Sekä kehittäjät että hoitojohto osoittautuivat haastatteluissa varsin päteviksi diskurssin käyttäjiksi. Vaikka tarjolla on monenlaisia päämiehiä, he omaksuvat puheessaan taitavasti juuri ne päämiehet, jotka tekevät heidän toimintansa legitimitietin kyseenalaistamisesta hankalaa.

Vaikka haastatellut on mahdollista nähdä aktiivisina diskurssin käyttäjinä, ja vaikka heidän kehittämisenä kohteena oleva yrittäjämäinen toimija näyttää itsenäiseltä, itseohjautuvalta ja itseään säätelevältä, on helppo ajatella, että molempien toimijapositioden rakentuminen on myös valtasuhteiden värittämää. Haastatellut ovat asiantuntijoina myös valtiollisten työnantajien alaisia, joiden toiminta – ymmärrettävästi – palvelee muitakin päämiehiä kuin maaseutua ja vanhuksia. Tässä yhteydessä vallankäyttö ei kuitenkaan ole yksioikoista, vastahakoisiin toimijoihin ulkoapäin suunnattua kontrollia. Päinvastoin, se on itseohjautuvan, itseään tarkkailevan ja yrittäjämäisen toimijan ideaaliin hienovaraisesti, legitiimejä päämiehiä tarjoamalla sisäänrakennettua

”etäältä ohjailua”, kuten uuden hallinnallisuuden teoreetikot (esim. Rose 1992; Fournier 1999; Miller & Rose 2010; ks. myös Komulainen ym. 2010; Pyysiäinen & Vesala 2013; Olakivi & Niska, tulossa), muiden muassa, ovat esittäneet.

Liite I

Sitaateissa hyödynnetyt litteraatiomerkit:

H	Haastattelija
K1-6	Maatilojen kehittäjä
HJ1-14	Vanhustenhoidon johtaja
[Sana]	Lyhyt päällepuhuminen tai kommentti toisen henkilön puheen lomassa
<u>Sana</u>	Sanan, tavun tai äänteen painotus
Sana-	Katkos tai toinen puhuja keskeyttää
...	Lyhyt tauko puheessa
--	Puheenvuorosta on poistettu osa
((Sana))	Litteroijan kommentti

Lähteet

- Alasuutari, P. (1996). *Toinen tasavalta. Suomi 1946–1994*. Tampere: Vastapaino.
- Bandura, A. (2006). Toward a psychology of human agency. *Perspectives on Psychological Science*, 1(2), 164–180.
- Billig, M., Gane, M., Edwards, D., Condor, S. & Middleton, D. (1988). *Ideological dilemmas: a social psychology of everyday thinking*. Lontoo: Sage.
- Blomgren, M. (2003). Ordering a profession: Swedish nurses encounter new public management reforms. *Financial Accountability & Management*, 19, 45–71.
- Bolton, S. C. (2004). A simple matter of control? NHS hospital nurses and new management. *Journal of Management Studies*, 41, 317–333.
- Bolton, S. C. (2005). “Making up” managers. The case of NHS nurses. *Work, Employment & Society*, 19, 5–23.
- Burr, V. (2003). *Social constructionism*. Lontoo: Routledge.
- Dahl, H. M. (2009). New public management, care and struggles about recognition. *Critical Social Policy*, 29, 634–654.

- Davies, C. (2000). The demise of professional self-regulation: A moment to mourn? Teoksessa G. Lewis, S. Gewirtz & J. Clarke (toim.): *Rethinking social policy* (s. 276–289). Lontoo: Sage.
- Davies, C. (2002). Managing identities: Workers, professions and identity. *Nursing Management*, 9(5), 31–34.
- Edley, N. (2001). Analysing masculinity: Interpretative repertoires, ideological dilemmas and subject positions. Teoksessa M. Wetherell, S. Taylor & S. J. Yates (toim.): *Discourse as data* (s. 189–228). Lontoo: Sage.
- Emirbayer, M. (1997). Manifesto for a relational sociology. *American Journal of Sociology*, 103(2), 281–317.
- Eteläpelto, A. (1997). Asiantuntijuuden muuttuvat määrittymiset. Teoksessa J. Kirjonen, P. Remes & A. Eteläpelto (toim.): *Muuttuva asiantuntijuus* (s. 86–102). Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, koulutuksen tutkimuslaitos.
- Fournier, V. (1999). The appeal to ‘professionalism’ as a disciplinary mechanism. *The Sociological Review*, 47, 280–307.
- Goffman, E. (1974/1986). *Frame analysis. An essay on the organization of experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Halpin, D. & Guilfoyle, A. (2004). Attributions of responsibility: Rural neoliberalism and farmers’ explanations of the Australian rural crises. *Rural Society*, 14(2), 93–111.
- Helkama, K. (2012). Arvot ja arvomaailman muutos. Teoksessa K. Helkama & A. Olakivi (toim.): *Pyhtää: yhteiskunnallinen ja psykologinen muutos. Sosiaalipsykologista seurantatutkimusta 1975–2007* (s. 31–50). Sosiaaliteiden laitoksen julkaisuja 2012:19. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Komulainen, K., Keskitalo-Foley, S., Korhonen, M. & Lappalainen S. (toim.) (2010). *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino.
- Lehto, J. (2003). Uusi julkissektorin hallinta ja kilpailuttaminen sosiaali- ja terveydenhuollossa. Teoksessa E. Ollila, M. Ilva & M. Koivusalo (toim.): *Kilpailuttaminen sosiaali- ja terveyspolitiikan näkökulmasta* (s. 35–41). Helsinki: Stakes.
- Meyer, J. W. & Jepperson, R. L. (2000). The “actors” of modern society: The cultural construction of social agency. *Sociological Theory*, 18(1), 100–120.
- Miller, P. & Rose, N. (2010). *Miten meitä hallitaan* (suomentanut Risto Suikkanen). Tampere: Vastapaino.
- Niemi, J. & Ahlstedt, J. (toim.) (2012). *Suomen maatalous ja maaseutuelinkeinot 2012*. MTT Taloustutkimus, Julkaisuja 112. Helsinki: MTT.

- Niska, M. & Vesala, K. M. (2011). Moninaistuva politiikka, moninaistuva yrittäjyys? Toimijapositionien rakentuminen yrittäjyyden edistämiskursseissa. Teoksessa: K. M. Vesala & H. Vihinen (toim.): *Yritysten menestystarinat ja yrittäjyyden edistäminen. Tapaustutkimus yrittäjistä, kehittäjistä ja politiikkadiskursseista Suupohjan seutukunnassa* (s. 94–128). MTT Taloustutkimus, Raportti 16. Helsinki: MTT.
- Niska, M. & Vesala, K. M. (painossa). New entrepreneurship policy and the encounter between policy implementers and entrepreneurs – a case study from Finland. *International Journal of Business and Globalisation*.
- Olakivi, A. & Niska, M. (tulossa). Rethinking resistance and agency in research on managerial reforms: Public care work professionals as ambiguous agents. *Käsikirjoitus arvioitavana*.
- Peltola, S. & Vesala, K. (2013). Constructing entrepreneurial orientation in a selling context: the qualitative attitude approach. *Poznan University of Economics Review*, 13(1), 26–47.
- Phillipson, J., Gorton, M., Raley, M. & Moxey, A. (2004). Treating farms as firms? The evolution of farm business support from productionist to entrepreneurial models. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 22(1), 31–54.
- Pirttilä-Backman, A.-M. (1997). Miksi asiantuntijan tulee kyetä reflektiviin arviointeihin? Teoksessa J. Kirjonen, P. Remes & A. Eteläpelto (toim.): *Muuttuva asiantuntijuus* (s. 218–224). Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, koulutuksen tutkimuslaitos.
- Pirttilä-Backman, A.-M. & Keso, K. (1998). Tiedon asema sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Teoksessa A. R. Lahikainen & A.-M. Pirttilä-Backman (toim.): *Sosiaalinen vuorovaikutus* (s. 48–62). Helsinki: Otava.
- Potter, C. & Tilzey, M. (2005). Agricultural policy discourses in the European post-Fordist transition: Neoliberalism, neomercantilism and multifunctionality. *Progress in Human Geography*, 29(5), 581–600.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology. Beyond attitudes and behaviour*. Lontoo: Sage.
- Pyysiäinen, J. (2011). *Constructing and negotiating entrepreneurial agency: A social psychological approach to entrepreneurship discourse in the farm context*. Publications of the Department of Social Research 2011:10. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Pyysiäinen, J. & Vesala, K. M. (2013). Activating farmers. Uses of entrepreneurship discourse in the rhetoric of policy implementers. *Discourse & Communication*, 7(1), 55–73.

- Reynolds, J., Wetherell, M. & Taylor, S. (2007). Choice and chance: Negotiating agency in narratives of singleness. *The Sociological Review*, 55(2), 331–351.
- Riska, E. & Wrede, S. (2004). Kuka on kestävä sairaanhoitaja. Teoksessa L. Henriksson & S. Wrede (toim.): *Hyvinvointityön ammatit* (s. 41–62). Helsinki: Yliopistopaino.
- Rose, N. (1992). Governing the enterprising self. Teoksessa P. Heelas & P. Morris (toim.): *The values of the enterprise culture: The moral debate* (s. 141–164). Lontoo: Routledge.
- Sarasvathy, S. D. (2004). Making it happen: Beyond theories of the firm to theories of firm design. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 28(6), 519–531.
- Tilastokeskus. (2012). *Väestöennuste 2012–2060*. Helsinki: Tilastokeskus. http://www.tilastokeskus.fi/til/vaenn/2012/vaenn_2012_2012-09-28_fi.pdf
- Tynjälä, P. (1999). *Oppiminen tiedon rakentamisena. Konstruktivistisen oppimiskäsityksen perusteita*. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Vesala, K. M. & Niska, M. (2013). Sosiaalipsykologia ja maaseutututkimus: identiteettejä, toimijuutta, yrittäjyyttä. *Maaseudun uusi aika*, 2–3/2013, 34–46.
- Vesala, K. M. & Pyysiäinen, J. (toim.) (2008). *Understanding entrepreneurial skills in the farm context*. Frick: Research Institute of Organic Agriculture (FiBL).
- Weber, M. (1980). *Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki* (suomentanut Timo Kytäjä). Porvoo: WSOY.
- Wetherell, M. (1998). Positioning and interpretative repertoires: Conversation analysis and post-structuralism in dialogue. *Discourse & Society*, 9(3), 387–412.
- Wrede, S. (2008). Educating generalists: Flexibility and identity in auxiliary nursing in Finland. Teoksessa E. Kuhlmann & M. Saks (toim.): *Rethinking professional governance: International directions in health care* (s. 127–140). Bristol: Policy Press.
- Wrede, S., Näre, L., Olakivi, A. & Nordberg, C. (tulossa). Neoliberal metropolitanism and eldercare policy: Carework managers as ‘cultural brokers’ in a glocalising carework regime. *Käsikirjoitus arvioitavana*.
- Wærness, K. (1987). On the rationality of caring. Teoksessa A. S. Sassoon (toim.): *Women and the State* (s. 207–234). Lontoo: Hutchinson.

III

OIKEUDENMUKAISUUS

12 Digitaalinen vuorovaikutus, muutos ja luottamus

Sakari Tamminen, Airi Lampinen & Vilma Lehtinen

Luottamuksen digitaalista koettelua

Maaailma kohahti, kun Yhdysvaltojen tiedustelupalvelun NSA:n ali-hankkijalla Booz Allen Hamiltonilla työskennellyt Edward Snowden paljasti kaikkien internetiä käyttävien henkilöiden vakoiluohjelman kesällä 2013. Snowdenin paljastamista asiakirjoista selvisi, että NSA keräsi tietoja lähes kaikista internetin käyttäjistä. Se oli luonut monimutkaisista tiedonkeruutavoista, tietoa prosessoivista algoritmeista ja niitä tulkitsevista analyytikoista muodostuvan turvallisuuskoneen, jonka avulla se pystyi kertomansa mukaan tunnistamaan sosiaalisia patologioita (terroristeja ja terroristiryhmittymiä) ja niistä kertovia digitaalisten jälkien anomalioita (internet-käyttäjymisen erikoisuuksia, joista voidaan potentiaalisesti tunnistaa terroristeja). NSA:n oman selityksen mukaan tämä vuosia kestänyt seuranta oli auttanut estämään terroristi-iskuja ja selvittämään terroristiverkostojen maantieteellisiä olinpaikkoja.

Luottamus sekä USA:n tarkoitusperiä että internet-palveluita kohtaan kyseenalaistui paljastuksien myötä. Vakoileeko USA todella länsimaalaisten liittolaistensa diplomaatteja ja lähetystöjä riippumatta siitä, missä ne sijaitsevat? Entäpä kyberrikollisuus ja teollisuusvakoilu, joista USA Barack Obaman johdolla vielä vuoden 2013 alussa ripitti Kiinaa? Suojeleeko USA:n kansallinen tiedustelupalvelu kansallisia etuja vakoi-

lemalla myös ulkomaisten yritysten internet-pohjaista viestintää, toisin sanoen, harjoittaako se teollisuusvakoilua? Seurataanko kaikkia internetin käyttäjiä, joka ainoaa yksityishenkilöä myöten? Kenties tärkeimpänä: miksi tallentaa kaikkien yksittäistenkin henkilöiden internetin välityksellä tekemät toimet sähköposteista profililpäivityksiin ja pika-viestikeskusteluihin, jos seuraamisen on todella tarkoitus vähentää terrorismia eikä rajoittaa kansalaisoikeuksia kuvitteellisen uhan varjolla?

NSA:lla oli kysymykseen selkeä kanta ja selitys, joka tuntui samaan aikaan sekä täysin uskottavalta että epäuskottavalta ottaen huomioon seurannan laajuuden. NSA:n johtaja James Clapper totesi: “tämä laillisen tiedonkeruun luvaton vuotaminen on tuomittavaa ja vahingoittaa tärkeitä Amerikan kansalaisten turvallisuutta suojaavia mekanismeja” (Ackerman 2014). Clapper – tai kukaan muukaan USA:n tiedustelupalveluista – ei ole vastannut muihin yllä esitettyihin kysymyksiin. Sen sijaan tiedustelupalveluiden ja hallinnon edustajat pyysivät kansalaisia luottamaan seuraamisen mahdollistavien salaisten lupien lainmukaisuuteen, seuranta-analyysiä suorittavien henkilöiden oikeudenmukaiseen toimintatapaan sekä salaisiin oikeudenkäynteihin, joissa tiedustelupalveluille ja niiden toimihenkilöille on pyynnöstä myönnetty lupia seuraamiseen. NSA pyysi luottamaan itseensä ja sen toiminnan lailliseksi todenneisiin salaisiin oikeusistuimiin, pieneen ryhmään työtä suorittavia tiedusteluanalytikoita sekä toimiensa hyvää tarkoitaviin motiiveihin.

NSA:n pyyntö luottaa sen yhteiskunnallisesti merkittävään rooliin ja motiiveihin, sekä työntekijöihinsä, ovat sosiaalipsykologisesti mielenkiintoisia. “Tapaus Snowdenissa” kietoutuvat yhteen luottamuksen eri tasot, ja luottamuksen kyseenalaistuminen digitaalisen vuorovaikutuksen seurannan myötä. Ensiksi NSA:n institutionaalinen asema valtion turvallisuutta ja etuja ajavana organisaationa kyseenalaistui omien kansalaisten silmissä, ja sitten USA:n ja sen länsiliittolaisten välinen suhde ajautui diplomaattisiin vaikeuksiin. Näiden institutionaalisten luottamussuhteiden kyseenalaistuminen heijastui myös internetin käyttäjiin, joista monet alkoivat epäillä henkilökohtaisen digitaalisen viestinnän luottamuksellista luonnetta (ks. esimerkiksi tietoturva-asiantuntija Bruce Schneierin blogi Schneier on Security: <https://www.schneier.com>). Viimein myös usean pohjoisamerikkalaisen teknologiayrityksen

pörssikurssi laski, kun sijoittajien luottamus niiden vetovoimaan heikkeni johtuen siitä pelosta, että yritykset saattaisivat menettää ulkomaa-laisten asiakkaidensa luottamuksen paljastusten seurauksena. Paljastusten arvioitiin laskevan yritysten tuloja yhteensä jopa 180 miljardia dollaria (Staten 2013).

Tapaus Snowden osoittaa kuinka digitaaliset teknologiat tänä päivänä kietoutuvat erityyppisten, vuorovaikutuksessa syntyvien ja monelle tasolle ketjuuntuvien luottamussuhteiden ytimeen. Snowdenin paljastukset ja niistä käyty keskustelu tuovat esiin kuinka keskeisessä asemassa digitaaliset vuorovaikutusteknologiat, vuorovaikutuksessa syntyvä tieto ja tämän tiedon hallinta ovat niin valtion ja kansalaisten, markkinoilla toimivien yritysten kuin yksityishenkilöidenkin välisissä luottamussuhteissa.

Kuvaamme tässä artikkelissa miten vuorovaikutuksen digitalisoituminen avaa uusia kysymyksiä luottamussuhteiden sosiaalipsykologiselle tutkimukselle. Tarkastelemme luottamusta kolmen eri tason kysymyksenä – luottamus henkilökohtaisessa vuorovaikutuksessa, luottamus ryhmien toiminnassa ja luottamus suhteessa monimutkaisiin teknisiin systeemeihin – ja kysymme lopuksi miten, jos mitenkään, tällä kaikella on merkitystä tulevaisuuden luottamustutkimukselle.

Sosiaalisesta vaikuttamisesta teknologisoituneeseen vuorovaikutukseen

Uraauurtavat sosiaalipsykologiset tutkimukset ovat keskittyneet tunnistamaan ihmisten toimintaan, havaitsemiseen, ongelmanratkaisuun ja päätöksentekoon keskeisesti vaikuttavia ilmiöitä. Erityisen hyviä esimerkkejä tästä ovat koeasetelmaan pohjautuvat sosiaalisen vaikuttamisen tutkimukset, kuten Triplettin (1898) virvelikoe sekä Aschin (1952) janahuijaukseen ja Milgramin (1964) voimistuviin ”sähköiskuihin” perustuvat konformisuuskokeet. Muiden ihmisten läsnäolon, puheen ja toiminnan on toistuvasti huomattu vaikuttavan yksilöiden tekemiin kognitiivisiin ja käyttäytymisen tasolla ilmeneviin valintoihin ja päätöksiin. Ihmisten tutkimustilanteissa tekemien valintojen on myöhemmin ymmärretty riippuvan keskeisesti myös *luottamuksesta* esimerkiksi koeasetelmaan, tutkijoihin tai muihin koehenkilöihin.

Sosiaalipsykologisissa luottamukseen keskittyvissä kokeellisissa tutkimuksissa luottamusta on sitemmin lähestytty esimerkiksi tarkastelemalla miten ryhmäjäsenyys vaikuttaa luottamussuhteen syntyyn (Moy & Ng 1996; Platow ym. 2012), miten henkilökohtainen tunnistettavuus ja vastavuoroisuuden havaitut ominaisuudet vaikuttavat luottamuksen attribuointiin (Tanis & Postmes 2005) sekä miten itsetarkkailu vaikuttaa luottamukseen ja vastavuoroisuuteen perustuvaan resurssien allokointia koskevaan päätöksentekoon (Cremer ym. 2001). Myös organisaatioita ja laajempaa yhteiskuntaa koskevissa tutkimuksissa luottamuksen on nähty olevan keskeinen yhteistyötä välittävä tekijä. Luottamus muihin onkin tutkimuksissa paljastunut merkittäväksi tekijäksi niin yritysten (esim. Gulati & Nickerson 2008) kuin eri maidenkin kilpailukyvyyn taustalla (Helkama & Seppälä 2004; Helkama 2004).

Vuorovaikutustutkimuksen paradigmaissa luottamus on nähty kokeellisesta koeasetelmasta poiketen vuorovaikutussuhteessa kehkeytyvänä vuorovaikutuksen ominaisuutena tai saavutuksena, joka ei ensisijaisesti palaudu vuorovaikutukseen osallistuvien henkilöiden ominaisuuksiin tai suhteen tulkintoihin, vaan pikemminkin ilmenee näissä. Tutkimuksen kohteena on ollut se, kuinka vuorovaikutusprosessi itessään toimii ja mitkä tekijät siinä vaikuttavat luottamussuhteen syntyyn. Esimerkiksi tilanteessa läsnä olevat verbaaliset ja nonverbaaliset vihjeet sekä vuorovaikutuksessa syntyvän luottamuksen korjaamiseen liittyvät kommunikaatioelementit on tunnistettu tällaisiksi tekijöiksi. Luottamus on keskeinen tutkimuskohde erityisesti etnometodologisessa vuorovaikutustutkimuksessa, jonka lähtökohtana on, että kaikki vapaasta tahdosta tapahtuva vuorovaikutus perustuu radikaalilla tavalla luottamukseen. Ihmisten yhteiselämän edellyttämä luottamus muihin ei olisi mahdollista ilman luottamusta synnyttäviä vastavuoroisuutta ilmaisevia tekoja tai jaettuja sääntöjä ja niiden noudattamisesta kehittyviä merkityksiä (yhteenvedo perinteestä ks. Watson 2009).

Nämä kaksi merkittävää paradigmaa erilaisine luottamuksen määritelmineen ja tutkimusasetelmineen kattavat inhimillisen vaikuttamisen ja luottamuksen sekä luottamuksen monimutkaisissa vuorovaikutussuhteissa. Tästä huolimatta sosiaalipsykologinen tutkimus on kommentoinut suhteellisen vähän luottamuksen riippuvuutta inhimillistä kommunikaatiota välittävistä teknologioista ja niiden mahdollistamis-

ta uusista (vuoro)vaikutussuhteista. Tämä rajoite nykyisen tutkimuksen painopisteissä on erityisen merkittävä digitaalisten teknologioiden kohdalla, varsinkin kun otetaan huomioon, että yli lähes kolme miljardia ihmistä käyttää internetiä ja sen erilaisia sosiaalisia sovelluksia päivittäin.

Yksi harvoista poikkeuksista edellä mainittujen pääparadigmojen tapoihin teoretisoida luottamusta on Bierhoffin & Vornefeldin (2004) kolmijako luottamuksen luonteesta internetin aikakaudella. He esittävät, että luottamus jakautuu kolmelle eri tutkimusalueelle, jotka kaikki pitää ottaa huomioon digitaalista kommunikaatiota lähestyttäessä. Nämä tutkimusalueet ja niiden sisältämät ilmiöulottuvuudet ovat suhteellisen riippumattomia toisistaan. Niistä ensimmäinen pitää sisällään luottamuksen tiettyyn henkilöön ja tämän kanssa luotuun vuorovaikutussuhteeseen, toinen luottamuksen ihmisiin yleisesti (luottamus yleistettyihin muihin) internetissä ja muissa digitaalisissa ympäristöissä. Usein perinteisen luottamustutkimuksen ulkopuolelle jäävä kolmas ulottuvuus on luottamus informaatioteknologian muodostaviin abstrakteihin systeemikokonaisuuksiin.

Yleisiin digitaalisiin kommunikaatioteknologioihin suhteutettuna Bierhoffin ja Vornefeldin esittämät luottamuksen tutkimusalueet voidaan jakaa seuraavalla tavalla:

1. Yksilöiden välinen luottamus digitaalisessa vuorovaikutuksessa. Internetin välityksellä olemme yhteydessä suureen määrään yksittäisiä ihmisiä, joista suurinta osaa emme ole koskaan tavanneet verkon ulkopuolella. Yksilöiden välittyneen vuorovaikutuksen keskeiset kysymykset ovatkin seuraavanlaisia: Kuinka voimme luottaa verkossa toimiviin muihin ihmisiin (identiteetti, mielipiteet ja niiden taustalla vaikuttavat motiivit)? Miksi ja mihin perustuen näin teemme? Miten välittynyt vuorovaikutus onnistuu teknologisissa ympäristöissä, joissa kasvokkaisesta vuorovaikutuksesta tuttuja, toista osapuolta koskevia tilannesidonnaisia vihjeitä ei ole käytettävissä (*esim. online-profililit ja uudenlaiset välittyneet vuorovaikutuksen muodot, kuten teksti- tai kuva-pohjainen reaaliaikainen kommunikaatio*)?

2. Luottamus digitaalisesti verkottuneissa ryhmissä ja vertaistoi-minnassa. Yksilöiden välinen kommunikaatio on vain osa internetin käyttöä. Ehkäpä suurin mullistus internet-pohjaisissa palveluissa ovat

olleet uudet ryhmätyöskentelyn, tiedonkeruun ja kommunikaation muodot Wikipediasta ja arabikevään vallankumouksissa merkittävää roolia näytelleeseen Twitter-mikrobloggauspalveluun. Jälleen herää kysymys luottamuksesta: Miten voimme luottaa digitaalisten kommunikaatiovälineiden mahdollistamiin uudenlaisiin ryhmittymiin, niiden suunnittelemiin tekoihin ja niiden takana vaikuttaviin motiiveihin? Kenties vielä olennaisempaa on kysyä, miten nämä uudet ryhmät ja vertaistoiminnan muodot vaikuttavat jo olemassa olevien yhteiskunnan eri alueiden auktoriteettien, kuten tiedustelupalveluiden, poliitikoiden, lääkärien ja poliisin, lausumien luotettavuuteen ja legitimitettiin?

3. Luottamus digitaalisiin sosioteknisiin systeemeihin. Tutkittaessa luottamusta digitaalisten teknologioiden alueella viimeinen kysymys liittyy itse teknologioiden luotettavuuteen sikäli, että ne tekevät juuri sen mitä lupaavat eivätkä jotain aivan muuta. Miten voimme luottaa abstrakteihin sosioteknisiin systeemeihin, kuten vaikkapa sähköpostien sisällön yksityisyyteen (*henkilökohtaisten viestien säilyminen luottamuksellisina*), viestien perille pääsyyn teknisten systeemien välityksellä (viestintäkanavan tekninen luotettavuus) ja teknisten systeemien toimivuuteen, käytettävyyteen ja ihminen–kone -vuorovaikutuksen sujuvuuteen (*luottamus teknisen systeemin hyödyllisyyteen ja helppokäyttöisyyteen*)?

Luottamuksen eri tasot digitaalisessa kommunikaatiossa: esimerkkejä sosiaalipsykologisen luottamustutkimuksen haasteista

Yksilöiden välinen luottamus digitaalisessa vuorovaikutuksessa

Kommunikaatioteknologioiden kyllästävässä maailmassa ihmiset viestivät toistensa kanssa monenlaisin tavoin ja moninaisten välineiden avulla: kasvokkaisen vuorovaikutuksen korvaavat nykyään usein ääni- ja kuvapuhelut, sähköposti sekä erilaiset pikaviestimet, kuten Skype- ja Whatsapp-sovellusten mahdollistamat tekstipohjaiset keskustelut. 2000-luvun alkupuolelta lähtien yhä suurempaan maailmanlaajuiseen suosioon ovat nousseet lisäksi verkkopohjaiset yhteisöpalvelut, kuten Facebook, jolla arvioidaan tänä päivänä olevan yli miljardi aktiivista käyttäjää ympäri maailman (karkeasti laskettuna palvelua käyttää siis

joka seitsemäs ihminen, ks. Tam 2013). Näissä palveluissa ihmiset kertovat itsestään ja toisistaan muille käyttäjille, ylläpitäen vanhoja ja luoden uusia sosiaalisia suhteita.

Verkossa tapahtuvaa sisällönjakoa koskeva huoli koskee suurelta osin nimenomaan sitä, miten käyttäjien tuntemat ihmiset tulkitsevat jaettua sisältöä, voiko se loukata heistä jotakuta ja millaisia vaikutuksia sillä voi olla ihmissuhteille tai muiden käsityksille henkilöstä, jota sisältö koskee. Rakentaessaan verkkoprofiileja palveluihin ja päättäessään sisällönjaosta yksilöt soveltavat omaa näkemystään siitä, mitä verkossa kannattaa tai on soveliaista jakaa henkilökohtaisena viestinä, osana ryhmäkeskustelua tai täysin julkisesti. Ihmisillä on usein tarkka käsitys siitä, kuinka paljon ja millaisia asioita he tahtovat itsestään paljastaa, ja miten he haluavat toisten tulkitsevan lähettämäänsä viestejä. Tietoinen ”profifilityö” (Silfverberg ym. 2011, vrt. Goffman 1969) kuvaa parhaiten tätä ”verkkokasvojen” hallintaan pyrkivää toimintaa, jonka tarkoituksena on rakentaa luottamuksen arvoinen ja ”aito” profiili. Aitous kuvaa tässä yhteydessä sitä, miten täsmällisesti profiilin uskotaan vastaavan käyttäjän offline-identiteettiä tai, tilanteesta riippuen, kuinka hyvin se ylläpitää käyttäjän omaksumaa, offline-identiteetistä riippumatonta mutta pysyvää verkkoidentiteettiä.

Digitaalisella aikakaudella ihmisten on kuitenkin vaikeaa, ellei mahdotonta, kontrolloida sitä, jakaako joku muu sellaista heitä koskevaa sisältöä, kuten valokuvia, joita he eivät itse olisi halunneet julkiseen jakoon. Tunnettuja ja julkista keskustelua herättäneitä esimerkkejä näistä haasteista ovat Ilkka Kanervan tekstiviestiskandaali ja siitä syntynyt kohu sekä ”kostoporno”-sivustojen ilmaantuminen ja niihin puuttumisen vaikeus. Kuten sosiaalisessa vuorovaikutuksessa aina, myös digitaalisten teknologioiden kautta tapahtuvan vuorovaikutuksen sujuminen edellyttää luottamusta toisiin, ja tämän luottamuksen säilymistä yli ajan.

Suurimpia haasteita yksityisyydelle digitaalisella aikakaudella ovat informaation virusmainen luonne ja informaatioverkostojen ulottuminen laajalle (Tamminen ym. 2011). Saman sisällön monistaminen, sen tarkasteleminen eri työkalujen avulla, ja sen löytäminen hakusanojen tai muiden linkkien perusteella on mahdollista verkottuneilla vuorovaikutusvälineillä aivan eri tavalla kuin kasvokkaisessa vuorovaikutuk-

sessä. Luottamuksen ylläpitäminen vaatii vaivaa, sillä missä tahansa digitaalisessa mediassa julkaistu sisältö voi helposti päätyä sellaisten ihmisten nähtäville, joille sitä ei ollut tarkoitettu. Tätä haastetta hankaloittaa yksilön eri viiteryhmien, kuten eri ystäväpiirien, samanaikainen välittynyt läsnäolo yhteisöpalveluissa (Lampinen ym. 2009). Yksilön on voitava luottaa siihen, että toiset kunnioittavat hänen näkemyksiään eri yhteyksissä muille jaettavaksi sopivan sisällön laadusta. Verkkovuorovaikutuksen erityispiirteet tekevät pyrkimyksistä olla toisten luottamuksen arvoinen haastavia, koska yksilön on usein vaikeaa ennakoida miten ja millaisin seurauksin vaikkapa Facebookissa julkaistu valokuva tulkitaan toisen henkilön sosiaalisessa verkostossa.

Vuorovaikutukseen osallistuvien henkilöiden keskinäisen luottamuksen tärkeys korostuu digitaalisesti välittyneessä vuorovaikutuksessa sisällönjakoa koskevien kontrollimahdollisuuden rajoitteiden vuoksi (Lampinen ym. 2011). Silloinkin, kun kaikkien vuorovaikutukseen osallistujien tavoitteena on kunnioittaa toistensa toiveita ja olla toistensa luottamuksen arvoisia, luottamuksen rinnalle tarvitaan jaettuja käsityksiä siitä, minkälaista sisältöä voi jakaa. Vaikka digitaaliset teknologiat tarjoavat käyttäjilleen tiettyä kontrollia julkaistujen tietojen näkyvyyteen, yhteistyö on sujuvan sosiaalisen vuorovaikutuksen edellytys. Vuorovaikutuksen osanottajat pyrkivät tyypillisesti toiminnallaan vastaamaan muiden heihin kohdistamiin odotuksiin, sillä näiden odotusten rikkominen nakertaisi luottamusta tai voisi jopa katkaista vuorovaikutussuhteen kokonaan.

On kuitenkin tärkeää huomata, että vuorovaikutustilanteet eivät useinkaan rajaudu yksinomaan tietyn yhteisöpalvelun sisälle tai edes laajemmin digitaalisten teknologioiden piiriin. Esimerkiksi Facebookissa pidetään tavallisesti yhteyttä lähinnä muistakin yhteyksistä tuttujen ihmisten kanssa. Silloin luottamus ja sen ylläpitoon tarvittava yhteistyö ovat saumatonta jatkumoa vaivalle, jota nähdään samojen ihmissuhteiden eteen kasvokkaisissa kohtaamisissa.

Vielä selkeämmin tämä verkkovuorovaikutuksessa ja verkon ulkopuolisissa kohtaamisissa tarvittavan luottamuksen kokonaisuus ilmenee jakamistaloutta tukevien verkkopalvelujen avulla tapahtuvassa toiminnassa. Jakamistaloudessa on kyse digitaalisten työkalujen mahdollistamasta yksilöiden ja ryhmien välisestä resurssien vaihdannasta ja yh-

teiskäytöstä, jota kehystävät löyhät verkkopalveluiden ympärille muodostuvat yhteisöt (laajempaan esittelyynä ilmiöstä ks. Lahti & Selosmaa 2013). Jakamistalous haastaa perinteisiä luottamuksen rakenteita, kun tavaroita voidaan lainata ja majapaikkaa tarjota myös tuntemattomille samaan tapaan kuin vanhoille tutuille uusien luottamusta tukevien rakenteiden, kuten online-profiileihin sidottujen mainemekanismin, ansiosta. Näin digitalisaation myötä kaupan ei tarvitsekaan olla kätevin paikka saada harvoin tarvittavia tavaroita käyttöön, eikä hotellin ilmeisin turvallisen ja viihtyisän majoituksen lähde.

Jakamistaloudessa verkkopalveluiden tukema vuorovaikutus liittyy tyypillisesti fyysisiin esineisiin ja tiloihin, ei yksinomaan digitaaliseen sisältöön. Tästä johtuen on usein tarpeen tavata vuorovaikutuskumppanit kasvokkain. Koska tuntemattomien ihmisten kanssa toimiminen voi näyttäytyä riskinä, luottamus toisiin ihmisiin on jakamistalouteen osallistumisen keskeinen edellytys. Esimerkiksi paikallisyhteisön vaihtotoimintaa tukemaan kehitetty suomalainen Sharetribe-palvelu (alun perin Kassi) mahdollistaa niin ostamisen ja myymisen kuin lainaamisen ja lahjoittamisenkin samassa lähiympäristössä elävien mutta tyypillisesti toisilleen tuntemattomien ihmisten kesken. Tuntemattoman naapurin ovelle koputtaminen saattaa tuntua jännittävältä jo vuorovaikutuksellisesti, mutta vielä olennaisemmin sen kannalta, täytyvätkö (vaihto)kauppaan liittyvät odotukset ja voiko vuorovaikutuskumppaniin luottaa (ks. Lampinen ym. 2013; Suhonen ym. 2010).

“Sohvasurffaaminen” on toinen esimerkki jakamistalouteen liittyvästä luottamuspelistä. Couchsurfing.org on verkkopalvelu, jonka kautta lyhytkestoista majoitusta etsivät ihmiset voivat löytää majapaikkoja toisten verkkoyhteisön jäsenten luota. Palvelussa on siis mahdollista toivottaa lähtökohtaisesti vieraita henkilöitä tervetulleeksi kotiin. Tällaisen verkottuneen vieraanvaraisuuden osoittaminen edellyttää jatkuvaa neuvottelua pääsystä niin kotiin fyysisenä tilana kuin kodissa tapahtuvan sosiaalisen vuorovaikutuksen piiriinkin. Kodin avaaminen ennalta vieraalle matkailijalle vaatii luottamusta, samoin yöpyminen tuntemattoman ihmisen luona. Verkkopalvelussa sitä rakennetaan käyttäjäprofiilien avulla, neuvottelemalla vierailuista henkilökohtaisten viestien välityksellä sekä antamalla vuorovaikutuskumppaneille jälki-käteän palautetta, joka kaikille yhteisön jäsenille näkyessään kartuttaa

osallistujien mainetta ja helpottaa sen arvioimista, kannattaako heidän kanssaan ryhtyä yhteistoimintaan (ks. Lampinen 2014).

Digitaalisesti välittyneen vuorovaikutuksen haasteet yksilöiden väliselle luottamustutkimukselle kiteytyvät hyvin edellä mainituissa esimerkeissä. Yhteenvetona nostamme kaksi merkittävää haastetta sosiaalipsykologiselle luottamustutkimukselle:

1. Luottamuksen saavuttamiseen digitaalisessa kommunikaatiossa vaaditaan paitsi uusia työkaluja myös yhteisesti sovittuja sääntöjä siitä, kuinka henkilökohtaisessa viestinnässä käyttäydytään ja mikä osa viestinnästä saa päätyä laajemman yhteisön nähtäväksi. Yllä siteerattujen aiempien tutkimusten mukaan vuorovaikutus digitaalisissa ympäristöissä on vielä kömpelöä ja herkästi rikkoutuvaa, koska luottamussuhteita on vaikea rakentaa ja ylläpitää välittyneessä viestinnässä. Suurelle osalle digitaaliseen vuorovaikutukseen osallistuvista ihmisistä ei ole välittyneiden viestien osalta ilmeistä, mikä osa kommunikaatiosta on todella henkilökohtaista, mikä puolestaan kaikille jaettavaa, ja mistä merkeistä nämä seikat pitäisi päätellä. Uudet digitaaliset työkalut mahdollistavat myös toisen luottamuksen kokonaisvaltaisen romuttamisen nopeasti, tapahtuipa tämä tarkoituksellisesti tai ei. Se, mitkä tarkalleen ottaen ovat ne tekijät, jotka lisäävät luottamusta ja vuorovaikutuksen eheyttä digitaalisissa ympäristöissä tapahtuvassa vuorovaikutuksessa, on ensimmäinen merkittävä tulevaisuuden haaste sosiaalipsykologiselle luottamustutkimukselle.

2. Luottamus ei ole ainoastaan verkossa tapahtuvan vuorovaikutuksen ominaisuus tai vaatimus, sillä yhä useamman verkkopalvelun lähtökohtana on digitaalisen (”online”) ja kasvokkaisen (”offline”) vuorovaikutuksen yhdistäminen ja uudenlaisten käytäntöjen mahdollistaminen. Tästä hyvä esimerkki on ”sohvasurffaus”. Online–offline -rajan ylittäviä luottamustutkimuksia ei tietääksemme ole tehty, vaikka luottamuksen luominen verkossa ja tämän luottamuksen arvoiseksi osoittautuminen kasvokkaisessa vuorovaikutuksessa on se itseään vahvistava prosessi, jonka varassa esimerkiksi jakamistalouteen liittyvät palvelut toimivat. Miten verkossa ja kasvokkain tapahtuva viestintä tukevat toisiaan luottamussuhteen luomisessa ja ylläpidossa? Tämän luottamusprosessin ymmärtäminen on toinen keskeinen sosiaalipsykologisen luottamustutkimuksen tulevaisuuden haaste.

Luottamus digitaalisesti verkottuneissa ryhmissä ja vertaistoiminnassa

Digitalisaation mahdollistamat uudet viestintämuodot ja toimintamallit haastavat vanhoja vuorovaikutuksen rakenteita myös yksilöiden henkilökohtaisten suhteiden ulkopuolella. Ne uudistavat ryhmiin ja vertaistoimintaan liittyviä toimintamuotoja ja ravistelevat näiden myötä vakiintuneen auktoriteettivallan oikeutusta ja sen perustana toimivaa luottamusta.

Verkkopohjaisten alustojen, kuten blogien ja wikien, vaivattoman saatavuuden ja helppokäyttöistymisen vuoksi tiedon tuottamisen ja levittämisen voidaan perustellusti väittää tulleen entistä demokraattisemmaksi. Digitalisaation myötä merkittävästi aiempaa suuremmalla osalla ihmiskunnasta on mahdollisuus jakaa ja julkaista havaintojaan ja näkemyksiään reaaliajassa maailmanlaajuisille yleisöille. Maallikoille on näin avautunut mahdollisuus entistä suurempaan rooliin tiedon tuottamis- ja levittämisprosesseissa, jotka ovat perinteisesti olleet tutkijoiden, auktorisoitujen asiantuntijoiden ja lehdistön käsissä. Luottamus yleistä mielipidettä tai virallista totuutta edustaviin auktoriteetteihin kyseenalaistuu yhä useammin kun ”kokemusasiantuntijoista” ja ”vertaistojista” koostuvat ryhmät voivat tuottaa oman totuutensa näiden rinnalle omien vertaisarviointiprosessiansa kautta.

Joukkovoimalla rakennettu ja jatkuvasti päivittyvä verkkotietosanakirja Wikipedia on kenties tunnetuin ja menestyksekkäin esimerkki digitalisaation mahdollistaman vertaistoiminnan tuloksista. Wikipedian tavoitteena on tuottaa tietoa avoimella ja dynaamisella prosessilla. Ideana on, että kuka tahansa voi osallistua tiedon tuottamiseen. Vaikka tämä ihanne ei toteudu sellaisenaan, perinteiseen tietosanakirjaan verrattuna Wikipedia on vallankumouksellinen. Yksittäisten asiantuntijoiden tai pienen tiedollista valtaa käyttävän ryhmän sijaan tiedon takana on lähtökohtaisesti kaikille avoin vertaisyhteisö. Tietoa tuottaessaan yhteisön oletetaan tekevän itsekorjaavaa yhteistyötä tieteen periaatteiden mukaisesti. Luottamus Wikipediassa esitettävään sisältöön ei perustu perinteiseen asiantuntijatietoon luottamiseen. Sen sijaan Wikipedian laadun takeena on tietosanakirjaa alati rakentavan ja jatkuvasti päivittävän yhteisön yhteistoiminta, sitä ohjaavat avoimet ja osallisuuden kannustavat periaatteet ja prosessit, sekä lupaus siitä, että jokaisella

sanakirjan käyttäjällä on mahdollisuus korjata löytämänsä virheet tai täydentää havaitsemiaan puutteita sanakirjan sisällössä heti puutteen tai virheen löytäessään.

Digitaaliset työvälineet sekä niihin liittyvä yhdessä tekemisen ja omaehtoisen organisoitumisen kulttuuri ravistelevat myös politiikan rakenteita. Tämä ravistelu on radikaalimpaa kuin mihin esimerkiksi perinteinen journalismi ja massatiedotusvälineet ovat ikinä kyenneet. Kansalaisjournalismin ja tiedonvälityksen uudet välineet ovat anastaneet lehdistöltä vallan vahtikoiran roolin ja antaneet poliittisen vaikuttamisen keinoja suoraan kansalaisille.

Lyhyiden, enintään 140 merkin viestien julkaisemiseen suunniteltu Twitter-palvelu on valjastettu kansalaistoiminnan keskeiseksi apuvälineeksi näkyvästi viime vuosien sosiaalisissa liikehdinnöissä eri puolilla maailmaa. Se on ollut keskeisessä roolissa esimerkiksi niin sanottuun arabikevääseen liittyvissä mielenosoituksissa ja kansannousuissa, resursien allokoinnissa ja tiedon levittämisessä Occupy Wall Street -liikkeen toiminnassa sekä Meksikon huumesodassa virallisen lehdistön puutteelliseksi koetun viestinnän täydentämisessä kansalaisjournalistien toimesta. Ihmiset ovat kääntyneet Twitterin puoleen sankoin joukoin myös luonnonkatastrofien yhteydessä sekä halutessaan ottaa osaa vaaliväittelyihin tai tiedottaa ajankohtaisista tapahtumista ja kommentoida niitä omista näkökulmistaan.

Vaikka televisiolla ja sanomalehdillä on edelleen tärkeä rooli uutisten tuottamisessa ja levittämisessä, sosiaalisen median myötä niiden monopoliasema tiedon levittäjänä on heikentynyt voimakkaasti. Twitter ja muut verkottunut, julkista vertaisviestintää tukevat palvelut ovat osaltaan muuttaneet uutisointia aiempaa vuorovaikutteisemmaksi prosessiksi. Samoin poliittisilla puolueilla ja erilaisilla kansalaisjärjestöillä on edelleen merkittävä rooli yhteiskunnallisessa toiminnassa ja julkisessa keskustelussa, mutta digitaalisten viestintien mahdollistamat vertaistoiminnan muodot ovat tehneet niiden haastamisen ja niiden raskaiden rakenteiden ohi toimimisen aiempaa helpommaksi ja tehokkaammaksi. Teksti-, kuva- ja videosisällön levittämisen helpottumisen myötä maailmankuvia rakennetaan yhä enemmän silminnäkijyyttä ja demokraattista vertaistoimintaa korostavilla toimintamalleilla. Tämä

haastaa voimakkaasti luottamuksen virallisten auktoriteettien lausuntoihin ajankohtaisista tapahtumista ja ilmiöistä.

Sama trendi on näkyvissä myös muilla voimakkaasti yhteiskunnan toimesta säännellyn tiedon alueilla. Toinen mielenkiintoinen tarkastelukohde on lääketiede, joka on malliesimerkki siitä, miten digitalisaatio ravistelee perinteistä asiantuntijuutta korostavaa ammatillista yksinvaltaa. Vaikka varsinkin länsimaissa luottamus lääkäreiden auktoriteettiin terveyteen liittyvissä asioissa on perinteisesti ollut vahva, omaan terveyteen ja elimistöön liittyvä mielenkiinto ei ole mitenkään uusi ilmiö: elämän rytmejä tarkkaillaan arjessa totunnaisesti kellokorttien käytöstä kuukautiskierron seuraamiseen tai liikuntapäiväkirjan pitämiseen. Digitalisaation myötä omaan terveyteen liittyvän tiedon kokoaminen kuitenkin helpottuu, kootun datan laskennallisesta käsittelystä tulee vattomampaa ja yksilöille tarjoutuu mahdollisuus ainakin näennäisesti täsmällisiin mittaustuloksiin.

Terveyteen liittyvän tiedon massakerääminen on perinteisesti ollut mahdollista vain suurten julkisten toimijoiden, kuten tietyn maan tilastokeskuksen tai lääketieteen akateemisen yhteisön toimesta. Nykyisten mittausteknologioiden avulla maallikon on kuitenkin helppo koota suuria määriä itseensä liittyvää tietoa, vertailla sitä omaan historiaansa sekä vertaiskäyttäjiin ja tehdä tältä pohjalta omatoimisesti johtopäätöksiä siitä, mikä on hyväksi hänelle juuri nyt. Digitaaliset teknologiat ja niihin liittyvä vertaistoiminnan kulttuuri luovatkin otollisen asetelman jakaa terveyteen liittyvää tietoa institutionaaliset säännöstelyperiaatteet ohittaen.

Esimerkiksi Pohjois-Kaliforniasta lähtöisin olevan kansainvälisen Quantified Self- verkoston (ks. <http://quantifiedself.com/>) jäsenet käyttävät ja kehittävät uusia teknologioita itsensä mittaamiseen lisätäkseen itsetuntemusta teknologian tuottaman kvantitatiivisen palautteen avulla ja auttaakseen muitakin hyödyntämään itseään koskevaa dataa. Verkoston tapahtumissa jaetaan omaehtoiseen mittaamiseen liittyviä kokemuksia ja vinkkejä toisten verkoston jäsenten kanssa. Toinen esimerkki terveyden ylläpidon muutoksesta yksityisestä asiasta yhteisöksi ovat verkkopohjaiset yhteisöpalvelut, kuten liikuntaan keskittynyt HeiaHeia. Näiden kautta ihmiset voivat seurata ja kannustaa toisiaan

samalla kun he kokoavat dataa omasta toiminnastaan ja hyvinvoinnistaan.

Digitalisaation mahdollistamat muutokset terveyttä ja hyvinvointia koskevan tiedon kokoamisessa, käsittelyssä ja tulkinnessa tarjoavat maallikoille uudenlaista toimijuutta suhteessa omaan kehoonsa. Uudet, edullisemmat ja tehokkaammat teknologiat, kuten mittausvälineet erillisistä syke- ja askelmittareista älypuhelimien sensoreja hyödyntäviin sovelluksiin ja verkkopalvelusta tilattaviin DNA-testeihin tukevat terveyteen liittyvän henkilökohtaisen tiedon merkityksen kasvua. Ne mahdollistavat ja helpottavat omatoimista, omaehtoista, ja usein omakustanteista mittaamista. Siten ne tukevat yksilöiden pyrkimyksiä ottaa aktiivinen rooli oman terveytensä seuraamisessa ja hoitamisessa, usein lääkäreiden tai muiden perinteisten auktoriteettien suostumusta kyselemättä. Esimerkiksi amerikkalainen DNA-analyysiyritys 23andme pyrkii tarjoamaan asiakkailleen henkilökohtaista geneettistä tietoa sekä työvälineitä sen ymmärtämiseen ja tarkastelemiseen. Kun ihmisten kokemus omaa hyvinvointiaan koskevasta asiantuntijuudesta vahvistuu, ennen lääkäreihin luottanut yksilö saattaa ajatella, ettei terveydenhuoltojärjestelmä tunne tarkasti juuri häntä, ja luottaa siten enemmän omaan tietoonsa kuin silloin tällöin tapaamansa lääkärin arvioon tilanteestaan. Digitalisaation mahdollistamien muutosten myötä kasvava aktiivisten yksilöiden joukko suhtautuu kriittisesti terveyttä koskeviin auktoriteettirakenteisiin ja tahtoo ottaa aiempaa suuremman roolin omaa terveyttään koskevissa päätöksissä ja niihin johtavissa tiedollisissa prosesseissa.

Aktiiviseen omasta terveydestä ja hyvinvoinnista huolehtimiseen liitetään helposti vastakkainasettelu lääketieteen ammattilaisten asiantuntijavallan ja kansalaisten oman toimijuuden välillä. Vaikka yksilöillä on käytettävissään entistä paremmat työvälineet jopa terveysauktoriteettien haastamiseen, tämän ei tarvitse tarkoittaa, etteikö luottamukselle perinteisiin lääketieteellisiin auktoriteetteihin olisi mitään sijaa digitaalisten teknologioiden kyllästävässä maailmassa. Parhaimmillaan yksilöiden omaehtoiset käytännöt ja lääketieteellinen ammattitaito voidaan sovittaa hedelmälliseen yhteistyöhön. Ihannetilanteen saavuttaminen edellyttäisi kuitenkin lainsäädännön ja hoitokäytäntöjen päi-

vittämistä siten, etteivät instituutiot jäisi hankalasti jälkeen yksilöiden omaehtoisista käytännöistä.

Perinteinen auktoriteettivalta ja luottamus sen legitimizeettiin koh-
taa siis digitalisaation myötä uusia haasteita, kun verkottuneet ryhmät
ja niiden vertaistoiminnan tulokset haastavat perinteiset viralliset to-
tuudet. Yhteenvetona nostamme esiin kaksi kiinnostavaa haastetta so-
siaalipsykologiselle tutkimukselle liittyen luottamukseen digitaalisesti
verkottuneissa ryhmissä ja vertaistoiminnassa:

**1. Perinteisen auktoriteettivallan haastaa uudenlainen vuorovai-
kutusalta, jossa luottamusta esitettyyn tietoon määrittävät uudet
asiantuntijuuden kriteerit.** Näistä keskeisinä voidaan pitää esitetyn
tiedon ajantasaisuutta, tilannesidonnaisuutta ja tilanteesta saatavan pa-
lautteen henkilökohtaisuutta – kaikki kriteereitä, joille vakiintuneessa
lääketieteellisessä tutkimuksessa ei useinkaan anneta liiemmin painoar-
voa koeasetelmiin osallistuvien yksilöiden osalta. Vetoaminen vakiin-
tuneiden instituutioiden asiantuntijoihin ja heidän esittämiinsä väit-
teisiin saa rinnalleen omiin havaintoihin ja kehollisiin tuntemuksiin
perustuvia “kokemusasiantuntijoita” ja heidän omakohtaiseen koke-
mukseensa palautuvia väitteitä. Kokemusasiantuntijoilla on käytössään
uusin mittaus- ja analyysiteknologia, usein höystettynä halukkuudella
käyttää itseään omien lääketieteellisten interventioidensa koekaniinei-
na. Suora palaute omasta kehosta tuntemusten ja mittausten tasolla
vahvistaa luottamusta omaan kokemukseen, jota vastaan perinteisen
lääketieteellisen tutkimuksen ja tyypillisesti keskiarvotuloksiin perus-
tuvien suositusten on hankala taistella. Vaarana on vuosikymmenten,
pahimmassa tapauksessa vuosisatojen, lääketieteellisen tutkimuksen
hukkaan heittäminen ja vaarallinen vastakkainasettelu kokemusasian-
tuntijoiden kanssa. Kysymys siitä, kuinka luottamus asiantuntijuuteen
eri puolilla yhteiskuntaa on murtumassa kaipaava vastaukseen kipeästi
tutkimuksia siitä, kuinka ja millä toimintamallilla perinteiset ja meitä
kaikkia koskevat instituutiot voivat uudelleen lunastaa legitimizeettinsä
digitaalisella aikakaudella.

**2. Digitalisaatio mahdollistaa ryhmille uusia viestintämuotoja ja
toimintamalleja.** Vaikka digitalisaation mahdollistamia viestintämuo-
toja ja toimintamalleja kuvaavaa tutkimusta löytyy jo monista akatee-
misista perinteistä, sosiaalipsykologialla on paljon annettavaa tämän

uudenlaisen vertaistoiminnan ymmärtämisessä. Tämä on totta erityisesti silloin, kun tarkastelun kohteena on digitaalisesti verkottuneiden ryhmien sisäinen ja niiden välinen toiminta. Keskeinen tulevaisuuden haaste sosiaalipsykologiselle luottamustutkimukselle on vastata kysymykseen siitä, miten digitaalisissa ympäristöissä toimivissa ryhmissä luodaan ja ylläpidetään luottamusta, ja mitkä tekijät vaikuttavat siihen, luottavatko osallistujat paitsi ryhmän toimintaprosessiin, myös sen lopputuloksena syntyvään tietoon.

Luottamus digitaalisiin sosioteknisiin systeemeihin

Digitaalisista, sosioteknisistä systeemeistä on tullut tärkeä osa yhteiskuntien toimintaa kannattelevaa infrastruktuuria ja ihmisten arkista toimintaa. Kuten edellä kuvasimme, luottamus perinteisiin auktoriteetteihin voi korvautua luottamuksella teknologiaan ja sen tarjoamaan toimijuuteen. Tästä johtuen on olennaista ymmärtää miten luottamus näihin abstrakteihin systeemeihin syntyy ja millaiset tekijät pitävät sitä yllä.

Sosioteknisiä systeemejä arvioidessaan ihmiset ovat kiinnostuneita ensisijaisesti niiden toimivuudesta heidän haluamiinsa tarkoituksiin sekä siitä, että ne toimivat systemaattisesti siten kuin niiden kuuluukin toimia. Esimerkiksi sähköpostin kohdalla keskeistä on yhtäältä luottamus sähköpostien sisällön yksityisyyteen (henkilökohtaisten viestien säilyminen luottamuksellisina), toisaalta luottamus viestien perille pääsyyn sosioteknisten systeemien välityksellä (viestintäkanavan tekninen luotettavuus), ja kolmanneksi luottamus näiden systeemien toimivuuteen, käytettävyyteen ja ihminen-kone vuorovaikutuksen sujuvuuteen (luottamus teknisen systeemin hyödyllisyyteen ja helppokäyttöisyyteen). Vaikkapa konfliktialueella toimivan journalistin on voitava luottaa sähköpostin salaukseen, sillä vääriin käsiin päätyessään luottamuksellisella viestillä voi olla kohtalokkaat seuraukset informantille tai journalistille itselleen.

Helsingin Sanomien vastaava päätoimittaja Kaius Niemi kirjoitti lokakuussa 2013 omakohtaisista keskusteluistaan aasialaisten, afrikkalaisten ja eteläamerikkalaisten journalistien kanssa YK:n järjestämän lehdistönvapausseminaarin yhteydessä. Niemen mukaan “[k]eskus-

telussa vilisi kryptausavaimia, vakoilubotteja ja lukuisia ohjelmistoja, joista en ollut kuullut koskaan aikaisemmin. Taustalla väikkyi fyysinen huoli omasta ja lähteiden turvallisuudesta. Siksi nämä ihmiset olivat kehittyneet melkoisiksi tietoturva-asiantuntijoiksi. Turvallisuuden varmistaminen vaatii heiltä osaamisen jatkuvaa kehittämistä”. Niemen (2013) oma analyysi verkossa tapahtuvan viestimisen, erityisesti sosiaalisen median, systemaattisesta valvonnasta päättyi huolestuneeseen huomioon: “Jos turvallisuuspalvelu kykenee pääsemään esimerkiksi ... sosiaalisen palvelun ytimeen, se avaa hämmästyttävän näköalan yksittäisten ihmisten keskinäisiin suhteisiin. Sama koskee suuria sosiaalisia kokonaisuuksia. Vakoilijoille tällaiset ympäristöt ovat ihanteellisia – kaikkialla maailmassa. Aikoinaan tehokkaana pidetty korttelikomiteajärjestelmä on jäämässä historiaan urkinnaa kevyenä alkulämmitelynä”.

Systeemejä käyttävien ihmisten ensisijaiset huolenaiheet liittyvät kuitenkin usein toisiin käyttäjiin. On harvinaisempaa pysähtyä miettimään, miten palveluntarjoajat käyttävät sosioteknisissä järjestelmissä tapahtuvasta toiminnasta syntyviä digitaalisia jälkiä. Järjestelmien käytön oheistuotteena syntyy kuitenkin valtavasti dataa esimerkiksi niiden välittämästä henkilöiden välisestä vuorovaikutuksesta, pitäen sisällään paitsi lähetettyjen viestien sisällön, myös niihin liittyvää “metadataa”, kuten aika- ja paikkatietoja. Lisäksi luottamus digitaalisiin sosioteknisiin systeemeihin tarkoittaa luottamista myös palveluntarjoajiin, jotka vastaavat systeemien kehittämisestä, ylläpidosta ja tyypillisesti myös niiden kautta kulkevan datan keräämisestä, säilyttämisestä ja käytöstä. Tähän liittyy olennaisesti luottaminen yhtäältä toimijoiden kompetenssiin rakentaa ja ylläpitää toimivia systeemejä ja toisaalta heidän hyvää tarkoittaviin motiiveihinsa.

Systeemisuunnittelijoiden ja palveluntarjoajien valtaa muokata informaatiota käsitteleviä algoritmeja ja tiedonkeruumekanismeja voidaan kutsua “muotoiluvalaksi”. Tämä muotoiluvalta jää helpommin piileväksi kuin perinteisten auktoriteettien vaikutusvalta. Aina teknologian kehittäjät eivät itsekään ole käyttämästään vallasta erityisen tietoisia. Silloin uhkana voi olla, että palveluja suunnitellaan kehittäjien omista lähtökohdista käsin sen valossa, mikä on heille “normaalia”. Tällöin lopputuloksena olevat sosiotekniset systeemit eivät välttämättä

vastaa erilaisten käyttäjäryhmien tarpeita. Ilman vallan tiedostamista suunnitellut systeemit saattavat esimerkiksi tarkoittamatta syventää vähemmistöjen marginaalisuutta. Teknologiaan sisäänrakennettuja oletuksia voi olla vaikea tunnisteta tai haastaa, sillä ne eivät näytydy ihmisten esittäminä poliittisina väitteinä tai heidän tekeminsään arvovalintoina millään ilmeisellä tavalla. Näin ollen ne saattavat jäädä pin-tapuoisessa tarkastelussa näkymättömiksi.

Esimerkiksi edellä käsitellyn Quantified Self -esimerkin kohdalla perinteisten terveysauktoriteettien vaikutusvaltaa haastettaessa omien mittaustaitojen ohella on luotettava niihin välineisiin, joilla mittaus tapahtuu, ja näin ollen välillisesti myös teknologian kehittäneisiin yksilöihin. Terveyssovellusten kehittäjät, joilla ei välttämättä ole apunaan terveystieteellistä asiantuntijuutta, ovat uusia auktoriteetteja käyttäessään muotoiluvaltaa. Teknologioissa on väistämättä sisäänrakennettuja oletuksia siitä, mikä on hyvää, tavoiteltavaa tai mittaamisenarvoista. Ei esimerkiksi ole yhdentekevää, mikä kaikki HeiaHeiassa määritellään liikunnaksi ja minkälaisilla asteikoilla liikunnan määrää ja laatua arvioidaan. Toisena esimerkkinä sillä, millaisen käyttöliittymän kautta Wikipediaa on mahdollista muokata, on seurausta sille, kuka tietosanakirjaan kirjoittaa ja mistä aiheista siellä kirjoitetaan.

Lisäksi erityisesti yksilöiden ja ryhmien väliseen viestintään keskittyneiden systeemien ja niitä ylläpitävien suurien toimijoiden, kuten Facebookin ja Googlen, kohdalla keskeinen kysymys liittyy luottamukseen vuorovaikutuksista syntyvän datan kaupallisiin käyttöihin. Verkkovuorovaikutuksista syntyviä digitaalisia jälkiä käytetään monenlaisiin tarkoituksiin mainonnasta valvontaan, palveluiden jatkokehittämiseen ja kuluttajien toiminnan ennakointiin markkinointitarkoituksissa. Keskeinen kysymys datan käytössä on myös se, myydäänkö tai luovutetaan dataa eteenpäin kolmansille osapuolille. Luottamuksen perusteet jäävät epäselviksi, esimerkiksi kun Facebookin käyttäjien on vaikea hahmottaa edes sitä, millaisen sopimuksen he ovat tehneet yrityksen kanssa ryhtyessään palvelun käyttäjäksi, saati sitten sitä, miten heidän tietojään käytetään Facebookin kautta käytettävissä olevien, kolmansien osapuolien ylläpitämien sovellusten puitteissa (King ym. 2011). Moni ”luottaa” tietonsa tietämättään sellaisten toimijoiden käsiin, joiden toimintamalleista ja tarkoitusteristä heillä ei juuri ole ymmärrystä.

Digitaaliin sosioteknisiin systeemeihin luottamiseen liittyvät kysymykset asettavat sosiaalipsykologiselle luottamustutkimukselle ainakin kaksi merkittävää haastetta:

1. Miten varmistua teknologian toimivuudesta eli miten voimme luottaa abstrakteihin sosioteknisiin systeemeihin, kuten niiden kautta välitettyjen henkilökohtaisten viestien säilymiseen luottamuksellisina, viestien perille pääsyyn näiden sistemien välityksellä, ja sistemien tekniseen toimivuuteen ja helppokäyttöisyyteen? Miten luottamusta voidaan tukea ja millä mekanismeilla sistemien luotettavuus voidaan tehdä yhä läpinäkyvämmäksi käyttäjille?

2. Digitaalisten sosioteknisten sistemien merkityksen kasvassa järjestelmien kehittäjien muotoilulta voimistuu. Millä perusteella voimme siis luottaa tulevaisuuden teknologian kehittäjien ja palveluntarjoajien tarkoitukseen, ja mitkä ovat ne luottamuksen mekanismit käyttöehtojen tuolla puolen, joilla voimme varmistua tarkoitusten hyvántahtoisuudesta ja tarvittaessa myös evätä antamamme tiedon käyttöoikeudet tarkoituksiin, jotka eivät tunnu luotettavilta tai muutoin hyväksyttäviltä?

Digitaalisten teknologioiden merkitys tulevaisuuden sosiaalipsykologiselle luottamustutkimukselle

Digitaaliin, kaikkialla läsnä oleviin kommunikaatioteknologioihin suhteutettuna kaikkiin kolmeen Bierhoffin ja Vornefeldin esittämään luottamuksen tasoon kytkeytyy kiinnostavasti utooppisia ja dystooppisia tarinoita siitä, miten uusi teknologia haastaa, tai jopa murtaa, vanhat toimintatavat ja kasvokkain syntyneet luottamuksen mekanismit. ”Uudesta” ja ”vanhasta” mediasta puhuttaessa uudempien digitaalisten viestimien ja perinteisten joukkoviestimien suhdetta käsitellään usein toisen kuolemaan johtavana kaksintaisteluna. Kerrotaan tarinaa, jossa ”blogit, twitterit ja youtubet” haastavat lehdistön, elleivät jopa välillisesti aja sitä perikatoon. Sosiaalisesta mediasta puhutaan vallankumouksena, joka saa yksisuuntaiset massaviestimet näyttämään vanhan aikaisilta ja aikansa eläneiltä – erityisesti uusien viestimien mukanaan tuomien omakohtaista kokemuksellisuutta painottavien kriteerien valossa. Mediahistorian perusteella tai ihmisten nykypäiväisiä media-

käytäntöjä tarkasteltaessa nämä vallassa olevat tarinat eivät kestä analyysia. Uudet viestintämuodot kyllä ravistelevat viestinnällisiä rakenteita, mutta ainakaan vielä ei näytä siltä, että ne olisivat suoraviivaisesti syrjäyttämässä perinteisemmät viestimet. Viestinnällinen kokonaisuus muuttuu, ja sen osat kietoutuvat yhteen monimutkaisilla tavoilla. Digitaalisten teknologioiden merkitystä luottamuksen reunaehdoille ja edellytyksille voitaisiinkin tarkastella hedelmällisesti sellaisen vaihtoehdoisen, ja kenties realistisemman, kertomuksen avulla, jossa hahmotellaan, miten uudet ja vanhat luottamuksen ja viestinnän rakenteet voivat elää rinnakkain.

On selvää, että vuorovaikutuksen muodot, ja niiden mukana myös luottamuksen mekanismit eri tasoillaan muuttuvat digitalisaation myötä. Tyypillisesti digitalisaatio nähdään joko katkoksenä, jossa vanha valta kompastelee ja kaatuu omaan hitauteensa, tai jatkumona vuorovaikutusmuotojen kehitykselle, jossa uudet ja vanhat toiminnan muodot elävät osana laajempaa yhteistä kokonaisuutta. Valitusta näkökulmasta riippumatta varmaa on se, että sosiaalinen maailma muuttuu uudenlaisten teknologioiden ja niissä ilmenevien uudenlaisten yhteistoiminnan muotojen yleistyessä. Käynnissä olevien muutosten ymmärtämiseksi ja sen keskellä luovimiseksi tarvitaan sosiaalipsykologista tutkimusta tarkastelemaan niin uusiin ilmiöihin liittyviä uusia käytäntöjä kuin puhetapojakin. Sosiaalipsykologialla on edellytykset auttaa yksilöitä, ryhmiä ja laajempia instituutioita tarkastelemaan kriittisesti, mistä digitalisaation tuomassa "suuressa muutoksessa" oikein on kyse ja miten se mahdollisesti vaatii päivittämään sosiaalipsykologisia perusajatuksia esimerkiksi erilaisten toimijoiden välisestä vuorovaikutuksesta ja luottamuksesta sen kolmella tasolla.

Tietoverkkojen välittämää kommunikaatioita ei voida enää pitää marginaalisena ilmiönä, eikä sitä myöskään voida perustellusti erottaa niistä kasvokkaisista vuorovaikutuksista, joiden tutkiminen on sosiaalipsykologian perinteinen vahvuusalue. Väitämme, ettei sosiaalipsykologia silti ole vielääkään nähnyt kriittiseksi tutkimusalueeksi digitalisaatioon liittyviä murroksia luottamuksen eri analyysitasoilla. Muuttuvatko inhimillisen luottamuksen reunaehdot digitalisaation myötä? Voisiko eurooppalainen sosiaalipsykologia nousta vahvempaan rooliin kontekstin ja yksilöiden kokemuksen arvokkuuden äänitorvina hetkenä, jona

mitä arkisimmistakin toimista jää digitaalisia jälkiä? Nämä jäljet ovat yhteen koottuina paljon kohuttua ”Big Dataa”. Ne ovat siten omiaan murtamaan luottamusta paitsi toisiimme, myös käyttämiimme teknologioihin sekä näitä teknologioita hyväksikäyttäviin instituutioihin, jotka väittävät käyttävänsä voimakasta muotoilu- ja valvontavaltaansa meidän kaikkien yhteisen edun edistämiseksi.

Lähteet

- Ackerman, S. (2014). James Clapper calls for Snowden and 'accomplices' to return NSA documents. *The Guardian*, 29.1.2014. <http://www.theguardian.com/world/2014/jan/29/james-clapper-condemns-snowden-senate-testimony>. Tarkistettu 25.9.2014.
- Asch, S. E. ([1952], 1987). *Social Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Bierhoff, J. W. & Vornefeld, B. (2004). The social psychology of trust with applications in the Internet. *Analyse & Kritik*, 26/2004, 48–62.
- De Cremer, D., Snyder, M. & Dewitte, S. (2001). “The less I trust, the less I contribute (or not)?” The effects of trust, accountability and self-Monitoring in social dilemma. *The European Journal of Social Psychology*, 31, 321–333.
- Goffman, E. (1969). On face work: an analysis of ritual elements in social interaction. Teoksessa E. Goffman (toim.): *Where the action is* (s. 3–36). Lontoo: Allen Lane.
- Gulati, R. & Nickerson, J. A. (2008). Interorganizational trust, governance choice, and exchange performance. *Organization Science*, 2, 1–21.
- Helkama, K. (2004). Arvot, luottamus ja kilpailukyky Euroopassa. Teoksessa R. Alapuro & I. Arminen (toim.): *Vertailevan tutkimuksen ulottuvuuksia* (s. 145–152). Helsinki: WSOY.
- Helkama, K. & Seppälä, T. (2004). *Arvojen muutos Suomessa 1980-luvulta 2000-luvulle*. Helsinki: Sitra.
- King, J., Lampinen, A. & Smolen, A. (2011). Privacy: is there an app for that? *SOUPS '11 Proceedings of the Seventh Symposium on Usable Privacy and Security*, article no. 12. ACM New York, NY, USA.
- Lahti, V.-M. & Selosmaa, J. (2013). *Kaikki jakoon! Kohti uutta yhteisöllistä taloutta*. Helsinki: Atena Kustannus.

- Lampinen, A. (2014). Account sharing in the context of networked hospitality exchange. *CSCW'14 Proceedings of the ACM 2014 conference on Computer supported cooperative work*, 499–504. ACM New York, NY, USA.
- Lampinen, A., Lehtinen, V., Cheshire, C. & Suhonen, E. (2013). Indebtedness and reciprocity in local online exchange. *CSCW'13 Proceedings of the ACM 2013 conference on Computer supported cooperative work*, 661–672. ACM New York, NY, USA.
- Lampinen, A., Lehtinen, V., Lehmuskallio, A. & Tamminen, S. (2011). We're in it together: interpersonal management of disclosure in social network services. *CHI '11 Proceedings of the 2011 annual conference on Human factors in computing systems*, 3217–3226. ACM New York, NY, USA.
- Lampinen, A., Tamminen, S. & Oulasvirta, A. (2009). All my people right here, right now: management of group co-presence on a social networking site. *GROUP '09 Proceedings of the ACM 2009 international conference on Supporting group work*, 281–290. ACM New York, NY, USA.
- Milgram S. (1964). Behavioral study of obedience. *American Psychologist*, 19, 421–423.
- Moy, J. & Ng, S. H. (1996). Expectation of outgroup behaviour: can you trust the outgroup? *European Journal of Social Psychology*, 26, 333–340.
- Platow, M. J., Foddy, M., Yamagishi, T. & Lim, L. (2012). Two experimental tests of trust in in-group strangers: The moderating role of common knowledge of group membership. *European Journal of Social Psychology*, 42, 30–35.
- Silfverberg, S., Liikkanen, A. L. & Lampinen, A. (2011). "I'll press play, but I won't listen": profile work in a music-focused social network service. *CSCW '11 Proceedings of the ACM 2011 conference on Computer supported cooperative work*, 207–216. ACM New York, NY, USA.
- Staten, J. (2013). The Cost of PRISM Will Be Larger Than ITIF Projects. http://blogs.forrester.com/james_staten/13-08-14the_cost_of_prism_will_be_larger_than_itif_projects. Haettu 28.11.2013.
- Suhonen, E., Lampinen, A., Cheshire, C. & Antin, J. (2010). Everyday favors: a case study of a local online gift exchange system. *GROUP '10 Proceedings of the 16th ACM international conference on Supporting group work*, 11–20. ACM New York, NY, USA.

- Tam, D. Facebook by the numbers: 1.06 billion monthly active users. <http://www.cnet.com/news/facebook-by-the-numbers-1-06-billion-monthly-active-users/> (luettu 25.8.2014).
- Tamminen, S., Johnson, M. & Lehmuskallio, A. (2011). Sosiaalinen media ja yksityisyys: uudet haasteet oikeustieteen, yhteiskuntatieteen ja tietotekniikan rajapinnoilla [Social media and privacy: new challenges from legal, social and IT perspectives]. Teoksessa Kimppa, K. & Saastamoinen, P. (toim): *Silmät auki sosiaaliseen mediaan*. (s.228-243). Helsinki: Tietotekniikan liitto.
- Tanis, M. & Postmes, T. (2005). A social identity approach to trust: interpersonal perception, group membership and trusting behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 35, 413–424.
- Triplett, N. (1898). The dynamogenic factors in pacemaking and competition. *American Journal of Psychology*, 9, 507–533.
- Watson, R. (2009). Constitutive practices and Garfinkel's notion of trust: Revisited. *Journal of Classical Sociology*, 9, 475–499.

I3 Koettu oikeudenmukaisuus ja syrjintä

Tuija Seppälä, Inga Jasinskaja-Lahti, Jukka Lipponen & Karmela Liebkind

Oikeudenmukaisuuden toteutuminen yhteiskunnassa ja sen eri osaluilla näyttäytyy erilaisena tarkastelunäkökulmasta riippuen. Oikeudenmukaisuutta voidaan tarkastella esimerkiksi verotuksen, sosiaalietuuksien perusteiden, palkkauksen tai oikeuselimiin tulevien kantelujen valossa. Vaihtoehtoinen kuva oikeudenmukaisuudesta ja sen toteutumisesta syntyy ihmisten kokemuksista eri viranomaisten, työyhteisön ja toisten ihmisten taholta saamastaan kohtelusta. Kielteiset kokemukset viestivät koetusta epäoikeudenmukaisuudesta ja saattavat liittyä myös syrjintään. Oikeudenmukaisuus ja syrjintä ovatkin pitkään olleet myös sosiaalipsykologisen tutkimuksen keskiössä. Syrjinnän tutkimus alkoi jo 1930-luvulla (LaPiere 1934), samoihin aikoihin oikeudenmukaisuuden tutkimuksen kanssa (Piaget 1932). Viimeistään 1950-luvun jälkeen nämä eriytyivät toisistaan ja kehittyivät sittemmin eri polkuja. Oikeudenmukaisuuden tutkimus keskittyi lähinnä työ- ja organisaatiokonteksteihin ja syrjintätutkimus puolestaan ryhmienväliisiin suhteisiin. Selitysmallit ja näkökulmat löytävät nykyään kuitenkin yhä enemmän yhteistä kosketuspintaa sosiaalisen identiteetin lähestymistavan 1970-luvulla käynnistämän tutkimuksen myötä.

Luomme ensin katsauksen oikeudenmukaisuuden ja syrjinnän käsitteisiin: mitä syrjinnän ja (epä)oikeudenmukaisuuden kokemukset täsmällisemmin ovat. Tarkasteltuamme käsitteiden yhtäläisyyksiä ja

eroja sekä tutkijoiden erilaisia tapoja operationalisoida näitä teoreettisia käsitteitä empiirisissä tutkimuksissaan siirrymme käsittelemään epäoikeudenmukaisen kohtelun ja syrjinnän taustalla vaikuttavia yksilö-, ryhmä- ja rakennetason tekijöitä. Esittelemme syitä siihen, miksi syrjivästi tai epäoikeudenmukaisesti käyttäydytään ja palaamme lopuksi epäoikeudenmukaisuus- ja syrjintäkokemuksiin ja niiden havaitsemiseen syrjinnän uhrin näkökulmasta.

Katsaus osoittaa oikeudenmukaisuuden ja syrjinnän käsitteiden kytkeytyvän läheisesti toisiinsa mutta olevan sekä käsitteellisesti että empiirisesti erotettavissa. Lisäksi niiden tutkimuksessa on nähtävissä selkeitä eroja. Vertailemalla näitä kahta ilmiötä ja niihin kohdistuvaa tutkimusta voimme havaita, mitä annettavaa toisilleen näillä kahdella tutkimusalueella on. Osoitamme, että epäoikeudenmukaista kohtelua ja syrjintää pitäisi tutkia eri osapuolten näkökulmasta, vuorovaikutteisenä ilmiönä. Tällöin tarkastellaan sitä, miten tekijän ja teon kohteen ymmärrys tiettyjen sosiaalisten kategorioiden hyväksyttävyydestä, arvomäärittelyistä ja palkintojen jaon perusteista eroavat toisistaan. Vuorovaikutteinen näkökulma on tärkeä myös siksi, että se tarjoaa välineitä näitä ilmiöitä mahdollistavien ja estävien sosiaalipsykologisten prosessien selvittämiseen. Uuden tiedon avulla voidaan puolestaan edistää oikeudenmukaisuutta ja ehkäistä sekä vastustaa syrjintää.

Mitä ovat oikeudenmukaisuus ja syrjintä?

Oikeudenmukaisuus

Sosiaalipsykologisessa tutkimuksessa oikeudenmukaisuutta on jo pitkään tarkasteltu työ- ja organisaatiokontekstissa ihmisten kokemusten näkökulmasta. Tutkimuksen painopiste on eri aikoina kohdistunut eri seikkoihin: Ensimmäisiä pyrkimyksiä selittää näiden kokemusten muodostumista oli Adamsin (1965) tasasuhtateoria, joka keskittyi organisaatioissa jaon (esim. palkkioiden/rangaistusten) koettuun oikeudenmukaisuuteen vaikuttaviin tekijöihin. Laajasti sovellettu tasasuhtateoria tarjoaa välineellisen selityksen ihmisten oikeudenmukaisuuskokemuksille.

1980-luvulla painopiste siirtyi menettelytapojen oikeudenmukaisuuden (esim. jakopäätökseen johtaneen prosessin koetun oikeudenmukaisuuden) tutkimiseen. Menettelytapojen tutkimukseen vaikuttivat erityisesti Thibaut ja Walker (1975) sekä Leventhalin (1980) kehittelemät kuusi periaatetta, joiden mukaan ihmisten ajateltiin arvioivan menettelytapojen oikeudenmukaisuutta. Menettelytapoja tutkittaessa tärkeiksi nousivat erityisesti menettelytapojen rakenteelliset näkökulmat, kuten yksilöiden mahdollisuus saada äänensä kuuluviin sekä päätöksenteon johdonmukaisuus. (Ambrose 2002.)

1990-luvulla oikeudenmukaisuuden tutkimus laajeni uusille alueille. Alettiin huomioida entistä enemmän myös oikeudenmukaisuuden sosiaalista puolta: tutkijoita alkoi kiinnostaa Biesin ja Moagin (1986) esittelemä kolmas oikeudenmukaisuuden laji, vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuus. Vuorovaikutuksen koettu oikeudenmukaisuus onkin tutkimuskohteena noussut viime vuosina yhä tärkeämmäksi. Tutkijat ovat alkaneet kiinnostua myös eri oikeudenmukaisuuden muotojen erityisvaikutuksista organisaation työntekijöiden asenteisiin, tunteisiin, käyttäytymiseen ja hyvinvointiin.

Jaon oikeudenmukaisuus on kirjallisuudessa määritelty kokemukseksi siitä, kuinka reilusti resurssit on jaettu (esim. Cropanzano & Ambrose 2001). Jaon oikeudenmukaisuus soveltuu erityisen hyvin organisaatioiden oikeudenmukaisuustutkimukseen, sillä erilaisten palkkioiden ja voimavarojen jako on tässä kontekstissa jokapäiväistä. Kokemuksia on perinteisesti tutkittu rahapalkkioiden jaon yhteydessä, mutta nykyisin tämä tutkimus levittäytyy laajemmalle alueelle (Greenberg 1990). Tärkeitä jaon oikeudenmukaisuuden tutkimuksen kohteita organisaatioissa ovat esimerkiksi ylennykset, loma-ajat, työaikataulut, suorituksen arvioinnit, työtilojen jakaminen ja koulutusmahdollisuudet.

Organisaatiokontekstissa jaon oikeudenmukaisuustutkimuksen peruskriteeriksi on noussut tasasuhtaperiaate (equity), jonka mukaan jako on oikeudenmukainen silloin, kun kaikki saavat palkkioita panoksensa mukaan (esim. Adams 1965). Muita oikeudenmukaisen jaon periaatteita ovat tasajako (equality: kaikille saman verran) ja tarve (need: kullekin tarpeen mukaan). Kahta viimeistä jakoperiaatetta on kuitenkin käytetty organisaatioiden oikeudenmukaisuutta tutkittaessa vain vähän. Tätä selittää ainakin osittain oikeudenmukaisuus-

kokemusten tutkiminen pääasiassa länsimaissa, joiden arvomaailmaan tasasuhtaperiaatteen on nähty sopivan (esim. Morris & Leung 2000). Jaon oikeudenmukaisuus nähdään yleensä koko organisaation oikeudenmukaisuutta heijastavana tekijänä. Tämän vuoksi sen yhteys koko organisaatioon kohdistuviin kognitiivisiin, tunne- tai käytösreaktioihin korostuu (Cohen-Charash & Spector 2001; Olkkonen & Lipponen 2006).

Menettelytapojen oikeudenmukaisuudella tarkoitetaan tapaa ja muodollisia prosesseja, joilla tiettyyn (jako)tulokseen päästään (Lind & Tyler 1988). Prosessin oikeudenmukaisuuden tutkimus sai alkunsa yhdysvaltalaisia oikeusistuimia koskeneista tutkimuksista ja Thibautin ja Walkerin (1975) havainnoista, jotka herättivät tutkijoiden kiinnostuksen menettelytapojen merkitykseen arvioitaessa tuomareiden päätösten oikeudenmukaisuutta.

Thibaut ja Walker (1975) vertailivat ihmisten reaktioita tilanteissa, joissa koehenkilöt pääsivät kontrolloimaan joko menettelytapoja (prosessikontrolli) tai suoraan tulosta (pääöksikontrolli). Tutkimukset (katsaus Tyler & Lind 1992) osoittivat johdonmukaisesti prosessikontrollin vaikuttavan päätöksikontrollia merkittävämmiin oikeudenmukaisuusarvioihin. Sittenmin menettelytapojen oikeudenmukaisuutta on tutkittu paljon erilaisissa konteksteissa, myös työorganisaatioissa. Menettelytavat koetaan oikeudenmukaisiksi kun päätöksiin johtavat prosessit tapahtuvat normatiivisesti hyväksytyjen periaatteiden mukaan. Erityisen tärkeinä menettelytapojen oikeudenmukaisuutta kuvastavina periaatteina pidetään Leventhalin kehittämiä kuutta sääntöä. Ensimmäinen näistä katsoo menettelytapojen olevan oikeudenmukaisia silloin, kun päätöksenteko on samanlaista tilanteesta tai henkilöstä riippumatta (johdonmukaisuus). Toisen periaatteen mukaan päätöksentekijä ei saa suosia ketään eikä hänellä saa olla omia vaikuttimia (puolueettomuus). Kolmas periaate muistuttaa päätöksenteon kohteiden mahdollisuuksista sanoa sanottavansa ennen lopullista päätöstä (edustavuus). Neljännen periaatteen mukaan päätöksenteon tulee perustua tarkkaan ja kattavaan tietoon (tiedon tarkkuus). Viides periaate korostaa mahdollisuuksia korjata ja purkaa epäonnistuneita päätöksiä (oikaistavuus). Viimeisen periaatteen mukaan päätöksenteon on oltava eettisten sääntöjen mukaista; siihen ei saa sisältyä vilppiä eikä lahjontaa

(eettisyys). Leventhal (1980) pitää kaikkia kuutta periaatetta tärkeinä oikeudenmukaisuuden arvioinneissa. On kuitenkin epäilty, etteivät nämä periaatteet kata kaikkia kokemuksiin vaikuttavia näkökulmia (esim. Colquitt & Shaw 2005). Hiljattain onkin pohdittu esimerkiksi päätöksenteon nopeuden vaikutusta kokemuksiin menettelytapojen oikeudenmukaisuudesta (Valkeapää & Seppälä 2014). Menettelytapojen oikeudenmukaisuuden katsotaan yleensä heijastavan koko organisaation oikeudenmukaisuutta (Masterson ym. 2000; Moorman 1991). Tällöin myös reaktioiden ajatellaan kohdistuvan nimenomaan organisaatioon (esim. Cohen-Charash & Spector 2001).

Vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuuden hahmottelivat itsenäiseksi käsitteeksi alkujaan Bies ja Moag (1986), joiden mukaan yksilöiden tekemät oikeudenmukaisuusarviot perustuvat ihmisten välisen kohtelun arvioimiseen. Biesin ja Moagin mukaan vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuus tarkoittaa organisaatiokontekstissa sosiaalista kanssakäymistä ja johtajan tapaa kohdella alaisiaan. Tästä oikeudenmukaisuuden lajista on erotettu edelleen kaksi ulottuvuutta, ensimmäisenä vuorovaikutuksen sensitiivisyys, jolla tarkoitetaan kohtelun kohteliaisuutta ja arvostavuutta. Toinen ulottuvuudesta on toiminnalle annettujen selitysten täsmällisyys ja rehellisyys. (Bies 1987.) Useat tutkijat (esim. Colquitt 2001; Greenberg 1993) kannattavat tätä vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuuden hahmottamistapaa. Tutkimuksissa vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuudella on kuvattu erityisesti sitä, miten oikeudenmukaiseksi oma esimies tai joku muu yksittäinen organisaatiota edustava päätöksentekijä koetaan. Näin ollen myös työntekijöiden reaktioiden on ajateltu kohdistuvan suoremmin yksittäisiin esimiehiin tai päätöksentekijöihin (Cohen-Charash & Spector 2001; Masterson ym. 2000; Moorman 1991; Olkkonen & Lipponen 2006).

Syrjintä

Valtaosa syrjintää käsittelevästä sosiaalipsykologisesta tutkimuksesta kumpuaa ryhmienvälisen suhteiden tutkimuskentästä. Tutkimusperinteen lähtökohtana on LaPieren (1934) tutkimus, jossa ensimmäistä kertaa osoitettiin, etteivät ihmisten asenteet aina ennusta heidän syrjivää käyttäytymistään, sekä Gordon Allportin (1954) ensimmäinen syr-

jinnän määritelmä. Sen mukaan syrjintä on käyttäytymistä, jonka seurauksena yksilöt tai ryhmät eivät saa toivomaansa tasapuolista kohtelua: ”when we deny to individuals or groups of people equality of treatment which they may wish” (mts. 51). Myöhempi määritelmä (Dovidio ym. 1996) esittää syrjinnän yksilöiden ei-hyväksyttäväksi kohteluksi, joka johtuu heidän ryhmäjäsenyydestään.

Syrjintä ilmentää puolueellisuutta. Syrjivä käyttäytyminen voi saada monia muotoja toiseen ryhmään (sosiaalipsykologisessa tutkimuksessa käytetään käsitettä ulkoryhmä) kuuluvien henkilöiden välttelemisestä ja resurssien erilaisesta jaosta aina viharikoksiin ja etnisiin puhdistuksiin asti (Allport 1954). Välitön syrjintä tarkoittaa ihmisten (muodollisesti) erilaista kohtelua (erottelua) jonkin ei-hyväksyttävän perusteen nojalla. Ei-hyväksyttäviä perusteita ovat esimerkiksi ihonväri, kansallisuus, uskonto, sukupuoli, seksuaalinen suuntautuminen, etninen tausta ja kulttuuri. Välillisenä syrjintänä puolestaan pidetään sitä, jos näennäisesti puolueeton säännös, peruste tai käytäntö saattaa tiettyä sosiaalista ryhmää edustavat henkilöt erityisen epäedulliseen asemaan muihin henkilöihin nähden. Kyseisellä säännöksellä, perusteella tai käytännöllä ei ole puolueettomasti perusteltavissa olevaa oikeutettua tavoitetta eivätkä tavoitteen saavuttamiseksi käytetyt keinot ole asianmukaisia ja tarpeellisia (Tella 2005). Toisin sanoen välillinen syrjintä ilmenee siten, että ihmisiä kohdellaan näennäisesti tai muodollisesti samalla lailla, mutta tämä kohtelu johtaa tosiasiallisesti syrjintään (Scheinin 1996). Välillistä syrjintää on esimerkiksi täydellisen suomen kielen taidon edellyttäminen tehtävän pätevyysvaatimuksissa, vaikka työtehtävät eivät sitä välttämättä edellytä. Tällöin alkuperältään muu kuin suomenkielinen joutuu helposti poissuljetuksi paikantäytössä. Välittömän ja välillisen syrjinnän lisäksi myös häirintä ja ohje tai käsky syrjiä täyttävät syrjinnän tunnusmerkit (Yhdenvertaisuuslaki 6 §). Häirintänä pidetään yksittäisen henkilön tai ihmisryhmän arvon ja koskemattomuuden tarkoituksellista tai tosiasiallista loukkaamista luomalla uhkaava, vihamielinen, halventava, nöyryyttävä tai hyökkäävä ilmapiiri. Häirintää voisi olla esimerkiksi jotain väestönosaa halventavan kuvan kiinnittäminen työpaikan seinälle tai uhkailua käsittävä puhe. Myös ohje tai käsky syrjiä ovat syrjintää ilman, että ohjetta tai käskyä vielä olisi noudatettu. (Tella 2005.)

Syrjintä yhdistetään monesti sosiaaliseen erotteluun, joka on välttämätön, muttei riittävä ehto syrjinnän toteutumiselle (Mummendey & Otten 2001). Sosiaalinen erottelu voi olla määrällistä ja laadullista. Se on määrällistä esimerkiksi kun työssä pitempään ollut työntekijä saa suurempaa palkkaa kuin työssä lyhyemmän ajan ollut. Laadullista erottelu on silloin kun pätevämpi työntekijä saa paremman palkan kuin vähemmän pätevä. Kummassakaan tapauksessa ei ole kyse syrjinnästä, jos erottelu perustuu yhteisymmärrykseen palkkauksen perusteista (jaon oikeudenmukaisuuden periaatteet täyttyvät). Jos erottelu tapahtuu epäselvin perustein tai työntekijöiden luokittelulla on muita kuin alun perin tarkoitettuja seurauksia (esim. työssä pitempään olleet työntekijät saavat paremman palkan lisäksi myös enemmän työhyvinvointipalvelua), se muuttuu erottelusta syrjinnäksi.

Mummendey ja Otten (2001) korostavat oikeudenmukaisuuden tai hyväksyttävyyden arviointien edellyttävän aina sekä tasavertaisuuteen että tasapuolisuuteen liittyvien näkökulmien punnintaa ”objektiivisten” tunnusmerkkien ollessa hyvin vaikeasti määriteltävissä. Koetun kohtelun syyt ja perusteet ovat tärkeimpiä arvioinnin kohteita. Syrjinnän kokemuksen syntyminen edellyttää, että syrjinnän uhri kokee saamansa erilaisen kohtelun sekä (a) perustuvan hänen sosiaaliseen identiteettiinsä tai ryhmäjäsenyyteensä (esim. hänen etniseen taustaansa) että (b) olevan ansaitsematonta tai epäoikeudenmukaista (Major & Sawyer 2009). Vain molempien täyttyessä voidaan epäoikeudenmukaiseksi koettua kohtelua voi pitää syrjintänä.

Käsitteiden yhtäläisyydet ja erot

Epäoikeudenmukaisen kohtelun ja syrjinnän käsitteissä on edellä esitetyn perusteella paljon yhtymäkohtia, mutta käsitteet erottuvat kuitenkin selvästi toisistaan. Syrjinnän kohteeksi joutuminen nivoutuu voimakkaasti kokemukseen epäoikeudenmukaisuudesta, ja molempien käsitteiden nähdään ilmentävän puolueellisuutta. Oikeudenmukaisuustutkimus ja syrjintätutkimus eroavat kuitenkin siinä, minkälainen rooli kohtelun oletetuille syyille annetaan. Ollakseen syrjintää epäsiällisen kohtelun tulee perustua ryhmäjäsenyyteen kun taas epäoikeudenmukaiseen kohteluun johtaneiden syiden arviointi ei ole oleellista

epäoikeudenmukaisuutta määriteltäessä. Lisäksi syrjitty kokee kohtelun lähes poikkeuksetta epäoikeudenmukaisena, mutta epäoikeudenmukaista kohtelua saava ei aina pidä sitä seurauksena syrjinnästä, sillä huonoa kohtelua ei välttämättä liitetä tiettyyn ryhmäjäsenyyteen. Käsitteet eroavat myös rakenteeltaan: syrjintää mitataan suhteessa koettuun lopputulokseen eri tilanteissa (onko syrjivää kohtelua tapahtunut vai ei ja missä eri tilanteissa, esim. työhaussa tai ravintolaan pääsyssä), kun taas epäoikeudenmukaisuuskokemuksia mitataan kolmella toisistaan erottuvalla ulottuvuudella tietyssä kontekstissa (kuinka oikeudenmukaiseksi työntekijä kokee omassa organisaatiossaan sen, kenelle tehtävät annetaan, kuinka valintakriteereistä tiedotetaan ja päätöksentekoa perustellaan).

Käsitteelliset erot tulevat hyvin esiin tutkijoiden käyttämissä mittareissa ja tutkittaville esitetyissä kysymyksissä. Kun oikeudenmukaisuustutkija (esim. Moorman 1991) mittaa vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuutta, hän saattaa kyselylomakkeessa esittää tutkittavilleen seuraavat kysymykset tai väittämät: ”Esimieheni kuuntelee mielipiteitäni tärkeissä asioissa” ja ”Esimieheni kohtelee minua ystävällisesti ja kohteliaasti” (1 täysin eri mieltä – 5 täysin samaa mieltä). Syrjinnän tutkija esittäisi kysymykset todennäköisesti muodossa: ”Etnisen taustani vuoksi mielipiteitäni ei arvosteta työpaikallani” tai ”Esimieheni ei kohtele minua yhtä ystävällisesti ja kohteliaasti kuin suomalaisia kollegojani”. Oikeudenmukaisuustutkija saattaisi kritisoida näiden väittämien käyttöä siitä, että samoissa kysymyksissä kysytään kahta erillistä ja periaatteessa toisistaan riippumatonta asiaa: sekä kokemusta epäoikeudenmukaisen kohtelun esiintymisestä että vastaajan arvioita tai uskomusta tämän huonon kohtelun syystä. Oikeudenmukaisuustutkijasta olisi myös perusteetonta tarjota vastaajalle kysymyksissä valmiina huonon kohtelun syy. Syrjinnän tutkija puolestaan vastaisi kritiikkiin, että huono kohtelu yhdistettynä arvioon siitä että kohtelu johtuu ryhmäjäsenyydestä, sisältyy itsessään syrjinnän käsitteeseen. Koska mittareiden osioiden tulee aina heijastaa vastaavaa teoreettista käsitettä, tulee käsitteen kaikkien keskeisten määreiden olla luonnollisesti läsnä myös esitettävissä kysymyksissä.

Toisaalta myös syrjintätutkimuksessa syrjinnän mittareiden kohdistaminen tiettyyn syrjintäperusteeseen (esim. etniseen taustaan) on

nähty ongelmallisena. Usein syrjinnän kohteena on henkilö tai ryhmä, joka samanaikaisesti edustaa useaa stigmatisoitua, tai heikossa sosioekonomisessa asemassa olevaa ryhmää (nuori nainen työnhakijana, iäkäs muslimi maahanmuuttajana tai musta homoseksuaali). Syrjinnän taustalla eivät tällöin olisi automaattisesti kaikki nämä eri sosiaaliset identiteetit, vaan eri tilanteissa syrjivä kohtelu saattaa kohdistua vain joihinkin saatavilla oleviin perusteisiin (esim. ikään, mutta ei uskontoon tai sukupuoleen). Vaikka joku sosiaalisista identiteeteistä koetaan tietyssä tilanteessa selvimmin muita identiteettejä stigmatisoiduksi, syrjinnän uhri kokee yleensä kuitenkin usean syyn vaikuttavan yhtä aikaa. Tällöin puhutaan moniperustaisesta syrjinnästä (esim. Nazroo & Karlsen 2001). On erittäin tärkeää, että eri syrjintäperusteet tulevat nähdyiksi ja kuulluiksi samalla kun syrjinnän uhri antaa oman tulkintansa siitä, mikä tai mitkä ryhmäjäsenyydet ovat hänen mielestään vaikuttaneet syrjintätahtuman taustalla.

Kun syrjinnän tutkijat (esim. Liebkind ym. 2000) haluavat mitata ihmisten omakohtaisesti kokemaa syrjintää, he pyrkivät lisäksi erillisillä kysymyksillä kartoittamaan koettua syrjintää eri tilanteissa ja monilla elämän alueella: julkiset paikat, työnhaku, ravintolaan pääsy, lainanhaku, asiointi viranomaisten kanssa jne. (esimerkiksi: ”Onko sinulta evästy pääsy ravintolaan etnisen taustasi vuoksi?” tai ”Oletko saanut huonoa kohtelua naapureiltasi etnisen taustasi vuoksi?”). Tällöin yritetään kartoittaa syrjivän kohtelun eri vakavuusasteita eli erotella kokemukset, jotka kuvaavat arkipäivän rasismia (huutelu kadulla, kiusaaminen julkisissa liikennevälineissä) niistä, joiden taustalla saattaa olla yhdenvertaisuus- ja rikoslain tunnusmerkit täyttävät työsyryntä, häirintä ja rasistisesti motivoituneet rikokset.

Oikeudenmukaisuustutkijat (esim. Blader & Tyler 2003) puolestaan mittaavat menettelytapojen oikeudenmukaisuutta usein yleisluontoisemmilla kysymyksillä, joita ei kohdisteta päätöksenteon menettelytapoihin juuri tietyllä organisaatioelämän osa-alueella (työaika, plynokset, työnjako jne.). Tavoitteena onkin kartoittaa vastaajan arviota kunkin Leventhalin säännön noudattamisesta tai rikkomisesta yleisemmin (esimerkiksi pyytämällä arvioimaan väittämiä: ”Työyhteisössäni kaikki pystyvät vaikuttamaan itseään koskeviin päätöksiin.” tai ”Päätöksenteon säännöt ja menettelytavat ovat kaikille samat.”). Toden-

näköisesti syrjintämittarit tavoittavat paremmin käytännön tilanteet, joissa huonoa kohtelua tapahtuu, kun taas oikeudenmukaisuustutkija ei saa kattavaa kuvaa työpaikan tilanteista, joissa menettelytapasääntöjä rikotaan tai noudatetaan. Tämä heikentää organisaatioissa tehtävien oikeudenmukaisuusmittausten sovellusarvoa täsmällisten käytännön suositusten antamiseksi. Toisaalta mittaustapojen eron voidaan nähdä heijastavan myös epäoikeudenmukaisen kohtelun ja syrjinnän taustalla olevien syiden eroja. Syrjintä liittyy tiettyyn ryhmäjäsenyyteen (ryhmäjäsenyyksiin), joka usein on näkyvä ja yksilöä pysyvämmiin määrittävä tekijä (esim. etninen ryhmä), joten yksilö joutuu toistuvasti syrjityksi useilla elämän osa-alueilla. Sen sijaan epäoikeudenmukainen kohtelu liittyy tiettyyn vuorovaikutussuhteeseen, jolloin joku saattaa kokea epäoikeudenmukaisuutta esimerkiksi työpaikalla esimiehensä – mutta ei välttämättä organisaation – taholta tai asioidessaan viranomaisten kanssa. Epäoikeudenmukaisen kohtelun ja syrjinnän syihin palaamme lähemmin tuonnempana.

Mielenkiintoista onkin, jäsentävätkö huonon kohtelun uhrit kokemuksiaan ensisijaisesti syrjinnän vai epäoikeudenmukaisuuden näkökulmasta. Olisi myös tärkeää selvittää (jossakin selkeästi monikulttuurisessa organisaatiossa), missä määrin (epä)oikeudenmukaisuus- ja syrjintämittarit mittaavat samoja asioita ja miltä osin ne tavoittavat oman itsenäisen siivunsa kohtelun laadun kokemisesta. Tätä ei tietääksemme ole toistaiseksi tutkittu.

Yksilöstä ryhmätasolle ja ryhmistä yksilötasolle

Oikeudenmukaisuutta on tarkasteltu organisaatiopsykologisessa tutkimuksessa pitkälti yksilöiden näkökulmasta, mutta hiljattain tutkijat ovat alkaneet kiinnostua myös ryhmätason kokemuksista. Näitä on kuvattu oikeudenmukaisuusilmapiiri-käsitteen avulla, joka tarkoittaa jäsenten jaettuja kokemuksia ulkopuolisten tahojen (esim. auktoriteetit) oikeudenmukaisuudesta esimerkiksi koko työryhmää kohtaan (esim. Ambrose & Schminke 2007; Li & Cropanzano 2009). Oikeudenmukaisuusilmapiiriä on mitattu koetun oikeudenmukaisuuden keskimääräisenä tasona ryhmässä (Liao & Rupp 2005) ja toisaalta kokemusten samankaltaisuutena jäsenten keskuudessa (Colquitt ym. 2002). Ryh-

mässä kokemukset samankaltaistuvat vuorovaikutuksessa mm. tiedonjakamisen, kollektiivisen ymmärtämisen ja sosiaalisen vaikuttamisen kautta. Samankaltaisuutta onkin havaittu erityisesti kiinteissä ryhmissä, joissa jäsenten välillä on paljon vuorovaikutusta ja toiminnan oikeudenmukaisuus on näkyvää. (Neuman & Bennet 2000; Roberson 2006.) Ryhmässä koetun oikeudenmukaisuuden keskimääräisen tason on havaittu liittyvän ryhmän auktoriteetin vuorovaikutustyyliin ja persoonallisuuteen (Mayer ym. 2007) sekä toisaalta ryhmän kokoon (Colquitt ym. 2002).

Oikeudenmukaisuusilmapiirin ja yksilöllisten oikeudenmukaisuuskokemusten on todettu olevan yhteydessä samoihin ilmiöihin. Seurausten ilmenemismekanismit vaikuttavat kuitenkin erilaisilta, joskin toisiaan tukevilta. Esimerkiksi koetun oikeudenmukaisuuden on todettu edistävän yhteistyötä ja toisten jäsenten auttamista ryhmässä. Yksilötasolla tätä vaikutusta on selitetty mm. ryhmään samastumisella (Blader & Tyler 2003; Tyler & Blader 2000). Samastumisen vaikutus käyttäytymiseen riippuu kuitenkin ryhmän normeista. Normeja saatavat puolestaan selittää ryhmätason oikeudenmukaisuuskokemukset. Tutkimukset antavat viitteitä oikeudenmukaisuusilmapiiriin luomista yhteistyötä ja auttamista tukevista normeista, jotka selittävät koetun oikeudenmukaisuuden vaikutuksia yhteistyöhön ja auttamiseen ryhmässä (Li ym. 2007). Näyttää siis siltä, että huomioimalla sekä yksilö- että ryhmätasolla koettu oikeudenmukaisuus pystytään paremmin selittämään ja ennustamaan koetun (epä)oikeudenmukaisuuden seurauksia.

Mielenkiintoista onkin, että sängen samansuuntainen kehitys on ollut jo pitempään havaittavissa syrjintätutkimuksen puolella. Ihmiset arvioivat usein muiden saman ryhmän jäsenten kokeneen enemmän syrjintää (ns. ryhmäsyrjintä) kuin mitä he itse olivat henkilökohtaisesti kokeneet (ns. yksilösyrjintä). Paitsi että yksilö- ja ryhmäsyrjinnän käsitteet on erotettu toisistaan sekä teoreettisesti että empiirisesti, vuonna 1990 Taylor, Wright, Moghaddam ym. aloittivat tutkimusohjelman, jossa pyrittiin selittämään yksilö- vs. ryhmäsyrjinnän arvioinnin eroavaisuutta. Tutkimuksissa eroavaisuudelle löytyi kolme eri selitystä: itseen kohdistuvan syrjinnän kieltäminen, ryhmään kohdistuvan syrjinnän liioittelu ja tiedonkäsittelyn puolueellisuus. Viimeaikaisessa tutkimuksessa on myös nähtävissä pyrkimys tarkastella ja mitata itseen

ja omaan ryhmään kohdistuvaa syrjintää aina erikseen. Taustalla on havainto itseän ja omaan ryhmään kohdistuvan syrjinnän hieman toisistaan poikkeavista seurauksista mm. hyvinvoinnin kannalta (Bourguignon ym. 2006).

Itseohjautuvan ryhmätyön yleistyessä organisaatioissa oikeudenmukaisuustutkimus on kiinnostunut ryhmäsisäisestä oikeudenmukaisuusilmapiiristä, jolla viitataan ryhmän jäsenten keskinäiseen kohteluun (esim. Cropanzano ym. 2007). Taustalla ovat sosiaalipsykologiset tutkimukset, joissa sisäryhmän jäseniltä saadun kohtelun ja arvostuksen on havaittu selittävän ryhmään samastumista ja siten halukkuutta palvella muiden ryhmän jäsenten tarpeita (esim. Branscombe ym. 2002). Ryhmän sisäisen oikeudenmukaisuusilmapiirin on todettu edistävän ryhmän jäsenten vuorovaikutusta, kuten kommunikaatiota, koordinaatiota, osallistumista, toisten tukemista, ryhmän kiinteyttä sekä yrittämistä ja näin edistävän myös ryhmän suoriutumista (esim. Cropanzano ym. 2011). Työtovereiden taholta koetun oikeudenmukaisuuden tutkimus vastaa siis työelämässä tapahtuneisiin muutoksiin ja laajentaa näkökulmaa hierarkkisten suhteiden ulkopuolelle. Tätä tutkimussuuntausta edustaa myös viimeaikainen horisontaalisen vihamielisyyden tutkimus. Horisontaalisella vihamielisyydellä tarkoitetaan kahden vertaisryhmän kilpailevaa ja vihamielistä suhtautumista toisiinsa. Vaikka käsite ei sinänsä ole uusi – se esitettiin jo 1970-luvulla feministisen tutkimuksen piirissä (Boyd 1976) – ilmiötä on alettu empiirisesti tutkia organisaatiokontekstissa (esim. sairaanhoitajien välisistä suhteista, Jahner 2011) ja etnisten suhteiden puolella (esim. Mähönen ym., 2013; White & Langer 1999) vasta hiljattain. Tutkimus onkin hyvä esimerkki uusista avauksista, jotka menestyksekkäästi yhdistävät sekä organisaatio- että syrjintätutkimuksen lähestymistapoja toisiinsa.

Miksi syrjitään tai toimitaan epäoikeudenmukaisesti?

Seuraavaksi tarkastelemme tutkimusten valossa oikeudenmukaisuutta ja syrjintää epäoikeudenmukaiseen ja syrjivään kohteluun syyllistyvän näkökulmasta. Ennen tällaista toimintaa selittävien tekijöiden tarkentamista kuvaamme kuitenkin ilmiötä, jotka ovat keskeisiä erityisesti syrjinnän mutta myös epäoikeudenmukaisuuden ymmärtämisessä.

Ajattelumme, päätöksentekoomme ja käyttäytymiseemme vaikuttavat ratkaisevasti omaksumamme stereotypiat ja ennakkoluulot (Duckitt 1994). Syrjinnän käsitettä ei voi ymmärtää, ellei tunne epäoikeudenmukaisen kohtelun taustalla olevia psykologisia prosesseja, kuten sosiaalista luokittelua ja stereotypiointia (esim. Stone-Romero & Stone 2005). Stereotypioidulla ihmisellä katsotaan olevan sellaisia ominaisuuksia, jotka ovat yhteisiä kaikille tai useimmille hänen kanssaan samaan ryhmään kuuluville (Brown 2010). Luokittelija yliarvioi sekä samaan ryhmään kuuluvien ihmisten keskinäistä samanlaisuutta että eri ryhmään kuuluvien ihmisten erilaisuutta. Koska luokittelemme myös itseämme, luomme samalla sisä- ("me") ja ulkoryhmiä ("he"). Sosiaalisen identiteetin teorian (*Social identity theory*, SIT) mukaan (Tajfel & Turner 1979; 1986) arvioimme mielellämme omaa ryhmäämme myönteisemmin kuin muita ryhmiä, mikä voi johtaa kielteisiin stereotypioihin ulkoryhmistä (Brown 2010).

Ryhmiiin liitetyt stereotypiat voivat myös tuottaa epäoikeudenmukaisuutta ryhmien välille. Esimerkiksi Caleo (2013) on tarkastellut sukupuolistereotypioita ja havainnut, että naisiin liitetyt stereotyyppiset ominaisuudet kuten suhdeorientoituneisuus ja huolenpito käyvät yksiin tasajakoperiaatteen kanssa, kun taas miehiin liitettävät ominaisuudet kuten tehtävä- ja suoriutumisorientoituneisuus käyvät yksiin tasasuhtaperiaatteen kanssa. Tämä saattaa johtaa sukupuolittuneeseen palkitsemiseen niin, että miesten palkkaa verrataan vain toisten miesten palkkaan ja heitä palkitaan suoritusperusteisesti, kun taas naisia verrataan vain toisiin naisiin ja heidän palkkansa eroavat vähemmän toisistaan. Vilkaistu suomalaisia palkansaajia kuvaaviin tilastoihin (Asplund 2008) osoittaa naisten palkkahajonnan ainakin teollisuuden toimihenkilöillä, teollisuuden työntekijöillä sekä palvelualoilla olevan miesten hajontaa pienempi, mikä tukisi näkemystä tasajakoperiaatteen soveltamisesta useammin naisiin ja tasasuhtaperiaatteen soveltamista miehiin.

Stereotypiat ovat ongelmallisia mm. siksi, että ne määrittelevät käsityksemme siitä, mitä tietyltä ryhmältä tai sen jäseneltä voidaan odottaa (Augoustinos & Walker 1995). Kielteiset stereotypiat saattavat siten johtaa yksilöä koskeviin päätöksiin pelkästään hänen ryhmäjäsenyytensä perusteella. Erityisen hankalia kielteiset stereotypiat ovat esimerkiksi

rekrytointitilanteessa: jos työnantaja pitää yli 55-vuotiaita kyvyttöminä tehokkaaseen työhön, tämä voi johtaa kaikkien tietyn ikäisten hakijoiden automaattiseen sivuuttamiseen. Kielteiset stereotypiat ovat ennakkoluulojen kognitiivisia osia, mutta tunnesisältönsä vuoksi ennakkoluulot ovat usein kovin sitkeitä. Ennakkoluulo on tietyn ryhmän jäseniin kohdistuva asenne, tunne tai käyttäytyminen, joka ilmentää joko suoraan tai epäsuorasti kielteistä suhtautumista tähän ryhmään. (Brown 2010, s. 11). Usein juuri tunnepohjainen ennakkoluulo johtaa siihen, että sivuutetaan yksilöä koskeva tieto, joka kumoaisi jäsenryhmään liitetyn stereotypian. Yksilö on vain ”poikkeus, joka vahvistaa säännön”. (Billig 1985.)

Syrjinnän taustalla olevia ennakkoluuloisia asenteita on perinteisesti tutkittu mittaamalla eksplisiittisiä eli julkilausuttuja asenneilmauksia. Toisinaan ennakkoluuloisuus voi kuitenkin ilmetä epäsuorasti esimerkiksi ylikorostamalla ryhmien välisiä kulttuurieroja. Näin oikeutetaan järjestys, joka pitää tietyt ryhmät poissa omasta elinympäristöstä. Toisinaan taas suvaitsevaisuus on niin olennainen osa yksilön myönteistä käsitystä itsestään, että kielteisten asenteiden olemassaolo halutaan osin tai kokonaan kieltää (Dovidio & Gaertner 2004). Näistä ns. implisiittisistä asenteista johtuen syrjivään kohteluun syyllystyvä ei aina edes tiedosta syrjivänsä (Brown 2010, s. 105; Rudman 2004).

Yksilölliset tekijät epäoikeudenmukaisen kohtelun selittäjänä

Oikeudenmukaisuustutkijat ovat enenevässä määrin ryhtyneet tarkastelemaan sitä, miksi ihmiset toimivat (epä)oikeudenmukaisesti (esim. Seppälä ym. 2012). Teoreettisesti tämä tutkimus on kuitenkin vielä varsin kehittymätöntä, ja selitysmallit ovat keskittyneet yksilöllisiin tekijöihin. Selityksiä päätöksentekijän epäoikeudenmukaiseen toimintaan on haettu niin päätöksenteon kohteiden ominaisuuksista (karisman synnyttämät positiiviset tunteet, esim. Scott ym. 2007), päätöksentekijän ominaisuuksista (empatiakyky, esim. Patient & Skarlicki 2010) kuin tunteista (ikävien uutisten kertomisen psykologiset kustannukset, esim. Folger & Skarlicki 1998). Oikeudenmukaisuustutkijoiden parissa näyttää kuitenkin vallitsevan usko päätöksentekijöiden hyvään tahtoon, eikä epäoikeudenmukaisuutta sinänsä pidetä tavoiteltuna pää-

määränä, vaan ihmisten oletetaan pyrkivän näkemään toimintansa oikeudenmukaisena tai oikeuttamaan sen (Scott ym. 2009).

Scott kumppaneineen on eritellyt tekijöitä, jotka motivoivat johtajia noudattamaan ja rikkomaan oikeudenmukaisuusperiaatteita. Kognitiivisella tasolla johtajat pyrkivät oikeudenmukaisuuden periaatteita noudattamalla ja rikkomalla joko vaikuttamaan alaistensa käyttäytymiseen (kohtelee työntekijää reilusti, jotta tämä puolestaan panostaisi työhönsä), luomaan ja ylläpitämään halutunlaista kuvaa itsestään (moraalisen maineensa kyseenalaistuesssa johtaja huolehtii oikeudenmukaisuuden periaatteista) tai säilyttämään uskonsa oikeudenmukaiseen maailmaan (kohtelee työntekijöitä niin, että kukin saa mitä ansaitsee). Tunnetasolla johtajien oletetaan noudattavan oikeudenmukaisuuden periaatteita tilanteissa, jotka herättävät heissä positiivisia tunteita ja kielteisten tunteiden viritystä rikkoen periaatteita. Positiiviset tunteet aktivoivat pro-sosiaalista toimintaa, kun taas kielteisistä tunteista pyritään pääsemään eroon kostamalla ja hakemalla hyvitystä. Motivoivien tekijöiden ja todellisen toiminnan välistä yhteyttä määrittää mallin mukaan vielä johtajien mahdollisuus vaikuttaa oikeudenmukaisuusperiaatteiden noudattamiseen tai laiminlyöntiin eri tilanteissa.

Oikeudenmukaisuustutkimuksen tilanne muistuttaa tältä osin syrjintätutkimuksen alkutaivalta, jolloin ennakkoluuloisuutta ja syrjintää pyrittiin pitkälti selittämään persoonallisuustekijöillä. 1930–60 -lukujen selitysmallit ankkuroituivat vahvasti psykoanalyttiseen viitekehukseen tarjoten psyyken sisäisiä selityksiä ihmisten aggressiivisuudelle tai piirreteorioihin etsien ennakkoluuloista persoonallisuutta selittäviä ominaisuuksia (autoritaarisen persoonallisuuden teoria). Tämä tutkimussuunta jäi taka-alalle kognitiivisten ennakkoluuloisuusteorioiden kehittyessä Muzafer Sherifin sekä Henry Tajfelin ja John Turnerin 1960–70 -luvuilla tekemien klassisten tutkimusten myötä. Syrjinnän taustalla ei nähtykään yksilöllisiä eroja ja taipumuksia, eikä motiivina vahingon tuottamista, vaan pikemminkin halu suosia tiettyä ryhmää toisten ryhmien kustannuksella. Tajfelin ja kollegojen (1971) kokeet havainnollistivat olosuhteita, joissa sisäryhmäsuosinta muuttuu ja yhdistyy ulkoryhmäsyrjintään. Minimaalisten ryhmien tutkimusasetelmassa (minimal group paradigm, MGP) koehenkilöt jaetaan sattumanvaraisesti kahteen ryhmään. Resurssien jakoa sisä- ja ulkoryhmän

jäsenille seurataan tilanteessa, josta on poistettu kaikki syrjintää tunnetusti aikaansaavat tekijät (mm. eturistiriidat, ryhmänsisäiset ystävyydet ja lojaalius, ryhmienvälinen epämieluisa kontakti, kilpailu ja vihamielinen historia sekä syrjintää oikeuttava tai ruokkiva ideologinen ilmapii-ri). Vuosien varrella eri konteksteissa saatujen tulosten mukaan näiden tekijöiden poistaminen ryhmienvälisestä tilanteesta ei estä koehenkilöitä maksimoimasta eroa oman sisäryhmänsä ja ulkoryhmän välillä, jopa oman ryhmän absoluuttisen hyödyn kustannuksella.

Kognitiiviset teoriat hallitsivat syrjintätutkimusta aina 1990-luvulle asti. Niiden anti on ollut ensisijaisesti luokittelu- ja stereotyyppiaprosessien esille tuominen syrjinnän syntymekanismeina. Esimerkkinä tästä mainittakoon kognitiivisiin heuristiikkoihin (ajattelun oikopolkuihin) liittyvä tutkimus. Keinot, joita käytetään nopeuttamaan johtopäätösten tekoa, saattavat johtaa syrjintään. Esimerkkinä tästä on ns. tilastollinen syrjintä tilanteissa, joissa ihmisellä ei ole tarpeeksi tietoa johtopäätöksen tekemiseen ja hän joutuu perustamaan päätöksensä arvioon jonkin ryhmän jäsenten keskimääräisestä käyttäytymisestä (Makkonen 2000; Phelps 1972). Jos esimerkiksi työnantajalla ei ole tarpeeksi aikaa käsitellä saapuneita tuhansia hakemuksia teknisiä taitoja vaadittavaan työpaikkaan, hän voi jättää naisten hakemukset lukematta, jos uskoo miesten pärjäävän haussa joka tapauksessa naisia paremmin.

Ryhmien välisiin suhteisiin liittyvät tekijät epäoikeudenmukaisen kohtelun selittäjinä

Kognitiivisia selitysmalleja on aiheellisesti kritisoitu siitä, että ne sijoittivat vuorovaikutuksessa tapahtuvat ilmiöt ja niiden taustalla vaikuttavat mekanismit edelleen yksilötasolle, mm. muisti- ja tiedonkäsitteilytoimintoihin (ks. esim. Ashmore & DelBoca 1981). Tämä tutkimussuuntaus on kuitenkin mahdollistanut hyvin nopean teoreettisen kehityksen ja kahden tällä hetkellä vaikutusvaltaisimman ryhmäprosesseihin sijoittuvan ennakkoluuloisuutta ja syrjintää selittävän teorian syntymisen, nimittäin sosiaalisen identiteetin teorian (SIT; Tajfel & Turner 1979; 1986) ja itsen kategorioinnin teorian (self-categorization theory, SCT; Turner ym. 1987). Molempien teorioiden keskiössä on yksilöiden ja ryhmien tarve myönteiseen sosiaaliseen identiteettiin ja

valmius hakea positiivista identiteettiä ryhmien välisen vertailun kautta ja toisten ryhmien kustannuksella.

SITin ja SCTin yhdistävä lähestymistapa on nykyään eniten käytetty ryhmienvälisessä tutkimuksessa ennakkoluuloisuuden ja syrjinnän selittämisessä. Se on laajentunut myös nykyiseen organisaatio- ja johtajuustutkimukseen saavuttaen keskeisen aseman oikeudenmukaisuuden merkitystä ja seurauksia selittävänä teoreettisena viitekehyksenä (esim. Tyler & Blader 2000). Päätöksenteon tarkastelussa sitä voisi hyödyntää aiempaa kattavammin (ks. kuitenkin Stone-Romero & Stone 2005). Tosin johtajuustutkimukset osoittavat johtajan aseman paradoksaaliseksi oikeudenmukaisuuden suhteen. Ryhmän johtajien oletetaan kohtelevan ryhmänsä jäseniä, itsensä mukaan lukien, tasapuolisesti, mutta samaan aikaan johtajan odotetaan ajavan ryhmän etua suhteessa ulkoryhmiin (esim. Platow ym. 1997). Käytännössä tämä ei välttämättä tarkoita, että johtajan oletetaan kohtelevan ulkoryhmän jäseniä epäoikeudenmukaisesti. Ulkoryhmän huonompi kohtelu voi pikemminkin seurata oikeudenmukaisuuden periaatteiden erilaisesta soveltamisesta ryhmien välillä siten, että sisäryhmä hyötyy. Jos johtaja kohtelee ulkoryhmän jäseniä tai sisäryhmän normeista poikkeavia jäseniä tasapuolisesti sisäryhmän muiden jäsenten kanssa, hän saattaa menettää vaikutusvaltaansa, tai jopa asemansa ryhmän edustajana. Haslam ym. (2011) painottavat kuitenkin johtajalta odotetun toiminnan, myös ulkoryhmien kohtelun, riippuvan ryhmän arvoista ja normeista. Esi-merkiksi oikeudenmukaisuus, hyväntahtoisuus ja anteliaisuus ryhmän identiteettiä määrittävinä tekijöinä ilmenevät myös ulkoryhmiin kohdistuvana auttamisena, anteliaisuutena ja huolenpitona. Sisäryhmän myönteinen erottuvuus saavutetaan tällöin osoittamalla sisäryhmän ylivoimaisuus näissä asioissa (Rubin & Hewstone 2004). Sosiaalisen identiteetin teorian näkökulmasta päätöksentekijöiden oikeudenmukaisuutta motivoi siis tarve säilyttää sisäryhmän edullisempi tai jollakin tavalla parempi asema suhteessa ulkoryhmään ja turvata oman aseman legitimitetti ryhmän jäsenten silmissä.

Sosiaalisten kategorioiden ja ryhmäjäsenyyksien on nähty määrittelevän myös ns. moraalisen sisäryhmän tai moraalisen yhteisön ja oikeudenmukaisuuden soveltamisalan rajoja (esim. Helkama 2009; Opatow 1990). Arvonäkökulma ryhmien välisiin suhteisiin käyttää käsitettä

moraalisen universumin inklusiivisuus (Schwartz 2007). Moraalisen yhteisön ulkopuolelle sulkeminen johtaa psykologisen etäisyyden lisääntymiseen ja moraalisen velvollisuudentunteen heikkenemiseen vahvistaen näkemystä siitä, etteivät yhteisön ulkopuolella olevat ansaitse oikeudenmukaista kohtelua. Moraalisen yhteisön sisäpuolella olevia sen sijaan tulee kohdella oikeudenmukaisesti, heillä on oikeus yhteisön resursseihin ja heidän hyvinvoinnistaan tulee huolehtia (Opatow 1987; 1990). Oikeudenmukaisuuden periaatteita sovelletaan siis vain moraalisen yhteisön sisäpuolella kun taas ulkopuolella olevien kohdalla päätöksiä tai tilanteita ei tarkastella oikeudenmukaisuuden näkökulmasta. Esimerkiksi Brockner (1990) havaitsi, että irtisanomiselta säästyneet työntekijät olivat pahoillaan vain niiden irtisanottujen huonosta kohtelusta, jotka sijoittuivat heidän moraalisen yhteisönsä sisäpuolelle.

Viimeaikaiset arvoja ja asenteita koskevat tutkimukset tarkentavatkin laajemman yhteisön ja yksilöarvojen välistä yhteyttä oikeudenmukaisuusperiaatteiden soveltamiseen. Yksilöarvoja koskevat tutkimukset osoittavat, että esimerkiksi korkeat universalismiarvot, joiden keskiössä on huoli kaikkien ihmisten hyvinvoinnista (ts. laaja moraalinen yhteisö), ennustavat myönteisempiä asenteita maahanmuuttoa ja maahanmuuttajia kohtaan kuin yhdenmukaisuus- ja perinnearvot, joiden keskiössä on sisäryhmän tapojen ja normien suojeleminen ja noudattaminen (ts. suppea moraalinen yhteisö) (Arikan & Ben-Nun Bloom 2013; Schmidt 2012). Lisäksi Helkaman (2009) mukaan moraalisen universumin sisällyttävyyden aste vaihtelee muun muassa taloussuhdanteiden mukaan. Taloussuhdanteet vaikuttavat myös ihmisten asenteisiin vähemmistöryhmiä, esimerkiksi maahanmuuttajia kohtaan siten, että ne ovat yleisesti kielteisempiä laskusuhdanteissa (Jaakkola 2009). Vaikeina aikoina moraalinen yhteisö pienenee ja hyvinä aikoina taas laajenee, säädellen myös oikeudenmukaisuuden periaatteiden soveltamisalueen yksilöiden tasolla (Schwartz 2007, s. 726, ref. Helkama 2009).

Toisaalta ihmisten on havaittu pahoittelevan ja haluavan vääryyksien oikaisua myös niille, joihin he eivät samastu voimakkaasti (Turillo ym. 2002). Hafer ja Olson (2003) ovat esittäneet, ettei tutkimuksissa tehtyjen havaintojen selittämiseen useinkaan tarvita moraalisen yhteisön ulkopuolelle sulkemista ja oikeudenmukaisuusnäkökulman hylkäämistä. Heidän mukaansa päätöksentekijät kyllä arvioivat omaa toimintaansa

oikeudenmukaisuuden näkökulmasta mutta erityisesti niiden, joista voidaan hyötyä, joista pidetään ja jotka koetaan samanlaisiksi, arvioidaan ansaitsevan parempaa kohtelua kuin hyödyttömien ja erilaisten. Ansaitsemisnäkökulma oikeuttaa erilaisen kohtelun ja omaa toimintaa voidaan pitää oikeudenmukaisena (esim. Olson ym. 2010).

Sosiaalisen identiteetin lähestymistavasta on 2000-luvulla johdettu myös tärkeä uhkateoreettinen lähestymistapa ulkoryhmäasenteisiin ja syrjintään. Aiempi käsitys siitä, miten ulkoryhmäsyrjintä liittyy voimakkaaseen ryhmäsamastumiseen, on nyt huomattavasti tarkentunut. Uhkateorioista tunnetuin lienee Stephan ja Stephanin (2000) integroitu uhkateoria (integrated threat theory, ITT). Alkuperäiseen teoriaan kuului neljä eri uhan lajia, mutta ne on myöhemmin (Stephan & Renfro 2002) supistettu kahteen: realistiseen ja symboliseen uhkaan. ITT erottelee toisistaan ryhmään ja yksilöön kohdistuvat uhat siten, että realistiset ryhmätason uhat kohdistuvat ryhmän valtaan, resursseihin ja yleiseen hyvinvointiin, kun taas yksilötason realistiset uhat liittyvät yksilön fyysiseen tai henkiseen hyvinvointiin, terveyteen, turvallisuuteen tai taloudellisiin etuihin. Symboliset ryhmätason uhat kohdistuvat ryhmän arvoihin ja uskomusjärjestelmiin, ideologioihin tai maailmankatsomukseen (esim. uskontoon), kun taas symbolinen yksilötason uhka voi kohdistua yksilön kunniaan, minäkäsitykseen tai itsetuntoon. Kielteisiä stereotypioita pidettiin aikaisemmin yhtenä uhan lajina, jotka saattaisivat muodostaa uhan sisäryhmälle, mutta niiden on sittemmin todettu pikemminkin ennustavan uhan kokemista. Myös ryhmienvälistä ahdistusta, mikä viittaa ryhmien väliseen kontaktiin liitettyihin kielteisiin odotuksiin, pidettiin aiemmin yhtenä uhan lajina, mutta nykyään vain alalajina, joka voi syntyä monen erilaisen uhan seurauksena. (Stephan ym. 2009.) Teorian mukaan ryhmienväliset uhkakokemukset tai -havainnot ennustavat kielteisiä ulkoryhmäasenteita ja syrjintää sitä paremmin, mitä enemmän uhkien katsotaan kohdistuvan itselle tärkeään sosiaaliseen identiteettiin. Keskeisiä ovat myös ryhmien välinen konfliktihistoria, erot maailmankuvassa, statuserot ja epäsuotuisat kontaktiolosuhteet yleensä.

Uhkatutkimukset ovat merkittävästi edistäneet oikeudenmukaisuus- ja syrjintätutkimuksen uusimman suuntauksen kehittymistä. Viime vuosikymmenellä tutkijoiden huomio on selvästi kääntynyt tunteiden

merkitykseen syrjinnän taustalla vaikuttavina mekanismeina. Uusimpana onkin kehittynyt ryhmienvälisen emootioiden tai emotionaalisen ennakkoluuloisuuden tutkimus (esim. Mackie & Smith 2002; Talaska ym. 2008). Ryhmienväliset emootiot liittyvät sosiaaliseen vuorovaikutukseen, ja niistä tutkituimpia ovat inho, ylpeys, kateus ja sääli. Esimerkiksi 57 tutkimusta käsittävässä meta-analyysissä asenteiden ja ennakkoluuloisen käyttäytymisen välisestä yhteydestä todettiin, että ryhmienväliset kielteiset emootiot ennustavat käyttäytymistä – siis myös syrjivää tai muuten epäoikeudenmukaista käyttäytymistä – kaksi kertaa paremmin kuin kielteiset stereotypiat (Talaska ym. 2008).

Sosiaaliset rakenteet, normit ja yleinen ilmapiiri oikeudenmukaisuuden ja syrjinnän selittäjinä

Yksilöihin ja ryhmien välisiin suhteisiin liittyvien tekijöiden ohella on tärkeää tarkastella myös erilaisia rakenteellisia tekijöitä (esim. organisaatioiden palkitsemisjärjestelmät, äärioikeistolainen ideologia, enemmistön median hallinta), jotka synnyttävät ja ylläpitävät yksilöiden ja eri ryhmien epäoikeudenmukaista kohtelua ja syrjintää. Rakenteisiin ja käytäntöihin liittyvien tekijöiden tunnistaminen ja todentaminen on usein vaikeaa ja rakenteiden ja järjestelmien tuottamaa epäoikeudenmukaisuutta on tarkasteltu usein käsitteellä systeeminen epäoikeudenmukaisuus (Harlos & Pinder 1999; Maaniemi 2013). Systeeminen epäoikeudenmukaisuus määritellään esimerkiksi organisaatiossa vaikuttavien alajärjestelmien yhteensopimattomuudeksi. Maaniemi (2013) havaitsi julkishallinnon palkitsemisjärjestelmiä ja suorituksen arviointia käsitelleessä tutkimuksessaan, että oikeudenmukaisuuteen tähtäävistä hyvistä tarkoituksistaan huolimatta järjestelmä tuotti voimakkaita kokemuksia epäoikeudenmukaisuudesta. Suorituksen arviointiin tarkoitettu järjestelmä (arviointikeskustelut ja pisteytys) oli ristiriidassa rahoitusjärjestelmän (palkkabudjetti) kanssa, mikä johti lopulta esimies-alaisuhteesta siihen, että molemmat osapuolet pitivät järjestelmää epäoikeudenmukaisena ja suoritusarviointikeskusteluja lähinnä nöyryyttävänä farssina. Kokemukset epäoikeudenmukaisuudesta olivat siis seurausta taustalla vaikuttavien järjestelmien yhteensopimat-

tomuudesta ilman, että kumpikaan osapuoli arviointikeskustelussa tar-
koituksellisesti toimi epäoikeudenmukaisesti toista kohtaan.

Syrjintää voi esiintyä ns. rasistisissa olosuhteissa, jolloin -yhteis-
kunnan erilaiset käytänteet, toiminnot ja rakenteet tuottavat epätasa-
arvoisuutta tai ylläpitävät rasistisia mielikuvia. On tärkeää huomata,
etteivät rasistiset asenteet tai muukalais-viha, rasistinen toiminta tai
syrjintä oikeastaan voi esiintyä ilman kansakunnan yleisen ilmapiirin
ja kulttuurin, politiikan ja tiedotusvälineiden antamaa tukea. Käsite
rakenteellinen syrjintä tarkoittaa yhteiskunnan rakenteista, käytänteistä
ja tavoista johtuvaa eri asemaan asettamista (Tella 2005). Esimerkiksi
työhön, asumiseen, vapaa-aikaan tai taloudelliseen toimintaan liittyvä
rakenteellinen syrjintä on ihmisille hyvinkin vahingollista, mutta usein
vaikeaa todistaa lain edessä. Maahanmuuttajia saatetaan esimerkiksi
syrjiä asettamalla työtehtäviin nähden kohtuuttoman korkeita vaati-
muksia suomen kielen taidosta (Makkonen 2000). Rasistisesti toimivat
ihmiset tukeutuvat olemassa olevien ajatusten ja mielikuvien varas-
toon, joka usein kietoutuu oman kansakunnan yleiseen kansallismieli-
syyteen. Rasismia ja muukalaisvihaa lisää sekin, että jotkut poliitikot ja
tiedotusvälineet pitävät maahanmuuttajia itseään syypäinä ongelmiin-
sa. Valmiit ennakkoluulot maahanmuuttajia kohtaan myös tekevät
heistä oivia syntipukkeja yhteiskunnan taloudellisiin ongelmiin.

Miten oikeudenmukaisuus ja syrjintä havaitaan ja koetaan?

Edellä on tarkasteltu sitä, miten epäoikeudenmukaista kohtelua ja
syrjivää toimintaa on pyritty selittämään. Uhrien kokemukset epäoi-
keudenmukaisesta kohtelusta tai syrjinnästä eivät kuitenkaan täysin
palaudu siihen, kuinka heitä tosiasiallisesti on kohdeltu. Epäoikeuden-
mukaisuuden ja syrjinnän kokemusten taustalla vaikuttavat erilaiset
psykologiset ja sosiaaliset prosessit ja keskeistä onkin ymmärtää, mik-
si oikeudenmukaisuus on ihmisille tärkeää. Uhri saattaa esimerkik-
si kieltää saamansa kohtelun epäoikeudenmukaisuuden tai syrjinnän
suojellakseen itsetuntoaan tai samastua voimakkaasti toisten saamaan
huonoon kohteluun ja kokea näin kohdanneensa henkilökohtaisesti
epäasiallista kohtelua. Näiden prosessien tunteminen on tärkeää, jotta

pystymme paremmin arvioimaan sitä, millä tavalla asioiden kulkuun on puututtava ja rakenteita muutettava.

Oikeudenmukaisuus- ja syrjäntäkokemusten muodostuminen

Menettelytapojen oikeudenmukaisuus korostuu reiluusteoriassa (Folger & Cropanzano 1998; 2001). Teoria tarkentaa päättelyprosessia, jonka kautta kokemus (epä)oikeudenmukaisuudesta syntyy. Reiluusteorian mukaan kokemus epäoikeudenmukaisuudesta vahvistuu, kun päätöksentekijä koetaan vastuulliseksi tapahtumasta, joka uhkaa uhrin hyvinvointia. Vastuullisuuden arviointi tapahtuu vertailemalla vallitsevaa asiantilaa muihin mahdollisiin asiantiloihin: olisiko tilanteeni nyt toinen, jos päätös olisi ollut erilainen tai päätöstä tehtäessä olisi menetelty toisin, olisiko päätöksentekijä voinut toimia toisin ja olisiko päätöksentekijän tullut menetellä toisin? Jos uhri pystyy kuvittelemaan itselleen suotuisamman asioiden kulun ja näkee, että päätöksentekijä olisi voinut toimia toisin ja eettisiä periaatteita on rikottu, päätöksentekijä nähdään vastuullisena ja uhrille syntyy kokemus epäoikeudenmukaisuudesta, jota seuraa suuttumus ja kauna.

Lazaruksen ja Folkmanin (1984) kehittämä kognitiivisen arvioinnin viitekehys on myös yksi syrjinnän uhrien kokemusten ymmärtämiseen käytetyistä teoreettisista malleista. Sen mukaan ihmisen päätös siitä, onko hän kohdannut syrjintää vai ei, liittyy kiinteästi uhan arviointiin. Uhka määritellään henkilön subjektiiviseksi tunteeksi vaaran todennäköisyyden kasvusta. Vaaran aiheuttama vahinko voi olla psykologinen, rakenteellinen tai jopa fyysinen (Barrett & Swim 1998). Psykologisesti epäoikeudenmukaisuuden ja syrjinnän kokemukset liittyvät leimautumisen pelkoon, kielteiseen minäkuvaan ja heikkoon itsetuntoon. Rakenteellinen syrjintä voi puolestaan rajoittaa henkilön mahdollisuuksia tai tiedon saantia ja näin ollen estää hänen henkilökohtaista tai ammatillista kehitystään. Syrjinnän fyysinen vaara piilee toisaalta mahdollisessa fyysisessä hyökkäyksessä, toisaalta siinä, että syrjintä voi toimia pysyvänä stressin lähteenä. Tämä voi puolestaan ajan myötä vaikuttaa ihmisen fyysiseen terveyteen. Jopa silloin, kun syrjäntäkokemuksesta on jo kulunut jonkin verran aikaa, henkilö voi edelleen arvioida sen uhkaavaksi. Kokemus on hänelle edelleen uhkaava joko siksi, että se

edustaa suurempaa psyykkistä tai fyysistä vaaraa kuin hän tapahtumahetkellä tajusi tai siksi, että pelkkä kokemuksen muistaminen edelleen edustaa psyykkistä vaaraa (Barrett & Swim 1998).

Myös oikeudenmukaisuuden merkitystä on lähestytty uhkien ja epävarmuuden näkökulmasta. Epävarmuuden hallintateorian (Van den Bos & Lind 2002) mukaan kokemus oikeudenmukaisuudesta on ihmisille tärkeä, koska se vähentää ja auttaa sietämään erilaisia fyysiseen tai sosiaaliseen ympäristöön ja minäkuvaan liittyviä uhkia ja epävarmuutta. Tutkimuksissa onkin havaittu koetun oikeudenmukaisuuden olevan erityisen merkityksellistä silloin, kun ihminen kokee epävarmuutta (Van den Bos 2001). Esimerkiksi Elovainio ym. (2005) havaitsivat tutkimuksessaan menettelytapojen ja vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuuden olevan yhteydessä vähäisempiin sairauspoissaoloihin erityisesti kun työssä koettiin runsaasti epävarmuutta.

Ryhmäarvomalli (*group value model*, Lind & Tyler 1988; Tyler 1989; Tyler & Lind 1992) puolestaan yhdistää mielenkiintoisella tavalla sosiaalisen identiteetin lähestymistavan oletukset ja oikeudenmukaisuustutkimuksen. Välineellisiin malleihin perustuvat oikeudenmukaisuuden teorit (esim. Thibaut & Walker 1975) ovat oletaneet, että ihmiset arvostavat oikeudenmukaisuutta, koska oikeudenmukaisuuden avulla heillä on suurempi mahdollisuus turvata itselleen mieluinen lopputulos. (Esim. Cropanzano & Ambrose 2001; Tyler & Lind 1992.) Ryhmäarvomalli sitä vastoin selittää oikeudenmukaisuuden merkityksen yksilölle tämän identiteettiin liittyvillä tekijöillä (Lind & Tyler 1988). Ryhmäarvo-oletusten mukaisesti menettelytapojen ja vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuuden ajatellaan välittävän jäsenille tärkeää tietoa heidän ryhmäjäsenyydestään: arvostetaanko minua tämän ryhmän jäsenenä ja voinko olla ylpeä jäsenyydestäni. Tämä tarkoittaa myös sitä, että ihmiset kiinnittävät enemmän huomiota sisäryhmän kuin ulko-ryhmien jäseniltä saamaansa kohteluun.

Oikeudenmukaisuus ja syrjintäkokemusten ”objektiivisuus”

Oikeudenmukaisuutta arvioidessa käytetään hyväksi myös aiempaa tietoa. Lindin (2001) kehittämä heuristinen oikeudenmukaisuusteoria olettaa oikeudenmukaisuutta koskevan tiedon olevan oleellista

muodostettaessa käsitystä päätöksentekijöiden luotettavuudesta, josta harvoin saadaan suoraa tietoa. Toisen keskeisen oletuksen mukaan ihmiset käyttävät kognitiivisia oikopolkuja luodessaan käsityksen päätöksentekijän oikeudenmukaisuudesta. Jotta oikeudenmukaisuutta koskevaa tietoa voidaan käyttää apuna sosiaalisissa päätöksissä (luot- taako päätöksentekijään ja tehdäkö yhteistyötä vai ei) ja uuden tiedon tulkinnassa, ihmiset muodostavat nopeasti yleisen arvion oikeudenmu- kaisuudesta. Tämä arvio on suhteellisen pysyvä ja ohjaa uuden tiedon käsittelyä. Ensin saatavilla olevan oikeudenmukaisuustiedon oletetaan vaikuttavan voimakkaimmin yleisen käsityksen muodostumiseen. Esi- merkiksi se, että tunnemme päätökseen johtaneet menettelytavat en- nen kuin tiedämme päätöksen, saa usein menettelytapojen koetun oi- keudenmukaisuuden vaikuttamaan enemmän asenteisiin ja toimintaan kuin päätöksenteon lopputulos (Van den Bos ym. 1997). Kun yleinen käsitys on muodostettu, uutta tietoa tulkitaan niin, että tätä käsitystä voidaan pitää yllä. Yleiseen käsitykseen voidaan turvautua myös kun jostakin oikeudenmukaisuuden ulottuvuudesta ei ole tietoa saatavilla. Yleinen oikeudenmukaisuuskäsitys ei kuitenkaan ole täysin muuttu- maton, vaan esimerkiksi osapuolten välisen suhteen muuttuminen ja yleiskäsityksestä selvästi poikkeava tieto johtavat oikeudenmukaisuu- den uudelleen arviointiin (Jones & Skarlicki 2013).

Ennakkotiedolla ja odotuksilla, perustuvat ne sitten aiempiin koke- muksiin tai ei, on myös todettu olevan merkitystä siinä, miten kohde tulee kokemaan saamansa kohtelun. Ensinnäkin odotuksilla on tapa- na toteutua (itseään toteuttavat ennusteet; Shelton & Richeson 2006). Tämä selittyy useilla eri tekijöillä. Esimerkiksi kielteiset odotukset vuoro- vaikutuksesta toisten ihmisten kanssa johtavat muiden ihmisten vält- telyyn (Mendoza-Denton ym. 2002; Shelton & Richeson 2005), tai jos vuorovaikutustilannetta ei voi välttää, koetaan sen laatu usein heikoksi (Mendoza-Denton ym. 2002; Shelton, Richeson & Vorauer 2006). Il- miö on selkeästi havaittu myös inkerinsuomalaisia paluumuuttajia kos- kevassa suomalaisessa tutkimuksessa (Jasinskaja-Lahti ym. 2012), jossa seurattiin heidän vuorovaikutuskokemuksiaan suomalaisten kanssa yli neljän vuoden ajan alkaen maahanmuuttoa edeltävästä vaiheesta Venä- jällä. Mitä enemmän paluumuuttajat ennen maahanmuuttoa odotti-

vat positiivisia kokemuksia, sitä positiivisemmiksi he myös kokivat ne maahanmuuton jälkeen ja päinvastoin.

Kognitiivisten, ns. oikeudenmukaisuuden prosessiteorioiden voidaan nähdä täydentävän toisiaan ja soveltuvan tiedonkäsittelyn kannalta erilaisiin tilanteisiin. Cropanzano ym. (2001) ovat esittäneet tasasuhteorian (Adams 1965) soveltuvan kun systemaattinen tiedonkäsittely on mahdollista; esimerkiksi motivaatiota, aikaa ja kognitiivisia resursseja on riittävästi. Kun kognitiivisia resursseja on niukasti, automaattinen tiedon prosessointi on todennäköisempää ja oikeudenmukaisuuskokemukset muodostuvat todennäköisemmin oikeudenmukaisuuden heuristisen teorian (Lind 2001) periaatteiden mukaisesti. Reiluusteorian, jonka mukaan oikeudenmukaisuuskokemukset muodostuvat kuvittelemalla tosiasioille vaihtoehtoisia tapahtumakulkuja, he esittivät asettuvan kontrolloidun ja automaattisen tiedonkäsittelyn jatkumolla näiden kahden muun teorian välimaastoon.

Myös syrjintätutkimuksissa on paljon pohdittu sitä, miten luotettavasti ihmiset havaitsevat tai päättelevät syrjinnän tapahtuneen ja mitä eri strategioita syrjinnän kohteella on käytössä minimoidakseen syrjinnän kielteisiä vaikutuksia hyvinvointiin. Syrjintäkokemusten todentaminen on erityisen vaikeaa objektiivisten kriteerien puuttuessa. Sekä tapahtuma, tilanne että persoonallisuus vaikuttavat siihen, kokeeko yksilö olleensa syrjinnän kohteena kun syrjintää ei tapahdu, vai kieltäkö hän syrjinnän silloinkin kun sitä tapahtuu. Kokeellisessa tutkimuksessa on useita menetelmiä syrjinnän todentamiseksi. Lisäksi voidaan käyttää kolmatta osapuolta eli tarkkailijaa. Todellisessa elämässä tämä ei kuitenkaan ole aina mahdollista ja siksi syrjintätutkimuksen keskiössä ovat syrjinnän uhrien omat kokemukset. Kuten todettiin, syrjinnän havaitseminen liittyy arvioon epäoikeudenmukaisen ja epäreilun kohtelun yhteydestä ryhmäjäsenyyteen (Kaiser & Major 2006, s. 802). Arvio on luonteeltaan subjektiivinen ja on aina mahdollista, että yksilö joko kokee tulleen syrjityksi todellista useammin (valppausvääristymä) tai vastaavasti arvioi kokemustensa johtuvan muusta kuin syrjinnästä silloinkin kun häntä syrjitään (minimointivääristymä). Syrjintää säännöllisesti ja kauan kokeneet arvioivat tutkimusten mukaan epäselvät tilanteet ja kokemukset useammin syrjinnästä johtuviksi kuin harvemmin syrjintää kokeneet. Syrjinnän riskiryhmään kuuluvat alhaisen sosiaali-

sen statuksen ryhmien edustajat taas raportoivat vähemmän syrjintäkokemuksia kuin he todellisuudessa kohtaavat. (Kaiser & Major 2006.)

Henkilökohtaisten kokemusten ohella koettuun oikeudenmukaisuuteen ja syrjinnän kokemuksiin vaikuttavat myös havainnot toisten saamasta kohtelusta. Huomattava osa oikeudenmukaisuutta koskevasta tiedosta ei ole ensikäden tietoa vaan perustuu toisten kertomaan tai havaintoihin toisten saamasta kohtelusta (Lind ym. 1998). Esimerkiksi van den Bos ja Lind (2001) havaitsivat kokeellisissa tutkimuksissaan että tilanne, jossa itse sai oikeudenmukaista kohtelua ja toinen henkilö epäoikeudenmukaista kohtelua, arvioitiin yhtä epäreiluksi kuin tilanne, jossa itse koki epäoikeudenmukaisuutta toisen saaman kohtelun ollessa oikeudenmukaista.

Emme kuitenkaan reagoi samalla tavalla kaikkien saamaan kohteluun, vaan pyrimme toisinaan oikeuttamaan toisten saaman epäasiallisen kohtelun. Ansaitsemisnäkökulma (Feather 1999) on keskeinen tarkasteltaessa toisten saaman kohtelun yhteyttä oikeudenmukaisuuskokemuksiin. Selitysmallin mukaan ihmiset kokevat päätökset oikeudenmukaisiksi silloin, kun itsen tai muiden havaitaan saavan sitä, mitä heidän oletetaan toimintansa perusteella ansaitsevan. Feather on esittänyt ansaitsemisnäkökulman soveltuvan lähinnä jaon oikeudenmukaisuuden arviointiin mutta yhtäläillä saatamme ajatella, että joku ei ansaitse saada esimerkiksi ääntänsä kuuluviin. Periaate on sinänsä yksinkertainen ja tasasuhtateorianakin voi nähdä perustuvan siihen. Käytännössä käsityksiin siitä, mitä kunkin ajatellaan ansaitsevan vaikuttavat kuitenkin hyvin monenlaiset psykologiset ja sosiaaliset tekijät: mitä arvostetaan, mistä uhrin voidaan katsoa olevan vastuussa tai millaiset henkilökohtaiset ja ryhmienväliset suhteet uhrin ja arvioijan välillä ovat. Arvojen merkitystä kuvaa esimerkiksi tilanne, jossa suorituskeskeinen työyhteisö kokee työvuosiin perustuvan ylennyksen epäoikeudenmukaisena. Erityisesti luotettavien, sisäryhmän jäsenten ja pidettyjen ihmisten ajatellaan ansaitsevan enemmän ja parempaa kuin epäluotettavien, ulkoryhmän jäsenten ja ei-pidettyjen. Vastuullisuudella on myös keskeinen merkitys ansaitsemisen arvioinnissa; jos myyntitiimin hyvä suoritus luetaan yleisen taloustilanteen paranemisen eikä tiimin osaamisen ja yrittämisen ansioksi, voidaan tiimin bonukset tulkita ei-ansaituiksi ja epäoikeudenmukaisiksi. (Feather 1999.)

Ansaitsemisnäkökulma kytkeytyy läheisesti uskomukseen maailman oikeudenmukaisuudesta. Lerner (1980) on kehittänyt teoriaa, jossa ihmisillä oletetaan olevan tarve nähdä maailma oikeudenmukaisena: kukin saa mitä ansaitsee ja ansaitsee sen mitä saa, ja tätä uskomusta pyritään ylläpitämään. Jos havaittua epäoikeudenmukaisuutta ei pystytä hyvittämään, tilanne pyritään tavalla tai toisella oikeuttamaan. Tutkimukset ovat osoittaneet mm. että oikeudenmukaista maailmaa koskevan uskomuksen joutuessa uhatuksi havaittu epäasiallinen kohtelu tai tapahtuma pyritään oikeuttamaan joko syyttämällä uhrin toimintaa (kiusattu provosoi kiusaajaansa), syyttämällä uhrin ominaisuuksia (paha ihminen ansaitseekin huonon kohtelun) tai näkemällä uhrin hyötyvän epäasiallisesta kohtelusta (epäkunnioittavan esimiehen alaisena karaistuu ja pärjää vastaisuudessa paremmin) (Hafer & Bégue 2005). Uhrin syyttäminen on jo 1940-luvulla määritelty ideologiaksi, jota usein käytetään oikeuttamaan joidenkin ryhmien syrjintää (Adorno 1947; Ryan 1976). Kuten edellä todettiin, samanlainen mekanismi toimii epäsuorassa ennakkoluuloisuudessa, jossa oikeutetaan syrjiviä käytäntöjä ylikorostamalla ryhmien välisiä kulttuurieroja tai nähdään ulkoryhmien jäsenet tunne-elämältään ja kulttuurisilta piirteiltään alempiarvoisina. Tämä mahdollistaa syrjinnän uhrien syyllistämisen ja ruokkii pyrkimyksiä rajoittaa ryhmienvälistä kontaktia (Pettigrew & Meertens 1995; Vala ym. 2009).

Syrjityimpiin ryhmiin kuuluvat saattavat kuitenkin pikemminkin sortua minimointi- kuin valppausharhaan eli ennemmin aliarvioida kuin yliarvioida henkilökohtaisten syrjintäkokemustensa vakavuutta ja esiintyvyyttä muihin verrattuna (Barrett & Swim 1998; Jasinskaja-Lahti ym. 2002; Larja ym. 2012). Edellä mainitun yksilö-ryhmä-eroavaisuus -mallin mukaisesti ihmiset kertovat yleensä kokeneensa itse vähemmän syrjintää kuin he arvioivat muiden saman ryhmän tai toisten ryhmien jäsenten kokeneen (esim. Ruggiero & Taylor 1995; Taylor ym. 1996). Samansuuntainen tulos saatiin Suomessa vuonna 1997 (Jasinskaja-Lahti & Liebkind 1997): kun maahanmuuttajia pyydettiin arvioimaan etniseen ryhmäänsä kohdistuvan syrjinnän muuttumista, 27 prosenttia koki sen vähentyneen ja 34 % lisääntyneen. Arvioidessaan vihamielisyyden muuttumista kaikkia ulkomaalaisia kohtaan vain 19 prosenttia tutkituista maahanmuuttajista silti koki sen vähentyneen

ja 51 % puolestaan lisääntyneen. Näin ollen maahanmuuttajat arvioivat ulkomaalaisvihamielisyyden lisääntyneen enemmän muita kuin omaa ryhmäänsä kohtaan.

Minimointiharhan syyksi esitetään psykologisten ja sosiaalisten seuraamusten välttämisyökimystä (Kaiser & Major 2006; Kaiser & Miller 2001). Siinä, missä oikeudenmukaisuuskokemuksia lisää tarve nähdä maailma oikeudenmukaisena, syrjinnän aliarvioinnin on ajateltu heijastavan ihmisten taipumusta vaalia itsestään myönteisiä harhakuvia tai harhakuvia omasta haavoittumattomuudestaan (esim. Janoff-Bulman 1989). Nämä takaavat syrjintätilanteessa uhrille paremman itsetunnon ja hallinnan tunteen (Barrett & Swim 1998). Myönteisen minäkuvan ja haavoittumattomuuden harhakuvien ylläpitäminen voi olla taustalla myös halussa uskoa maailman oikeudenmukaisuuteen. Esimerkiksi Hagedoorn ym. (2002) havaitsivat kokeellisessa tutkimuksessaan ihmisten olevan motivoituneita etsimään tilanteista oikeudenmukaisuutta tukeakseen uskomusta maailman oikeudenmukaisuudesta. Yhdenkin ulottuvuuden (jako, menettelytavat tai vuorovaikutus) kokeminen oikeudenmukaisena saattaa johtaa kielteisten tapahtumien oikeuttamiseen ja koetun epäoikeudenmukaisuuden ja suuttumuksen vähenemiseen. Ihmiset haluavat uskoa, että maailma on heille henkilökohtaisesti keskimääräistä oikeudenmukaisempi. Vaikka uskomus johtaisikin havaitun epäoikeudenmukaisuuden kieltämiseen, sen voimakkuudella on silti todettu olevan positiivisia vaikutuksia ihmisten hyvinvointiin ja itsetuntoon (Dalbert 1999). Toisaalta esimerkiksi itseensä kielteisesti suhtautuvat ihmiset saattavat ajatella etteivät ansaitse tulla palkituiksi tai ettei heidän näkemyksiään tarvitse kuunnella, joten he kokevat harvemmin epäoikeudenmukaisuutta kuin itseään arvostavat ihmiset (ks. esim. Brockner ym. 1998).

Crockerin ja Majorin (1989; Major & Crocker 1993) provokatiivisen torjumishypoteesin mukaan mahdollisen syrjinnän näkeminen negatiivisen kohtelun syyksi saattaa pikemminkin suojata kuin loukata kohteen itsetuntoa, koska negatiivisen kohtelun selittäminen jonkun toisen ennakkoluuloilla saattaa vähentää kohteen tarvetta havaita osuuttaan tapahtumaan. Hypoteesin mukaan toisen ihmisen ennakkoluuloisuus sijaitsee itsen ulkopuolella ja siten sen havaitseminen ei

loukkaa itsetuntoa vaan osoittaa vian olevan järjestelmässä ja mahdollistaa ”järjestelmän syyttämisen”.

Kymmenisen vuotta myöhemmin Schmitt ja Branscombe (2002) esittivät vahvaa kritiikkiä näitä oletuksia kohtaan todeten ne kestä-mättömiksi, koska ennakkoluuloisuus kohdistuu yksilön ryhmäjäse-nyyteen, joka on osa hänen minäkuvaansa. Negatiivisen kohtelun syyn ulkoistaminen eli sen näkeminen itsestä riippumattomana on siten mahdotonta. Tämän vuoksi on vaikea uskoa syrjinnän jättävän uhrin itsetunnon ennalleen. Lisäksi tutkijat nostivat esille ryhmästatuksen merkityksen: korkean statuksen ryhmän jäsenen kohdistuva syrjin-tä vaikuttaa itsetuntoon vähemmän kuin matalan statuksen ryhmän jäsenen, sillä jälkimmäisessä tapauksessa syrjintäkokemukset ovat säännöllisempiä ja pysyväisluonteisempia (*permanent*) kyseenalaistaen oman ryhmän arvostuksen ja näin legitimoivan syrjinnän jatkumisen. Syrjinnän havaitseminen näyttää siis olevan useamman eri psykologi-sen ja sosiaalisen tekijän tulos. Myöhemmin Crocker ja Major (1994; Major ym. 2002, 2003) ovat tarkentaneet hypoteesiaan muun muassa erotellen uhrin sosiaaliseen identiteettiin liittyvät syrjinnän kokemuk-set laajemmin koettuun yhteiskunnalliseen epäoikeudenmukaisuuteen liittyvistä. Edellisiin he katsovat Schmittin ja Branscomben (2002) laa-jasti tukea saaneen syrjintä-samastumisen mallin (*rejection-identificati-on model*; RIM) toimintamekanismien pätevän; syrjinnän syyksi luettu huono kohtelu lisää samastumista omaan ryhmään, mikä puolestaan lievittää syrjinnän kokemisesta johtuvia kielteisiä vaikutuksia uhrin psyykkiseen hyvinvointiin.

On kiinnostavaa, että viime aikoina sekä oikeudenmukaisuustut-kimuksessa että ryhmienvälisten suhteiden tutkimuksessa on alettu huomioida kognitiivisten selitysten ohella myös tunteiden merkitystä oikeudenmukaisuus- ja syrjintäkokemusten muodostumisessa (esim. Leyens ym. 2003). Tähän asti epäoikeudenmukaisuus- ja syrjintäko-kemusten ja tunteiden yhteyttä on tutkittu lähinnä tarkastelemalla näiden kokemusten aiheuttamia emotionaalisia reaktioita, sekä itseän kohdistuvia tunteita, kuten itsetunto, masennus ja ahdistus (ks. Pas-coe & Smart Richman 2009, ks. katsaus syrjinnän ja mielentervey-den välisestä yhteydestä suomalaisten maahanmuuttajien keskuudessa;

Jasinskaja-Lahti ym. 2002) että muihin kohdistuvia tunteita, kuten suuttumus ja viha (ks. esim. Miller 2001; Swim ym. 2001).

Viime vuosina tutkijat ovat esittäneet tunteiden ja mielialojen näyttelevän osaa myös oikeudenmukaisuus- ja syrjintäkokemusten syntymisessä (Barsky & Kaplan 2007). Ohjaamalla tiedonkäsittelyä ja korvaamalla puuttuvaa tietoa tunteet vaikuttavat oikeudenmukaisuuden kokemiseen: positiiviset tunteet ja mielialat ovat yhteydessä oikeudenmukaisuuden ja kielteiset tunteet puolestaan epäoikeudenmukaisuuden kokemuksiin. Työntekijöiden masennuksen on havaittu seurantalutkimuksissa olevan yhteydessä organisaation menettelytapojen koettuun epäoikeudenmukaisuuteen (Lang ym. 2011). Syrjintätutkimuksissa on myös havaittu psyykkisen hyvinvoinnin ja affektiivisen tilan yhteys siihen, millaiseksi henkilö kokee kontaktitilanteen ja millaisia ulkoryhmissä hän kohdistaa kontaktin toiseen osapuoleen. Esimerkiksi ne maahanmuuttajat, joilla on kohonnut stressitaso sekä odottavat että myöhemmin myös raportoivat kielteisimpiä kokemuksia vuorovaikutustilanteista valtaväestön kanssa (Jasinskaja-Lahti ym. 2009; Mähönen & Jasinskaja-Lahti 2012).

Yhteenvetoa ja pohdintaa

Olemme tarkastelleet epäoikeudenmukaisuuden ja syrjinnän ilmiöiden ja niiden tutkimuksen eroja ja yhtäläisyyksiä organisaatiopsykologisen oikeudenmukaisuustutkimuksen ja ryhmienvälisten suhteiden tutkimuksen kautta. Vedämme vielä yhteen katsauksemme keskeisimmät havainnot ja pohdimme sitä, miten nämä kaksi tutkimusalueutta voisivat hyödyntää toisiaan.

Katsaus osoittaa selvästi, että epäoikeudenmukaisuuden ja syrjinnän käsitteillä on sekä yhtäläisyyksiä että eroja. Yhteistä niille on pyrkimys kuvata ihmisten kokemuksia siitä, ettei heitä ole kohdeltu kuten heitä tietystä yhteisössä jaettujen moraalisten ja eettisten periaatteiden mukaan tulisi kohdella. Oikeudenmukaisuuden osalta näitä moraalisia ja eettisiä periaatteita kuvaavat jakoon, menettelytapoihin ja vuorovaikutukseen liitetyt säännöt, joiden toteutuessa kohtelu koetaan oikeudenmukaiseksi. Kokemus epäoikeudenmukaisuudesta muuttuu syrjinnäksi kun näiden moraalisten ja eettisten periaatteiden rikkominen pe-

rustuu uhrin ryhmäjäsenyyteen tai ryhmäjäsenyyksiin. Tätä syrjinnän määrittymistä uhrin ryhmäjäsenyyden kautta voidaankin pitää merkittävimpänä käsitteellisenä erona näiden ilmiöiden välillä. Molemmilla ilmiöillä on kuitenkin paljon yhtymäkohtia ja syrjintätilanteita voidaan aina tarkastella myös epäoikeudenmukaisuuden näkökulmasta (mutta epäoikeudenmukaisuutta ei aina ole mielekästä tarkastella syrjinnän näkökulmasta). Tutkijoiden kannattaisikin hyödyntää molemmissa tutkimusperinteissä aiemmin tehtyä työtä koetun syrjinnän ja epäoikeudenmukaisuuden käsitteellistämisessä ja mittaamisessa.

Kaiken kaikkiaan näyttää siltä, että oikeudenmukaisuustutkimuksen pääpaino on ollut päätöksenteon/toiminnan kohteiden kokemuksissa ja syrjintätutkimus on puolestaan keskittynyt tarkastelemaan syrjivää käyttäytymistä (Mummendey & Otten 2001). Painotuksissa on kuitenkin havaittavissa siirtymä kohti päätöksentekijöiden toiminnan tutkimusta. Siten syrjintätutkimusta, joka korostaa stereotyyppien ja implisiittisten asenteiden roolia syrjivän päätöksenteon ja toiminnan selittämisessä, voitaisiin hyödyntää nykyistä paremmin tulevaisuudessa. Oikeudenmukaisuustutkimuksessa toiminnan (epä)oikeudenmukaisuutta on pyritty selittämään pitkälle yksilöiden ominaisuuksilla ja henkilökohtaiseen identiteettiin liittyvillä tekijöillä (empathiakyky, omat oikeudenmukaisuuden kokemukset). Organisaatioiden monimuotoisuuden lisääntyessä myös oikeudenmukaisuutta tutkittaessa tarvitaan ryhmäsuhteisiin nojautuvia oikeudenmukaisen käyttäytymisen selitysmalleja. Stone-Romero ja Stone (2005) ovatkin esittäneet ryhmäpohjaisen oikeudenmukaisuusmallin, jonka mukaan päätöksentekijät kohtelevat ihmisiä eri tavalla riippuen siitä, minkälaisiin sosiaalisiin kategorioihin he kohteita luokittelevat ja minkälaisia stereotyyppioita he näihin sosiaalisiin kategorioihin liittävät. Stereotypiat sisältävät oletuksia luokiteltujen ominaisuuksista ja käyttäytymisestä sekä liittyvät heidän käyttäytymisensä ja toimintansa selityksiin. Nämä oletukset ja selitykset ohjaavat puolestaan havaintoja siitä, minkälaista kohtelua stereotyyppioitujen nähdään ansaitsevan. Ryhmiin liittyvillä implisiittisillä asenteilla on havaittu olevan vaikutusta esimerkiksi johtajien päätöksentekoon (esim. Chugh 2004), mutta keskeistä roolia ei stereotyyppioilla tai implisiittisillä asenteilla ole organisaatiopsykologisessa tutkimuksessa vielä ollut. Siirryttäessä ryhmärajoihin pohjautuviin selitysmalleihin

voidaan tietenkin kysyä, siirtyäkö oikeudenmukaisuuden sijasta tarkastelemaan syrjintää.

Syrjinnän perustuessa määritelmän mukaisesti uhrin ryhmäjäsennyteen on ymmärrettävää, että syrjintätutkimuksen keskiössä on ollut yksilöiden kokemus hänen ryhmäjäsenyyksiinsä kohdistuvasta syrjinnästä. Organisaatiopsykologisen oikeudenmukaisuustutkimuksen näkökulma on ollut yksilöiden kokema kohtelu suhteessa muihin yksilöihin. Yksityiskohtaisempi oikeudenmukaisuuskokemusten muodostumisen, osittain myös oikeudenmukaisuuden mittautapojen tarkastelu johtaa olettamaan, että koetun oikeudenmukaisuuden raportit heijastavat henkilökohtaisten kokemusten ohella myös kokemuksia ryhmässä. Esimerkiksi työryhmissä tai organisaatioissa ryhmien jäsenten kokemukset samankaltaistuvat (Lind ym. 1998) ja toisten ihmisten osakseen saama kohtelu vaikuttaa yksilöiden arvioihin oikeudenmukaisuudesta (Colquitt ym. 2002). Oikeudenmukaisuuskokemuksia mitataan usein pyytämällä esimerkiksi arvioita siitä, kuinka esimies alaisiaan ylipäänsä kohtelee (Moorman 1991). Epäasiallisen kohtelun ei nähdä johtuvan ryhmäjäsenyydestä, vaan johonkin ryhmäänkin kohdistuvanakin se liitetään esimerkiksi ryhmän johtajan kyvyttömyyteen tai mahdollisuuksiin toimia oikeudenmukaisesti.

Eroavaisuuksista huolimatta oikeudenmukaisuuden ja syrjinnän tutkimus linkittyvät vahvasti toisiinsa useassa eri tutkimushaarassa. Esimerkiksi epäoikeudenmukaisuuden ja syrjinnän vaikutusten tutkimus on jo pitempään ammentanut tutkimusperinteitä yhdistävistä sosiaalisen identiteetin lähestymistavasta nousevista syrjintä-samastumisen ja yhteisen sisäryhmäidentiteetin (esim. Gaertner ym. 1993) malleista. Viimeaikainen kehitys osoittaaakin, että kummankin tutkimusperinteen näkökulma on laajentumassa emootioiden merkitykseen oikeudenmukaisuus- ja syrjintäkokemuksia muodostavina sekä epäoikeudenmukaisista ja syrjivää kohtelua käynnistävinä tekijöinä. Mainittakoon vielä molemmille perinteille yhteisen uuden tutkimusintressin löytyminen vertaissuhteiden tutkimuksesta.

Tässä luvussa on nojaututtu ajatukseen, että oikeudenmukaisuuden käsite olisi jatkumo, jonka ääripäinä ovat kokemus oikeudenmukaisuudesta ja toisessa päässä koettu epäoikeudenmukaisuus ja syrjintä. Kuitenkin on perusteltua kysyä, onko yksilön kokema oikeudenmukai-

suuden puute (oikeudenmukaisuus jäi toteutumatta) aivan sama asia kuin kokemus epäoikeudenmukaisuudesta (esim. aktiivisen loukkauksen yhteydessä). Samoin voidaan pohtia syrjinnän vastinparia tai vastakohtaa: tulisiko omaan etniseen ryhmään kohdistuvan syrjinnän vastakohtaksi ajatella pelkkä syrjinnän puute (syrjintä jäi tapahtumatta), omaa etnistä ryhmää kohtaan aktiivisesti osoitettu arvostus (ks. Huo & Molina 2006) vai positiivinen erityiskohtelu, henkilön tai ryhmää tukeminen erityistoimin, joita ilman hän olisi vaarassa jäädä eriarvoiseen asemaan (*positive discrimination* tai *affirmative action*, ks. myös Yhdenvertaisuuslaki 6 §). Näihin kysymyksiin ei tässä voida antaa tyhjentäviä vastauksia ja näyttää siltä, että tutkijoille riittää käsitteellistä työtä jatkossakin.

Oikeudenmukaisuus ja syrjimättömyys ovat tärkeitä yhteiskunnallisia arvoja, jotka ohjaavat kansainvälisiä ihmisoikeussopimuksia ja ovat suomalaisen lainsäädännön kulmakiviä. Suomessa onkin panostettu aktiivisesti tasa-arvon ja syrjimättömyyden edistämiseen. Yhteiskunnan muuttuessa yhä moninaisemmaksi tämä työ käy sekä tärkeämmäksi että haastavammaksi. Erityisesti työsyryntä voi johtaa paitsi kohteeksi joutuneiden yksilöiden taloudellisen, sosiaalisen ja psykologisen hyvinvoinnin huonontumiseen myös kokonaisten ryhmien syrjäytymiseen. Siksi epäoikeudenmukaisuuden ja syrjinnän tutkimuksen kehittäminen on tärkeä apuväline ajankohtaisten yhteiskunnallisten ongelmien ratkaisussa.

Lähteet

- Adams, J. S. (1965). Inequity in social exchange. Teoksessa L. Berkowitz (toim.): *Advances in Experimental Social Psychology* (s. 267–299). New York: Academic Press.
- Adorno, T. W. (1947). Wagner, Nietzsche and Hitler. *The Kenyon Review*, 9(1), 155–162.
- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Ambrose, M. L. (2002). Contemporary justice research: A new look at familiar questions. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 89, 803–812.
- Ambrose, M. L. & Schminke, M. (2007). Examining justice climate: Issues of fit, simplicity, and content. *Research in Multi Level Issues*, 6, 397–413.
- Arikan, G. & Ben-Nun Bloom, P. (2013). The influence of societal values on attitudes towards immigration. *International Political Science Review*, 34(2), 210–226.
- Ashmore, R. D. & Del Boca, F. K. (1981). Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping. Teoksessa D. L. Hamilton (toim.): *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior* (s. 1–36). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Asplund, R. (2008). *Sukupuolten palkkaerot Suomessa: Yksityisen sektorin miesten ja naisten palkkojen ja palkkahajontojen tarkastelua*. Helsinki: Etlä.
- Augoustinos, M. & Walker, I. (1995). *Social cognition: An integrated introduction*. Lontoo: Sage.
- Barrett, L. F. & Swim, J. K. (1998). Appraisals of prejudice and discrimination. Teoksessa J. K. Swim & C. Stangor (toim.): *Prejudice: The target's perspective* (s. 11–35). New York: Academic Press.
- Barsky, A. & Kaplan, S. (2007). If you feel bad, it's unfair: A quantitative synthesis of affect and organizational justice perceptions. *Journal of Applied Psychology*, 92, 286–295.
- Bies, R. J. (1987). The predicament of injustice: The management of moral outrage. *Research in Organizational Behavior*, 9, 289–319.
- Bies, R. J. & Moag, J. S. (1986). Interactional justice: Communication criteria of fairness. *Research on Negotiation in Organizations*, 1, 43–55.

- Billig, M. (1985). Prejudice, categorization and particularization: From a perceptual to a rhetorical approach. *European Journal of Social Psychology*, 15, 79–103.
- Blader, S. L. & Tyler, T. R. (2003). A four-component model of procedural justice: Defining the meaning of a “fair” process. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 747–758.
- Bourguignon, D., Seron, E., Yzerbyt, V. & Herman, G. (2006). Perceived group and personal discrimination: differential effects on personal self-esteem. *European Journal of Social Psychology*, 36(5), 773–789.
- Boyd, M. (1976). Horizontal hostility. Teoksessa D. Stillman & A. Beatts (toim.): *Titters: The first collection of humor by women* (s. 153). New York: Collier.
- Branscombe, N. R., Spears, R., Ellemers, N. & Doosje, B. (2002). Intragroup and intergroup evaluation effects on group behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 744–753.
- Brockner, J. (1990). Scope of justice in the workplace: How survivors react to co-worker layoffs. *Journal of Social Issues*, 46, 95–106.
- Brockner, J., Siegel, P. A., Martin, C., Reed, T., Heuer, L., Wiesenfeld, B., Grover, S. & Bjorgvinsson, S. (1998). The moderating effect of self-esteem in reaction to voice: Converging evidence from five studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 394–407.
- Brown, R. (2010). *Prejudice: Its social psychology*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Caleo, S. (2013, elokuu). *Is distributive justice gendered? Reactions to men's and women's allocation violation*. Esitelmä 73th Annual Meeting of the Academy of Management. Florida, USA.
- Chugh, D. (2004). Societal and managerial implications of implicit social cognition: Why milliseconds matter. *Social Justice Research*, 17, 203–222.
- Cohen-Charash, Y. & Spector, P. E. (2001). The role of justice in organizations: A meta-analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 86, 278–321.
- Colquitt, J. A. (2001). On the dimensionality of organizational justice: A construct validation of a measure. *Journal of Applied Psychology*, 86, 386–400.
- Colquitt, J. A., Noe, R. A. & Jackson, C. L. (2002). Justice in teams: Antecedents and consequences of procedural justice climate. *Personnel Psychology*, 55, 83–109.

- Colquitt, J. A. & Shaw, J. C. (2005). How should organizational justice be measured? Teoksessa J. E. Greenberg & J. A. Colquitt (toim.): *Handbook of organizational justice* (s. 113–152). New York: LEA.
- Crocker, J. & Major, B. (1989). Social stigma and self-esteem: The self-protective properties of stigma. *Psychological Review*, 96, 608–630.
- Crocker, J. & Major, B. (1994). Reactions to stigma: The moderating role of justifications. Teoksessa M. P. Zanna & J. M. Olson (toim.): *The psychology of prejudice: The Ontario Symposium* (vol. 7, s. 289–314). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cropanzano, R. & Ambrose, M. L. (2001). Procedural and distributive justice are more similar than you think: A monistic perspective and a research agenda. Teoksessa J. Greenberg & R. Cropanzano (toim.): *Advances in Organizational Justice* (s. 119–151). Lexington, MA: New Lexington Press.
- Cropanzano, R., Byrne, Z. S., Bobocel, D. R. & Rupp, D. E. (2001). Moral virtues, fairness heuristics, social entities, and other denizens of organizational justice. *Journal of Vocational Behavior*, 58, 164–209.
- Cropanzano, R., Li, A. & Benson, L. (2011). Peer justice and team process. *Group and Organization Management*, 36, 567–596.
- Cropanzano, R., Li, A. & James, K. (2007). Intraunit justice and interunit justice and the people who experience them. *Research in Multi Level Issues*, 6, 415–437.
- Dalbert, C. (1999). The world is more just for me than generally: About the personal belief in a just world scale's validity. *Social Justice Research*, 12, 79–98.
- Dovidio, J. F., Brigham, J. C., Johnson, B. T. & Gaertner, S. L. (1996). Stereotyping, prejudice, and discrimination: Another look. Teoksessa C. N. Macrae, C. Stangor & M. Hewstone (toim.): *Stereotypes and stereotyping* (s. 276–319). New York: Guilford.
- Dovidio, J. F. & Gaertner, S. L. (2004). Aversive racism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 36, 1–51.
- Duckitt, J. (1994). Conformity to social pressure and racial prejudice among white South Africans. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 120, 123–143.
- Elovainio, M., van den Bos, K., Linna, A., Kivimäki, M., Ala-Mursula, L., Pentti, J. & Vahtera, J. (2005). Combined effects of uncertainty and organizational justice on employee health: testing the uncertainty

- management model of fairness judgments among Finnish public sector employees. *Social Science & Medicine*, 61, 2501–2512.
- Feather, N. T. (1999). Judgments of deservingness: Studies in the psychology of justice and achievement. *Personality and Social Psychology Review*, 3, 86–107.
- Folger, R. & Cropanzano, R. (1998). *Organizational justice and human resource management*. Beverly Hills: Sage.
- Folger, R. & Cropanzano, R. (2001). Fairness theory: Justice as accountability. Teoksessa J. Greenberg & R. Cropanzano (toim.): *Advances in organizational justice* (s. 1–55). Stanford: Stanford University Press.
- Folger, R. & Skarlicki, D. P. (1998). When tough times make tough bosses: Managerial distancing as a function of layoff blame. *Academy of Management Journal*, 41, 79–87.
- Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., Anastasio, P. A., Bachman, B. A. & Rust, M. A. (1993). The common ingroup identity model: Recategorization and reduction of intergroup bias. *European Review of Social Psychology*, 4, 1–26.
- Greenberg, J. (1990). Organizational justice: Yesterday, today, and tomorrow. *Journal of management*, 16, 399–432.
- Greenberg, J. (1993). Stealing in the name of justice: Informational and interpersonal moderators of theft reactions to underpayment inequity. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 54, 81–103.
- Greenwald, A. G., Nosek, B. A. & Banaji, M. R. (2003). Understanding and using the Implicit Association Test: An improved scoring algorithm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 197–216.
- Hafer, C. L. & Bègue, L. (2005). Experimental research on just-world theory: Problems, developments, and future challenges. *Psychological Bulletin*, 131, 128–167.
- Hafer, C. L. & Olson, J. M. (2003). An analysis of empirical research on the scope of justice. *Personality and Social Psychology Review*, 7, 311–323.
- Hagedoorn, M., Buunk, B. P. & Van de Vliert, E. (2002). Do just world believers process unfair authoritative decisions differently? *Applied Psychology: An International Review*, 51, 126–145.
- Harlos, K. P. & Pinder, C. C. (1999). Patterns of organizational injustice: A taxonomy of what employees regard as unjust. *Advances in Qualitative Organizational Research*, 2, 97–126.

- Haslam, A. S., Reicher, S. D. & Platow, M. J. (2011). *The new psychology of leadership: Identity, influence and power*. East Sussex: Psychology Press.
- Helkama, K. (2009). Ingroup and outgroup in morality and moral development. Teoksessa I. Jasinskaja-Lahti & T.-A. Mähönen (toim.): *Identities, intergroup relations and acculturation: the cornerstones of intercultural encounters* (s. 137–149). Helsinki: Gaudeamus.
- Huo, Y. J. & Molina, L. E. (2006). Is pluralism a viable model of diversity? The benefits and limits of subgroup respect. *Group Processes & Intergroup Relations*, 9, 359–376.
- Jaakkola, M. (2009). *Maahanmuuttajat suomalaisten näkökulmasta. Aseennemuutokset 1987–2007*. Helsingin kaupungin tietokeskus, tutkimuksia 1/2009.
- Jahner, J. (2011). Building bridges: An inquiry into horizontal hostility in nursing culture and the use of contemplative practices to facilitate cultural change. Haettu 2.7.2013 osoitteesta <http://www.upaya.org/uploads/pdfs/Jahnersthesis.pdf>
- Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. *Social Cognition*, 7, 113–136.
- Jasinskaja-Lahti, I. & Liebkind, K. (1997). *Maahanmuuttajien sopeutuminen pääkaupunkiseudulla: sosiaalipsykologinen näkökulma*. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.
- Jasinskaja-Lahti, I., Liebkind, K. & Vesala, T. (2002). *Rasismi ja syrjintä Suomessa. Maahanmuuttajien kokemuksia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Jasinskaja-Lahti, I., Liebkind, K. & Solheim, E. (2009). To identify or not to identify? National disidentification as an alternative reaction to perceived ethnic discrimination. *Applied Psychology*, 58, 105–128.
- Jasinskaja-Lahti, I., Mähönen, T. A. & Ketokivi, M. (2012). The dynamics of ethnic discrimination, identities and outgroup attitudes: A pre–post longitudinal study of ethnic migrants. *European Journal of Social Psychology*, 42, 904–914.
- Jones, D. A. & Skarlicki, D. P. (2013). How perceptions of fairness can change: A dynamic model of organizational justice. *Organizational Psychology Review*, 3, 138–160.
- Kaiser, C. R. & Major, B. (2006). A social psychological perspective on perceiving and reporting discrimination. *Law & Social Inquiry*, 31, 801–830.

- Kaiser, C. R. & Miller, C. T. (2001). Stop complaining! The social costs of making attributions to discrimination. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 254–263.
- Lang, J., Bliese, P. D., Lang, J. W. & Adler, A. B. (2011). Work gets unfair for the depressed: Cross-lagged relations between organizational justice perceptions and depressive symptoms. *Journal of Applied Psychology*, 96, 602–618.
- LaPiere, R. (1934). Attitudes vs. actions. *Social Forces*, 13, 230–237.
- Larja, L., Warius, J., Sundbäck, L., Liebkina, K., Kandolin, I. & Jasinskaja-Lahti, I. (2012). *Discrimination in the Finnish labor market: An overview and a field experiment on recruitment*. Helsinki: Edita/Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja, Työ ja yrittäjyys 16/2012.
- Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Lerner, M. J. (1980). *The belief in a just world: A fundamental delusion*. New York: Plenum.
- Leventhal, G. S. (1980). What should be done with equity theory? New approaches to the study of fairness in social relationships. Teoksessa K. Gergen, M. Greenberg & R. Willis (toim.): *Social exchange: Advances in theory and research* (s. 27–55). New York: Plenum.
- Leyens, J. P., Cortes, B., Demoulin, S., Dovidio, J. F., Fiske, S. T., Gaunt, R., Paladino, M. P., Rodriguez, R. T. & Vaes, J. (2003). Emotional prejudice, essentialism, and nationalism. *European Journal of Social Psychology*, 33, 703–717.
- Li, A. & Cropanzano, R. (2009). Fairness at the group level: Justice climate and intraunit justice climate. *Journal of Management*, 35, 564–599.
- Li, A., Cropanzano, R. & Benson, L. (2007). *Intraunit justice climate: Explication and validation of a new construct*. Esitetty Annual Meeting of the Academy of Management. Philadelphia, USA.
- Liao, H. & Rupp, D. E. (2005). The impact of justice climate and justice orientation on work outcomes: A cross-level multifoci framework. *Journal of Applied Psychology*, 90, 242–256.
- Liebkina, K. (toim.) (2000). *Monikulttuurinen Suomi. Etniset suhteet tutkimuksen valossa*. Helsinki: Gaudeamus.
- Lind, E. A. (2001). Fairness heuristic theory: Justice judgments as pivotal cognitions in organizational relations. Teoksessa J. Greenberg & R.

- Cropanzano (toim.): *Advances in organizational justice* (s. 56–88). Stanford: Stanford University Press.
- Lind, E. A., Kray, L. & Thompson, L. (1998). The social construction of injustice: Fairness judgements in response to own and others' unfair treatment by authorities. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 75, 1–22.
- Lind, E. A. & Tyler, T. R. (1988). The social psychology of procedural justice. New York: Plenum.
- Maaniemi, J. (2013). *Reflections of systemic justice? - Employees' and supervisors' experiences of injustice in the performance appraisal and merit pay context*. Aalto University publication series Doctoral Dissertations 23/2013. Aalto University School of Science Department of Industrial Engineering and Management Program of Rewarding / Palkitsemisen Tutkimusohjelma.
- Mackie, D. M. & Smith, E. R. (2002). Beyond Prejudice: Moving from positive and negative evaluations to differentiated reactions to social groups. Teoksessa D. M. Mackie & E. R. Smith (toim.): *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* (s. 1–12). New York: Psychology Press.
- Major, B. & Crocker, J. (1993). Social stigma: The consequences of attributional ambiguity. Teoksessa D. Mackie & D. Hamilton (toim.): *Affect, cognition, and stereotyping: Interactive processes in group perception* (s. 345–370). San Diego: Academic Press.
- Major, B., Quinton, W. J. & McCoy, S. K. (2002). Antecedents and consequences of attributions to discrimination: theoretical and empirical advances. *Advances in Experimental Social Psychology*, 34, 251–330.
- Major, B., Quinton, W. J. & Schmader, T. (2003). Attributions to discrimination and self-esteem: Impact of group identification and situational ambiguity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 39, 220–231.
- Major, B. & Sawyer P. (2009) Attributions to discrimination. Antecedents and consequences. Teoksessa T. N. Nelson (toim.): *Handbook of prejudice, stereotyping and discrimination*. New York: Psychology Press.
- Makkonen, T. (2000). *Rasismi Suomessa 2000*. Tutkimusraportti. Ihmisoikeusliitto.
- Masterson, S. S., Lewis, K., Goldman, B. M. & Taylor, M. S. (2000). Integrating justice and social exchange: The differing effects of fair

- procedures and treatment on work relationships. *Academy of Management journal*, 43, 738–748.
- Mayer, D., Nishii, L., Schneider, B. & Goldstein, H. (2007). The precursors and products of justice climates: Group leader antecedents and employee attitudinal consequences. *Personnel Psychology*, 60, 929–963.
- Mendoza-Denton, R., Downey, G., Purdie, V. J., Davis, A. & Pietrzak, J. (2002). Sensitivity to status-based rejection: Implications for African American students' college experience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 896–918.
- Miller, D. T. (2001). Disrespect and the experience of injustice. *Annual Review of Psychology*, 52, 527–553.
- Moorman, R. H. (1991). Relationship between organizational justice and organizational citizenship behavior: Do fairness perceptions influence employee citizenship. *Journal of Applied Psychology*, 76, 845–855.
- Morris, M. V. & Leung, K. (2000). Justice for all? Progress in research on cultural variation in the psychology of distributive and procedural justice. *Applied Psychology: An International Review*, 49, 100–132.
- Mummendey, A. & Otten, S. (2001). Aversive discrimination. Teoksessa R. Brown & S. Gaertner (toim.): *Blackwell handbook on social psychology: Intergroup processes* (s. 112–132). Oxford: Blackwell.
- Mähönen, T. A. & Jasinskaja-Lahti, I. (2012). Anticipated and perceived intergroup relations as predictors of cultural and national identities: A longitudinal study on Ingrian-Finnish return migrants. *European Psychologist*, 17, 120–130.
- Mähönen, T. A., Ihalainen, K. & Jasinskaja-Lahti, I. (2013). Specifying the contact hypothesis in a minority-minority context. *Zeitschrift für Psychologie*, 221(4), 223–231.
- Naumann, S. E. & Bennett, N. (2000). A case for procedural justice climate: Development and test of a multilevel model. *Academy of Management Journal*, 43, 881–889.
- Nazroo, J. Y. & Karlsen, S. (2001). Ethnic inequalities in health: Social class, racism and identity. Research findings from the health variations programme (Technical report No. 10). Economic & Social Research Council.
- Olkkonen, M. E. & Lipponen, J. (2006). Relationships between organizational justice, identification with organization and work unit,

- and group-related outcomes. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 100, 202–215.
- Olson, J. M., Cheung, I., Conway, P. & Hafer, C. L. (2010). Deservingness, the scope of justice, and actions toward others. Teoksessa D. R. Bobocel, A. C. Kay, M. P. Zanna & J. M. Olson (toim.): *The psychology of justice and legitimacy: The Ontario symposium* (s. 125–150). New York: Psychology Press.
- Opatow, S. V. (1987). *Limits of fairness: An experimental examination of antecedents of the scope of justice* (väitöskirja, Columbia University).
- Opatow, S. (1990). Moral exclusion and injustice: An introduction. *Journal of Social Issues*, 46, 1–20.
- Pascoe, E. A. & Smart Richman, L. (2009). Perceived discrimination and health: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 135, 531–554.
- Patient, D. L. & Skarlicki, D. P. (2010). Increasing interpersonal and informational justice when communicating negative news: The role of the manager's empathic concern and moral development. *Journal of Management*, 36, 555–578.
- Pettigrew, T. F. & Meertens, R. W. (1995). Subtle and blatant prejudice in Western Europe. *European Journal of Social Psychology*, 25, 57–75.
- Phelps, E. S. (1972). The statistical theory of racism and sexism. *American Economic Review*, 62, 659–661.
- Piaget, J. (1932). *Moral judgment of the child*. Oxford: Harcourt, Brace.
- Platow, M. J., Hoar, S., Reid, S. A., Harley, K. & Morrison, D. (1997). Endorsement of distributively fair and unfair leaders in interpersonal and intergroup situations. *European Journal of Social Psychology*, 27, 465–494.
- Roberson, Q. M. (2006). Justice in teams: The activation and role of sensemaking in the emergence of justice climates. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 100, 177–192.
- Rubin, M. & Hewstone, M. (2004). Social identity, system justification, and social dominance: Commentary on Reicher, Jost et. al., and Sidanius et al. *Political Psychology*, 25, 823–844.
- Rudman, L. A. (2004). Social justice in our minds, homes, and society: The nature, causes, and consequences of implicit bias. *Social Justice Research*, 17, 129–142.
- Ruggiero, K. M. & Taylor, D. M. (1995). Coping with discrimination: How disadvantaged group members perceive the discrimination that confronts them. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 826–838.

- Ryan, W. (1976). *Blaming the Victim*. New York: Vintage Books.
- Scheinin, M. (1996). Mitä on syrjintä? Teoksessa T. Dahlgren, J. Kortteinen, K. J. Lång, M. Pentikäinen & M. Scheinin (toim.): *Vähemmistöt ja niiden syrjintä Suomessa* (s. 7–20). Helsinki: Helsinki University Press.
- Schmidt, P. (2012). *Values and attitudes toward immigration*. Seminar on "Values and attitudes toward immigration: a multilevel analysis". The International Laboratory for Socio-Cultural Research.
- Schmitt, M. T. & Branscombe, N. R. (2002). The meaning and consequences of perceived discrimination in disadvantaged and privileged social groups. *European Review of Social Psychology*, 12, 167–199.
- Schwartz, S. H. (2007). Universalism values and the inclusiveness of our moral universe. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38, 711–728.
- Scott, B., Colquitt, J. & Paddock, E. (2009). An actor-focused model of justice rule adherence and violation: The role of managerial motives and discretion. *Journal of Applied Psychology*, 94, 756–769.
- Scott, B., Colquitt, J. & Zapata-Phelan, C. (2007). Justice as a dependent variable: Subordinate charisma as a predictor of interpersonal and informational justice perceptions. *Journal of Applied Psychology*, 92, 1597–1609.
- Seppälä, T., Lipponen, J., Pirttilä-Backman, A.-M. & Lipsanen, J. (2012). A trust-focused model of leaders' fairness enactment. *Journal of Personnel Psychology*, 11, 20–30.
- Shelton, J. N. & Richeson, J. A. (2006). Interracial interactions: A relational approach. *Advances in Experimental Social Psychology*, 38, 121–181.
- Shelton, J. N., Richeson, J. A. & Vorauer, J. D. (2006). Threatened identities and interethnic interactions. *European Review of Social Psychology*, 17, 321–358.
- Stephan, W. G. & Renfro, C. L. (2002). The role of threats in intergroup relations. Teoksessa D. Mackie & E. R. Smith (toim.): *From prejudice to intergroup emotions* (s. 191–207). New York: Psychology Press.
- Stephan W. G. & Stephan C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. Teoksessa S. Oskamp (toim.): *Reducing prejudice and discrimination* (s. 23–45). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Stephan, W. G., Ybarra, O. & Morrison, K. R. (2009). Intergroup threat theory. Teoksessa T. Nelson (toim.): *Handbook of prejudice, stereotyping and discrimination* (s. 43–59). Mahwah, NJ: Erlbaum.

- Stone-Romero, E. F. & Stone, D. L. (2005). How do organizational justice concepts relate to discrimination and prejudice? Teoksessa J. E. Greenberg & J. A. Colquitt (toim.): *Handbook of organizational justice* (s. 439–467). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Swim, J. K., Hyers, L. L., Cohen, L. L. & Ferguson, M. J. (2001). Everyday sexism: Evidence for incidence, nature, and psychological impact from three daily diary studies. *Journal of Social Issues*, 57, 31–53.
- Tajfel, H., Flament, C., Billig, M. & Bundy, R. P. (1971). Social categorisation and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–178.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. Teoksessa W. G. Austin & S. Worchel (toim.): *The social psychology of intergroup relations* (s. 33–48). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. Teoksessa S. Worchel & W. Austin (toim.): *Psychology of intergroup relations* (s. 7–24). Chicago: Nelson Hall.
- Talaska, C. A., Fiske, S. T. & Chaiken, S. (2008). Legitimizing racial discrimination: Emotions, not beliefs, best predict discrimination in a meta-analysis. *Social Justice Research*, 21, 263–296.
- Taylor, D. M., Ruggiero, K. M. & Louis, W. R. (1996). Personal/group discrimination discrepancy: Towards a two-factor explanation. *Canadian Journal of Behavioural Science-Revue Canadienne Des Sciences Du Comportement*, 28, 193–202.
- Tella, S. (2005). Multi-, inter- and transdisciplinary affordances in foreign language education: from singularity to multiplicity. Teoksessa J. Smeds, K. Sarmavuori, E. Laakkonen & R. de Cillia (toim.): *Multicultural communities, multilingual practice* (s. 67–88). Turku: Turun yliopiston julkaisuja.
- Thibaut, J. W. & Walker, L. (1975). *Procedural justice: A psychological analysis*. Hillsdale: Erlbaum.
- Turillo, C. J., Folger, R., Laval, J. J., Umphress, E. E. & Gee, J. O. (2002). Is virtue its own reward? Self-sacrificial decisions for the sake of fairness. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 89, 839–865.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D. & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Blackwell.

- Tyler, T. R. (1989). The psychology of procedural justice: A test of the group-value model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 830–838.
- Tyler, T. R. & Blader, S. L. (2000). *Cooperation in groups: Procedural justice, social identity, and behavioral engagement*. Philadelphia: Psychology Press.
- Tyler, T. R. & Lind, E. A. (1992). A relational model of authority in groups. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 115–191.
- Vala, J., Pereira, C. & Costa-Lopes, R. (2009). Is the attribution of cultural differences to minorities an expression of racial prejudice? *International Journal of Psychology*, 44, 20–28.
- Valkeapää, A. & Seppälä, T. (2014). Speed of decision-making as a procedural justice principle? *Social Justice Research*, DOI: 10.1007/s11211-014-0214-6.
- Van den Bos, K. & Lind, A. (2001). The psychology of own versus others' treatment: Self-oriented and other-oriented effects on perceptions of procedural justice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 1324–1333.
- Van den Bos, K. & Lind, E. A. (2002). Uncertainty management by means of fairness judgments. *Advances in Experimental Social Psychology*, 34, 1–60.
- Van den Bos, K., Vermunt, R. & Wilke, H. A. M. (1997). Procedural justice and distributive justice: What is fair depends more on what comes first than on what comes next. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 95–104.
- White, J. B. & Langer, E. J. (1999). Horizontal hostility: Relations between similar minority groups. *Journal of Social Issues*, 55, 537–559.

I 4 Eettinen ja identiteettijohtaminen: Oikeudenmukaisuus uusissa johtamismalleissa

Marja Ahokas & Minna Stenius

Työn ja talouselämän murroksessa tulevaisuuden toivoa tuovat asian-
tuntijuus, luovuus ja yrittäjäys: aloittavissa yrityksissä yhä useampi ko-
kee olevansa itse johtaja. Myös sosiaalipsykologeja työllistänyt henki-
löstöhallinto joutuu vastaamaan haasteisiin*. 2000-luvun mittaan nä-
kyvästi esiin on noussut johtaminen sinänsä, teorian puolella erityisesti
transformaatiojohtaminen ja siinä keskeinen johtaja-seuraaja -suhde.
Tästä lähtökohdasta on kehitelty johtajan ja alaisen tasavertaista vuoro-
vaikutusta tavoittelevia uusia johtamismalleja. Mallien terminologiassa
”alainen” korvataan ”seuraajalla”, koska osapuolten suora vuorovaiku-
tus perustuu seuraamisen vapaaehtoisuuteen.

Johtamisen etiikka, vuorovaikutteisia mallejamme paljon vanhempi
teema, on alan kirjallisuudessa kokenut renessanssin ja onkin uudessa
kehityksessä keskeinen vedenjakaja. Autenttisen johtamisen keskeisiä
hyveitä ovat aitous ja läpinäkyvyys, palvelevan johtamisen mallissa
taas seuraajien altruistinen fasilitointi. Sosiaalisen identiteetin teori-
aan perustuva identiteettijohtaminen puolestaan sanoutuu selvästi irti
muista malleja leimaavasta ”eettis-normatiivisuudesta”. Tässä artikke-
lissa pyrimme esittelemään näitä 2000-luvun suosimia uusia malleja
muun muassa vertaillen kahden eettis-normatiivisen mallin ja sosiaa-

**Näkyvin reaktio on nimen muutos: ”hallinnon” sijaan puhutaan henki-
löstöfunktioista tai henkilöstötyöstä.*

lisen identiteetin mallin oikeudenmukaisuuspainotuksia johtamisessa. Eettisen ja identiteetti johtamisen suhteita tarkasteltaessa kaikki kolme mallia korostavat vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuutta, mutta sekä jaon että menettelytapojen oikeudenmukaisuus vaikuttaisivat painotuvan malleissa eriasteisesti.

Johtamisen tieteellinen määrittely alkoi toistasataa vuotta sitten, kun dominoivien johtajajyksilöiden nähtiin taivuttavan muut tahtoon- sa. Oli luonnollista selvittää, millaiset ominaisuudet olivat yhteisiä näille ”suurmiehille”. Luonteenpiirteiden analyysin vastapainoksi behaviorismi nosti esiin johtajan käyttäytymisen ja hänen opitut taitonsa. Johdettavan ryhmän keskeisyys johtamisprosessissa ymmärrettiin 1940-luvulta lähtien, jolloin tärkeiksi tulivat johtajan vallan perusteet sekä ryhmän kiinteys ja sen toiminnan tehokkuus. Tilanne-, tyyli- ja kontingenssiteorioiden jälkeen kiinnostus kääntyi johtajan ja johdettavien vuorovaikutukseen. Esimerkiksi LMX-teorian (leader-member-exchange) kehittäjät totesivat johtajan ja eri alaisten välisen sosiaalisen vaihdon määrän ja laadun heijastuvan organisaatiohierarkiaan.

Käänne johtajan piirteistä ja taidoista lähteneestä tutkimuksesta kohti johtamisen etiikkaa nähtiin vasta 1970-luvun lopulla, kun johtajat ja johdettavat asetettiin vuorovaikutuskumppaneina samalle viivalle. Osapuolten välistä vaihtoa korostaneiden transaktioteorioiden vastakohdaksi J. M. Burns määritteli transformaatiojohtamisen: ”vastavuoroiseksi prosessiksi, jonka tiettyjä motiiveja ja arvoja omaavat ihmiset ...käynnistävät toteuttaakseen tavoitteita, joita sekä johtajat että johdettavat arvostavat” (1978, s. 425).

Arvoihin perustuva johtaminen ja taitoihin perustuva johtaminen eroavat lähtöoletuksiltaan siinä määrin toisistaan, että voidaan puhua kahdesta eri lähestymistavasta johtamiseen ja sen kautta koko työelämään. Erilaisuus ei kuitenkaan välttämättä käytännössä näy mallien vastakkaisuutena. Arvoihin perustuva johtaminen keskittyy yksilön tai organisaation pysyviin, syviin perusolettamuksiin (esim. Schein 1987) toimintaympäristöstä ja sen lainalaisuuksista yhdistettynä vallitseviin käsityksiin moraalisesti oikeasta tavasta toimia. Taitoihin perustuvan johtamisen lähtökohtana on puolestaan ajatus, jonka mukaan kuka tahansa voi oppia tai kehittää tehtävän edellyttämiä taitoja.

Kahtiajakoa pyrkii kumoamaan suositun yhdysvaltalaisen johtamistaito-oppaan tekijöiden kanta, jonka mukaan uusi, arvoihin perustuva johtamisnäkemyks on välttämätön. Laajojen kyselyjen perusteella valtaosa kansalaisista arvioi yritysjohtajien olevan epärehellisiä, erittäin voittoa tavoittelevia ja valmiita polkemaan muiden oikeuksia saadakseen itse tavoittelemansa. Tosiasiassa kuitenkin vain joka kymmenes amerikkalaisyritys toimi ilman selvää kirjallista eettistä säännöstöä. ”Organisaation johtajat kokevatkin pysyvän ja räikeän arvovierastumisen vallitsevan yrityksensä taloudellisen tuottavuuden ja organisaation sosiaalisen toiminnan välillä (asiakkaat, työntekijät, alihankkijat ym. tärkeät ryhmät, alueen asukkaita unohtamatta). Tuloksellisuus- ja sosiaaliset arvot on voitava jotenkin tasapainottaa, ja tämä onnistuu vain johtajalta, joka on selvittänyt omat arvonsa ja toimii kokonaisvaltaisia, johdonmukaisia ja universalistisia periaatteita noudattaen” (Whetten & Cameron 2005, s. 67–68).

Uusi eettinen johtaminen

Englanninkielinen ”value(s)-based leadership” samastetaan teksteissä usein eettiseen johtamiseen (Values-based 2013). Sosiaalisia ja henkisiä arvoja korostavat länsimaiset johtamismallit ovat 2000-luvun alussa nousseet esiin ja profiloituessaan alkaneet kilpailla keskinäisestään paremmuudestaan. Ajan hengessä on ymmärrettävää, että monissa uusissa johtamismalleissa johtajan valta on ”piilotettu”, häivytetty taka-alalle. Samalla on yhä enemmän alettu nähdä johdettava yksilönä, jolla on omat oikeudet tavoitteensa. Suomessakin on alettu korostaa johtajan roolia valmentajana, mentorina ja palvelijana (esim. Kuittinen 2006). – Esimerkiksi kehityskeskustelujen nopean yleistymisen voi nähdä ilmentävän ajattelutavan muutosta kannustavampaan suuntaan. Muutosta selittää osaltaan myös taloutemme kasvava asiantuntijavetoisuus ja inhimillisen pääoman yhä korostuneempi merkitys taloudellisen tuottavuuden lähteenä.

Globaalin kilpailun kiristyessä vientivetoinen taloutemme on tunnetusti joutunut yhä ahtaammalle. Kannattavuuspaineisiin on vastattu lähinnä kustannuksia karsimalla: saneeraamalla ja siirtämällä tuotantoa halvemman työvoiman maihin. Murros on ollut hyvin nopea, ja sitä on

toteutettu valitettavan usein toimentulostaan huolestuneiden ihmisten identiteetin ja itsetunnon kustannuksella. Työhyvinvointi on yhä tärkeämpi puheenaihe, mutta sen toteutuminen talouden ristipaineissa, joita voimistaa väestön ikärakenteen nopea muutos, on kuitenkin haastavaa.

Rationaalisuuden ja normatiivisuuden dialektiikka näkyy erilaisten johtamista ohjaamaan pyrkivien mallien ja johtamisprosessia selittävien teorioiden aallokossa, jossa arvot ja moraali ovat nyt selvästi pinnalla. 2000-luvulla on Suomessakin vakavasti alettu keskustella muutamista uuden eettisen johtamisen malleista, joita on myös tutkittu suomalaisiin organisaatioihin sovellettuina. Vastauksena poleemiselle ”työelämän huonontumisen lyhyelle historialle” (Siltala 2004) tuntuvat transformaatiojohtaminen ja sen edelleen kehittyvät versot, autenttinen ja palveleva, sekä tuorein, identiteetti johtaminen olevan parhaiten esillä johtamisesta 2010-luvulla käytävässä keskustelussa.

Mallien välillä on myös vuorovaikutusta, ja hybridinäkemyksiä syntyy sekä huolellisen vertailun ja tutkimuksen että joskus myös väärinkäsitysten ja käsitteiden huolettoman lainailun pohjalta – toisaalta uusi, sosiaalisen identiteetin teoriaan perustuva johtamisnäkemys kiistää eksplisiittisesti olevansa eettis-normatiivinen malli. Vaikka ”identiteetti johtamisen” tarkoituksena on lähinnä selittää johtamisprosessin perustaa ihmisten sosiaalisen identiteetin avulla, se lähestyy eettisiä malleja johtajan ja seuraajan suhteen keskeisyyttä korostaessaan.

Eettisen johtamisen lajeja

Eettiset teoriat voidaan karkeasti jakaa kahtia: ensinnäkin ihmisen toimintaa, joko toiminnan tuloksia tai toimintasääntöjen ja velvollisuuksien noudattamista arvioiviin näkemyksiin (teleologinen ”seuraus- tai tulosetiikka” vs. deontologinen ”normi- tai velvollisuusetiikka”). Johtamistoiminnan tuloksellisuutta mitataan puhtaimmillaan pörssiyrityöiden katsauksissa, sääntöjen ja velvollisuuksien noudattamista taas esimerkiksi presidenttien saavutuksia arvioitaessa. Toinen ryhmä teorioita arvioi ihmisen *luonnetta* käyttäen ”hyveellisyys” viittaavia käsitteitä. Tällöin lähdetään liikkeelle egoismista, yksinomaan oman edun tavoit-

telusta, jonka vastakohtana nähdään altruismi, muiden eduista huolehtiminen oman edun kustannuksellakin.

Johtamisessa painottuvia eettisiä näkökulmia on Suomessa vertailut Johanna Kujala (2007) oman ”välittävän sidosryhmäjohtamisen” mallinsa pohjaksi. Vertailu on ihmisten johtamisen kannalta relevantti kun henkilöstöä ajatellaan yrityksen sisäisenä sidosryhmänä. Tarkastelemisemme johtamismalleissa yhdistyvät keskenään taulukon eri näkökulmat, erityisesti eettisiin odotuksiin vastaava altruismi ja huolenpito, hyve-etiikka ja velvollisuusetiikka. Seurausetiikan ”kokonaisyhyöty” -näkökulma asettaa vaatimuksia kolmelle mallillemme, mutta suurimmat haasteet liittyvät oikeudenmukaisuusetiikan tasapainovaihtimuksiin.

Taulukko 1. Johtamista eri suuntiin ohjaavia eettisiä näkökulmia. (Muokattu sidosryhmäjohtamisen eettisyyttä käsittelevästä Kujalan (2007) artikkelista).

Eettinen näkökulma	Johtamisen painotus näkökulman mukaan
Relativismi	”Kaikki käy”, ei ohjeita konfliktien ratkaisuun.
Altruismi vs. egoismi	Paradoksi eettisten odotusten ja liiketoiminnan perinteisten odotusten välillä.
Utilitarismi, seurausetiikka	Kokonaisyhyödyn punnitseminen.
Deontologinen velvollisuusetiikka	Johdon velvollisuuksien ja vastuiden huomioiminen.
Oikeudenmukaisuusetiikka	Tasapaino eri ryhmien vaikutusmahdollisuudet huomioiden.
Hyve-etiikka	Johtamiseen kuuluu hyve: läpinäkyvyys ja avoimuus organisatorisia hyveitä.
Huolenpidon etiikka	Huolenpitoa tarvitsevien huomioiminen erityisesti yksilötasolla.
Postmodernismi	Monisuuntainen vuorovaikutuksellisuus.

Hengellisen (spiritual) johtamisen malli, joka painottaa uskoa, toivoa ja rakkautta, vie eettisyyden lähimmäs uskonnollista altruismia. Fry

(2003) kuvaa sitä sellaisten arvojen, asenteiden ja käyttäytymisen yhdistelmäksi, joka motivoi itseä ja muita toimimaan hengellisesti kutsumuksen ja jäsenyyden avulla. Kutsumuksen voi kokea täyttävänsä palvellessaan muita heidän elämäänsä vaikuttavalla tavalla ja saadessaan näin omalle elämälleen merkityksen ja tarkoituksen. Mallista käytetään suomeksi myös termiä ”henkinen johtaminen” kun uskonnollisuutta ei haluta korostaa. Tällöin päädytään lähelle tuonnempana esiteltävää palvelevaa johtamista.

Egoismin ja altruismin kompromissia puolestaan edustavat seuraus-eettiset, utilitaristiset suuntautumisvaihtoehdot (”suurin mahdollinen hyöty suurimmalle määrälle ihmisiä”). Yhteiskuntapolitiikassa työsteetään näitä kysymyksiä jatkuvasti, ja nykyisin myös yrityksillä katsotaan olevan yhteiskuntavastuunsa.

Eettistä johtamista on Suomessa pohdittu aivan erityisesti Alexandre Havardin aretologiaa (oppia hyveistä) ammentavan teoksen Hyvejohtajuus (suom. 2009) innoittaman suosituksen johtajuusblogin hyvejohtajuus.fi puitteissa. Blogissa saumattomasti arvojohtamisen käsitteeseen liittämästään hyvejohtamisesta puhuessaan Pauli Juuti (2011) käsittelee henkilön toimintaa, hänen ”muille tekemäänsä johtamispalvelua” tavalla, joka tuo mieleen tuonnempana esiteltävän Greenleafin palvelevan johtamisen mallin. Hyvejohtaminen ei kuitenkaan ole samalla tavoin altruistista toimintaa kuin palveleva johtaminen, vaan pikemmin utilitaristista ”johtamispalvelun” piiriin kuuluvien kohderyhmien moninaisuuden vuoksi.

Uudet johtamismallit ja oikeudenmukaisuus

Suomessa ”arvojohtaminen” käsitteenä on herättänyt monenlaisia mielipiteitä ja poliittisiakin kannanottoja. Määritelmänä kiteytymätön ”arvojohtaminen” on nähty kaikessa johtamisessa väistämättä läsnä olevana perustana, jolla tarkoitetaan omien arvojen ja niiden suhteellisuuden tiedostamista. Ellei tiedostamista ole, on arvojohtamis-termiä pidetty jopa vaarallisena. Toisaalta johtamiskäyttäytymisen kulttuurienvälinen GLOBE-vertailu yhdistää arvojohtamisen karismaattisen johtamiseen. Suurimmassa osassa Eurooppaa suosituimpaan johtajatyyppiin kuuluvat visio, innostavuus, uhrautuvuus, luotettavuus, päättäväisyys ja suo-

rituskeskeisyys. Yhä uudelleen onkin havaittu Weberin 1920-luvulla esiin nostaman karisma-käsitteen olevan voimissaan, mutta ratkaisevasta jää, onko kyse johtajan luonteenpiirteistä, opituista taidoista vai johdettavien spontaanista, kunnioitukseen ja arvostukseen perustuvaista halusta seurata johtajaa.

Yhteiskuntafilosofi John Rawlsin (1971) mukaan oikeudenmukaisuus on yhteiskunnallisten instituutioiden tärkein hyve; ongelmana on vain tietää, mitä oikeudenmukaisuus tarkoittaa, sillä erilaiset oikeudenmukaisuusteoriat antavat hieman toisistaan poikkeavia vastauksia (Lagerspetz & Räikkä 2007). Suomalaiset filosofit päättävät Rawlsin hengessä oikeudenmukaisuusteorioiden kuitenkin tarjoavan ihanteen, jota voidaan lähestyä ja jota kohti pyrkimisen tulisi ohjata ihmisten käytännön ratkaisuja.

Oikeudenmukaisuudessa keskeistä on vastavuoroisuus. Se tulee erottaa sekä lähimmäisenrakkaudesta (jossa ei oteta huomioon aiempia suorituksia) että kannustimien jakamisesta (jossa oletetaan molempien osapuolten hyötывän). Vastavuoroisuudessa sitä vastoin ihmisten aiempi toiminta arvioidaan moraalisesti merkitseväksi. Muita tärkeitä periaatteita ovat puolueettomuus ja pidättäytyminen riistämisestä heikompiensaisten suojelemiseksi.

Rawlsin mukaan oikeudenmukaisuudesta huolehtiminen on välttämätöntä kaikille, jotka yhteistä etua ajessaan tekevät yhteistyötä. Vastavuoroisuuden etiikka tunnetaan myös ”kultaisena sääntönä” kohdella toisia kuten haluaisi itseään kohdeltavan; tästä on esiintynyt muunnelmia eri kulttuureissa kautta aikojen (Northouse 2013). Organisaatioissa oikeudenmukaisuus tulkitaan ennen kaikkea kaikkien seuraajien tasa-arvoiseksi kohteluksi niin resurssien sekä palkintojen ja rangaistusten jaossa kuin noudatetuissa menettelytavoissakin. Kenenkään ei tule saada erityiskohtelua tai erityistä huomaavaisuutta ellei tilanne sitä nimenomaan vaadi. Eriarvoisen kohtelun syiden tulee olla selviä ja ymmärrettäviä ja sääntöjen moraaliarvoihin perustuvia. Reiluusteoriassaan (Fairness Theory) Folger ja Cropanzano (1998) lisäävät normatiivisen, persoonattoman oikeudenmukaisuuden tarkasteluun yksilön kokemuksen. Tärkeää ei ole vain vakiinnuttaa objektiivisesti oikeudenmukaisia käytäntöjä, vaan ymmärtää niitä prosesseja, joiden pohjalta yksilö muodostaa subjektiivisen käsityksensä kohtelunsa oi-

keudenmukaisuudesta. Hän selittää kokemustaan kontrafaktuaalisen järkeilyn avulla, eli verraten mielikuvituksensa ja moraalikäsitystensä varassa kokemaansa siihen, kuinka asiat olisivat voineet ja miten niiden olisi pitänyt mennä.

Sittemmin Cropanzano on työtovereineen (2007) tarkastellut oikeudenmukaisuutta organisaatiossa yhdistäen tunnetuimmat Beauchampin ja Bowien (1988) esittämistä jaon oikeudenmukaisuuden periaatteista Leventhalin (1980) kuuteen menettelytapojen oikeudenmukaisuuden periaatteeseen. Listan päättää vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuus (Bies & Moag 1986). Oikeudenmukaisuuden lajeja tarkemmin

Taulukko 2. Oikeudenmukaisuuden periaatteiden korostuminen kolmessa johtamismallissa

Jaon oikeudenmukaisuus tasasuhta: kullekin panoksensa mukaan tasajako: kaikille tasan tarve: kullekin, myös itsensä toteuttamiseen	 palveleva johtaminen (kasvu ihmisenä)
Menettelytapojen oikeudenmukaisuus johdonmukaisuus: ajallinen tai ihmisten välinen puolueellisuuden estäminen tiedon tarkkuus ja paikkansapitävyys edustavuus: kaikki edustettuina päätöksenteossa oikaistavuus: virheet voitava korjata eettisyys: ammatillisia arvoja ja normeja kunnioitetaan	 autenttinen johtajuus (läpinäkyvyys) palveleva johtaminen
Vuorovaikutuksen oikeudenmukaisuus interpersoonallinen: kohtelun kokeminen oikeana relevantin informaation jakaminen kaikille, joita se koskee	 autenttinen, palveleva, identiteetti johtaminen

erittelevät Seppälä ym. tässä teoksessa. Organisaation oikeudenmukaisen johtamisen kannalta kaikki periaatteet ovat tärkeitä ja yhteydessä toisiinsa, mutta vertailemissamme kolmessa mallissa (autenttinen, palveleva ja identiteetti johtaminen) ne korostuvat eri tavoin.

Sosiaalipsykologiassa oikeudenmukaisuus sisältyy myös arvoteoriaan. Anna-Maija Pirttilä-Backman (2009, s. 283) tiivistää arvion Schwartzin teorian arvojen rakenteen ja sisällön universaalisuudesta. Elämää ohjaavina päämäärinä arvot ovat yleismaailmallisia ”koska kaikkialla maailmassa ihmisillä on samanlaisia biologisia ja psykologisia tarpeita. Kaikkialla ihmisten on myös järjestettävä suhteensa toisiin ihmisiin tavalla tai toisella, ja yhteisöjen on turvattava jatkuvuuttaan. Arvot kehittyvät edistämään näiden tarpeiden tyydytystä” (mt.).

Sosiaalisen identiteetin lähestymistapa ei ota kantaa arvojen sisältöön, vaan samastumisiin, joiden seurauksena yksilö sisäistää tietyt vallitsevat arvot ja normit. Teoria korostaa ryhmäkuuluvuuden merkitystä yksilön identiteetille: samastuminen ryhmään on keskeinen psykologinen prosessi, minkä seurauksena ryhmän normeista, olivatpa ne mitä tahansa, tulee käyttäytymistä ohjaavia. Tehokas johtaja on sekä ryhmänsä prototyyppinen edustaja että ryhmäidentiteetin aktiivinen muokkaaja. (Hogg 2001; Haslam ym. 2011.)

Oikeudenmukaisuus hyveellisessä johtamisessa

Kuinka tullaan hyväksi ihmiseksi ja johtajaksi? Hyveiden etiikka omakсутaan sisäistämällä hyviä arvoja niin, että ne ilmenevät yhä selvemmin ihmisen toiminnassa. Hyveet johdetaan toiminnasta, ja ne näkyvät eetisessä toiminnassa (Frankena 1973). Aristoteleen mukaan moraalista ihmistä kuvaavat hyveet: hän on rohkea, kohtuullinen, antelias, itsensä hillitsevä, muiden lähestyttävissä, vaatimaton, reilu ja oikeudenmukainen. Näistä lähtökohdista liike-elämän etiikkaa luonnostelee Velasquez (1992), joka työtovereineen (Cavanagh ym. 1995) tiivistää moraaliset velvollisuudet kolmeen luokkaan: yleisen hyvän edistäminen, oikeuksien kunnioittaminen ja oikeudenmukainen toiminta. Uusi liike-elämän etiikka on käytännön oppi, jonka tulee keskittyä normeihin ja ottaa huomioon feministisen etiikan kehitys. Muiden vanhastaan feminiini-

sinä pidettyjen hyveiden ohella korostuu tällöin erityisesti huolenpito yhteisön muista jäsenistä.

Länsimaaisessa kulttuurissa naissukupuolen hyveisiin luetaan sosiaalisuus, jakaminen, vuorovaikutuksellisuus ja yhteisöllisyys, lempeys, hoiavaisuus ja tunneviestintä yleisemminkin, identiteetin kokonaisvaltaisuus, luottamus, intuitiivisuus sekä mukautuvuus. Feministisen etiikan mukaan näiden hyveiden tulisi saada ansaitsemaansa arvostusta aristoteelisten hyveiden perustalle rakentuneissa organisaatioiden hierarkioissa. Hierarkioiden madaltuessa onkin eettisen johtamismallien vaikutuksesta havaittu tasa-arvoon pyrkivien naisten ja muiden perinteisten valtavähemmistöjen osuuksien vähittäistä kasvua esimiesportailta.

Gilliganin (1982) esiin tuoma huolenpidon etiikka onkin alusta asti saavuttanut vastakaikua moraalin – myös johtamisen moraalin – tutkijoiden piirissä (esim. Simola ym. 2010). Hoivan ja huolenpidon näkökulmasta johtamistoiminta on moraalista silloin kun pidetään huolta ihmisistä, joiden kanssa johtajalla on pysyvä (työ-)suhde. Organisaatioissa huolenpidon korostamisella on erityinen merkitys siksi, että kokemus kuulumisesta työyhteisöön on yksilölle keskeisen tärkeä. Ihmissuhteiden moraalialia tarvitaan täydentämään ”pelkkää oikeudenmukaisuutta” tähdentäviä sääntö- ja seurauseettisiä suuntauksia.

Uusia johtamisen malleja luonnehtii johtaja-seuraaja -suhteen keskeisyys. Tärkeintä on olla jatkuvasti selvillä seuraajien erityistarpeista, sillä vain nämä tiedostavan johtajan asema ja johtaminen voivat olla kestäviä. Northouse (2004) esittelee transformaatiojohtamisen ensimmäisenä kolmesta eettisestä johtamismallista, Greenleafin palvelevan johtamisen ja psykiatriaan pohjaavan uudemman eettisen lähestymistavan rinnalla. Käytännön työssään eettisesti toimivat johtajat kunnioittavat ja palvelevat muita, ovat oikeudenmukaisia ja rehellisiä sekä rakentavat yhteisöä.

Ei-normatiivisista, mutta voimakkaasti johtaja-seuraaja-suhdetta korostavista lähtökohdistaan uutta johtamista kehitelleet Haslam ja kumppanit (2011) nostavat identiteetti johtamisen mallinsa rinnalle muita ”lähisukuisia” johtamismalleja, joilla kaikilla on tärkeä sanomansa. Näitä ovat kasvatuksen ja koulutuksen piirissä kehitelty hajautettu johtaminen, palveleva johtaminen (Greenleaf 2002), autenttinen joh-

taminen (Avolio & Gardner 2005), inklusiivinen/kokonaisvaltainen johtaminen ja eettinen päätöksenteko.

Eettisten mallien jälkeen tarkemmin esiteltävä identiteettiijohtaja ei välttämättä sitoutuisi noudattamaan esimerkiksi muiden palvelemisen ja universaalien oikeudenmukaisuuden normeja. Northousen ja Haslamien työtovereineen esittämien jaottelujen välillä ilmenee silti selviä yhtäläisyyksiä:

Northouse: eettisiä malleja

Transformaatiojohtaminen

Palveleva johtaminen

Eettis-psykiatrinen johtaminen

Haslam ym.: identiteettiijohtamisen lähimalleja

Autenttinen johtaminen

Palveleva johtaminen

Eettinen päätöksenteko

Transformaatiosta syntyvä autenttinen malli – egon eheyttä etsimässä

Transformaatiojohtaminen nousi toden teolla esiin Burnsien (1978) yhdistäessä johtajan ja seuraajan roolit. Roolien yhdistyminen kohottaa molempien osapuolten motivaatiota ja eettistä toimintaa, sillä johtaja tukee seuraajien omien mahdollisuuksien (mukana autonomian ja itsensä toteuttamisen tarpeet!) toteutumista. Transformaatioajattelua on pidetty ensimmäisenä selvästi eettisenä johtamismallina, ja siihen liittyi usein 1970-luvun aikana uudelleen virinnyt kiinnostus johtajan karismaa kohtaan. Karisman kytkeminen transformaatioon on tosin hämärtänyt Burnsien sanomaa niin, että eettisyyden sivuuttavaa karismaattista transformaatiota on viime aikoina eksplisiittisesti kritisoitu (Tourish 2013).

Yksilön tavoitteiden ja sosiaalisten arvojen edistäminen samanaikaisesti on Burnsien teorian moraalinen kivijalka. Ajattelu perustuu arvohierarkiaan, jossa korkeimmalla ovat Yhdysvaltain itsenäisyysjulistukseen pohjaavien elämän, vapauden ja onnen tavoittelun linjaamat yhteiskunnalliset arvot. Burnsien mukaan johtaminen on ”transformatio-naalinen prosessi, jossa yksi tai useampi ihminen sitoutuu toimimaan

niin että johtajat ja seuraajat yhdessä kohottavat toisensa korkeammille motivaation ja moraalien tasoille” (1978, s. 83).

Burnsin tavoin myös Bass (1985) esitti transformaatiojohtajien olevan optimistisia, toiveikkaita, kehitykseen suuntautuneita ja moraaliltaan korkeatasoisia. Kaikki tämä kuvaa yhtä hyvin autenttisia johtajia. "Transformaation" psykologinen mekanismi on (myös sosiaalisen identiteetin teorian korostama) samastuminen ja yhteisten arvojen sisäistäminen. Autenttinen johtaja ei pyri aktiivisesti kasvattamaan seuraajistaan johtajia, vaan kehittää heitä passiivisemmin, roolimallina. Toiminnan perusta on syvälinen itsetuntemus; johtaja on selvittänyt itselleen tärkeät kysymykset, omat arvonsa ja uskomuksensa. Hänen arvonsa ja eettinen linjansa välittyvät muille useammin tekojen kuin pelkkien sanojen kautta.

Autenttisen johtamisen mallin kehittäjistä Bruce Avolio on 1990-luvun puolella työskennellyt yhdessä Bassin kanssa transformaatiojohtamisen parissa, joten ajattelun jatkumo on ilmeinen. 2000-luvun alussa transformaatiojohtamisesta eriytyvä autenttinen johtaminen alkoi saavuttaa suosiota ja nimeä. Käytäntöä ja tutkimusta yhdistämään pyrkivä Harvardin liiketalouden professori Bill George tiimeineen oli analysoinut yli 1000 johtamistutkimusta suodattaakseen niistä kauan etsityn, mutta yhä edelleen puuttuvan ihannejohtajan muotokuvan. Tehtävä osoittautui mahdottomaksi, sillä yleispäteviä kuvauksia, ominaisuuksia tai tyyplejä ei löytynyt, joten George kumppaneineen päättikin haastella ”autenttisiksi” nimettyjä johtajia (George ym. 2007). 125 tällaisen johtajan haastattelusta paljastui kaksi yhteistä ominaisuutta:

- 1) Autenttisia johtajia ohjaavat voimakkaat henkilökohtaiset kokemukset, jotka liittyvät tiettyihin heidän tapaamiinsa ihmisiin tai ratkaisevan merkityksellisiin tapahtumiin.

- 2) Kaikilla oli näistä tärkeistä elämäntapahtumista omat tarinansa, joihin he palasivat yhä uudelleen. Tarinoidensa avulla johtajat selventävät sitoutumistaan ja kokemuksiaan, mutta ne myös innoittavat heitä itseään muihin vaikuttamisen ja johtamisen saralla. Johtajille suunnatuissa ”tarinalaboratorioissa” näistä tarinoista puhutaan yrityksen kehyskertomuksina.

Autenttinen johtaminen edellyttää eheyttä ja rohkeutta, oman näkemysensä seuraamista ennemmin kuin muiden odotuksiin vastaamista.

Se vaatii pohdintaa ja itsetuntemusta, sillä lähtökohtana on se mitä itse arvostaa ja mihin saadaan muutkin sitoutumaan. Autenttiset johtajat tuntevat itsensä, tietävät mihin uskovat sekä toimivat avoimesti ja vilpittömästi omien uskomustensa ja arvojensa pohjalta. Siksi johtajalta vaaditaan omien kokemustensa läpityöskentelyä, omaelämäkerrallista otetta: keskeiset tosikertomukset ja niihin liitetyt tulkinnat ovat johtamisen perusta ja samalla väline sen kehittämiseksi ja jakamiseksi muiden kanssa.

Northouse tiivistää autenttisen johtamisen kolmeen kohtaan:

- autenttiset johtajat johtavat oman vakaumuksensa mukaan
- autenttiset johtajat eivät ole kopioita, vaan alkuperäisiä, aitoja
- autenttiset johtajat toimivat arvojensa perusteella

Itsensä tiedostaminen ja itsesäätely

Teoriansa omaleimaisuutta käsittelevässä artikkelissaan Avolio ja Gardner (2005) vertaavat sen osatekijöitä transformaatio-, karisma-, palvelemaan ja hengelliseen johtamiseen. Aluksi he erittelevät jo kreikkalaisten filosofien ihannoimaa ihmisen autenttisuutta (”olla aito, rehellinen itselleen”) neljän ominaisuuden avulla: itsensä tiedostaminen, tasapainoinen tiedonkäsittely, suhteiden läpinäkyvyys sekä autenttinen käyttäytyminen ja toiminta. Autenttinen johtaja-seuraaja-suhde tunnustetaan seuraavasti: ”Johtajan autenttisuus on käytännössä kasvavaa itsensä tiedostamista, itsesäätelystä ja positiivisen mallin tarjoamista. Seuraajissa autenttisuuden kehitys näkyy heidän hyvinvointinsa lisääntymisenä ja kestäväen suorituskyvyn saavuttamisena”. Organisaatioiden autenttinen johtamisprosessi edellyttää sekä positiivisia psykologisia ominaisuuksia että pitkälle kehittyntä organisaatiokontekstia. Näiden yhdistyessä johtajien ja muiden itsetuntemus sekä hallittu myönteinen käyttäytyminen lisääntyvät ja minä voi kehittyä.

Kuvausta johtaja-seuraaja -suhteen luonteesta on pyritty avaamaan niin, että siitäkin voidaan löytää ohjeita autenttisuuden kehittämiseksi. Autenttinen johtaminen on lähtöisin johtajan minäkäsityksestä, hänen kokemustensa tulkinnasta sekä hänen eettisyydestään ja avoimuudestaan muita kohtaan. Nämä muut, työtoverit/seuraajat ovat tärkeitä autenttisessa johtamisessa, jonka toimimiseksi seuraajien tulee samastua

autenttisen johtajan arvoihin ja vahvistaa niitä. Johtajasta lähtevä autenttisuus näkyy johtajan ja johdettavien suhteessa johtajan innostavuutena ja työtoverien sitoutumisena.

Johtamismallien muutos huolenpitoa korostavaan suuntaan merkitsi feministisen etiikan vaikutusta paitsi malleihin myös organisaatioiden todellisuuteen. Johtajan autenttisuus tai sen puute ovat tässä keskeisellä sijalla. Tarkastellessaan sukupuolen vaikutusta johtamisen demokratisoitumiseen Alice Eagly (2005) arvioi naisilla valtavähemmistönä olevan hankalaa saavuttaa ihmissuhteiden autenttisuutta, jos heille ei suoda riittävän tasoista legitimitettä johtajina. Sosiaalisten roolien yhteensopimattomuudella (Eagly & Karau 2002) hän viittaa feminiinisen sukupuoliroolin ja johtamisroolin vaatimusten yhteisvaikutukseen. Päättöksenteon demokratisoituminen sekä transformaatiojohtaminen ovat kuitenkin jo muuttaneet johtajan roolin vaatimuksia niin, että naisjohtajien on helpompaa saavuttaa autenttisuutta suhteissaan.

Autenttiseen johtamiseen lukeutuu muihinkin johtamismalleihin sisällytettyjä elementtejä ja esimerkkejä, jolloin useimmiten mainitaan transformaatio-, karismaattinen ja palveleva johtaminen. Johtajan itsetuntemus, johon kuuluvat hänen arvonsa, kognitionsa ja emootionsa, on Avolion ja Gardnerin mukaan keskeinen elementti kaikissa näissä malleissa.

Autenttisen johtamisen tutkimusta Suomessa ja Pohjoismaissa

Autenttiseen johtamiseen liittyvä tarinallisuuden teema nousi suomalaiseseen yrityskirjallisuuteen jo Aaltosen ja Heikkilän (2003) myötä. Tekijät tiedostavat työnsä yhteyden narratiivisuuden sosiaalipsykologiseen tutkimukseen. Toisaalta autenttinen johtaminen on saavuttanut suosiota teorian selkeyden ansiosta. Kymmenen vuotta myöhemmin erään johtamiskurssin harjoituksena on tutustua Avolion ja Gardnerin (2005) artikkeliin, sillä siinä ”johtajuus on mitä mitataan, eikä sumea ja vaikeasti eriteltävissä oleva ilmiökenttä... [he] esittävät uuden johtamisteorian, joka on sittemmin levinnyt kuin kulovalkea johtamisteoreetikoiden piirissä”.

Suomen korkeakoulujen opinnäytetöissä onkin näkynyt runsaasti kiinnostusta autenttista johtamista kohtaan. Eräs näistä tutkijoista tiivistääkin: ”Johtajasukupolvet ovat vaihtumassa ja tulevaisuudessa tarvitaan yhä useampia nuoria johtajia täyttämään johtajien paikkoja. Nuorista johtajista ja tämän hetken työelämässä olevasta nuorimmasta sukupolvesta käydyn tieteellisen ja yhteiskunnallisen keskustelun tavoite on kuvata ja ymmärtää nuorten johtajien johtamiskäytänteitä asian-tuntijaorganisaatioissa”. (Mellas 2012). Kvalitatiivisen haastattelututkimuksen tulosten perusteella nuoret johtajat ovat eettisiä ja autenttisia johtajia, jotka arvostavat johtamisessaan yhä enemmän pehmeitä arvoja, kuten oikeudenmukaisuutta, avoimuutta, ihmisten kehittämistä, kuuntelutaitoa ja muiden huomioon ottamista sekä kykyä inspiroida. Valmentava esimerkillä johtaminen perustuu valtaistamiselle (empowerment, käännettävissä myös voimaannuttamiseksi) ja yhteistyölle alaisten kanssa.

Tavastin (2012) kuntatyöntekijöiden tutkimus antaa viitteitä siitä, että periaatteiden mukainen toiminta sekä autenttinen ja (edeltävä) transformationaalinen johtamistapa voitaisiin ymmärtää saman arvotietoisien ja tunnesuhdetta korostavan johtamisen osatekijöinä. Ytimes-sä on periaatteiden mukainen toiminta, jota autenttisuus laajentaa hyviin vuorovaikutustaitoihin liittyvillä tekijöillä. Keskeistä on työntekijöiden hyvinvointi, ja esimiesvalmennusta tulisivin kehittää tästä lähtökohdasta.

Vaikka autenttinen johtaminen määritelmän mukaan keskittyy johtajan ja seuraajan isetuntemukseen ja säätelyyn, positiiviseen psykologiseen pääomaan ja myönteiseen organisaatioilmastoon näitä välittävänä tekijänä, korostetaan joissakin suomalaisissa tutkimuksissa autenttisen johtajan tunnepuolta. Sari Häkkisen liiketaloustieteen väitöskirja (2012) käsittelee vuorovaikutukseen perustuvan leader-member-exchange -teorian (LMX) avulla johtajan luotettavaksi kokemista analysoimalla hänen lähintä sisäpiiriään. Kun sisäpiiri myötäilee organisaatiohierarkiaa ja alaisten odotuksia, se koetaan asianmukaiseksi ja johtaja luotettavaksi, mutta muutoin ei luottamus ole samantasoista. Tiivistäen todetaan tällaisen odotuksia vastaavan, luotettavan johtajan olevan ”emotionaalista” autenttista johtajaa parempi.

Sosiaalipsykologi Nina Kärkkäisen tutkielma (2012) valaisee johtamisen ja esimiestyön dynaamisia ja alati muuttuvia sosiaalisia representaatioita; näin niiden ristiriitaisuuskin on helpommin ymmärrettävissä. Autenttista johtajuutta esitellessään Kärkkäinen mainitsee myös yleisemmän kriittisen näkökohdan: autenttisten johtajien kykyä saada aikaan tarvittavaa tehokkuutta on kirjallisuudessa kyseenalaistettu.

Autenttisen johtamismallin tarkoitus on kuvata johtajaksi kehittymisen prosessia johtajan rakentaessa samalla ehjää ja sitoutunutta organisaatiokontekstia. Perusajatuksen kuuluu, että johtajan omaksumat arvot ja uskomukset ovat sopusoinnussa ja keskenään linjassa läpi ajan ja erilaisten tilanteiden tuomien haasteiden. Autenttisen johtamisen itsearviointimittari rakentuu teorian alkuperäisten kehittäjien (Walumbwa ym. 2008) autenttisuuden eri ulottuvuuksia mittaavista 16 osiosta. Itsensä tiedostaminen, autenttinen käyttäytyminen ja toiminta (mittarissa ”moraalisen näkökulman sisäistyminen”), tasapainoinen tiedonkäsittely ja suhteiden läpinäkyvyys pisteytetään erikseen autenttisuuden osatekijöiksi.

Northousen (2013) mukaan autenttinen johtaminen on vielä kehittyvä ja omaa alaansa hakeva malli. Hyvässä johtamisessa autenttisuus on tärkeä ja arvokas elementti, mutta käytännön autenttisuuden heikkoja kohtia etsivät kriitikot huomauttavat, että johtajan autenttisuuden vaikutusta organisaation tehokkuuteen tulee selvittää edelleen. Käytännön lähestymistapojen pätevyyden testaamiseksi tarvitaan myös laajempaa tutkimusta. ”Moraalisen näkökulman sisäistymisen” yhteys autenttisuuden muihin osatekijöihin, kuten esimerkiksi oikeudenmukaisuuden ja yhteisöllisyyden arvostamisen merkitykseen johtajan itsensä tiedostamisessa, jää epäselväksi. Positiivisten psykologisten ominaisuuksien liittäminen autenttiseen johtamiseen laajentanee myös osaltaan käsitettä joidenkin kriitikoiden mielestä liiaksi.

Palveleva johtaminen – altruistista vai win-win-johtamista?

Palvelevan johtamisen (servant leadership) käsite kuulostaa kysymyksiä herättävältä. Mallin kehitti Robert K. Greenleaf 1970-luvun alkupuolella Hermann Hessen teoksen *Morgenlandfahrt* (1932, engl. *Journey*

to the East 1956) innoittamana. Hessen kuvaaman myyttisen matkaseurueen keskeinen jäsen on kaikkia palveleva ja viihdyttävä Leo, joka muiden huomaamatta näin toimii todellisena johtajana. Vasta Leon odottamatta kadottua seurue huomaa olevansa vailla suuntaa ja päämäärää. Matkalaiset ymmärtävät nyt kaivata kaikkia entisiä mukavuuksia ja varsinkin heitä monin tavoin inspiroineen palvelijan läsnäoloa: sekaannuksen vallassa matka on pakko päättää kesken kaiken. Retkikuvauksessa erityinen rooli on siis huomiota herättämättömällä palvelijalla, kuormajuhdalla joka luontevalla, vaatimattomalla käyttäytymisellään voittaa sekä ihmisten että eläinten sydämet puolelleen. Leon mallina tosielämässä on ollut Hessen ystävä ja esikuva Gusto Gräser. Hesse puhuu Leon suulla ”palvelemisen laista”, jonka mukaan pitkää elämää haluavan tulee palvella muita. Johtamisen yhteydessä tämä laki siis rinnastaa vallan ja nöyryyden.

”Valtaa ja auktoriteettia tarkastellaan kriittisesti täysin uudella tavalla, jolloin ihmiset alkavat aluksi haparoiden opetella uutta suhtautumista toisiinsa. .. vähemmän pakkoa ja enemmän toinen toisensa luovaa tukemista...” Palvelevan johtajan vallan ovat hänen johdettavansa hänelle myöntäneet, koska johtaja on selvästi osoittanut sen ansaitsevana.

Uuden moraaliperiaatteen mukaan auktoriteetti on siis noudattamisen arvoinen vain jos johdettavat suovat sen vapaasti ja tietoisesti johtajan ilmeisen palvelija-aseman perusteella, siinä määrin kuin he pitävät sitä täysin selvänä. Mallin paradoksaalinen nimeäminen on kuitenkin jossakin määrin herättänyt kritiikkiä ja rajoittanut sen käyttöarvoa: suhteen palveleva osapuoli on perinteisesti ollut johdettava, alainen. Osittain epäselväksi jää kuinka vaikutusvalta toimii vastakkaiseen suuntaan.

Palveleva johtaja keskittyy Greenleafin mukaan seuraajiensa tarpeisiin ja auttaa heitä kehittymään terveemmiksi, viisaammiksi, vapaammiksi, itsenäisemmiksi ja samalla itsekkin kaikkia muita palvelevammiksi (Northouse 2004). Greenleafin tärkein teos *Servant Leadership* (1977/2002) on varustettu alaotsikolla *A Journey into the Nature of Legitimate Power & Greatness*. Legitiimi, eettisesti kestävä valta on johdettavien lahja johtajalle, joka on heitä palvelemalla osoittanut sen ansaitsevana. Tätä periaatetta Greenleaf toivoo sovellettavan kaikissa

Yhdysvaltojen instituutioissa ja uskoo sekä eri yhteisöjen että koko yhteiskunnan tasa-arvon kasvavan aiempien etuoikeuksien kaventuessa.

Altruistisesti kääntyvä johtamispyramidi

James C. Hunter (1998, 2012) esittää palvelevan johtamisen opittuna taitona, jonka oppiminen edellyttää hänen esimerkissään retriittiin vetäytymällä kehitettyjä ”luonnetaitoja”. Hunterin tarinamuotoinen teos kuvaa palvelevan johtamisen mallin käänteisyyttä perinteiseen hierarkkiseen käytäntöön verrattuna niin, että kun hierarkian pyramidi rakentuu kerroksittain lattiatasolta kohti huippua eli pääjohtajaa, palvelevassa organisaatiossa johdettavat ovatkin huipulla ja palveleva johtaja alimpana. Toinen tapa mallin kuvaamiseksi on korostaa johtamista jonakin, joka ansaitaan vain palvelemalla muita, ei hallitsemalla. Johtajaksi kehittymistä kuvaavan käänteisen pyramidin kerrokset ovat:

Eettisenä näkemyksenä palveleva johtaminen määrittelee tärkeimmät moraalisen käyttäytymisen muodot, joita johtajien tulee jatkuvasti osoittaa edistytäkseen Greenleafin tunnetun ”parhaan testin” mukaisesti: *”Palvelevaksi johtajaksi tuleminen alkaa luonnollisesta palvelemisen halusta, tunteesta haluta palvella ensin. Tietoinen valinta ohjaa ihmistä tämän jälkeen tavoittelemaan johtoasemaa. Tällainen ihminen on*

täysin erilainen kuin alusta alkaen johtajaksi noussut... Ero näkyy siinä, että palvelija huolehtii ensin toisten tärkeimpien tarpeiden täyttämisestä. [Palvelevan johtamisen] paras testi, joka on erittäin vaikea toteuttaa, on: Kasvavatko palvelun kohteena olleet ihmisinä? Muuttuvatko he palveluksessa terveemmiksi, viisaammiksi, vapaammiksi, itsenäisemmiksi, halukkaammiksi itse palvelemaan muita?” (Greenleaf 2002, s. 27.)

Palvelevaa johtamista luonnehtii Spearsin (1998) mukaan kymmenen “instrumentaalista tekijää”: kuunteleminen, empatia, eheyttäminen, tietoisuus, suostuttelu, käsitteellistäminen, ennakoiminen, ohjaaminen, ihmisten kasvuun sitoutuminen ja yhteisön rakentaminen. Näihin perustuu myös Lidenin ja kumppanien (2008) kehittämä palvelevan johtamisen mittari, joka pisteytetään erikseen emotionaalisen eheyttämisen, yhteisöllisten arvojen luomisen, käsitteellisten taitojen, voimaannuttamisen, ihmisten kasvun ja menestyksen tukemisen, alaisen etusijalle asettamisen ja eettisen käyttäytymisen osalta. Ulottuvuuksista on eniten kyseenalaistettu ”käsitteellistämisen” kuulumista palvelevaa johtajuutta määritteleviin tekijöihin.

Pian hollantilainen Dirk van Dierendonck julkistikin oman mittarinsa, jossa johtajan ominaisuuksien tärkeysjärjestys vedetään yhteen seuraavasti: voimaannuttaminen, nöyryys, taka-alalle asettuminen, autenttisuus, anteeksiantaminen, rohkeus, vastuullisuus ja suunnan näyttäminen. Synteesiin pyrkiessään van Dierendonck (2011) kävi läpi muiden tutkijoiden laatimia luetteloita palvelevaa johtamista määrittelevistä ominaisuuksista. Vaikka perusta lopullisen mallin kehittämiseksi onkin luotu, yksimielisyyttä joudutaan vielä odottamaan.

Yhtä mieltä oltaneen siitä, että palveleva johtaminen vastaa vaatimuksiin eettisemmästä, ihmiskeskeisemmästä johtamisesta, joka rakentuu nöyryyden, palvelemisen ja oman panoksensa antamisen varaan. Se lisää transformaatiojohtamiseen moraalisen ainesosan ja ottaa huomioon nimenomaan johdettavien tarpeet. Ihmisiin vaikuttamisen on yleisesti ajateltu olevan johtamisen ydin, mutta korostaessaan palvelemisen ihannetta palveleva johtaminen muuttaa vaikuttamisen johtaja-seuraaja-suhteesta epäsuoraksi, arvojen ja esimerkin kautta vaikuttamiseksi, jota lisäksi luonnehtii vastavuoroisuus.

Palvelevan johtamisen tutkimuskenttä on siis edelleen melko kirjava. Palveleva johtaminen vaikuttaisi muiden tarpeiden ensisijaisuutta

painottaessaan edustavan huolenpidon etiikan ”uhrautumisvaihetta” 2 - ei siis välttämättä korkeinta vaihetta (Gilligan 1982). Kiinnostavaa ominaisuusluetteloja vertailtaessa on, että useat niistä sisältävät autenttisuuden. On myös esitetty, että teorian omaksumista rajoittaa sen alkuperäisen nimeämisen ohella tietty utopistisuus, joka erottaa sen maanläheisemmistä lähestymistavoista.

Eettisiä teorioita vertaillessaan Avolio ja Gardner (2005) toteavat palvelevan johtamisen teoreetikkojen kyllä käsittelevän johtajan tiedostamista, empatiaa, käsitteellistämiskykyä ja visiointia. Heidän mukaansa kuitenkin kliinisen, positiivisen ja sosiaalipsykologian tutkimusta yhdistävä autenttinen johtaminen perustuu palvelevaa johtamista selvemmin teoriaperinteisiinsä ja saa tukea empiirisestä tutkimuksesta. Palvelevan johtamisen teoriasta puuttuu myös seuraajan itsensä tiedostamisen ja itsesäätelyn korostaminen, positiivinen psykologinen pääoma ja suurelta osin myös organisaatiokontekstin tarkastelu. Palvelevan johtamisen vaikutusta pysyvään ja kestävään suoritukseen tulee myös selvittää.

Palvelevan johtamisen tutkimus Suomessa, Pohjoismaissa ja muuallakin

Tarkasteltaessa kulttuurin vaikutusta eri johtamismallien omaksumiseen on oletettu, että palveleva johtaminen olisi yleistymässä lähinnä kulttuureissa, joissa valtaetäisyys (Hofstede 1980) on pieni, kuten Pohjoismaissa. Hyvinvointiyhteiskunnan perustana on valtaerojen kaventaminen kansalaisten yhdenvertaisuuden takaamiseksi, joten palveleva johtaminen sopii pohjoismaisen kulttuurin yleiseen suuntautumiseen. Organisaatiotyyppin mukaan arvioiden vaikuttaisi todennäköiseltä, että malli toimisi etenkin asiantuntijaorganisaatioissa ja -ryhmissä. Organisaatioympäristöjä ja niihin soveltuvia johtamismalleja vertaillleiden mukaan nopeita muutoksia vaativaa yritysmaailmaa staattisempi organisaatioympäristö hyötyy palvelevasta johtamisesta, jonka kulttuuria luonnehditaan ”henkiseksi ja luovaksi” (Smith ym. 2004).

Koska ”servant leadership”, palveleva johtaminen, kuulostaa useimpien mielestä ristiriitaiselta mallin nimenä, on esimerkiksi ruotsin kielessä loogista ongelmaa (tjänar = palvella, ansaita) pyritty ratkaise-

maan määrittelemällä muilla tavoilla sitä, mistä mallissa on kysymys. Hierarkian kumoutumista kuvaten Ruotsissa on puhuttu käänteisestä johtamispyramidista tai luovuutta edistävästä, merkitystä luovista tai yksilöiden mukaan sovitetuista johtamiskäytännöistä. Rajaako siis mallin nimi ja määrittelytapa itsessään joitakin yhteiskunnan osa-alueita ulkopuolelleen?

Suomessa palvelevan johtamisen käsitettä on kuitenkin sovellettu ja sen vaikutusta tutkittu useilla sektoreilla, yritysmaailman ohella valtio-, kunta-, seurakunta- ja yhdistystyöntantajien piirissä. Tällöin sillä on tarkoitettu motivoivaa, henkilöstöä tukevaa ja innostavaa johtamista. Palveleva esimies antaa työntekijöilleen vastuuta, tukee heidän ammatillista kehittymistään ja pysyttelee itse taustalla antaen tunnustusta työyhteisölle. Tärkein ero muihin johtamismalleihin on, että palveleva johtaminen perustuu aitoon kiinnostukseen työntekijöitä kohtaan ja toimintaan tasa-arvoisuuden periaatteella sosiaalisen vastuun lähtökohdista - yksilö on tässä mielessä organisaatiota tärkeämpi.

Työterveyslaitoksen tutkimusprofessori Jari Hakanen näkee esimiehen tärkeimmäksi tehtäväksi ”auttaa omaa joukkoaan onnistumaan ja saavuttamaan tavoitteet ja saamaan myös kunnian aikaansaannoksistaan. Palautteen kanssa kitsastelu ei palvele ketään” (Hakanen 2012). Hyvä esimies ottaa vastuuta ja toimii ensisijaisesti koko organisaation, ei oman etunsa hyväksi. ”Tämä edellyttää esimieheltä aitoutta ja nöyryyttä, sellaista ihmisiksi olemista”. Hakanen käyttää tutkimuksissaan van Dierendonckin (2011) palvelevan johtamisen mittaria.

Kun Työterveyslaitos keräsi tietoa Suomessa 87 organisaation yhteensä lähes 12 000 työntekijän ja johtajan kokemuksista, löytyi 12 voimavaratekijää, jotka auttavat työpaikkoja menestymään ja työntekijöitä voimaan hyvin. Voimavaratekijöitä ovat palvelevan johtamisen ohella esimerkiksi työn itsenäisyys ja kehittävyys, oikeudenmukaisuus, luottamus, ystävällinen vuorovaikutus ja yhteistyön sujuvuus. Näihin panostaminen lisää työyhteisössä tarmokkuutta, innostusta ja työn mielekkyyttä, mistä tutkimusten mukaan seuraa monia myönteisiä asioita kuten hyvinvointia, tuloksellisuutta, innovatiivisuutta, organisaatioon sitoutumista ja asiakastyytyväisyyttä. ”Palvelevalla johtamisella onkin selvä merkitys oikeudenmukaisuuden ja luottamuksen ilmapii-rille työpaikalla. Kaiken kaikkiaan palveleva johtaminen lisäsi erittäin

merkitsevästi kaikkien muiden työn voimavarojen ja vähensi työn vaatimusten todennäköisyyttä” (TTL 2012, s. 29).

Voimaantunut ja innostunut ihminen ei vain viihdy työssään, vaan haluaa panostaa siihen täysillä, joten innostunut työntekijä on työnantajalle mittaamattoman arvokas. Sosiaalipsykologian pro gradu-työsään Minna Stenius (2011) on tutkinut työn imua (*work engagement*) asiantuntijaorganisaatioissa, ja TTL:n projektin esittelyssä Hakanen (2012) arvioikin työn imua kokevan työntekijän tuottavuuden voivan asiantuntijatyössä olla jopa satakertainen leipääntyneeseen kollegaansa verrattuna. Kyseessä ei silti ole vain korkeasti koulutettujen etuoikeus, vaan joka työpaikalla voi kokea työn imua. Valtaetäisyyksään ei välttämättä ole mallin kulttuurisen yhteensopivuuden este. Kreikkalaisissa pikaruokaloissa euroja kertyi kassaan sitä enemmän mitä parempi työn imu henkilökunnalla oli, ja Espanjassa hotellien ja ravintoloiden asiakaskokaisuus kasvoi työntekijöiden työn imun myötä.

Yhteenvetona kokonaisvaltaisesti eheä eettisen johtaminen perustuu kunnioitukseen, palvelemiseen, oikeudenmukaisuuteen, rehellisyyteen ja yhteisöllisyyteen. Johtajan velvollisuus on kohdella muita *kunnioitavasti* – kuunnella heitä tarkasti ja suvaita erilaisia mielipiteitä. Eettiset johtajat *palvelevat* muita olemalla altruistisia, korostamalla muiden hyvinvointia enemmän kuin omaansa pyrkiessään edistämään yhteistä hyvää. *Oikeudenmukaisuus* edellyttää, että johtajat asettavat reiluuden päätöksenteossaan keskiöön, jolloin haasteena on olla oikeudenmukainen yksilöä kohtaan samalla yhteisön yhteistä etua kunnioittaen. Johtajien tulee olla *rehellisiä*, ei valehdella tai esittää totuutta muille tuhoisilla tai tuloksettomilla tavoilla. Lopuksi eettiset johtajat sitoutuvat *yhteisön* rakentamiseen eli pyrkimään päämääriin, jotka ovat yhteensopivia seuraajien ja koko yhteisön tavoitteiden kanssa. (Northouse 2013.)

Eettisen johtamisen teoriaperusta on vielä kapea ja epäyhtenäinen. Vain muutama teoreetikko on saavuttanut nimeä teksteillään, ja malleja ohjaa luojien maailmankatsomus ja heidän omat mielipiteensä johtamisen etiikasta. Mallit ovat kuvailevia ja tarinamaisia eikä niitä ole ainakaan vielä riittävästi testattu perinteisin kvantitatiivisin tai kvalitatiivisin menetelmin. Empiria on toistaiseksi epäsuoraa ja kytköksissä muihin voimavaretkijöihin, mistä esimerkkinä edellä kuvattu suomalainen työn imun tutkimus.

Identiteettijohtaminen

Kun perinteinen psykologia on väittänyt, että vahva johtaminen välttämättä toteutuu seuraajien kustannuksella, uuden psykologian malleissa johtaminen ja seuraaminen täydentävät toisiaan, jolloin jälkimmäisen osapuolen vahvuus *voi* lisätä edellisenkin vahvuutta. Identiteettijohtamisen malli käsittelee kuitenkin johtaja-seuraaja -suhdetta toisin kuin eettiset mallit.

Johtajat ja seuraajat voivat antaa toisilleen mahdollisuuksia puolin ja toisin, mutta he eivät välttämättä toimi niin. Edellä todettiin, että identiteettijohtaminen eroaa monesta muusta vaikutusvaltaisesta johtamismallista (esim. autenttisen ja palvelevan johtamisen malleista) sikäli, että nämä mallit ovat kaikki *normatiivisia*. Ne suosittelevat normeja ja käytäntöjä, joiden tarkoitus on tukea johtamiseen kuuluvaa päätöksentekoa, ryhmän ohjaamista ja strategista suunnittelua. *Selittävä* identiteettijohtamisen malli sitä vastoin väittää normatiivisten mallien suosittelemien toimintamuotojen pakostakin riippuvan toimintaa *loogisesti edeltävistä* päätöksistä, joita ohjaa johdettavan ryhmän luonne.

Identiteettijohtamisen mallin mukaan johtajien ensisijainen tehtävä on edustaa ryhmää sekä ohjata ja edistää tunnetta yhteisestä sosiaalisesta identiteetistä, johon ryhmän olemassaolo ja tehtävä perustuvat. Identiteettiä vahvistava johtaja saa myös ryhmältään suurimman mahdollisen tuen: prototyyppistä eli ryhmää olemuksellaan edustavaa johtajaa voi kuvata ryhmän identiteettiä säteileväksi auringoksi – mutta säteily on kaksisuuntaista.

Sosiaalipsykologi Satu Koivisto asetti väitöskirjassaan (2013) lähiesimiehen taholta koetun kohtelun ja päätöksenteon oikeudenmukaisuuden keskiöön tarkastellen sitä sosiaalisen identiteetin johtamismallin viitekehyksessä. Oletus, jonka mukaan erityisesti ryhmän tyypillisenä jäsenenä pidetyn esimiehen oikeudenmukaisuudella on merkitystä alaisille, osoittautui tulosten valossa oikeaksi. Prototyyppisen lähiesimiehen kohtelun ja päätöksenteon oikeudenmukaisuus tai epäoikeudenmukaisuus määrittää ryhmän jäsenten identiteettiin ja ryhmäjäsenyyteen liittyviä kokemuksia ja käyttäytymistä. Esimiehen epäreilu toiminta voi jopa tuhota organisaatiotason oikeudenmukaisuuden positiiviset vaikutukset.

Oikeudenmukaisuuden oletetaan soveltuvan ennen kaikkea – jopa yksinomaan – tietyn moraalisen yhteisön sisällä käytettäväksi. Auktoriteettiasemassa olevan, johtajan (tai yleensä päätöksentekijän) reiluudella on rajansa: sisäryhmä odottaa pääsääntöisesti ryhmänsä auktoriteetin olevan oikeudenmukaisempi ”meille” kuin ”heille” (Haslam ym. 2012, s. 158–159). Tämän osoittivat selvästi jo minimaalisten ryhmien koheet, joihin sosiaalisen identiteetin teoria perustuu. Olisi kuitenkin masentavaa päätellä, että ryhmien välinen epätasa-arvo kuuluisi ihmisluontoon. Ryhmän arvot ja normit ovat ratkaisevassa asemassa.

Sisäryhmän tarve erottua myönteisesti ulkoryhmistä onkin erilaista silloin kun kyse on ryhmästä, joka määrittelee erottuvuutensa ei-aineellisten, henkisten arvojen avulla kuten pyrkimyksenä rakastaa lähimmäisiä ja tehdä heille hyvää. ”Tällöin myönteinen erottautuminen voi näkyä prososiaalisuutena eli myönteisenä suhtautumisena ulkoryhmää kohtaan: sen jäseniä tuetaan ja autetaan, heille ollaan ystävällisiä...mitä sisäryhmässä arvostetaan, ratkaisee erottautumisprosessien suunnan” (Haslam ym. 2012, s. 173).

Näin ollen johtajan reiluus oman sisäryhmänsä puitteissa tuo hänelle menestystä - samoin kuin epäreiluus useimmiten ryhmien *välisissä* jakotilanteissa. Ryhmän normeista ja arvoista riippuu kuinka pitkälle sisäryhmän suosiminen kannattaa ja milloin taas puolueellisuus tuomitaan. *Ryhmän johtajiksi haluaville mikään ei korvaa sen sosiaalisen identiteetin tuntemista.* Urheilun maailmassa tämä Haslamin ja kumppanien (2012) usein toistama totuus on tuottanut karvaitakin opetuksia johtoportaalalle, joka ei ole ajatellut kyllin pitkälle selvittääkseen arvojen ja moraalien ratkaisevaa merkitystä eri laajuisille yleisöille ja erilaisilla areenoilla.

Sosiaalisen identiteetin teoriasta erillään identiteettijohtaminen-termiä on Suomessa myös satunnaisesti käytetty kulttuurijohtamisen synonyymina jo vuosituhannen vaihteessa (Mäkinen 1999) ja hiljattain teorioista irrottautuvana muodikkaana tehtävänimikkeenä. Ongelmana varsinkin jälkimmäisessä on identiteetti-käsitteen mekaanisuus ja epäjohdonmukaisuus. Näkemysten ero tuokin mieleen Durkheimin (1893) orgaanisen ja mekaanisen solidaarisuuden vastakkaisuuden.

”Kulttuurijohtaminen, [paremminkin] identiteettijohtaminen tarikoittaisi parhaimmillaan sitä, että johtaja saa yhteisönsä toimimaan

niin, että jokainen yksilö, työntekijä kokee osana yhteisöä olevansa jostain enemmän kuin vain yksilö, saavansa osan yhteisestä identiteetistä ja...energiaa, jota voi saada vain yhteisen kokemisen kautta” (Mäkinen 1999). Tässä lähestytään Scheinin (1987) organisaatiokulttuurin johtamisen teemaa. Kun Schein puhuu kulttuurin istuttamisesta perustaja-johtajan tärkeänä tehtävänä, puhuvat myös Haslam ja kumppanit identiteetin istuttamisesta ryhmän hallinnan edellytyksenä.

Scheinin hengessä johtaja voi kehittää identiteettiä luomalla tietoisesti kulttuuria, joka tukee työyhteisön toiminta-ajatusta, luo ja ylläpitää sen eheyttämistä ja ottaa huomioon ihmisen perusolemuksen eri puolet. Johtajan tulee vaalia niitä kulttuurin puolia, jotka tukevat työyhteisön tehtävää ja pyrkiä muuttamaan sen identiteettiä heikentäviä ja työyhteisöä hajottavia puolia. Kulttuurin kehittäminen edellyttää johtajalta vahvaa tietoisuutta omasta liittymisestään yhteisön kulttuuriin ja identiteettiin. Hän sitoutuu työskentelemään kokonaisena itsenään, samalla tietoisena yhteisön historian aikana syntyneestä identiteetistä, sen tasoista ja vaiheista. Yhteisön dynaamisen luonteen ymmärtäminen tarkoittaa, että yhteisöllisyys prosessina ei koskaan tule valmiiksi.

Ensi kerran identiteetti johtaja henkilön tehtävänimikkeenä herätti huomiota keväällä 2013. Suomen ensimmäinen identiteetti johtaja, suuryrityksen maajohtajaksi nimitetty NN selvitti tuolloin Global Identity -toimenkuvansa yrityksen ”palikkapelinä”:

”Meillä... identiteetti rakentuu yritysvastuun ja innovaatioiden ympärille sekä rethink-yritysfilosofiamme pohjalle. Lisäksi meillä on visio ja missio pyyhkäisty pois ja tilalle on luotu ’Purpose’ – ’Do good for the people and the planet’. Tällaisia palikoita meillä on siis käytössä ja identiteetti johtaja vastaa meillä globaalisti viestinnästä, yritysvastuusta ja brändistä, mutta myös katsoo sen perään, että identiteetin rakennuspalikat ovat samalla tavoin käytössä niin [Etelä-Karjalassa] kuin Etelä-Kiinassa.”

Lopuksi

Tarkastelemissamme uusissa johtamismalleissa valta perustuu eri tavoin johtaja-seuraaja -suhteeseen. Jokainen malleistamme on leimautunut oman erityisen eettisen näkökulmansa mukaisesti, vaikkakin kutakin

mallia samalla pyritään horjuttamaan teoreettisin ja käytännöllisin vasta-argumentein. Autenttinen johtaminen on aitoa ja rehellistä, mutta onko se tuottavaa? Palveleva johtaminen keskittyy tukemaan alaisten työtä ja antamaan onnistumisen kokemuksia, mutta sopiiko se kaikille? Identiteetti johtaminen on malleista vastavuoroisin, mutta kuinka on laajemmin tulkitun oikeudenmukaisuuden laita? Tekstin alussa esitettiin johtajan eettisten velvollisuuksien kolmijako: yleisen hyvän edistäminen (kuinka laajasti?), oikeuksien kunnioittaminen (keiden kaikkien?) ja oikeudenmukainen toiminta (taulukon 2 periaatteet). Kolmijaon perusteella löytyy kaikkien mallien oikeudenmukaisuudesta kritisoitavaakin. Toisaalla mainittiin oikeudenmukaisuuden sijoittuminen arvokartalla universalismiarvoihin, joskin hyvántahtoisuusarvojen tuntumaan.

Schwartzin (2005) käsite moraaliuniversumi soveltuu johtamismallien vertailuun, ja tarjoaa apua uusien eettisten mallien kehittäjille. Schwartz kirjoittaa (s. 216), että useimmissa ryhmissä ja yhteiskunnissa pidetään erittäin tärkeinä oikeudenmukaisuutta, tasa-arvoa ja rauhaa. ”Yksimielisyys ei kuitenkaan enää jatku, kun kysytään: Ketä autetaan? Kenelle annetaan anteeksi? Ketä kohtaan ollaan oikeudenmukaisia? Onko ihmisillä samanlainen velvollisuus noudattaa näitä arvoja toimiessaan niin vieraiden kuin ystävienkin kanssa? ...Toisin sanoen kuinka laaja on niiden ihmisten piiri, joihin sovellamme moraalisia arvoja?”

Lähteet

- Aaltonen, M. & Heikkilä, T. (2003). *Tarinoiden voima: Miten yritykset hyödyntävät tarinoita?* Helsinki: Talentum.
- Avolio, B. J. & Gardner, W. L. (2005). Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership. *Leadership Quarterly*, 16, 315–338.
- Burns, J. M. (1978). *Leadership*. New York: Harper & Row.
- Cavanagh, G. F, Moberg, D. J. & Velasquez, M. (1995). “Making business ethics...” abstract: Three categories of ethical obligation: the obligation to promote utility, the obligation to respect rights and the obligation to act justly. Ref. Northouse (2005).

- Durkheim, E. (1893/1990). *De la division du travail social/Sosiaalisesta työnjaosta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Eagly, A. H. (2005). Achieving relational authenticity in leadership: does gender matter? *Leadership Quarterly*, 16, 459–474.
- Eagly, A. H. & Karau, S. J. (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, 109, 573–598.
- Folger, R. G. & Cropanzano, R. (1998). *Organizational justice and human resource management*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Fry, L. W. (2003). Toward a theory of spiritual leadership. *Leadership Quarterly*, 14, 693–727.
- George, B., Sims, P., McLean, A. N. & Mayer, D. (2007). Discovering your authentic leadership. *Harvard Business Review*, 85, 129–138.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Greenleaf, R. (1977/2002). *Servant leadership: a journey into the nature of legitimate power & greatness*. Mahwah: Paulist Press.
- Hakanen, J. (2012). Työn imusta kipinää työpäivään, haastattelu. *Taloustaito*, 7, 16–18.
- Hakanen, J., Harju, L., Seppälä, P., Laaksonen, A. & Pakkin, K. (2012): *Kohti innostuksen spiraaleja. Innostuksen spiraali – innostavat ja menestyvät työyhteisöt tutkimus- ja kehittämishankkeen tuloksia*. Työterveyslaitos. <http://www.ttl.fi/partner/inspi/inspi-tuloksia/Documents/INSPI%20raportti.pdf>
- Haslam, S. A., Reicher, S. D. & Platow, M. J. (2011). *The new psychology of leadership: Identity, influence and power*. New York: Psychology Press.
- Hogg, M. A. (2001). A social identity theory of leadership. *Personality and Social Psychology Review*, 5, 184–200.
- Hunter, J. C. (1998, 2012). *The servant: A simple story about the true essence of leadership*. New York: Crown Business.
- Häkkinen, S. (2012). *Towards a trust-based model of leadership within the leader-member exchange theory framework. A qualitative study of leaders' trustworthiness in the SME context*. Dissertations in Social Sciences and Business Studies No 45. Joensuu: Itä-Suomen Yliopisto.
- Juuti, P. (2011). *Hyvejohtajuus*. <http://www.hyvejohtajuus.fi/aihe/blogi/>. Haettu 12.5.2013.

- Koivisto, S. (2013). *Supervisor's fair treatment and decision making in an organizational context – A social identity analysis*. Aalto University. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-60-5207-6>
- Kuittinen, V. (2006). Johtamisen psykologia vallankäyttönä. *Psykologia*, 3, 176–184.
- Kujala, J. (2007). Välittävä johtaminen: vuoropuhelua sidosryhmien kanssa. *Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies*, 12(2). [ejbo.jyu.fi/articles/0801_2.html](http://jyu.fi/articles/0801_2.html)
- Kärkkäinen, N. (2012). *Työntekijöiden sosiaaliset representaatiot hyvästä esimiestyöstä*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto, sosiaalitieteiden laitos.
- Lagerspetz, E. & Rääkkä, J. (2007). Oikeudenmukaisuusteoria hyvinvointivaltiossa. Teoksessa J. Saari & A.-B. Yeung (toim.): Oikeudenmukaisuus hyvinvointivaltiossa (s. 33–46). Helsinki: Gaudeamus.
- Liden, R. C., Wayne, S. J., Zhao, H. & Henderson, D. (2008). Servant leadership: development of a multi-dimensional measure and multi-level assessment. *Leadership Quarterly*, 9, 161–177.
- Mellas, T. (2012). *Nuorten johtajien johtamiskäytänteet asiantuntijaorganisaatioissa*. Lappeenranta: Johtaminen ja organisaatiot, LUT.
- Mäkinen, O.-P. (1999). *Tietoyhteiskunnasta vuorovaikutusyhteiskuntaan, esitelmän lyhennelmä*. <http://www.sosionova.fi/index.php/artikkelit-ja-kirjoitukset/artikkelit-johtajuus>
- Northouse, P. G. (2005). *Leadership: theory and practice* (3. painos). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Northouse, P. G. (2013). *Leadership: theory and practice* (6. painos). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Pirttilä-Backman, A.-M. (2009). Arkiajattelu. Teoksessa E. Suoninen, A.-M. Pirttilä-Backman, A. R. Lahikainen & M. Ahokas (toim.): *Arjen sosiaalipsykologiaa* (s. 243–290). Helsinki: Sanoma Pro.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge, MA: Belknap.
- Schein, E. H. (1987). *Organizational culture and leadership* (3. painos). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Schwartz, S. H. (2005). Universalismi-arvot ja moraalisen universumimme laajuus. Teoksessa A.-M. Pirttilä-Backman, M. Ahokas, L. Myyry & S. Lähteenoja (toim.): *Arvot, morali ja yhteiskunta: sosiaalipsykologiaa*

- näkökulmia yhteiskunnan muutokseen* (s. 216–236). Helsinki: Gaudeamus.
- Simola, S. K., Barling, J. K. & Turner, N. (2010). Transformational leadership and leader moral orientation: contrasting an ethic of justice and an ethic of care. *Leadership Quarterly*, 21, 179–188.
- Smith, B. N., Montagno, R., & Kuzmenko, T. N. (2004). *Transformational and servant leadership: content and contextual comparisons*. Ohio State University Extension: Leadership Center.
- Stenius, M. (2011). *Team climate as a predictor of work engagement in knowledge-based organizations*. Master's Thesis in Social Psychology, University of Helsinki.
- Tavast, M. (2012). *Autenttisen ja transformationaalisen johtamisen yhteys alaisten hyvinvointiin*. Pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto, yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö.
- Tourish, D. (2013). *The dark side of transformational leadership: critical perspective*. Lontoo: Routledge.
- Value-based leadership vs. skill-based leadership. eHow. http://www.ehow.com/about_6531187_value_based-leadership-vs_skill_based-leadership.html#ixzz2WM3dE56n. Haettu 20.6.2013.
- van Dierendonck, D. (2011). Servant leadership: a review and syntheses. *Journal of Management*, 37, 1228–1261.
- van Dierendonck, D. & Patterson, K. (2010) (toim.). *Servant leadership: developments in theory and research*. New York: Palgrave Macmillan.
- Velasquez, M. G. (1992). *Business ethics: concepts and cases* (3. painos). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Walumbwa, F. O., Avolio, B. J., Gardner, W. L., Wernsing, T. S. & Peterson, S. J. (2008). Authentic leadership: development and validation of a theory-based measure. *Journal of Management*, 34(1), 89–126.
- Whetten, D. A. & Cameron, K. S. (2005). *Developing management skills* (6. painos). Englewood Cliffs, NJ: Pearson Education, Prentice-Hall.

I 5 Miten kestävän kehityksen preferenssit liittyvät kuluttajan arvoihin

Merja Halme & Anu Bask

Johdanto

Huoli globaalista ympäristön muutoksesta kasvaa jatkuvasti. Huolta kantavat sekä kuluttajat, yritykset että erilaiset sidosryhmät. Yritysten toimintakentän muuttuessa kestävän kehityksen hallinta onkin yhä monimutkaisempaa yritysten toimiessa globaalisti eri maissa ja erilaisen liiketoimintakulttuurien ja säännösten piirissä. Maine on yrityksille tärkeä. Monet tuotteiden valmistajat panostavatkin kestävän kehityksen hallintaan ohjeistamalla koko yhteistyöverkostoaan siitä, miten kestävä kehitys tulee ottaa huomioon eri toiminnoissa. Tehtävä ei ole helppo ja ohjeiden noudattamisen valvonta on usein haastavaa. Tiedotusvälineistä saammekin ajoittain lukea esimerkkejä vakavista puutteista alihankkijoiden työntekijöiden olosuhteissa sekä tuotteiden turvallisuudessa – kuten kiellettyjen materiaalien käytöstä. Vastuullisuutta tukevaa tietoa hyödynnetään entistä enemmän suunnittelutyössä kohti kestävämmän kehityksen palveluja ja tuotteita, ja tämä vie toivottavasti tilanteeseen, jossa yritysvastuu on aina yrityksen toiminnan ytimessä ja kuluttajilla on tieto siitä, miten toimitusketju toimii kestävän kehityksen periaatteilla.

Kestävän kehityksen näkökulma on vahvistunut yrityksissä, jotka puntaroivat päätöksiään tuottaa kestävän kehityksen tuotteita ja palveluita, ja arvottavat niiden hyötyjä ja haittoja koko toimitusketjuis-

sa (supply chains). Toimitusketjuilla tarkoitetaan koko toimitusketjua raaka-ainelähteiltä lopulliselle tuotteen käyttäjälle, joka voi olla esimerkiksi yritys tai kuluttaja-asiakas. Kestävä kehitys on yrityksille haaste ja toisaalta mahdollisuus saavuttaa kilpailuetua, koska hyvät ratkaisut heijastuvat mitä ilmeisimmin myös tuloksissa – ainakin pitkällä tähtäimellä. Onnistuakseen yritysten on syytä tuntee erilaisten kuluttajien mielikuvat ja preferenssit koko toimitusketjujen tasolla. Tämän artikkelin tutkimuksen kohteena on se, miten kuluttajien erilaiset matkapuhelimiin liittyvät kestävän kehityksen preferenssit ja asenteet liittyvät kuluttajien arvoihin. Tulokset tarjoavat tärkeää tietoa erityisesti yrityksille siitä, miten tärkeä yritysten vastuu matkapuhelimen toimitusketjussa on erityyppisille kuluttajille, ovatko kuluttajat valmiita maksamaan kestävän kehityksen ominaisuuksista ja millaisia arvoja on eri yksilöiden erilaisten arvostusten taustalla.

Matkapuhelin on kiinnostava esimerkkituote, koska sen elinkaari on lyhentynyt jatkuvasti, matkapuhelinten käyttö on globaalia ja koska puhelimet toimivat yhä enenevässä määrin erilaisten palvelujen alustana. Aineisto on kerätty Aalto-yliopiston eri alojen opiskelijoilta. Opiskelijat ovat sopiva kohderyhmä, koska he yleensä ostavat matkapuhelimen itse ja tekevät siis aidosti valintapäätöksen. Tutkimuksessa vastataan seuraaviin kysymyksiin:

-Miten matkapuhelimen kestävän kehityksen eri ominaisuuksien koetut tärkeudet ja matkapuhelimen hinta ovat yhteydessä toisiinsa?

-Mitkä arvot selittävät matkapuhelimen kestävän kehityksen ominaisuuksien arvostamista ja halua maksaa niistä?

Sen sijaan, että tutkisimme aiempien tutkimusten tapaan erilaisia yksilön ympäristövastuullisen käyttäytymisen tai ympäristöasenteiden osa-alueita puhtaasti kuluttajan näkökulmasta, tarkastelemme kuluttajan ostopäätöstä yrityksen näkökulmasta. Kohteena on tuotteen koko elinkaari – mitkä kestävän kehityksen piirteet ovat tärkeitä kuluttajalle ja onko kuluttaja valmis maksamaan niistä.

Aiempi tutkimus

Seuraavaksi käymme lyhyesti läpi kolme eri kirjallisuuden aluetta, jotka liittyvät keskeisesti tähän tutkimukseen. Nämä ovat yritysvastuu ja

kestävä toimitusketjujohtaminen, kuluttajan valintakäyttäytyminen ja arvotutkimus. Pyrimme myös kertomaan miten nämä kolme aluetta liittyvät toisiinsa, koska näemme tärkeänä yhdistää ne. Uskomme, että näiden kolmen alueen yhdistäminen tarjoaa aivan uusia näkökohtia kuluttajien kestävästä kehitystä koskeviin näkemyksiin.

Yritysvastuu ja kestävä toimitusketjujohtaminen

Yritysten yhteiskuntavastuun tai yritysvastuun (Corporate Social Responsibility, CSR) merkitys on kasvanut viime vuosikymmeninä. Sen taustalla on Brundtlandin komission vuonna 1987 laatima raportti kestävästä kehityksestä (United Nations 1987). Yritysvastuu on vapaaehtoista toimintaa, mutta sen rooli nähdään yhä enenevässä määrin strategisena ja osana globaalia toimintaa. Yritysvastuu näkyy myös yhä vahvemmin osana yrityskuvaa ja yritysten maineen hallintaa. Nykyisin yhteiskuntavastuun nähdään usein koostuvan kolmesta eri osa-alueesta, jotka ovat sosiaalinen, ympäristöllinen ja taloudellinen vastuu.

Yksi tärkeä lähestymistapa tarkastella yritysvastuuta on katsoa sitä toimitusketjujen (Supply Chain, SC) näkökulmasta, koska päätökset vaikuttavat toimitusketjujen eri osa-alueisiin. Kestävän toimitusketjujohtamisen (Sustainable Supply Chain Management, SSCM), kuten myös yleisesti ottaen toimitusketjujohtamisen (Supply Chain Management, SCM), lähtökohtana ovat asiakkaat ja heidän tarpeidensa huomiointi. Yrityksen asiakkaita voivat olla toimitusketjujen eri osapuolet, kuten kuluttajat tai toiset yritykset. Mielenkiintoiseksi toimitusketjujen tarkastelun tekee se, että asiakkaiden muuttuvat tarpeet voivat vaikuttaa merkittävästikin toimitusketjujen eri osapuoliin, eri vaiheisiin ja toimintoihin. Kuitenkin toimitusketjujohtamisessa asiakkaan, etenkin kuluttajan, tarpeet nähdään usein annettuina eikä niitä yleensä avata sen enempää alan kirjallisuudessa. Sen vuoksi onkin tärkeää yhdistää toimitusketjujohtamisen tutkimusta kuluttajan valintakäyttäytymisen ja kuluttajien arvotutkimuksen kanssa uudella tavalla. Uskomme, että kuluttajan käyttäytymistutkimuksen ja arvotutkimuksen yhdistäminen tarjoaa hedelmällisen maaperän aivan uusille tuloksille.

Kestävästä toimitusketjujohtamisesta (SSCM) on tarjolla useita määritelmiä. Carter ja Rogers (2008) määrittelevät sen strategiseksi

ja läpinäkyväksi sosiaalisten, ympäristöllisten ja taloudellisten tavoitteiden integroimiseksi organisaatioiden välisiin ydinliiketoimintaprosesseihin, jossa tavoitteena on parantaa pitkän aikavälin taloudellista tulosta koko toimitusketjussa*. Sanotaankin, että onnistunut SSCM:n liittäminen kaikkeen yrityksen toimintaan on tänä päivänä menestyvän liiketoiminnan edellytys. Kestävän toimitusketjujohtamisen merkitys on kasvanut muun muassa tarpeesta löytää uusia toimintamalleja ympäristöllisten ja sosiaalisten negatiivisten vaikutusten vähentämiseksi yrityksissä ja niiden toimitusketjuissa. Sen vuoksi onkin tärkeää identifoida sellaiset ympäristölliset ja sosiaaliset aloitteet, joilla on merkittävimmät taloudelliset vaikutukset toimitusketjuihin. Kestävän toimitusketjujohtamisen kokonaisuus voidaan karkeasti jakaa neljään eri strategiseen osa-alueeseen yritysten toimitusketjujen näkökulmasta: (1) Kestävän kehityksen strategia ja politiikka, (2) kestävä tuotesuunnittelu, (3) kestävä hankinta ja (4) kestävä tuotteen elinkaaren jälkeinen toiminta.

Strategiassa yritys määrittelee vastuunsa ympäristöön ja sosiaaliin näkökohtiin. On sanottu, että yhä useampi yritys määrittelee kestävän kehityksen näkökohdat kilpailueduksi. *Strategian ja politiikan* laajuutta voidaan arvioida esimerkiksi seuraavilla tekijöillä: Onko yrityksellä kestävän kehityksen visio, strategia ja politiikka, onko yrityksellä käytössään strukturoitu ympäristön vaikutuksia arvioiva työkalu, miten yritys järjestää jäte-, energia- ja päästöasiansa, julkaiseeko yritys CSR-raportin ja osallistuuko yritys kansainvälisiin kestävästä kehitystä tukeviin toimiin. *Kestävä tuotesuunnittelu* puolestaan vaikuttaa toimitusketjujen rakenteisiin, yhteistyökumppaneiden valintaan ja toimintoihin. On todettu, että maailmanluokan toimitusketjujen lähtökohtana on tuotesuunnittelu. Taloudellista merkitystä vaihe tuo esimerkiksi siinä, että suunnitteluvaiheessa määräytyy jopa 80 % tuotannon kuluista. Kestävä tuotesuunnittelu tarjoaa kilpailuetua, jos se johtaa entistä parempaan

*“Sustainable supply chain management is strategic, transparent integration and achievement of an organization’s social, environmental, and economic goals in the systemic coordination of key inter-organizational business processes for improving the long-term economic performance of the individual company and its supply chains” (Carter & Rogers, 2008).

tuottavuuteen, merkittävämpiin positiivisiin ympäristövaikutuksiin ja uusiin innovaatioihin. Tuotesuunnittelu siis vaikuttaa toimitusketjujen ja tuotannon kaikkiin vaiheisiin mukaan lukien tuotteen elinkaaren jälkeiset toimenpiteet. Esimerkiksi tuotteen rakenne vaikuttaa siihen, miten tuotteen osia ja materiaaleja voidaan käyttää uudelleen tuotteen elinkaaren jälkeen.

Kestävä hankinta kohdistaa huomion kestävään toimitusketjujen hallintaan, koska kaikki osapuolet vaikuttavat siihen, onko lopputuote ympäristöllisesti ja sosiaalisesti kestävä. Hallinta on tänä päivänä haastavaa monimutkaisissa globaaleissa verkostoissa, jotka koostuvat raaka-ainetoimittajista, komponentti- ja osatoimittajista ja valmiiden tuotteiden kokoajista ja valmistajista. Yritykset joutuvat yhä tarkemmin miettimään, kenen kanssa tekevät yhteistyötä, kun kyseessä on myös yrityksen maine. Kestävän hankinnan tasoa voidaan arvioida esimerkiksi sen perusteella, monitoroiko ja auditoiko yritys systemaattisesti yhteistyökumppaneitaan, kouluttaako yritys toimittajiaan ympäristöllisissä ja sosiaalisissa asioissa ja jakaako yritys systemaattisesti tietoa kontrolloitavista materiaaleista. *Kestävän tuotteen elinkaaren* jälkeisen toiminnan kysymyksenä on se, miten tuotteen elinkaarta voidaan pidentää käytön jälkeiseen aikaan. Ensiaskel tässä vaiheessa on tuotteiden keräämisen järjestäminen käytön jälkeen. Seuraavana vaiheena on tuotteen tarjoaminen jatkokäyttöön: esimerkiksi kunnostetaanko ja päivitetäänkö tuote, ja myydäänkö se edelleen samoille tai uusille markkinoille, vai käytetäänkö tuotteiden osia tai komponentteja uusiin tuotteisiin tai raaka-aineisiin.

Kuluttajat ja kestävä kehitys

Suuri joukko yrityksiä on jo panostanut kestävän toimitusketjujohtamisen keskeisiin osa-alueisiin, mutta vielä ei tiedetä, mitä kestävän kehityksen ominaisuuksia kuluttaja arvostaa ostopäätöstä tehdessään. Ei tiedetä myöskään, ovatko nämä tekijät kestävän toimitusketjujohtamisen näkökulmasta yksittäiseen vai useampaan osa-alueeseen liittyviä. Asiaa monimutkaistaa se, että ominaisuuksien tärkeys voi vaihdella eri tuoteryhmissä. Ratkaisu tähän voisi löytyä kestävän toimitusketjujohtamisen ja kuluttajatutkimuksen yhdistämisestä.

Useissa kuluttajatutkimuksissa on nostettu esille kestävän kehityksen tekijöiden tärkeys kuluttajan ostopäätöstilanteessa. Tutkittuja tuotteita ovat olleet niin elintarvikkeet, huonekalut, energia kuin erilaiset kodin laitteet. Lähes kaikissa tutkimuksissa on kuitenkin keskitytty vain yhteen tai korkeintaan kahteen kestävän kehityksen ominaisuuteen, kuten esimerkiksi ympäristömerkkiin tai autojen moderneihin vaihtoehtoihin energialähteisiin. Tätä taustaa vasten kestävän toimitusketjututkimuksen (jonka kautta voidaan tarkastella kestävän kehityksen ominaisuuksia koko toimitusketjun laajuudessa) ja kuluttajatutkimuksen yhdistäminen on perusteltua.

Hinta on tärkeä elementti ostopäätöstä tehtäessä, mutta ovatko kuluttajat valmiita maksamaan kestävän kehityksen tuotteista? Useissa tutkimuksissa on havaittu, että kuluttajat ovat halukkaita maksamaan enemmän. Ekomerkitystä puukalusteista oltiin valmiita maksamaan 2–16 % enemmän (Veisten 2007), ekoelintarvikkeista 28–45 % enemmän (Moon ym. 2002; Ubilava ym. 2010), pyykinpesukoneesta 30 % enemmän (Sammer & Wustenhagen 2006) ja Nordic Swan -ekomerkitystä wc-paperista 13–18 % enemmän (Bjorner ym. 2004). Tutkimuksissa on myös havaittu, että kuluttajien halukkuus saattaa olla todellisessa ostopäätöksessä alempi (Luchs ym. 2010; Hughner ym. 2007). Yleisesti voidaan kuitenkin todeta, että kestävän kehityksen ominaisuuksia arvostetaan ja niistä ollaan valmiita myös maksamaan lisää verrattuna tavalliseen tuotteeseen. Mutta edelleenkin ei tiedetä, mitä kestävän toimitusketjujohtamisen osa-alueita kuluttaja painottaa.

Arvotutkimus

Sosiaalipsykologisessa arvotutkimuksessa Schwartzin (1992) arvoteoriaa on sovellettu laajasti ja sitä pidetään lukuisten tutkimusten perusteella lähes universaalina. Teorian mukaan arvot ovat yleisiä periaatteita, jotka ohjaavat tavoitteita, arviointoja ja valintoja. Teoriaan perustuva arvomalli sisältää kymmenen eri tavoin motivoivaa arvotyyppiä, joiden määritelmät on esitetty Taulukossa 1. Arvomallin avulla voidaan tarkastella yksilön arvojen tärkeysjärjestystä. On kuitenkin huomioitava, että arvojen ja käyttäytymisen välissä on monia muitakin tekijöitä, joten arvot eivät suoraan johda päätökseen tai muuhun käyttäytymiseen.

Arvorakennetta voidaan kuvata kahden ulottuvuuden avulla. Motivaatioiltaan samankaltaiset arvot sijaitsevat kaksiulotteisessa mallissa lähellä toisiaan ja motivaatioiltaan eroavat arvot vastakkaisilla puolilla arvo-

Taulukko 1. Arvot ja arvojen määritelmät (Schwartz 1992).

Arvo	Arvon sisältö
Turvallisuus	Turvallisuuden ja vakiintuneiden toimintatapojen säilyttäminen yhteiskunnassa, ihmissuhteissa ja suhteessa omaan itseen (perheen turvallisuus, kansallinen turvallisuus, yhteiskunnallinen järjestys)
Yhdenmukaisuus	Sosiaalisten normien vastaisten toimintojen, taipumusten ja impulssien rajoittaminen (tottelevaisuus, itsekuri, kohteliaisuus, vanhempien ja vanhojen ihmisten kunnioittaminen)
Perinteet	Kulttuurin ja uskonnon asettamien käyttäytymistapojen hyväksyminen ja kunnioittaminen (oman elämänosansa hyväksyminen, perinteiden kunnioitus, maltillisuus)
Hyväntahtoisuus	Läheisten ihmisten hyvinvoinnista huolehtiminen (avuliaisuus, anteeksiantavaisuus, rehellisyys, uskollisuus, vastuullisuus)
Universalismi	Kaikkien ihmisten ja ympäristön ymmärtäminen ja suojeleminen (mm. sosiaalinen oikeudenmukaisuus, suvaitsevaisuus, maailmanrauha, viisaus, luonnon ja taiteen kauneus, ympäristönsuojeleminen)
Itseohjautuvuus	Itsenäinen ajattelu ja toiminta (luovuus, vapaus, uteliaisuus, itsenäisyys, omien tavoitteiden valitseminen)
Virikkeisyys	Jännitys ja vaihtelu elämässä (uskaliaisuus, vaihteleva elämä, jännittävä elämä)
Mielihyvä	Mielihyvä ja aistillisten tarpeiden tyydyttäminen (mielihyvä, elämästä nauttiminen)
Valta	Sosiaalinen arvovalta ja toisten kontrollointi (yhteiskunnallinen valta, varakkuus, arvovalta)
Suoriutuminen	Henkilökohtainen menestyminen vallitsevien sosiaalisten normien mittapuulla (menestys, kyvykkyys, kunnianhimo, vaikutusvalta)

mallia. Eri arvojen samankaltaisuus on luettavissa niiden pareittaisina etäisyyksinä kuvassa 1. Kuvassa nähdään nämä kaksi arvoulottuvuutta: muutosvalmius–säilyttäminen ja itsensä ylittäminen – itsensä korostaminen. Mallin mukaan esimerkiksi jos jokin asia korreloi vahvasti universalismin ja hyvätahtoisuuden kanssa, niin sen negatiivisen korrelaation tulisi olla itseisarvoltaan suurin valtaan ja suoriutumiseen nähden. Kuvasta on nähtävissä eri ikäluokkiin ja sukupuoliin yleensä liittyvät arvotusten erot: eri tekstityypit viittaavat näihin eri demografisiin ryhmiin ja sama tekstityyppi kartalla kyseisen arvon muita suurempaan arvostukseen. Esimerkiksi nuorilla korostuu enemmän muutosvalmius ja vanhoilla säilyttämisarvot (Schwartz & Rubel 2005).

Yksilön arvot ovat yleisiä periaatteita, jotka ohjaavat tavoitteita. Ne eivät liity pelkästään konkreettisiin valintoihin ja tilanteisiin. Arvot ohjaavat myös valintoja, joita tutkimme tässä esimerkkituotteena matkapuhelin.

Kuva 1. Arvojen kuvaus kahden ulottuvuuden avulla (Schwartz 1992).

Pyykkö (2008) listaa joukon tutkimuksia, jotka ovat löytäneet yhteyksiä arvojen ja erilaisten ympäristövastuullisen käyttäytymisen osa-alueiden välillä. Hän myös jaottelee, mitä nämä erilaiset osa-alueet voivat sisältää. Yleisesti universalismi ja hyväntahtoisuus ovat positiivisesti yhteydessä ympäristövastuulliseen käyttäytymiseen, ja vallan ja suoriutumisen yhteydet siihen ovat negatiivisia. Tulos on arvoteorian mukainen – universalismi ja hyväntahtoisuus sekä valta ja suoriutuminen ovat vastakkaisia arvoja. Muidenkin arvojen on havaittu olevan yhteydessä ympäristöystävälliseen käytökseen (katso esim. Karp 1996; Schultz ym. 2005). Näiden tulosten perusteella oletamme, että arvot ovat yhteydessä mielipiteisiin ja asenteisiin jotka koskevat kestävästä kehitystä ja kulutusta, jotka ovat tämän tutkimuksen keskeisiä ilmiöitä. Hypoteesimme ovat:

H1: Arvot ovat yhteydessä kestävästä kehityksen kulutuksen kannattamiseen siten, että kannattamisen korrelaatio on positiivinen itsensä ylittämisen arvojen (universalismi ja hyväntahtoisuus) kanssa ja negatiivinen itsensä korostamisen arvojen (valta ja suoriutuminen) kanssa.

H2: Haluttomuus maksaa kestävästä kehityksen tuotteista korreloi negatiivisesti itsensä ylittämisen arvojen kanssa ja positiivisesti itsensä korostamisen arvojen kanssa.

Tutkimme matkapuhelimen kestävästä kehityksen ominaisuuksien yhteyttä arvoihin. Määrittelemme itse kestävästä kehityksen matkapuhelimen ominaisuudet, koska niistä ei ole olemassa aikaisempaa tutkimusta, ei siis myöskään suhteesta arvoihin. Emme myöskään esitä näiden ominaisuuksien ja arvojen yhteyksistä hypoteeseja. Kuitenkin tutkimuksen merkittävyyden kannalta juuri nämä yhteydet ovat kiinnostavia. Tässä tutkimuksessa matkapuhelimen kestävästä kehityksen ominaisuuksien tärkeyttä mitataan conjoint-analyysillä (ks. alla). Lisäksi ympäristövastuullista käyttäytymistä mittaa perinteinen summa-
muuttuja.

Kyselytutkimus

Tutkimuksen aiempi vaihe

Tässä raportoitua tutkimusta on edeltänyt vaihe, jossa ensin identifi-
oitiin matkapuhelimen tärkeimmät kestävästä kehityksen ominaisuu-

det koko toimitusketjun tasolla ja ominaisuusjoukkoon lisättiin hinta. Seuraavassa vaiheessa mitattiin, mikä on eri vastaajilla näiden ominaisuuksien suhteellinen tärkeys. Tätä kokonaisuutta kutsumme tutkimuksen ensimmäiseksi ja edeltäväksi vaiheeksi. Sekä ensimmäisessä että myöhemmin tässä tutkimuksessa raportoitavassa toisessa vaiheessa tutkimme Aalto-yliopiston eri alojen opiskelijoita.

Koska aiemmista tutkimuksista ei löytynyt esimerkkejä siitä, miten koko tuotteen elinkaari ja toimitusketjun osa-alueet puretaan erilaisiksi ominaisuuksiksi kuluttajan näkökulmasta, edellytti valmistautuminen laajaa tutustumista kestäväen toimitusketjujohtamisen kirjallisuuteen. Kirjallisuuden avulla rakennettiin väittämiä luvussa 2.1 esitetyille neljälle kestäväen toimitusketjujohtamisen strategiselle osa-alueelle matkapuhelimen tapauksessa. Väittämät testattiin fokusryhmä-menetelmän avulla. Fokusryhmistä saatujen tulosten ja kahden lisäselvityksen avulla seulottiin viisi merkityksellisintä kestäväen kehityksen ominaisuutta ja lisättiin niihin hinta. Keskeisimpien ominaisuuksien tunnistaminen oli edellytys sille, että niiden tärkeyttä päästiin mittaamaan. Tämä tehtiin seuraavassa vaiheessa ja mittaukseen sisällytettiin myös hinnan tärkeys (nykyinen hinta vs. nykyiseen hintaan 10 % korotus). Otoksena käytettiin ($n = 1398$) Aalto-yliopiston eri alojen opiskelijoita (lisätietoja Bask ym. 2013). Hinta lisättiin ominaisuuksien joukkoon edustamaan muita matkapuhelimen ominaisuuksia ja tuomaan valintatehtäviin realistisia lisääviä tradeoff-tilanteita: ollaanko valmiita maksamaan enemmän kestäväen kehityksen ominaisuuksista ja minkälaisista sellaisista. Käytetyt ominaisuudet ovat luettavissa ensimmäisessä sarakkeessa kuvassa 2. Tässä esiteltävässä tutkimuksessa käytettiin samaa conjoint-analyysin asetelmaa kuin yllä mainitussa tutkimuksessa. Seuraavaksi esittelemme lyhyesti conjoint-menetelmän ja sen soveltamisen aiemmassa ja tässä tutkimuksessa.

Conjoint-analyysi -menetelmä

Moniattribuuttisen hyötyteorian (multiattribute utility theory) (esim. Keeney & Raiffa 1993) mukaan tuotteen tai palvelun hyöty voidaan määritellä funktiona sen ominaisuuksista. Yleisesti conjoint-analyysissä hyötyfunktio on additiivinen eli eri ominaisuuksista peräisin olevat

hyödyt summataan yhteen. Myös vähemmän yksinkertaisia hyöty-funktioita voidaan arvioida. Ominaisuuksille määritellään muutamia kiinnostavia arvoja, joita kutsutaan tasoiksi. Esimerkiksi ominaisuudelle ”väri” voidaan valita olennaisiksi tasoiksi musta, punainen ja valkoinen. Näitä tasoja vastaavien hyötyjen arviointia varten vastaajalta kerätään tietoa hänen arvostuksistaan. Tieto voi olla eri muodoissa. Yleisin tapa kerätä tietoa on ”choice-based” (valintoihin perustuva) conjoint-analyysi, jossa vastaaja arvioi yleisesti 3–8 täyttää tuoteprofilia ja valitsee niistä yksinkertaisesti itselleen mieleisimmän. Vastaajan valintojen oletetaan noudattavan multinomial logit -mallia (McFadden 1974; Swait & Louviere 1993). Tällöin jos arvioitavana on kerrallaan k tuoteprofilia, joiden kokonaishyödyt ovat $V_1, \dots, V_k$, niin l :n profiilin valintatodennäköisyys on

$$p_l = \frac{e^{V_l}}{\sum_{s=1}^k e^{V_s}} .$$

Conjoint-analyysin soveltamisessa askeleet ovat seuraavat: ominaisuuksien ja ominaisuuksien tasojen valinta, conjoint-analyysityypin valinta ja siihen liittyvien valintojen tekeminen, tutkittavien profiilien valinta, tuoteprofiilien kuvaustavan valinta, vastausten analysointi ja hyödyntäminen. Seuraavaksi kuvataan conjoint-analyysiin kuuluvia vaiheita ja niiden soveltamista tässä tutkimuksessa.

Conjoint-analyysin soveltaminen

Ominaisuuksien ja ominaisuuksien tasojen valinta: Kestävän kehityksen ominaisuuksien valikoitumisprosessia on kuvattu tarkemmin artikkelissa Bask ym. (2013). Conjoint-analyysissä määritellään itse ominaisuuksien lisäksi niille muutama (yleensä 2–5) mahdollinen arvo (taso), joiden osahyötyä mitataan. Koska conjoint-analyysissä jo kuusi ominaisuutta helposti asettaa vastaajan vaikean valinta- ja hahmottamisongelman eteen päädyimme siihen että jokaisella kestävän kehityksen ominaisuudella on tutkimuksessamme vain kaksi mahdollista tasoa. Ensimmäinen taso edusti vallitsevaa tilannetta (joko ”nykyinen” tai ”ei tietoa”) ja toinen taso, joka edusti siihen parannusta (”nykyistä pa-

remmin” tai ”nykyistä parempi”). Hinnalle valittiin myös kaksi tasoa: nykyinen ja 10 % kalliimpi. Ominaisuudet ovat nähtävissä kuvan 2 vasemmassa sarakkeessa.

Conjoint-analyysityypin valinta ja siihen liittyvien valintojen tekeminen: Päädyimme käyttämään yleisintä menetelmää eli choice-based conjoint-analyysiä sen vuoksi, että tässä menetelmässä vastaaja antaa arvostuksistaan mahdollisimman yksinkertaisia tietoja valitsemalla tarjotuista tuoteprofileista parhaan. Lomakkeessa oli 12 kysymystä, jotka sisälsivät kukin kolme vaihtoehtoista tuoteprofilia. Estimointiin käytettiin Hierarchical Bayes (HB) menetelmää (Lenk ym. 1996), joka estimoi hyötyfunktion yksilötasolla.

Tutkittavien profilien valinta: Ominaisuuksien tasojen hyötyjen estimoimiseksi kullekin vastaajalle (erikseen) koostettiin tuoteprofiilit käytetyn ohjelmiston (Sawtooth Software SSI Web 7.0.20) avulla. Profilit luotiin satunnaisella kokeellisella kysymysvalinnalla (random experimental question design) kaikista mahdollisista ominaisuuksien tasojen yhdistelmistä (Chrzan & Orme 2000). Osahyödyt estimoidaan siten, että multinomial logit -mallin ennustama valinta vastaa mahdollisimman hyvin todellista valintaa.

Tuoteprofilien kuvaustavan valinta: Ominaisuuksien tasot kuvattiin sekä sanallisesti että värien avulla. Kun tuoteprofilissa esiintyi joko ”nykyinen” tai ”ei tietoa”, sen tausta oli harmaa, ja kun siinä esiintyi ”nykyistä paremmin” tai ”nykyistä parempi”, taustaväri oli vihreä. Myös nykyinen hinta esitettiin harmaalla taustalla ja kun hinta oli 10 % kalliimpi, tausta oli oranssi.

Kuvassa 2 on lomakkeen näkymä tietokoneella, jossa on näkyvissä kolme matkapuhelinprofilia, ja vastaajaa pyydettiin valitsemaan niistä mieluisin. Tällaisia matkapuhelimen valintakysymyksiä esitettiin siis 12 kappaletta. Vasemmalla näkyy ominaisuus (otsikkotyyppisenä) ja kolme tuoteprofilia, jotka koostuvat kaikille ominaisuuksille valituista arvoista. Kun kursori siirrettiin ominaisuuden päälle, sen tarkempi kuvaus tulostui tietokoneen kuvaruudulle (kuva 2 nuoliohjattu vasen alalaita).

Conjoint-analyysin viimeisen vaiheen – vastausten analysointi ja hyödyntäminen – kuvaus sisältyy kohtiin 4.2 ja 4.3. Conjoint-analyysi siis estimoi hyötyfunktion, ja hyötyfunktioon perustuen voidaan myös ar-

Kuva 2. Esimerkki valintatehtävistä conjoint-analyyseissä (mukailtu Bask ym. 2013).

vioida kunkin ominaisuuden suhteellista tärkeyttä – näin on tehty tässä tutkimuksessa. Tärkeys tässä ilmaisee esimerkiksi sen, kuinka tärkeä on nykyistä parempi puhelimen kestävyys ja pitkäikäisyys verrattuna siihen että siitä joutuu maksamaan 10 % enemmän.

Atlas-kysymys

Kestävän kehityksen kulutusta tutkittiin viidellä kysymyksellä. Näistä muodostettiin summamuuttuja, johon viitataan myöhemmin nimellä Atlas-kysymys. Atlas-kysymyksen osakysymykset ovat samat kuin TNS Atlaksen tutkimuksissa ja ne ovat:

- Hyväksyn nykyistä alhaisemman elintason, jos sillä voidaan vähentää ympäristön saastumista.
- Maksan mielelläni jonkin verran ylimääräistä ympäristöystävällisestä tuotteesta.
- Olen valmis tekemään elämäntapamuutoksia ympäristön suojelemiseksi.
- Vältän ympäristöä saastuttavien tuotteiden ostamista tai käyttämistä.
- Ympäristöasioista huolehditaan liikaa.

Atlas-kysymysten vastaukset annettiin 5-portaisella Likert-asteikolla siten, että 1 = en ole lainkaan samaa mieltä ja 5 = olen täysin samaa mieltä, eli mitä suurempi summamuuttujan arvo sitä enemmän vastaa ja kannattaa kestävän kehityksen kulutusta. Summamuuttujaa muodostettaessa viimeisen kysymyksen vastausasteikko käännettiin.

Otos

Tutkimuksen toiseen vaiheeseen kutsuttiin Aalto-yliopiston opiskelijoita kaupalliselta, taiteen ja tekniikan aloilta. Jo ensimmäisen vaiheen aineistossa oli viitteitä eri alueiden opiskelijoiden kestävän kehityksen ominaisuuksien arvostuksien erilaisuudesta. Koska halusimme aineiston, jossa olisi runsaasti variaatiota, päädyimme tavoittelemaan kulta-kin opiskelualueelta noin 70 opiskelijaa. Tässä artikkelissa ei kuitenkaan käsitellä eri tieteenalojen opiskelijoiden eroja.

Kuten aiemmin on mainittu, opiskelijat valikoitiin aineistoksi erityisesti sen vuoksi, että he yleisesti ostavat itse matkapuhelimensa (en-

simmäisen vaiheen aineistossa yli 80 %), kun monissa muissa ryhmissä on tavallista, että matkapuhelin tulee työnantajan valitsemana ja maksamana. Kaupallisella ja teknisellä alalla opiskelijarekisteristä poimittiin 700 opiskelijaa satunnaisotannalla ja heille lähetettiin kutsu, jossa luvattiin kummankin alan 70 ensimmäiselle vastaajalle elokuvalippu. Taiteen opiskelijoista saatiin vain rajattu määrä sähköpostiosoitteita ja lähestyimme potentiaalisia vastaajia lisäksi opettajakontaktien avulla. Vastaajille luvattiin myös elokuvalippu. Saimme lomakkeeseen kaikkiaan 217 vastausta, kaikista kolmesta ryhmästä vähintään 70.

Tulokset

Arvomallin tulokset

Tutkimuksessa käytettiin Schwartzin Portrait Value Questionnaire:n (PVQ) lyhyttä versiota, jota käytetään myös European Social Survey:ssä. Tässä lyhyessä versiossa on 21 kysymystä, jossa vastauskaala on 6-portainen Likert-asteikko. Asteikolla numeroa 1 vastaa ”ei lainkaan samanlainen kuin minä” ja numeroa 6 ”erittäin paljon samanlainen kuin minä”. Arvomuuttujien summat lasketaan siten, että vastaajan tiettyyn arvoon liittyvien kysymysten vastauksista otetaan keskiarvo, josta vähennetään vastaajan kaikkien vastausten keskiarvo. Näin muun muassa eri vastaajien skaalojen käytön erot saadaan otetuksi huomioon.

Schwarzin (1992) arvomallin arvojen keskiarvot sukupuolen mukaan on esitetty taulukossa 2. Arvojen reliabiliteetit (Cronbachin alfa) olivat: turvallisuus 0.61, yhdenmukaisuus 0.70, perinteet 0.40, hyvänthahtoisuus 0.59, universalismi 0.64, itseohjautuvuus 0.44, virikkeisyys 0.76, mielihyvä 0.80, valta 0.61 ja suoriutuminen 0.72. Keskiarvojen ero sukupuolten välillä oli merkitsevä seuraavissa arvoissa: turvallisuus ($t(215) = -2.3, p = 0.023$), hyvänthahtoisuus ($t(215) = -3.2, p = 0.002$), universalismi ($t(215) = -3.4, p < 0.001$), joissa kaikissa naisten keskiarvo on korkeampi. Keskiarvojen erot olivat merkitsevät ja miehillä korkeammat keskiarvot arvoissa valta ($t(215) = 3.1, p = 0.002$) ja suoriutuminen ($t(215) = 2.3, p = 0.023$).

Taulukko 2. Miesten ja naisten 10 arvon keskiarvot (hajonnat).

Arvo	Mies	Nainen
Turvallisuus	-0.34 (0.84)	-0.09 (0.77)
Yhdenmukaisuus	-0.63 (0.97)	-0.65 (0.87)
Perinteet	-0.73 (0.99)	-0.81 (0.90)
Hyväntahtoisuus	0.47 (0.68)	0.76 (0.65)
Universalismi	0.32 (0.77)	0.66 (0.70)
Itseohjautuvuus	0.63 (0.74)	0.43 (0.76)
Virikkeisyys	0.06 (0.93)	-0.08 (0.91)
Mielihyvä	0.26 (0.80)	0.33 (0.82)
Valta	-0.46 (0.99)	-0.86 (0.89)
Suoriutuminen	0.25 (0.90)	-0.02 (0.85)

Ominaisuuksien tärkeyksien, hinnan ja Atlas-kysymyksen keskiarvot

Viidestä kysymyksestä muodostetun Atlas-kysymyksen summamuuttujan Cronbachin alfa oli 0.79. Verrattuna Suomen kattavasta edustavasta otoksesta saatuun keskiarvoon käsillä olevan otoksen Atlas-muuttujan keskiarvo heijasti erittäin merkitsevästi korkeampaa kestävän kehityksen kulutukseen kannatusta (West 2011).

Conjoint-analyysin keskeinen tulos on, miten tärkeitä eri ominaisuudet ovat vastaajille tuotetta tai palvelua valittaessa. Myöhemmin käytämme näistä arvioiduista tärkeyksistä tietoja yksilötasolla. Alla on kuitenkin esitetty keskimääräiset tärkeydet eri sukupuolille. Suurin ero on päivitettävyyden arvostamisessa ($z = 1.96$, $p = 0.05$), ja naisille se oli tärkeämpää. Huomaa, että hinnan suuri tärkeys tarkoittaa haluttomuutta maksaa 10 % ylimääräistä kestävän kehityksen puhelimesta. Atlas-kysymyksessä miesten ja naisten keskiarvojen ero on erittäin merkitsevä ($t(184) = 4.9$, $p < 0.001$) siten että naiset kannattavat enemmän kestävän kehityksen kuluttajuutta. Keskiarvot ja hajonnat on esitetty taulukossa 3.

Taulukko 3. Conjoint-analyysissä käytettyjen ominaisuuksien tärkeyden ja Atlas-kysymyksen keskiarvot (hajonnat) miehillä ja naisilla.

Ominaisuus	Mies	Nainen
Atlas	10.3 (3.6)	13.12 (4.65)
Fyysinen kestävyys ja pitkäikäisyys	0.23 (0.13)	0.22 (0.12)
Päivitettävyyys	0.17 (0.13)	0.28 (0.16)
Kierrätys	0.13 (0.07)	0.11 (0.06)
Vaarallisten aineiden käsittely tuotannossa	0.17 (0.09)	0.14 (0.09)
Alihankkijan eettisyyden valvonta	0.19 (0.13)	0.14 (0.12)
Hinnan nousu 10 %	0.11 (0.12)	0.11 (0.10)

Huomaa, että taulukossa 3 (ja myöhemmin tekstissä) ominaisuudesta ”Puhelimen ohjelmistojen ja komponenttien päivitettävyyys” käytetään lyhennettä ”Päivitettävyyys”, ominaisuudesta ”Valmistajan varmistama ainakin muovi- ja metallisosien kierrätys” käytetään lyhennettä ”Kierrätys” ja ominaisuudesta ”Alihankkijan eettisyyden valvonta työvoima- ja ympäristöasioissa” käytetään lyhennystä ”Alihankkijan eettisyyden valvonta”.

Ominaisuuksien väliset yhteydet

Ennen kuin vastaajien arvoja ja preferenssejä sekä asenteita kestävä kehityksen kulutukseen (Atlas-kysymys) käsitellään samanaikaisesti, tarkastellaan miten kuuden mitatun matkapuhelimen ominaisuuden suhteellista tärkeyttä mittaavat suhteelliset osuudet korreloivat keskenään. Kunkin ominaisuuden suhteellisen tärkeyden korrelaatio laskettiin myös Atlas-muuttujaan.

Korrelaatiot, jotka eivät poikenneet merkitsevästi nolasta, on merkitty taulukkoon 4 tähdellä. Kierrätys, vaarallisten aineiden käsittely tuotannossa ja alihankkijan eettisyyden valvonta ovat selkeästi positiivisesti korreloituneita keskenään, mutta negatiivisesti korreloituneita hinnan 10 % nousun ja myös kestävyiden ja päivitettävyyden tärkeyden kanssa. Hinta ei sen sijaan korreloi kestävyiden ja päivitettävyyden

kanssa, eivätkä viimeksi mainitut keskenään. Atlas-kysymys eli kestävän kehityksen kulutuksen kannatus korreloi negatiivisesti kestävyiden ja päivitettävyyden kanssa, mutta positiivisesti muiden kestävän kehityksen ominaisuuksien tärkeysien kanssa. Se, että arvosti kestävän kehityksen kuluttajuutta vähemmän kuin muut tarkoitti myös kestävyiden päivitettävyyden arvostamista. Lisäksi hinnan 10 % nousun korrelaatio Atlakseen oli negatiivinen – mitä enemmän on kiinnostuttu kestävän kehityksen kuluttamisesta, sitä enemmän ollaan halukkaita myös maksamaan kestävän kehityksen ominaisuuksilla varustetusta laitteesta.

Taulukko 4. Conjoint-analyysin ominaisuuksien tärkeysien korrelaatiot. Huom.! tähdellä merkityt korrelaatiot eivät ole tilastollisesti merkitseviä, riski 5 %.

	Päi- vitet- tävyys	Kier- rätys	Vaaral- listen aineiden käsittely tuotan- nossa	Alihank- kijan eet- tisyyden valvonta	Hinnan nousu 10 %	Atlas
Fyysinen kestävyys ja pitkäikäi- syys	-0.02*	-0.48	-0.58	-0.56	0.19*	-0.21
Päivitetä- vyys		-0.30	-0.55	-0.54	-0.01*	-0.35
Kierrätys			0.59	0.35	-0.52	0.30
Vaarallisten aineiden käsittely tuotannos- sa				0.64	-0.50	0.37
Alihank- kijan eet- tisyyden valvonta					-0.45	0.46
Hinnan nousu 10%						-0.29

Tarkasteltuamme tuloksia havaitsimme, että hinta, pitkäikäisyys ja päivitettävyyden ominaisuuksia, jotka liittyvät välittömästi kuluttajan kokemukseen matkapuhelimesta. Loput kolme conjoint-analyysillä mitattua ominaisuutta taas ovat *välillisiä* – näitä ominaisuuksia ei suoraan havaita ja ne ovat myös vaikeammin todennettavissa. Kutsummekin niitä kestävä kehityksen välillisiksi ominaisuuksiksi.

Arvot, kestävä kehityksen ominaisuudet, kulutus ja hinta

Arvojen ja kestävä kehityksen viiden ominaisuuden, hinnan ja Atlas-kysymysten yhteyttä mitattiin niiden välisellä korrelaatiokertoimella (ks. taulukko 5). Atlas-kysymykset mittaavat yleistä kiinnostusta ympäristön huomioivaan kulutukseen ja halukkuuteen maksaa siitä. Muuttujan korrelaatio universalismin ja hyväntahtoisuuden kanssa on positiivinen ja Schwartzin (1992) teorian mukaisesti negatiivinen suoriutumisen ja vallan kanssa.

Tuloksissa universalismi korreloi positiivisesti ominaisuuden ali-hankkijan eettisyyden valvonta kanssa. Yleisesti jos arvon korrelaatio kestävä kehityksen välillisen ominaisuuden kanssa on merkitsevä, sen korrelaatio on merkitsevä ja vastakkaismerkinen hinnan ja päivitettävyyden kanssa. Ominaisuuksien tärkeydet ovat suhteellisia eli yhden ominaisuuden arvostaminen vähentää muiden arvostusta. Tuloksista näemme, että kestävä kulutuksen preferenssien taustalla ovat nimenomaan itsensä korostaminen–itsensä ylittäminen -ulottuvuuteen liittyvät arvot. Itsensä korostamiseen liittyvät matkapuhelimessa sellaiset kestävä kehityksen ominaisuudet, jotka ovat välittömiä eli päivitettävyyden ja hinta. Tuotantoon, kierrätykseen ja toimittajiin liittyvät välilliset ominaisuudet ovat itsestä fyysisesti kaukana ja liittyvät itsensä ylittämiseen.

Kestävä kehityksen viittä ominaisuutta, hintaa ja Atlas-muuttujaa selitettiin kutakin kymmenellä arvolla askeltavassa regressioanalyysissä (merkitsevyystason raja malliin liittymiselle 0.05 ja mallista poistumiselle 0.1). Selitysasteet jäivät hyvin alhaisiksi ja olivat 0.07–0.13. Paras selitysaste 0.38 saatiin Atlas-muuttujan ollessa selitettävänä muuttujana, jolloin ainoa merkitsevä selittäjä oli universalismi ($F(1, 215) = 134.1, p < 0.001$).

Taulukko 5. Arvojen sekä kestävän kehityksen ominaisuuksien, hinnan nousun ja Atlas-kysymyksen merkitsevät korrelaatiot (riski 5 %).

Arvo	Atlas	Fyy-sinen kestä- vyys ja pit- käikäi- syys	Päivi- tettä- vyys	Kier- rätys	Vaaral- listen aineiden käsittely tuotan- nossa	Alihank- kijan eetti- syyden valvonta	Hin- nan- nou- su 10 %
Turvalli- suus							
Yhden- mukai- suus							
Perinteet							
Hyväntah- toisuus	0.19		-0.19		0.17		
Universa- lismi	0.62		-0.29	0.15	0.25	0.37	-0.16
Itseohjau- tuvuus							
Virikkei- syys							
Mielihyvä					-0.16		
Valta	-0.51		0.35	-0.17	-0.30	-0.37	0.20
Suoritu- minen	-0.39		0.22	-0.19	-0.28	-0.21	0.27

Keskustelu ja yhteenveto

Mitattujen matkapuhelimen kestävän kehityksen ominaisuuksien ja 10 % hinnan nousun suhteellisten tärkeyksien arvostus, kuten myös yleis-
tä ympäristöasennetta mittaava Atlas-kysymys, noudattavat Schwartzin
(1992) arvoteoriaa: kun löydettiin positiivisia korrelaatioita tiettyjen
arvojen kanssa, löydettiin myös negatiivisia korrelaatioita Schwartzin
mallin vastakkaisten arvojen kanssa. Kestävän kehityksen kulutuksen

kannatusta mittaava Atlas-muuttuja käyttäytyi hypoteesin 1 mukaisesti. Myös hypoteesi 2 sai vahvistuksen tuloksista: haluttomuus maksaa ylimääräinen 10 % matkapuhelimesta korreloi positiivisesti vallan ja suoriutumisen kanssa ja negatiivisesti universalismin kanssa. Muutkin mitatut tärkeudet (pois lukien fyysinen lujuus ja pitkäikäisyys) korreloivat toisaalta suoriutumisen ja vallan kanssa ja toisaalta universalismin ja hyväntahtoisuuden kanssa siten, että korrelaatiot ovat Schwartzin (1992) teorian mukaisesti aina vastakkaismerkkiset. Muiden arvojen kanssa merkitseviä korrelaatioita ei havaittu. Poikkeuksena oli mielihyvä, joka korreloi negatiivisesti ominaisuuden vaarallisten aineiden käsittely tuotannossa kanssa. Arvomallin valossa mielihyvän yhteys on looginen, koska myös sen viereisellä arvolla ”suoriutuminen” oli samansuuntainen yhteys.

Tämä tutkimus eroaa aiemmista arvoja ja kuluttajan ympäristövastuullista käyttäytymistä käsittelevistä tutkimuksista useassa mielessä. Ensinnäkin käsittelemme kestävän kehityksen ominaisuuksia koko tuotteen elinkaaren ajalta ottaen huomioon koko toimitusketjun: tämä tutkimus kattoi poikkeuksellisen monta eli viisi kestävän kehityksen ominaisuutta. Näiden ominaisuuksien joukossa olivat fokusryhmämenetelmällä esiin saadut, aiemmin hyvin vähän tutkitut ominaisuudet, kuten fyysinen lujuus ja pitkäikäisyys sekä päivitettävyyys. Tällaisia tuoteominaisuuksia ei yleisesti käsitellä, kun puhutaan kuluttajan ympäristövastuullisesta käyttäytymisestä. Toiseksi, mittauksissa mukana oli muuttuja, joka mittasi haluttomuutta maksaa ylimääräinen 10 % kestävän kehityksen matkapuhelimesta. Tämän tutkimuksen tulokset osoittavat, että ylimääräisen hinnan hyväksyminen korreloi merkitsevästi ainoastaan itsensä ylittäminen–itsensä korostaminen -akselin arvojen kanssa.

Tulokset kertovat, millaisia arvoja on kestävän kehityksen kannatuksen sekä erilaisten kestävän kehityksen ominaisuuksien taustalla. Erityisen kiinnostavaa oli havaita että yleinen kestävän kehityksen kulutuksen kannatus sekä conjoint-analyysiin sisältyneet välilliset muutujat kierrätys, vaarallisten aineiden käsittely tuotannossa ja toimittajan eettisyyden valvonta korreloivat positiivisesti itsensä ylittämisen (nega-

tiivisesti itsensä korostamisen) kanssa kun taas välittömät ominaisuudet – hinta ja päivitettävyyys – korreloivat sen kanssa negatiivisesti (ja positiivisesti itsensä korostamisen kanssa).

Lähteet

- Bask, A., Halme, M., Kallio, M. & Kuula, M. (2013). Consumer preferences for sustainability and their impact on supply chain management: the case of mobile phone. *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 43(5/6), 380–406.
- Bjorner, T. B., Hansen, L. G. & Russell, C. S. (2004). Environmental labeling and consumers' choice - an empirical analysis of the effect of the Nordic Swan. *Journal of Environmental Economics and Management*, 47, 411–434.
- Carter, C. R. & Rogers, D. S. (2008). A framework of sustainable supply chain management: moving toward new theory. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 38(5), 360–387.
- Chrzan, K. & Orme, B. (2000). An overview and comparison of design strategies for choice based conjoint analysis. Doi:<http://www.sawtoothsoftware.com/download/techpap/desgncbc.pdf> (Hakupäivä 16.12.2011)
- Hughner, R. S., McDonagh, P., Prothero, A., Shultz II, C. J. & Stanton, J. (2007). Who are organic food consumers? A compilation and review of why people purchase organic food. *Journal of Consumer Behavior*, 6(2/3), 94–110.
- Karp, D. G. (1996). Values and their effect on pro-environmental behavior. *Environment and behavior*, 28, 111–133.
- Keeney, R. & Raiffa, H. (1993). *Decisions with multiple objectives: preferences and value trade-offs*. Cambridge university press.
- Lenk P. J., DeSarbo W. S., Green P. E. & Young M. R. (1996). Hierarchical Bayes Conjoint Analysis: Recovery of partworth heterogeneity from reduced experimental designs. *Marketing Science*, 15, 173–191.
- Luchs, M. G., Walker Naylor, R., Irwin, J. R. & Raghunathan, R. (2010). The sustainability liability: Potential negative effects of ethicality on product preference. *Journal of Marketing*, 74(5), 18–31.

- McFadden, D. (1974). Conditional logit analysis of qualitative choice behavior. Teoksessa P. Zarembka (toim.): *Frontiers in econometrics* (s. 105–142). New York: Academic Press.
- Moon, W., Florkowski, W. J., Brückner, B. & Schonhof, I. (2002). Willingness to pay for environmental practices: Implications for eco-labeling. *Land Economics*, 78(1), 88–102.
- Pyykkö, M. I. (2008). *Arvot ja ympäristövastuullinen käyttäytyminen*. Psykologian laitoksen pro gradu. Helsingin yliopisto.
- Sammer, K. & Wustenhausen, R. (2006). The influence of eco-labeling on consumer behavior: results of a discrete choice analysis for washing machines. *Business Strategy and the Environment*, 15, 185–199.
- Schultz, P. W., Gouveia, V. V., Cameron, L. D., Tankha, G., Schmuk, P. & Franek, M. (2005). Values and their relationship to environmental concern and conservation behavior. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 36, 457–475.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. Teoksessa M. P. Zanna (toim.): *Advances in Experimental Social Psychology* (vol. 25, s. 1–65). San Diego: Academic Press.
- Schwartz, S. H. & Rubel, T. (2005). Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multimethod studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(6), 1010–1028.
- Swait, J. & Louviere, J. J. (1993). The role of the scale parameter in the comparison and estimation of multinomial logit models. *Journal of Marketing Research*, 30(Aug.), 305–314.
- Ubilava, D., Foster, K. A., Lusk, J. L. & Nilsson, T. (2010). Effects of income and social awareness on consumer WTP for social product attributes. *Technological Forecasting & Social Change*, 77, 587–593.
- United Nations. (1987). Our common future. Report of the World Commission on Environment and Development. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 29(5), 25–29.
- Veisten, K. (2005). Contingent valuation controversies: Philosophic debates about economic theory. *The Journal of Socio-Economics*, 36, 204–232.
- West, A.-M. (2011). TNS Gallup, henkilökohtainen tiedonanto.

16 Sosiaaliluonteita ja sosiaalisen uran rakentelua Pentinkulmalla: Väinö Linnan henkilöhahmojen tarkastelua sosiaalisen persoonallisuusteorian valossa

Rauni Myllyniemi

Sosiaaliluonteeksi voidaan kutsua yksilön persoonallista tyyliä kohdata toinen ihminen. Tyyli kehittyy päivittäisessä kanssakäymisessä yksilön luontaisten taipumusten sekä hänen yhteiskunnallisen asemansa ja tehtäviensä pohjalla. Yhteiskunta ohjaa jäsentensä luonteiden muotoutumista sellaisiksi, että vakiintuneet instituutiot voivat suuremmista hankauksista toimia. Tämän persoonallisuudenteorian alueen tunnetuin nimi on Erich Fromm (1941), joka tarkasteli sosiaaliluonteen syntymistä yhteiskunnan historiallisen ja taloudellisen kehityksen pohjalla. Frankfurtin koulukuntaan kuuluneiden tutkijoiden tavoin Fromm tarkasteli luonteen muodostumista yhtäältä marxilaisen, toisaalta psykoanalyttisen teorian pohjalta. Kuvaan Väinö Linnan luomien romaanihenkilöiden luonteita kuitenkin interpersoonalliseksi kutsutun teoriasuuntauksen mukaisesti (Plutchik & Hope 1997). Tätä suuntausta kehittivät alkuun Harry S. Sullivan (1953) ja hänen jälkeensä ennen kaikkea Timothy Leary (1957). Psykoanalyysi näkyy näidenkin tutkijoiden ajattelussa, mutta heidän lähtökohtansa ei ole Frommin tavoin yhteiskunta vaan yksilö.

Väinö Linnan teos *Täällä Pohjantähden alla* kuvaa yksilöitä tekemässä omaa erityistä elämänkertaansa 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun Suomen maaseudulla. Elettiin säätyerottelujen ja suurten varallisuuserojen aikaa. Olennainen erojen synnyttäjä oli maanomistusolot, oltiin

tilanomistajia, torppareita tai maatyöläisiä. Nämä yhteiskunnalliset jaot ovat Linnan tarinan perusjuonne. Aikakausi oli kuitenkin myös mullistusten aikaa. Uudet aatteet – kansalliset pyrkimykset, kansanvalistus, sosialismi, naisasia – avarsivat henkisiä näköaloja ja vaikuttivat myös ihmissuhteisiin. Mullistuksista suurin, vuoden 1918 vallankumousyrittys ja sisällissota piirsi yhteiskunnalliset jaot entistä selvemmiiksi.

Teen seuraavassa ensin pikakatsauksen teoksen keskeisissä asemissa toimiviin hahmoihin. Interpersoonallinen teoria tarjoaa hyvän käsitteellisen avun teoksen henkilöhahmojen ja näiden sosiaalisten asemien kuvaamiseen. Esittelen mainitun teorian käsitteistöä, niin sanottua sosiaalisten suhtautumistapojen kehää, ja tapaa, jolla keskustelussa esiin tuodut näkemykset liittyvät sosiaaliin suhteisiin. Käytän myös käsitettä *sosiaalinen ura* kuvaamaan niitä sosiaalisen aseman uudelleen määrittelyjä, joihin yksilöllä on mahdollisuus luonteensa ja olosuhteiden antamin voimavaroin.

Pentinkulmalaisia

Täällä Pohjantähden alla -teoksen päähenkilöt ovat Pentinkulman vähäisempää väkeä. Heistä löytyy monenmoista sosiaaliluonnetta.

”Se on semmosta meitin tämmösten miesten... Minun niin kuin sinunkin...” Näin puhuu Preeti Leppänen muille hiljaisille, joiden olettaa kuuluvan samaan alhaiseen luokkaan kuin hän itse. ”Kunnei ole muuta kuin tomu ja tuhka.” Näin siunailee puolestaan Preetin vaimo, Henna, kirkkoherran rouvalle, mutta näyttää samassa valtaansa – kanoilleen: ”Siunakkoon sua helvetin hännätön...” Laurilan Anttoo kiukuttelee muillekin kuin kanoille, oikeastaan kelle ja mille tahansa, uhkarohkeasti myös Töyryn isännälle, jonka varassa hänen koko elantonsa, torppa maineen, on. Eipä malta Anttoon vaimo Aliinakaan hillitä ilkeää nauruaan kantautumasta Töyryn emännän korviin. Vähäisestä väestä on lähtöisin myös Aadolf Halme, räätäli. Halme ei päivittele huonomuuttaan niin kuin Preeti, eikä Anttoon tavoin ärhentele ylemmilleen. Näiden pariin hän sitä vastoin mieluusti hakeutuu. Hän kehittää tietojaan ja kohentaa olemustaan voidakseen kohdata etenkin enemmän oppia saaneet tasavertaisena. Vaimon, Emma Halmeen, on puolison maailmankatsomuksellinen ylemmyys kuitenkin alistanut hiljaiseksi

seurailijaksi ja kuuntelijaksi. Tarinan keskuspaikasta, Koskelan pirtistä, löytyy pappilan torppari Jussi, jonka elämää yleensäkin kuvaa nuorena omanikäisten härnäessä ilmaistu asenne: ”Minä...en kellekään... mitään. Mutta minuun ei kajota.” Vaikka Jussi luottaa voimiinsa, hän ei ole tappeluhaluinen. Jussilla on salainen itsenäisyysuunnitelma, jonka tuottamissa hankauksissa miestä rauhoittaa aina tyyneytensä säilyttävä vaimo, Alma. Torppari on myös Kivivuoren Otto, joka menestyy monenmoisten taitojensa, älynsä ja suuvärkkinsä avulla. Kivivuoren pirtissä nousee miehen usein sopimattomuuksiin yltyvän sanailun vastavoimaksi vaimo Annan moralistis-hengellinen katsanto.

Pentinkulman varakkaampi ja oppineempi väki on sekin kokooma eri sosiaaliluonteita. Talollisista Töyry emäntineen uhoavat itsevarmuutta, jonka pohjana on varallisuus ja laillinen ”omasus”. Kylä-Penttin isännästä puolestaan huokuu hyväntahtoisuus ja leppoisa isäntämieli niin naapureita kuin kotiväkeä kohtaan. Kirkkoherra Lauri Salpakaran virallinen asema antaa hänelle vaikutus- ja arvovaltaa, joskin pohjimmainen hyväntahtoisuus ja jonkinasteinen arkuuskin sävyttävät asennoitumista seurakuntalaisiin. Arkuutta ei sen sijaan näy kirkkoherran rouvan, Ellen Salpakaran olemuksessa. Pappilan torppari Jussi, joka oli joutunut kускаamaan miestänsä myöhemmin pitäjään saapunutta rouvaa, tuumaileekin mielessään, että ”talon isäntä taisi tullakin vastaan”. Vaurauden ja mahdin huippua edustaa kuitenkin kartanoa hallitseva paroni, rikas ja ruotsinkielinen. Häntä lähestytään pelonsekaisella kunnioituksella. Kapinan aikana punaisten tappopartio murhaa paronin, mutta vielä murhan jälkeenkin jaksavat Preeti ja Henna kiitellä tämän alentuvaisuutta: ”Pani vaan valttarin antaa parempia matras-siolkiakin”.

Tässä hahmotellut ovat pentinkulmalaisten ensimmäistä polvea. Toisessa ja kolmannessa polvessa peritään tiettyjä asennoitumistapoja vanhemmilta ja ratkotaan elämänongelmia hieman muuttuneissa olosuhteissa. Kaiken kaikkiaan Linnan hahmoja kuvatessa nousevat keskeisiksi luonteenpiirteiksi sellaiset kuin rohkeus, hallitsevuus, vihamielisyys, uhmakkuus, peräänantamattomuus, myöntövyvyys, arkuus, hyväntahtoisuus ja auttavaisuus. Näitä voidaan tarkastella interpersoonallisen teorian käsitteistön antamassa kehityksessä.

Sosiaalisten suhtautumistapojen kehäkuvaus

Interpersoonallisen teorian pohja on sosiaalisten suhtautumistapojen kehäkuvaus (Leary 1957). Käsitteistön pohjalla on luotavissa käyttökelpoinen sosiaaliluonteiden typologia.

Kuvio 1. Kahdeksan sosiaaliluonnetta. Learyn (1957) typologian emootiopohjainen tulkinta (Myllyniemi 2004).

Oheisessa kuviossa esitetään tämän typologian versio, jossa Learyn luonnetyyppeihin on liitetty niiden emootiopohjainen tulkinta (Myllyniemi 1997, 2004). Sosiaaliset suhteet ovat tunnesuhteita, ja tunteiden kautta ne ovat yhteydessä ”luontoon”, geneettisiin valmiuksiin. Kehäkuvauksen sosiaalinen runko muodostuu yhtäältä dominoinnin ja alistumisen, toisaalta ystävällisyyden ja uhmakkuuden vastakohtaisuuksista. Jälkimmäisen ulottuvuuden negatiivista päätä kutsutaan tavallisimmin vihamielisyydeksi, mutta käytän käsitettä uhma korostamaan sosiaalisessa kohtaamisessa aktivoituvaa dominoinnin vastustamista, kapinamieltä.

Kaksiulotteinen kuvaus osoittaa, että niin dominointia kuin alistumista ja niin ystävällisyyttä kuin uhmaa on kahdenlaista. Dominointi on suhtautumistapa, joka perustuu itseluottamukseen, varmuuteen omista voimavaroista. Se merkitsee valmiutta käyttää valtaa, vaikuttaa

asioihin, esittää ja perustella kannanottoja, kestää rohkeasti vastustusta. Dominointi voi virittää hyväntahtoista halua auttaa ja tukea. Kun dominoivaan asennoitumiseen pystyvä ihminen usein ja mieluusti toimii toisten tai yhteiseksi hyväksi, hänen sosiaaliluonnettaan voi kutsua *hoivaavasti dominoivaksi*. Toisaalta dominointi voi saada ankaramman sävyn. Korostetaan omaa vahvuutta, nautitaan saaduista voitoista, suostuttelun sijaan uhkaillaan. Kun ihminen usein ja mieluusti toimii ankarasti ja voimiaan korostaen, hänen sosiaaliluonnettaan voi kutsua *aggressiivisesti dominoivaksi*. Alistumisella on myös sävynsä. Alistuminen merkitsee myöntymistä, tottelemista ja heikomman aseman tai vähäisempien voimavarojen tunnustamista. Alistua voi lapsenomaisesti, vetoamalla toisen hyväntahtoisuuteen ja tältä saatavaan tukeen. Kun ihminen usein ja mieluusti viittaa heikkomuuteensa, turvautuu toisen apuun ja osoittaa auliisti kiitollisuuttaan, hänen sosiaaliluonnettaan voi kutsua *turvautuvasti alistuvaksi*. Alistumaan pakottava asema voi kuitenkin johtaa pelokkuuteen ja arkailuun. Alistuva ei vetoa, vaan väistyy ja luopuu vaatimuksistaan. Kun ihmisen usein ja mieluusti antaa periksi ja vetäytyy, hänen sosiaaliluonnettaan voi kutsua *pelokkaasti alistuvaksi*. Ystävällisyys on suhtautumista, jossa hoivaava ja turvautuva pyrkimys sulautuvat yhteen tai vaihtelevat. Hoivaaminen merkitsee auttamista, tuen antamista, vastuun ottamista, myötätuntoa ja kykyä lohduttaa. Kun tällaiset tunteet ja pyrkimykset viriävät ystävällisen ihmisen mielessä herkästi, voidaan hänen sosiaaliluonnettaan kutsua *hoivaavasti ystävälliseksi*. Vastaavasti, kun ystävällisen ihmisen mielessä viriää helposti pyrkimys miellyttää toista ja vedota toisen tukeen, voidaan hänen sosiaaliluonnettaan kutsua *turvautuvasti ystävälliseksi*. Lopuksi uhmakas suhtautumistapa merkitsee alistamisyritysten, ilmeisten tai oletettujen, vastustamista. Uhma voi olla aggressiivista, jolloin korostetaan omia voimavaroja ja haluttomuutta minkäänlaisiin myönnetyksiin. Kun tällainen suhtautuminen on tavanomaista ja mieluista, voidaan ihmisen sosiaaliluonnetta kutsua *aggressiivisesti uhmakkaaksi*. Alistamisyritysten vastustaminen voi kuitenkin olla pelon sävyttämää, salauhmaista. Vastustusta hillitsee arkuus ja kaunainen epäluuloisuus. Kun tällainen suhtautuminen tavanomaista ja mieluista, voidaan ihmisen sosiaaliluonnetta kutsua *pelokkaasti uhmakkaaksi*.

Esitetyssä tulkinnassa katsotaan siis, että kiintymyssuhteen ja puolustautumissuhteen perusluonteiset tunnepyrkimykset viriävät sosiaalisissa kohtaamisissa. Kiintymystunteet voidaan palauttaa varhaisen hoivasuhteen tunteisiin, pelokkuus ja aggressiivisuus puolestaan ovat perusluonteisen ”taistele tai pakene” -asetelman strategioita. Hoivaaminen ja aggressiivisuus ovat vahvemmassa osapuolella ja turvautuminen ja pelokkuus heikommassa osapuolella viriäviä suhtautumistapoja. Niin kiintymys- kuin puolustautumistunteetkin ovat ihmisen luontaista turvallisuusvarustusta, sillä Sullivan ja Leary katsoivat, että sosiaalisissa kohtaamisissa on aina jotenkin kysymys turvallisuuspyrkimysten viriämisestä. Toki toisen voi kohdata ilmankin tunteita. Toisiin voi vaikuttaa tai vaikutuksiin myöntyä rutiininomaisesti tai asiaperustein. Ystävällisyys on useimmiten sovinnaisen hymyjen ja tervehdysten esittämistä. Sosiaaliset suhtautumistavat kuitenkin muuttuvat herkästi emotionaalisiksi. Emotionaalistuminen merkitsee spontaanisti viriäviä toimintapyrkimyksiä ja tilanteen tulkintaa sekä tunne-elämysten viriämisestä. Learyn mukaan ihmisen sosiaalisesti tyyliksi vakiintuu suhtautumistapa, jonka avulla hän vapautuu sosiaalisesta ahdistuneisuudesta ja säilyttää itsearvostuksensa. Olipa tyyli mikä tahansa, se on tapa selviytyä sosiaalisesta tilanteesta ja tällaisena mielihyvän lähde.

Kukaan ei kuitenkaan menesty pelkästään omimman tyyliensä mukaisilla toimilla. Kilteinkin ihminen joutuu joskus vastahankaan, halitsevinakin joutuu joskus myöntämään heikkomuutensa. Lopultaikin elämässä tarvitaan koko suhtautumistapojen repertuaaria. Jotkin omalle tyyliille vieraat suhtautumistavat voivat kuitenkin osoittautua melkein ylivoimaisen vaikeiksi. Uhmakkaasti vihamieliseltä onnistuu ystävällinen ele vain vaivoin. Turvautuvasti alistuva voi kokea lähes mahdottomaksi arvostella tai ohjailla toista.

Tunnepohjaiset turvallisuuspyrkimykset eivät ole ainoita sosiaalisissa suhteissa - tai elämässä ylimalkaan - tärkeitä tunnepohjaisia pyrkimyksiä. Olennaisia ovat myös tunteet, joita voidaan kutsua kompetenssitunteiksi, pätemiseen ja saavuttamiseen liittyviksi tunteiksi (Myllyniemi 2004). Näitä tunteita ovat ne onnen, ilon, ylpeyden tai pettymyksen ja tyytymättömyyden tunteet, jotka liittyvät taitojen kehittämiseen, tavoittelemiseen, saavuttamiseen ja työhön. Optimismin sävyttämä odotus onnistumisesta ja menestyksestä on tärkeä tunnetila. Lopulta

tärkeitä ovat tunteet, joissa omaa itseä tarkastellaan yhteisön asettamien vaatimuksen suhteen: häpeä, syyllisyys, ylpeys.

Sosiaaliluonne ja henkiset voimavarat

Sosiaalisesta vuorovaikutuksesta olennainen osa toteutuu keskustelussa. Keskusteluksi kutsutaan vuorottaista puhetta, jossa viritetään ja ylläpidetään yhteistä mielen maisemaa, yhteistä näkemystä jostain aiheesta (Myllyniemi 1986). Keskustelun jatkaminen vaatii, että yhteistä näkemystä jotenkin muutetaan. Keskustelija tuo aiheeseen jonkin lisäyksen, oman kontribuution, joka laajentaa, täydentää, syventää tai korjaa yhteistä näkemystä. Se joka tuo keskusteluun jotain uutta, väistämättä myös kieltää jotain yhteisestä näkemyksestä, jollei muuta niin ainakin näkemyksen riittävyden. Kiellot voivat koskea myös tähän asti esitetyn pätevyyttä, relevanssia tai vain esitetyn kiinnostavuutta. Vastaavasti keskustelija tuodessaan esiin jotain uutta useimmiten myös hyväksyy paljon, joskaan ei kaikkea, jo sanotusta. Hyväksyntä, samoin kuin kieltö voi olla avointa tai jäädä suoraan sanomatta.

Sosiaaliset suhtautumistavat kiinnittyvät puheeseen. Jo pelkässä puheenvuoron käyttämisessä piilee vaatimus dominoivasta asemasta. Puhuja asettuu huomion keskipisteeseen. Dominointi onnistuu, kun puhujan lisäys kehiteltävään näkemykseen hyväksytään. Voidakseen edistää yhteistä näkemystä tulee osallistujalla olla jonkinlainen oma, sisäinen näkemys keskusteltavasta aiheesta tai ainakin henkinen valmius kehittää sellainen. Jos puhujalla on jo materiaalisten resurssien pohjalla hallitseva asema, hänen on helpompi myös puhetilanteessa toimia huomion keskipisteessä ja saada muut kuuntelemaan sanottavaansa. Koska keskustelussa puheenvuorojen tulee vaihdella ja koska toimitaan henkisten resurssien pohjalla, saattaa heikommassa asemassa oleva kuitenkin tuoda esiin jotain yhteisesti hyväksyttävää, tavallaan päästä valloittamaan yhteisestä näkemyksestä aluetta omalle sisäiselle näkemykselleen. Tietenkin voi käydä, ettei häntä kuunnella tai että hänen äänensä vaiennetaan päälle puhumalla. Hän voi kuitenkin vahvistaa henkisiä resurssejaan, hankkia tietoa ja muokata sitä mielessään vastaista käytöstä varten. Keskustelu nostaa itse tiedon luonteen ymmärtämisen tasoa (Pirttilä-Backman 1993).

Keskustelussa viriävät sosiaaliset asenteet voidaan tavallaan koodata sosiaalisten suhtautumistapojen kielelle. Oman kontribuution esittäminen on yritys dominoida, toisen esittämän hyväksyntä merkitsee alistumista, toisen esittämän kieltäminen uhmakkuutta. Tällainen koodaus viriää helpoimmin, kun keskustelijat ovat eriarvoisissa asemissa. Hierarkkisessa yhteisössä näitä puheen sosiaalisia viestejä kuunnellaan erityisen herkillä korvalla. Keskustelu on kuitenkin tavallaan vastavuoroista dominointia, vastavuoroista alistumista ja vastavuoroista uhmilua. Usein päädytään vastavuoroiseksi ystävällisyydeksi koettuun yhteisymmärrykseen.

Luonnetyyppejä ja sosiaalisen uran rakentelua Pentinkulmalla

Sosiaaliluonteeksi kutsutaan tässä yhteydessä sitä yksilölle vakiintunutta tapaa kohdata toinen ihminen, joka on kuvattavissa sosiaalisen kehän käsitteillä. Sosiaalisesti uraksi puolestaan kutsutaan sitä oman sosiaalisen aseman määrittelyä ja uudelleen määrittelyä, jota ihminen elämänsä eri vaiheissa tekee omien luontaisten taipumustensa pohjalla olosuhteiden muuttuessa. Goffman (1963) käytti käsitettä ”moraalinen ura” kuvatessaan leimatun, stigmatisoidun identiteetin kanssa toimeen tuloa. Sosiaalinen ura on siis laajempi käsite. Sosiaalisen uran eri vaiheissa yksilön sosiaaliluonteessa piilevät mahdollisuudet toteutuvat arvattavalla tai yllättävällä tavalla. Väinö Linna kuvaa *Täällä Pohjan-tähden alla* -teoksessa kokonaisen kyläyhteisön jäsenten, kolmen sukupolven, sosiaalisia uria melkoisia mullistuksia ja asemien tarkistuksia tarjoavan ajan taustaa vasten.

Tarkastellaan sosiaalisen uran rakentelua eräiden sellaisten pentinkulmalaisten kohdalla, jotka voidaan nähdä esimerkeiksi sosiaaliluonteiden kuviossa esitetyistä kategorioista. Lähdetään liikkeelle kuten edellä pikakuvauksessa Leppäsen Preetin ja Hennan kohtaloista.

Leppäset: turvautuva alistuminen ja ystävällisyys. Preeti ja Henna Leppäsen ovat niitä pitäjän pienimpiä, joilla on hyvin vähän aineellisia tai henkisiä resursseja rakentaa elämäänsä. He ovat avioparina kuin kaksoiset, mitään dynaamista ristiriitaa heidän välillään ei ole. Kummaltakin luontuu vaivattomasti vetoaminen omaan vähäpätöisyyteen. Tähän

vetoamiseen ei sisälly mitään kaunaa tai syytöstä. Leppästen selviytymisstrategia on turvautuva alistuminen. He vetoavat toisten hyvántah-toisuuteen, eivätkä turhaan. Pientä vaate- ja ruoka-apua saadaan muo-namiesmökkiin pahimman hädän aikoina. Kapinoimaan ryhtyneen yhteisönsä jäsenenä hekin joutuvat kokemaan kummia. Preeti kantaa asetta vartiointitehtävissä ja vallan vaihduttua hänet määrätään rangais-tuksena peittämään teloitettujen punaisten ruumiita hautamonttuun. Preeti ei kuitenkaan kuulu niihin, joille voittajatkaan piittäisivat sen enempiä kistaa. Preetin ja Henna luonteissa on siirtymävaraa lähinnä ystävällisyyden suuntaan. Preetiltä, toisin kuin muilta Pentinkulman miehiltä, luontuu herkkä kiintymyksen ilmaiseminen. Leppäset elä-vät elämäänsä, ovat monessa mukana, mutta eivät oikeastaan rakenna mitään sosiaalista uraa. He eivät muutu, eikä heidän kuvansa muutu ympäristön silmissä. Heidän kohdallaan voidaan sanoa, että heidän so-siaaliluonteensa on heidän kohtalonsa.

Johannes Koskela: pelokas alistuminen ja uhma. Jussi Koskela luo so-siaalisen uran, joka on Linnan teoksen lähtökohta ja keskeinen juoni. Nälkävuosina orvoksi jäänyt ja pappilan paimeneksi, myöhemmin ren-giksi kulkeutunut Jussi ei alkuun omista muuta kuin vankan varren ja paljon fyysistä voimaa. Hänellä on kuitenkin myös henkisiä voimava-roja, kyky nähdä, miten pappilan suosta saisi perattua viljelysmaata, torpan paikan, ja kun lupa suon perkaamiseen ja torpan perustamiseen tulee, kyky toimia ja ajatella pitkällä tähtäimellä: ensin erillinen torppa, sitten, puurtaen ja säästäen, itsenäinen talo. Lopullinen rähtäin on kui-tenkin pidettävä kyläläisiltä salassa. Jussin sosiaalinen urasuunnitelma merkitsee riippumattomuutta toisista ihmisistä. Jotain suunnitelman suurellisuudesta kuitenkin paljastuu jo niiden hirsien pituudesta, joita Jussi uudisrakennustaan varten hankkii. Ennen unelman toteutumista Jussi on kuitenkin täysin riippuvainen papin ja seurakunnan johto-miesten päätöksistä. Taataksaan ainakin torpparin asemansa Jussi ei ota pienintäkään riskiä. Pappilan herrasväki tapaa hänet aina tottelevaise-na, auliina lisäpäivätöiden tekijänä ja kiittelee hänen uskollisuuttaan. Vain vähän arkaillen viedään Jussilta ankaralla työllä raivattua maata. Jussin sosiaaliluonteen pelokkaan alistumisen oheen vahvistuu uhma-mieli, ei kuitenkaan aggressiivisuuteen asti ulottuva. Uhman virittämä katkeruus ja epäluuloisuus jäävät pappilan väeltä huomaamatta. Koti-

väki sen sijaan joutuu kestäämään Jussin synkkää juroutta ja masokistista mielenosoittelua. Jussin tavoitteleva riippumattomuus toteutuu vasta hänen poikansa Akselin hallitessa torpan maita. Toteutuminen tapahtuu tällöin vallankumousyrityksen, avoimesti aggressiivisen uhman ja aggressiivisen dominanssin jälkeen. Näistä toimista pysyy Jussi visusti erossa. Hänen luonteessaan ei niihin olisi ollut edellytyksiä.

Anton Laurila: aggressiivinen uhma. Anttoo Laurila perheineen häädetään Töyryn mailla olevasta torpastaan. Häätö kaikkineen sysää liikkeelle monia tapahtumia. Työväenyhdistys Riento pääsee esittelemään aatettaan ja yhtenäisyyttään, talollisten ja torppareiden välit kiristyvät, ja talolliset, kuten juuri Töyry, tulevat yhä tietoisemmaksi ”riidattomasta omaisuudestaan”. Torppa on aikoinaan annettu Laurilan sukuun ”tyttärenosaa” ja siellä on totuttu elämään kuin omalla maalla. Mutta torppa ei ole omaa maata, ja Laurilan väen vastentahtoiseen työnteekoon ja hävyttömään asennoitumiseen tuskastunut Töyry ensin uhkailee hädöllä ja panee sen sitten toimeen. Puolin ja toisin tiedetään, että Anttoo on paljolti itse syypää tilanteeseensa. Hän niskuroi taksvärkissä ja uhmailee isäntäväkeä karkein ja häpäisevin puhein. Anttoon vihamielisen uhman jakavat vaimo Aliina ja näitäkin hävyttömämmin perheen pojat. Kapinan aikana Anttoo saa mahdollisuuden toteuttaa koko aggressiivisen uhonsa, mutta hänen sosiaalinen uransa päättyy katastrofiin. Teloitusten ja murhien jälkeen perheestä jää jäljelle vain vaivaistaloon otettu ”hullu”. Anttoo kuten Preeti on luonteensa uhri. Kummallakaan ei ole henkisiä voimavaroja irtautua erityisistä taipumuksistaan. Sosiaalisesti riippuvaisena ja painostettuna Anttoo osaa reagoida vain aggressiivisesti vastaan pannen.

Akseli Koskela: aggressiivisesta uhmasta dominointiin. Se kapinallisuus, jota Jussi Koskela ei päästä näkyviin, toteutuu tämän vanhimmas-pojassa. Akseli Koskela eroaa isästään jo temperamenttinsa osalta, hän on kiivasluonteinen ja helposti tulistuva. Maiden menettämisen epäoikeudenmukaisuus koskettaa häntä syvästi ja saa hänet näyttämään aggressiivisen uhmamielensä avoimesti. Pappilan väki ei voi olla huomaamatta hänen katseestaan ja olemuksestaan huokuvaa vihamielisyyttä. Hän on kuitenkin työssään ahkera ja tunnollinen. Uhmamieli yhtyy hänessä asioiden moraaliseen arviointiin, sopimuksista on pidettävä kiinni. Pappilan väki joutuu kohtaamaan Akselin uhmamielen, mutta

hänen sosiaaliluonteessaan on liikkumavaraa kohti dominointia. Itse hän tähdentää tasa-arvoa, haluaan katsoa ketä tahansa ”silmiensä tasalta”. Vaikka Akseli on pappilan väen mielestä ”hyvin vaikea luonne”, tunnetaan hänet omien parissa jämäkkänä ja jämptinä miehenä. Niinpä asioiden edetessä kohti vallankumousyritystä, hän ohjautuu päättäjäksi ja vastuunkantajaksi. Hän hyväksyy aseellisen taistelun ja joutuu kohtaamaan niin lähikylän kuin pitäjän mahtiväen aggressiivisen dominoivasti. Sodan sytyttyä tulee esiin hänen kykynsä kantaa vastuuta, toimia hoivaavan dominoivasti. Dominoiva asema ei ole Akselille kovin helppo, hän kantaa asemansa pikemmin moraalisen vastuuntuntonsa kuin luontaisten taipumusten varassa. Vallankumous ei onnistu, ja Akseli joutuu kokemaan sosiaalisen uransa romahduksen. Kun hän teloituksen vältettyään palaa kotikonnuilleen kansalaisluottamuksensa menettäneenä, vapautuminen dominoivasta asemasta on hänelle helpotus. Akseli joutuu kantamaan syyllisyyttä teloitettujen veljiensä ja Halmeen kohtaloista. Tätä taakkaa helpottavat keskustelut vanhempien naisten, äiti Alman ja Halmeen lesken Emman kanssa. Vaikeassa tilanteessa Akseli pystyy asennoitumaan turvautuvasti, etsimään lohdutusta ja ilmaisemaan kiitollisuutta.

Otto ja Janne Kivivuori: dominointi ja henkinen riippumattomuus. Kivivuoren torpan miehet – isä Otto sekä pojat Janne ja Oskari – ovat kaikki rohkeita ja riippuvasta asemastaan huolimatta vaikeasti alistettavia. Oskari kaatuu kapinassa ase kädessä. Otto ja Janne valitsevat rauhanomaisen tien. Hekin joutuvat alinomaa haastetuksi melkoisen hyökkäävään sävyyn, sillä heidän on kovin vaikea olla näyttämättä henkistä ylivoimaansa ja käyttämättä kerkeää kieltään. Sekä Otolla että Jannella on myös kädentaitoja ja heiltä sujuu työnteko tavalla, jolle yhteisö, Koskelan Jussia myöten, antaa arvoa. Vaikka asutaan kartanon mailla, Kivivuoren miehillä on varaa uhmailla paronia. He tietävät aina pystyvänsä hankkimaan elantonsa ilman torppaakin. Jannesta tulee muurari ja sen ohessa yhä näkyvämpi poliittinen hahmo. Nuorukaisena osallistuessaan työväenyhdistyksen toimintaan hän asioita ja ihmisiä tarkkaillaan huomaa, että ”ihmisethän täällä kaiken tekevät”. Hän vapautuu henkisesti arvioimaan asioita ulkokohtaisesti ja järkipäisesti sekä vapautuu samalla kaikesta sosiaalisesta arkuudesta. Jannesta tulee näkyvä asianajaja ja poliitikko, jonka itsevarmuus perustuu lakien ja

sopimusten tuntemiseen ja vapaaseen mielipiteen ilmaisemiseen. Niin Otto kuin Janne kieltäytyvät täysin osallistumasta väkivaltaiseen valan anastamiseen. Kummankin kohdalla sosiaalisen uran rakentaminen perustuu ratkaisevasti henkisiin resursseihin, muutosten ajamiseen neuvotellen ja järkisyihin vedoten. Tämä ei estä Jannea poliitikkona ajamasta asioita tarvittaessa häikäilemättömästi, ja nauttimasta saamastaan yliotteesta. Juuri tästä ”nautinnosta” hänelle kannetaankin kaunaa. Poliittisesti hän ajaa vähäosaisten asiaa silläkin uhalla, että joutuu aika ajoin juuri auttamiensa ihmisten vihan kohteeksi. Kivivuoren torpassa vallitsi jo Jannen lapsuudessa demokraattinen henki, toisin kuin muissa torpissa lapset eivät saaneet selkäsaunoja ja vanhempia sinuteltiin.

Aadolf Halme: dominointi ja henkisten resurssien kasvattaminen. Huutolaispoika Aadolf Aleksander Halmeella ei ollut juuri parempia lähtökohtia kuin Leppäsen Preetillä. Toisin kuin Preetiltä, häneltä kuitenkin onnistuu sosiaalisen uran rakentaminen, vieläpä uran, jota Linnan taivoin voidaan kutsua ”suureksi rooliksi”. Halme osoittaa jo varhain kätevyytensä ja ketteryytensä apupoikana ja saa huutolaistalon emännän lähettämään hänet räätälin oppiin. Hänestä tuleeikin ammatissaan koko pitäjän arvostama mestari. Hänellä on henkisiä resursseja, jo pojanloppina hän loisti kinkereillä. Hänessä syntyy voimakas tahto tietää ja ymmärtää – yhteiskuntaa, maailmaa ja vaikkapa koko maailmankaikkeutta. Hän osaa myös ilmaista ajatuksiaan, ja ajan käänteet nostavat hänet monissa juhla- ja neuvottelutilanteissa puhujana vaikuttavaan asemaan. Herrasväen kanssa yhteiset kansanvalistusta ja kansallisia pyrkimyksiä painottavat aatteet saavat hänestä alkuun innokkaan kannattajan. Halmeen ”suuren roolin” taustalla on kuitenkin, Linnan sanoin, ”koko sielun pohjimmainen epävarmuus”. Vähäväkisten puolta pitävä sosialismi vetoaa häneen yhä voimakkaammin. Vaikka sosialismin oli Pentinkulmalle tuonut rakennusmestari Hellberg, ylittää Halme kirjallisuuteen paneuduttuaan pian tämän tietämyksen asiasta. Halmeen sosiaaliluonteen alue ulottuu dominoinnista ystävällisyyteen. Kuten Koskelan Akseli hänkin haluaa katsoa toista silmiensä tasalta, mutta ei uhmakkaasti vaan keskinäisen arvostuksen pohjalla. Halmeen dominointipyrkimykset ovat keskustelullisia, vastavuoroiseen näkemysten kehittämiseen perustuvia. Kuitenkin on selvää, että Halme haastaa mieluusti keskusteluun itseään yhteiskunnallisesti ylempiä. Hän kes-

kustelee kirkkoherran ja paronin kanssa, ja nostaa esiin moraalisesti ja tietämyksellisesti avaria näkymiä. Tavallaan Halmeen poliittinen ura tyssä liiallisuuteen henkisen haltuunoton ambitioissa; antroposofisia, hengentieteellisiä ajatuksia ja kasvissyöntiä saarnaavaa Halmetta päästään syyttämään epämarxilaisista tendensseistä. Väkivalta on Halmeen luonteelle täysin vierasta, niin ihmissuhteissa kuin aatteissa. Hän jää alkuun syrjään vallankumoushankkeesta, mutta ei lopulta malta olla puuttumatta asioiden sotkuiseen hoitoon ja joutuu kiedotuksi paronin murhajuttuun. Halmeen sosiaalinen ura johtaa teloituspaikalle, mutta myöhemmin ura saa jatkon paikkakunnan työväenyhdistyksen kunniotettuna perustaja-isänä.

Kirkkoherra, myöhemmin rovasti Salpakari: ystävällisyys ja asemaan perustuva dominointi. Lauri Albin Salpakari on ystävällinen ihminen, taipuvainen pikemmin alistumaan kuin dominoimaan. Pentinkulmalla hänellä kuitenkin on asema, jossa odotetaan dominointia, toki kristillisin lähimmäisen rakkautta painottavin periaattein. Salpakarin uralla on paljon kotoisia myönnetyksiä. Jo tuleva appi, kiivas suomalaisuusmies, kohteli häntä nöyryyttävästi; Lars Stenbom -niminen ei kelpaa vävyksi. Omassa kodissaan hän alistuu vaimonsa tahtoon eikä lempeine periaatteineen pärjää väittelyssä jääkäripoikansa Ilmarin kanssa. Ajan melskeissä hän joutuu välikädeksi tapahtumiin, jotka ovat sekä hänen luonteensa että periaatteittensa vastaisia. Hän katsoo, että Koskelan Jussin raivaaman maan vieminen on väärin, mutta ei pysty vastustamaan vaimonsa itsekkäitä vaatimuksia. Hän ei hyväksy väkivaltaa, mutta joutuu voimattomana seuraamaan kun tappotuomioita julistetaan. Hän ei pysty vastustamaan ”ajan henkeä”, olipa kyse valkoisten kostosta tai lapualaisten mielivallasta. Hän kokee lyhyen urahuipun periaatteen miehenä saarnatessaan paronin murhan jälkeen punaista väkivaltaa vastaan. Voimakkaasti kantaa ottaneen vaimon kuoltua Salpakarin kiinnostus yleisiä asioita kohtaan loppuu, ja hänen luonteensa pohjimmaisesta hyvántahtoisuudesta tulee kaikkia toimia hallitseva piirre.

Alma Koskela: hoivaava ystävällisyys. Jussi Koskelan vaimo Alma joutuu kokemaan järkyttäviä menetyksiä. Kaksi hänen pojistaan teloitetaan ja kolmaskin joutuu elämään pitkään kuolemanrangaistuksen uhan alla. Myöhemmin kolme hänen pojanpojistaan kuolee sodassa.

Itse hän elää ikätovereitaan kauemmin, yli yhdeksänkymmenen. Alma on niitä, jotka elävät oman sosiaaliluonteensa mukaisen elämän, hänellä kuten Preetillä tai Hennalla ei ole varsinaista omaa sosiaalista uraa. Ympäristö ja olosuhteet muuttuvat ja mullistuvat, mutta Alma säilyttää tyyliinsä. Selvää on, että mieliala Koskelan pirtissä olisi usein laskenut, jollei Alma olisi ollut työteliäisyydessä Jussin veroinen. Alma uurastaa rauhallisesti ja järkevästi, järkevämmän kuin Jussi, jonka ahnaus työle johtaa selkävikaan. Alma on järjestyksen ihminen, jonka taloudessa kaikki on paikallaan ja kaikella on paikkansa. Sopu Koskelan pirtissä on usein uhattuna Jussin pessimismin ja katkeruuden takia. Alman tehtäväksi jää tyyntyellä, nostaa mielialaa ja olla pahemmin piittaamatta ajoittaisista riidan poikasista. Hän on löytänyt tavan kestää oman elämänsä paineissa ja osaa lohduttaa ja auttaa niitä, joilla ei ole samoja voimavaroja. Alman sosiaaliluonnetta voidaan kutsua hoivaavasti ystävälliseksi. Hän on vahva ja empaattinen.

Pohjantähden alla kohdataan melkoinen joukko muitakin ehjiä tyypejä kuin edellä kuvatut. Näistä esimerkiksi jo mainittu Ilmari, ”papin poika ja pakana”, tekee sosiaalisen uran jääkärikapteenina, ankarana simputtajana ja fasistisen diktatuurin ajajana eli toteuttaa luonteensa potentiaaleja aggressiiviseen dominointiin. Mutta kyllä Pentinkulmalla on myös hahmoja, jotka auttamatta lipsahtavat teorian otteesta. Kiviojan Vikki, Kankaanpään Elias ja Leppäsen Aune keplottelevat läpi elämän pahemmin masentumatta, kulloinkin sopivilta tuntuvia suhtautumistapoja vaivattomasti omaksuen.

Realistinen kaunokirjallisuus ja todellisuus

Täällä Pohjantähden alla on realistinen teos, jossa kertoja paljastaa henkilöhahmojen elämän kaikki puolet, heidän taustansa, kokemuksensa, ajatuksensa ja tunteensa. Linnan teosta lukiessa tulee vahva tosielämän tuntu. Henkilöhahmot ovat oikeita ihmisiä. Heidän puheitaan ja tokaisujaan lukiessa tuntuu kuin olisi itse paikalla kuuntelemassa. Linna kertoo tarinassa oman lapsuutensa ympäristöstä ja hänen luomansa hahmot puhuvat hänen omaa murrettaan. Stormbomin (1992, s. 174) mukaan joillakin hahmoista oli aito malli. Niinpä Koskelan Jussi sai piirteitä ukolta, josta eräs Linnan sukulainen oli tehnyt muistiinpa-

noja, Leppäsen Preetinkin tapaisesta miehestä oli jäänyt paikkakunnalle muistoja. Realistinen kaunokirjallinen kuvaus ei kuitenkaan ole jäljiteltyä vaan luotua todellisuutta. Sen arvo on juuri siinä, että luotu kuva on samalla kertaa tehty ja totuudellinen.

Tieteellisen kuvauksen tulee olla nimenomaan totuudellista. Sen tulee olla todellisuuden jäljittelyä, ja lukijalle tulee osoittaa luotettavin menetelmin, miten hyvin jäljittely on onnistunut. Olen tässä katsauksessa yrittänyt osoittaa, että Linnan teoksen henkilökokoelma monelta osin vastaa sosiaalisen kehän sosiaalisten luonnetyyppien kokoelmaa. Tämä vastaavuus merkitsee, että kuvaukset tavallaan tukevat toinen toistensa totuudellisuutta.

Lähteet

- Fromm, E. (1941/1969). *Escape from freedom*. New York: Avon Books.
- Goffman, E. (1963). *Stigma*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Leary, T. (1957). *Interpersonal diagnosis of personality. A functional theory and methodology of personality evaluation*. New York: Ronald.
- Linna, V. (1958–1962). *Täällä Pohjantähden alla 1–3*. Helsinki: WSOY.
- Myllyniemi, R. (1986). Conversation as a system of social interaction. *Language & Communication*, 6, 147–169.
- Myllyniemi, R. (1997). The interpersonal circle and the emotional undercurrents of human sociability. Teoksessa R. Plutchik & H. R. Conte (toim.): *Circumplex models of personality and emotions* (s. 271–295). Washington, DC: The APA Press.
- Myllyniemi, R. (2004). Miten ymmärtää ja luokitella tunteita? Teoksessa V. Hänninen & O.-H. Ylijoki (toim.): *Muuttuuko ihminen?* (s. 19–48). Tampere: Tampere University Press.
- Pirttilä-Backman, A.-M. (1993). *The social psychology of knowledge reassessed*. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Plutchik, R. & Conte, H. R. (1997) (toim.) *Circumplex models of personality and emotions*. Washington D.C.: The APA Press.
- Stormbom, N.-B. (1992). *Väinö Linna. Kirjailijan tie ja teokset* (3. uudistettu painos). Helsinki: WSOY.
- Sullivan, H. S. (1953). *The interpersonal theory of psychiatry*. New York: W. W. Norton.

Kirjoittajat

Marja Ahokas, VTL, lehtori emerita, Avoin yliopisto

Salla Ahola, VTM, tohtorikoulutettava, sosiaalitieteiden laitos,
Helsingin yliopisto

Anu Bask, Aalto-yliopiston Kauppakorkeakoulu

Anna Bäckström, VTT, dosentti, varatoimitusjohtaja, Kuulas

Eva G.T. Green, PhD, yliopistonlehtori, University of Lausanne,
Sveitsi

Merja Halme, Aalto-yliopiston Kauppakorkeakoulu

Nelli Hankonen, VTT, dosentti, tutkijatohtori, sosiaalitieteiden laitos,
Helsingin yliopisto

Ari Haukkala, VTT, dosentti, yliopistonlehtori, sosiaalitieteiden
laitos, Helsingin yliopisto

Klaus Helkama, VTT, professori emeritus, sosiaalitieteiden laitos,
Helsingin yliopisto

Inga Jasinskaja-Lahti, VTT, professori, sosiaalitieteiden laitos,
Helsingin yliopisto

Kati Kasanen, PsT, yliopistonlehtori, Kasvatustieteiden ja psykologian
osasto, Itä-Suomen yliopisto

Nicole Kronberger, PhD, professori, Johannes Kepler University, Linz,
Itävalta

Kati Kärkkäinen, VTM, työnohjaaja

Elisabeth Lage, PhD, professori emerita, Ecole des Hautes Etudes en
Sciences Sociales (EHESS), Pariisi

Airi Lampinen, VTT, tutkijatohtori, Mobile Life Centre, Tukholman
yliopisto

Vilma Lehtinen, VTT, verkkopedagogiikan asiantuntija, Helsingin
yliopisto

Karmela Liebkind, VTT, professori, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Satu Liimakka, VTT, tutkija, Terveystieteiden ja hyvinvoinnin laitos

Jukka Lipponen, VTT, dosentti, yliopistonlehtori, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Susanna Lähteenoja, VTT, tuntiopettaja, Helsingin yliopisto

Rusten Menard, VTM, tohtorikoulutettava, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Rauni Myllyniemi, VTT, professori emerita, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Liisa Myyry, VTT, dosentti, pedagoginen yliopistonlehtori, valtiotieteellinen tiedekunta, Helsingin yliopisto

Jaana-Piia Mäkinen, VTM, tohtorikoulutettava, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto; suunnittelija, Johtamiskorkeakoulu, Tampereen yliopisto

Miira Niska, VTM, tohtorikoulutettava, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Antero Olakivi, VTM, tohtorikoulutettava, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Hannu Rätty, PsT, professori, Kasvatustieteiden ja psykologian osasto, Itä-Suomen yliopisto

Inari Sakki, VTT, tutkijatohtori, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Tuija Seppälä, VTT, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Christian Staerklé, PhD, professori, University of Lausanne, Sveitsi

Minna Stenius, KTM, VTM, tohtorikoulutettava, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Sakari Tamminen, VTT, tutkijatohtori, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

Wolfgang Wagner, PhD, professori, Johannes Kepler University, Linz, Itävalta

Kari Mikko Vesala, VTT, dosentti, lehtori, sosiaalitieteiden laitos, Helsingin yliopisto

- TABULA GRATULATORIA -

Anna-Maija Pirttilä-Backman

Marja Ahokas	Helena Holopainen
Salla Ahola	Johanna Hyytiäinen
Pertti Ahonen	Vilma Hänninen
Auli Airila	Inga Jasinskaja-Lahti
Tehetna Alemu	Taina Joutsenvirta
Kimmo Alho	Soile Juujärvi
Ulla Anttila	Hannu Kahlos
Anu Bask	Anna Kajanne
Asteria Brylka	Eeva Kallio
Anna Bäckström	Kati Kasanen
Eva G.T. Green	Raul Kassea
Jari ja Heidi Hakanen	Hannele Kerola
Eemeli Hakoköngäs	Pauli Kettunen
Ilmari Halme	Tuomo Kontio
Merja Halme	Hanna Konttinen
Nelli Hankonen	Anne Maarit Koponen
Timo Harmo	Kaisa Korhonen
Ari Haukkala	Jukka Kotkanen
Airi ja Jarkko Hautamäki	Nicole Kronberger
Sakari Heikkinen	Johanna Kronstedt
Klaus Helkama	Terhi Kulonpalo
Seppo Hentilä	Sami Kurki

Pekka Kuusela	Hannu Nieminen
Kati Kärkkäinen	Pirjo Nikander
Liisa Laakso	Miira Niska
Marjukka Laakso	Eeva-Liisa Nisula
Elisabeth Lage	Antero Olakivi
Anja Riitta Lahikainen	Sinikka Outinen
Airi Lampinen	Riikka Palonkorpi
Vilma Lehtinen	Raimo Parikka
Virpi Leinonen	Heikki Patomäki
Karmela Liebkind	Soili Peltola
Satu Liimakka	Matti Peltonen
Jukka Lipponen	Katarina Pettersson
Susanna Lähteenoja	Esa Pohjanheimo
Janne Matikainen	Anneli Portman
Minna Maunula	Martti Puohiniemi
Rusten Menard	Saija Pyhäniemi
Valde Mikkonen	Keijo Rahkonen
Rauni Myllyniemi	Ossi Rahkonen
Liisa Myyry	Kullervo Rainio
Tuuli Anna Mähönen	Marketta Rajavaara
Jaana-Piia Mäkinie	Niklas Ravaja
Hannu Niemi	Hannu Rätty

Anita Saaranen-Kauppinen

Mikko Saastamoinen

Inari Sakki

Simo Salminen

Tuija Seppälä

Ullamaija Seppälä

Pirjo Siiskonen

Mia Silfver-Kuhalampi

Christian Staerklé

Minna Stenius

Sakari Tamminen

Hely Tuorila

Maritta Törrönen

Antti Uutela

Maaret Wager

Wolfgang Wagner

Annukka Vainio

Kimmo Vehkalahti

Satu Venäläinen

Marku Verkasalo

Kari Mikko Vesala

Jatta Vikström

Ilpo Vilkkumaa

Esa Väliverronen

Petri Ylikoski

Anna Österman

Sosiaalitieteiden laitos

Status ry.

Suomen psykologinen seura

Taittuu ry.

Sosiaalipsykologian klassisia kysymyksiä ovat yksilön ja yhteiskunnan suhde sekä tieteellisen tiedon ja arkiajattelun yhteys. Miten ryhmien välisiä suhteita voidaan parantaa ja konflikteja ehkäistä? Perustuuko moraalinen enemmän tunteisiin vai järkeen? Tämä teos käsittelee kuudessatoista luvussa ja 34 kirjoittajan voimin sosiaalipsykologian suuria kysymyksiä ja ajankohtaisia yhteiskunnallisia aiheita. Aihepiirit ulottuvat historiasta nykypäivään ja tulevaisuuteen, olipa sitten kyseessä älykkyys, politiikka, ruoka, johtaminen, digitaalinen vuorovaikutus tai perinnöllisyyttä koskevat tiedot ja luulot.

Kirjoittajat ovat sosiaalipsykologian ja lähitieteiden tutkijoita Suomesta ja muualta Euroopasta. Tämä kirja on heidän – ystävien, kollegoiden ja oppilaiden – lahjansa professori Anna-Maija Pirttilä-Backmanille hänen merkkipäivänään.

**Sosiaalitieteiden laitoksen
julkaisuja 2014:18**